

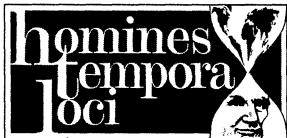

Drago Roksandić

TRIPLEX CONFINIUM

Triplex Confinium

NASLOV IZVORNIKA

Drago Roksandić

TRIPLEX CONFINIUM

ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500–1800.

Copyright © by Barbat, 2003.

IZDAVAČ

»Barbat« Zagreb, Nova Ves 77b

ZA IZDAVAČA

Prof. Vladimir Štokalo

UREDNIK

Prof. dr. sc. Drago Roksandić

RECENZENTI

Prof. dr. sc. Mira Kolar

Prof. dr. sc. Nenad Moačanin

Prof. dr. sc. Nikša Stančić

LEKTOR

Prof. Jadranka Brnčić

GRAFIČKO OBLIKOVANJE

Dražen Tončić

CIP – Katalogizacija u publikaciji

Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Zagreb

UDK 94(497.5)"15/17"

ROKSANDIĆ, Drago

Triplex Confinium ili O granicama i regijama hrvatske
povijesti 1500–1800. ; – Zagreb : Barbat, 2003. –
(Homines, tempora, loci)

ISBN 953–181–051–6

1. Hrvatska povijest — Novi vijek

430512127

GRAFIČKA PRIPREMA

Durieux d.o.o., Smodekova 2, Zagreb

TISAK

Sveučilišna tiskara d.o.o., Zagreb

Drago Roksandić

Triplex Confinium

ILI O GRANICAMA I REGIJAMA
HRVATSKE POVIJESTI
1500–1800.

ZAGREB, 2003.

*Objavljivanje ove knjige potpomogli su
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske
Ministarstvo kulture Republike Hrvatske*

Ilustracija na presvlaci:

POGLED NA KRAJ IZMEĐU TURNJA I KARLOVCA
(Ljubaznošću Hrvatskoga državnog arhiva. Sign. B.II.1 iz 1795. godine)

Sadržaj

<i>Predgovor</i>	VII
I. PREDMET, PRISTUPI, METODE	
1. Triplex Confinium između mikro- i makrohistorije	3
2. Natrag k pojmovlju: <i>Confinia ... Kraine, mejastva, kotarenja ...</i>	25
II. LJUDI I PROSTOR	
1. Prostor tromedje: varijacije na temu o Dinari	53
2. Ljudi i prostori Like i Krbave 1712. godine: »Conscriptio terrenorum et hominum beeder graffschafften Lica vnd Corbavia« (1712.)	73
III. PERCEPCIJE I STEREOTIPI	
1. Stojan Janković u Morejskom ratu ili o uskocima, robovima i podanicima	117
2. J. W. Valvasor i J. Rabatta o Hrvatskoj vojnoj krajini 1689. i 1719. godine: Percepције, stereotipi i mentaliteti na »tromedju« u komparativnoj perspektivi (u suradnji sa Sanjom Lazanin)	173
IV. KARTE	
Geotektonska struktura jugoistočne Europe	i
Podunavski, jadranski i egejski sliv i glavna razvodnica	ii
Funkcionalne veze dinarskog planinskog prostora i okolnih nizina u srednjem vijeku	iii
Putna mreža u Hrvatskoj i susjednim zemljama od antike do novog vijeka	iv
Osmansko Carstvo i njegovi susjedi, 1389-1913.	v
Migracije južnoslavenskih naroda od 15. do 18. stoljeća	vi
Granice mletačkih posjeda na istočnoj jadranskoj obali, 15-18. stoljeće	vii

Toponimi Hrvatske krajine registrirani u vojnokrajiškom popisu iz 1573. godine	viii
Upravna organizacija prostora pod habsburškom, mletačkom i osmanskom vlašću u drugoj polovici 16. stoljeća	ix
Sandžak Lika-Krka 1606. godine	x
Srpska patrijaršija prema defteru Crkvene kancelarije, 1640-1655.	xi
Franjevačka provincija Bosna Srebrena 1729. godine	xii
Toponimi kod Valvasora (1686) i Rabatte (1719) u Karlovačkom generalatu (Hrvatskoj i Primorskoj krajini)	xiii
Vojno-upravna organizacija Dalmacije 1699-1797.	xiv
Prostor tromeđe 1700. godine	xv
Plaćena vojska Karlovačkog generalata 1709. godine (po izvješćima J. Rabatte)	xvi
Kapetanije Karlovačkog generalata 1712-1746.	xvii
<i>Summary</i>	205
<i>Izvori i literatura</i>	207
DODACI	
1. Važnija predavanja, izlaganja na skupovima i kolegiji na teme <i>Triplex Confiniuma</i> (1992–2003.)	229
2. Znanstveni suradnici u inicijativama Međunarodnog istraživačkog projekta <i>Triplex Confinium</i> (1996–2003.)	235
3. Konferencije, kolokviji i izložbe Međunarodnog istraživačkog projekta <i>Triplex Confinium</i>	239
4. Publikacije Međunarodnog istraživačkog projekta <i>Triplex Confinium</i>	241
5. Tekuće inicijative Međunarodnog istraživačkog projekta <i>Triplex Confinium</i>	243
<i>Kazalo</i>	245

Predgovor

Pisac, profesionalni povjesničar, vjerojatno ne može izbjegći osjećaju nelagode u trenutku kada sâm čitateljstvu treba predstaviti svoje djelo. Takav je osjećaj nužno još veći kada je mišljenja da svojom knjigom ima stručno što novoga reći — možda i na nov način — o predmetu svog rada. Nevolja je u tom što pisac istovremeno obično dobro zna i što jest napravio i što nije onako kako je htio, pa okljeva bilo što dodati rukopisu upućenu u tisak.

Ovo je knjiga nastala radom u Međunarodnom istraživačkom projektu »Triplex Confinium«. Što je »Triplex Confinium«, kako je nastao, čime se sve bavio, bavi i ima namjeru baviti, moguće je saznati i iz ove knjige, a još više iz drugih publikacija realiziranih u Projektu. Mnoge je obavijesti moguće dobiti i na Internetu na raznim adresama. ’Braneći’ ovu knjigu, htio bih iskazati nekoliko profesionalnih ’opravdanja’.

U hrvatskoj je historiografiji malo međunarodnih istraživačkih projekata. Malo je multi- i interdisciplinarno orijentiranih. Malo ih je istovremeno otvorenih i za vrhunske stručnjake kao i za znanstvene novake i studente postdiplomskog studija. Nema ih mnogo inovativno definiranih, glede predmeta, pristupa, metoda i tehnika rada itd. Sve to »Triplex Confinium« od osnutka hoće i ustrajno nastoji ostvariti sada već sedmu godinu.

Budući da sam inicirao ovaj projekt — a imam namjeru držati ga otvorenim manje, više do kraja svoga radnog vijeka — smatrao sam potrebnim pokušati oblikovati svojevrsnu *Zwischenbilanz*, što je moguće više u monografskoj formi i ponuditi je *Nakladi Barbat*. To je kuća u kojoj surađujem kao vanjski urednik od njezina osnutka i to kao urednik jedne inovativno usmjerene biblioteke *Homines, tempora, loci*. Otkako je ta biblioteka ute-mljena, nastojao sam je držati otvorenom — u granicama svojih mogućnosti — takvim djelima u hrvatskoj historiografiji. Red je bio da poslige toliko uređenih knjiga i sam ponudim jednu, koja će pokušati slijediti inicijalna načela.

Knjiga *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500–1800*. stvorena je sa ciljem da što cijelovitije izloži projektnu istraživačku problematiku. To je monografska strana njezina sadržaja. S druge strane, baš zato što uključuje različite vidove dosad obavljenih istraživanja, »Triplex

Confinium...« nužno je čitati kao *work-in-progress*. S treće strane, ona je osobno svjedočanstvo o jednom uistinu kolaborativnom projektu, a to me je ponukalo unijeti sadržaje kakve danas zagovara intelektualna egohistorija.

Ovo je ponajviše knjiga o granicama i regijama hrvatske povijesti ranoga novog vijeka, dodao bih, u euromediteranskom obzoru. Siguran sam da neću biti patetičan kada kažem da je cijelo moje profesionalno istraživačko iskustvo — započeto 1978. godine — ponajviše neprekinuti dijalog o granicama i prostorima hrvatske povijesti u posljednjih pola tisućljeća. Imao sam uistinu sreću raditi magisterij o Senju i Primorskoj krajini krajem 17. i početkom 18. stoljeća.¹ Kažem 'sreću' jer mi je taj rad — temeljen na brojnim arhivskim istraživanjima u Beču i Zagrebu — olakšao shvatiti važnost granica i 'razmrvljenosti' hrvatskog prostora u to doba, bilo da je riječ o ljudskim svakodnevnicama ili o nastojanjima da se o njegovoj budućnosti misli 'alternativno' (Senjanin Pavao Ritter Vitezović).

Danas bih mogao reći da se u meni već tada oblikovala potreba za 'politski strukturiranim' pristupom temama hrvatske povijesti ranoga novog vijeka, tj. da je »Triplex Confinium« mentalno i intelektualno nastao u to doba. Već tada sam hrvatsku povijest ranoga novog vijeka shvaćao prije svega kao povijest granica i regija. U štočemu je to za mene ostala do danas, iako se i hrvatska historiografija — kao i sve druge nacionalne historiografije u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi — ustrajno trudi 'konstruirati' centralitetni model interpretacije nacionalne povijesti. Nastao je s uvjerenjem da se temeljne civilizacijske i kulturne vrijednosti hrvatske nacionalne moderne može ponekad i bolje istražiti kada se najprije definiraju širi, prije svega euromediteranski, konteksti promjena u hrvatskoj povijesti i kada se potom središte istraživačke pozornosti pomjeri sa središta nacionalno-integracijskih i modernizacijskih procesa na njegove periferije, tj. granice i regije.

Kada se ovo pitanje dosljedno izvede do svih svojih implikacija, može se zaključiti da je u hrvatskoj nacionalnoj moderni malo toga što ne bi imalo granične i/ili regionalne konotacije. Podimo od samog Zagreba, epicentra integracijskih procesa u modernoj hrvatskoj povijesti, koji je i sâm, od svoga srednjovjekovnog nastanka, grad na granici. U ranom novom vijeku prostorno je to manje bilo izraženo u odnosu prema Osmanskom Carstvu, a više prema Svetom Rimskom Carstvu. Kasnije su se osmanske granice odmicale od Grada, ali je potonja granica 'zauvijek' ostala na Sutli i Kupi. U svakoj je europskoj povijesti ranoga novog vijeka grad jedan od najpouzdanijih pokazatelja modernosti. U hrvatskom ih je prostoru i tada bilo razmjerno mno-

1 Drago Roksandić. »Bune u Senju i Primorskoj krajini (1719–1722).« u *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* Sveučilišta u Zagrebu. Vol. 15. Zagreb, 1982, 33–106.

go, što god mislili o njihovu urbanitetu. Međutim, velika je većina tih gradova bila na rubovima hrvatskog prostora, tada silno naglašenima habsburškim, mletačkim i osmanskim imperijalnim granicama. Bio je to slučaj Varaždina, ali i Karlovca te Rijeke. Slično se redom može reći i za gradove 18. i 19. stoljeća na Dravi, Dunavu, Savi i Uni, odreda gradove na granici. Stari gradovi duž obale Jadranskog mora i na otocima isto su tako bili na različite načine gradovi na granicama. Ne bih se na ovom mjestu upuštao u daljnju argumentaciju jer mislim da su i ove varijacije na teme hrvatske urbane historije ranoga novog vijeka dostatne za potkrijepu pristupa za koji se zalažem.

Mnogo se toga u međuvremenu dogodilo što je i moj život i moje profesionalne djelatnosti usmjeravalо u raznim smjerovima. (Nerijetko sam i sâм imao osjećaj da osobno živim iskustvo »Triplex Confiniuma«). Ipak je temeljni interes ostao neizmijenjen. Kada sam se našao u položaju da sam u takav projekt sâм mogao ući, priliku sam nastojao iskoristiti. Sve što sam kasnije profesionalno radio bila su prije svega nastojanja da se teme hrvatske povijesti, koje su mene zanimalе, 'prepozna' u svim njihovim historiografski važnim kontekstima. U tim sam 'prepoznavanjima' istovremeno uvijek nastojao pronaći teme kojima bih se sâм mogao baviti, a ništa manje i one koje bih kao sveučilišni nastavnik mogao sugerirati drugima, neovisno je li riječ o seminarским radovima u redovitoj nastavi, doktorskim disertacijama ili projektnim zadacima. Poslije četvrt stoljeća takva rada, u kojem rad u »Triplex Confiniumu« ima posebno mjesto, imam osjećaj i da je nešto učinjeno 'iza' mene i da je mnogo više neučinjenog, a poticajnog, 'ispred' mene.

Poslije svega napisanog izlišno je reći da mnoštvu kolegica i kolega, svojih suradnika u »Triplex Confiniumu«, dugujem i profesionalnu i usudio bih se reći, prijateljsku zahvalnost. Malo što od onoga što sam htio napraviti bi bilo izvedivo bez suradnje sa svima onima koji su na različite načine profesionalno bili 'pozvani' raditi u »Triplex Confiniumu«. To se ponajprije odnosi na moje zagrebačke studente, danas skoro beziznimno znanstvene novake i profesionalne historičare u raznim statusima. Bilo da je riječ o istraživanjima ili o *project-managementu*, terenskim ekspedicijama ili uređivanju publikacija itd., u »Triplex Confiniumu« nikada nije nedostajalo snaga izići na kraj s naumljenim. Redovitim raspravnim stručnim sastancima u Zavodu za hrvatsku povijest među članovima Projekta stvoren je poticajan komunikacijski prostor, u čijem je središtu prije svega intelektualna kreativnost. 'Najvjerniji' članovi »Triplex Confiniuma«, koji su mi pružili prijateljsku podršku i pomoć i u radu na ovoj knjizi, djelatni su u Projektu od samog početka: dr. Borna Fürst-Bjeliš, mr. Valentina Gulin Zrnić, dr. Emil Heršak, mr. Sanja Lazanin, mr. Dubravka Mlinarić, dr. Nenad Moačanin, mr. Nataša Štefanec i mr. Snježana Šušnjara. U međuvremenu su nam se pridružili i brojni drugi, čija

su imena u prilogu ove knjige. Među njima moram istaći recentni doprinos znanstvenih novaka u »*Triplex Confiniumu*«, a to su pored mr. Nataše Štefaneć i mr. Zrinke Blažević, prof. Hrvoje Petrić i prof. Marko Šarić. Kada je ova knjiga u pitanju, dužan sam se zahvaliti i dr. Mireli Altić Slukan te prof. Kristini Milković. Iako nije bio član projekta, projektne je inicijative uvijek učinjkovito podržavao dr. Nikša Stančić.

S druge strane, »*Triplex Confinium*« vjerojatno danas ne bi bio to što jest da inicijalno nije imao razmjerno povoljne radne uvjete na Srednjoeuropskom sveučilištu (CEU) u Budimpešti, gdje sam i sâm predavao punih sedam godina kao gostujući profesor i gdje je više članova Projekta studiralo i studira. Iako CEU tada nije bio istraživački usmjereno sveučilište, našlo se bilo mogućnosti podržati »*Triplex Confinium*« te je jedno vrijeme on bio jedini istraživački projekt na sveučilišnom Odsjeku za povijest. Zahvalio bih se svima koji su tome na bilo koji način doprinijeli. Izdvojio bih imena dr. Ive Banca, dr. Vladimira Bilandžića, dr. Stevea Greena, dr. Alfreda Riebera i dr. Istvána Teplána.

S treće strane, brojne moje međunarodne komunikacije, od susjednih zemalja nadalje, otvorile su mi bile uistinu mnoštvo šansi predstaviti projekt u nizu zemalja, dakako, prije svega oblikujući svoje »papers« za skupove na koje sam bio pozivan na »triplexovski« način. Nemoguće je čak i procijeniti koliko su mi bila dragocjena iskustva stečena međunarodnim stručnim raspravama, od kojih doista nikada nisam 'bježao'. (Napose ova knjiga nikada ne bi bila takva kakva jest bez iskustva stečena međunarodnim komunikacijama.)² Tako je i bilo moguće i najvažnije naše projektne inicijative realizirati u Budimpešti, Grazu, Zadru, a sljedeće godine u Padovi itd. Na ovom mjestu bih htio izraziti svoju duboku zahvalnost svima onima izvan hrvatskih granica koji su »*Triplex Confinium*« smatrali vrijednim interesa i podrške.

S četvrte strane, brojne teme »*Triplex Confiniuma*« sam apsolvirao u svojoj nastavi i u Zagrebu i u Budimpešti, kako u dodiplomskoj, tako i u poslijediplomskoj. Uistinu nije bio mali broj seminarskih i diplomskih radova koji su nastali tragom problematizacija tema ovog projekta.

S pete strane, rad na ovoj knjizi iziskivao je dosta prevoditeljskog, lektorskog i redaktorskog truda. Zahtijevne prijevode izvornih ulomaka i literarnih fragmenata napravili su prof. Jadranka Brnčić (francuski), prof. Olga Diklić (talijanski), mr. sc. Sanja Lazanin (njemački) i prof. Mila Maršić (engleski). Lekturu je obavila prof. Jadranka Brnčić. Vrlo sam im zahvalan na suradnji.

2 Pregled važnijih predavanja i skupova na kojima sam artikulirao svoja shvaćanja problematike »*Triplex Confiniuma*« nalazi se u »*Dodacima*« na kraju ove knjige, u prilogu 1, str. 229–233.

Sve su to bili, da se izrazim poput Arnolda Toynbeeja, »izazovi« i »odgovori« bez kojih ova knjiga nikada ne bi bila takva kakva jest. Nju treba shvatiti kao pokušaj sinteze dosadašnjih spoznaja i otvaranja novih istraživačkih pitanja, uvjek u dijaloškom smislu, kao poziv na timski rad, na multi-, inter- i transdisciplinarni rad, na internacionalnu i intergeneracijsku suradnju. Jednostavno »triplexovski«.

Drago Roksandić

U Zagrebu, siječnja 2003.

DIO I

Predmet, pristupi, metode

1.

TRIPLEX CONFINIUM IZMEĐU MIKRO– I MAKROHISTORIJE

Prvo: Zašto o granicama i regijama hrvatske povijesti

Ovo je knjiga o granicama i regijama u hrvatskoj povijesti ranoga novog vijeka. Pritom nije riječ o 'sintezi' — ako taj pojam historiografski danas još uvijek nešto znači — ali jest o osmišljenom predstavljanju interpretacijskih mogućnosti izabranog pristupa. Ipak, u njezinu je središtu ponajprije jedna pretpostavka. Možda bih je mogao iskazati na sljedeći način. U hrvatskoj povijesti ranoga novog vijeka malo što se može prepoznati kao istraživački problem, a da nije povezano s fenomenima granice i regije.¹

Mislim da nijedno historiografsko djelo u nas dosad nije izvedeno iz takve pretpostavke. Ipak, knjiga nije nastala s namjerom da dokaže ekskluzivnu legitimnost takva pristupa. Za mene uopće nije sporno da je moguće napraviti i drugačiji izbor, kao što je to dosada redovito i bio slučaj. Jedna nacionalna historiografija — hrvatska, ali i bilo koja druga — 'proizvodeći značenja' ima potrebu za mnoštvom drugih koncepata, pored 'granice' i 'regije'.²

- 1 O shvaćanju 'granice' vidjeti poglavje I.2. »Natrag k pojmovlju: *Confinia ... Kraine, mejastva, kotarenya ...*«. O shvaćanju 'regije' vidjeti »Čitava je hrvatska povijest — povijest regija« (*Novi list. Profil.* God. LVI. Br. 17.588. Rijeka, 29. lipnja 2002, 4–5.), interview koji je sa mnom napravio Neven Šantić. Vidi također leksikografski članak »Regija«, primјeren potrebama istraživanja u hrvatskoj historiografiji, u Emil Heršak (ur.). *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*. Institut za migracije i narodnosti — Školska knjiga. Zagreb, 1998, 227–228. Recentni uvid u koncepte, pored ostalog, omogućuje: Antoine S. Bailly (ur.). *Les concepts de la géographie humaine*. Armand Colin. Paris, 2001.
- 2 Na Prvom kongresu hrvatskih povjesničara, održanom u Zagrebu od 9. do 11. prosinca 1999. godine, plenarno su bila podnesena tri predavanja o temeljnim problemima hrvatske povijesti ranoga novog vijeka koja svjedoče o suvremenom pluralizmu pristupa. Vidi: Miroslav Bertoš. »Hrvatski identitet u ozračju ranoga novovjekovlja.« u *Historijski zbornik*. Godina LII. Zagreb, 1999, 127–138; Mirko Valentić. »Nosioци hrvatskog imena, identiteta i državnoopravnog kontinuiteta tijekom 17. i 18. stoljeća.« u *Historijski zbornik*. Godina LII. Zagreb, 1999, 139–142; Drago Roksandić. »Historiografija o hrvatskom ranom novom vijeku u europskom kontekstu.« u *Historijski zbornik*. Godina LII. Zagreb, 1999, 171–177.

Riječ je o tome da se stručno ne može ne problematizirati i ta dva koncepta. Naročito kada je riječ o epohama u kojima se bez njih jednostavno ne može istraživati na kritički vjerodostojan način, kao što je to rani novi vijek. Isto tako za mene nije sporno da hrvatska historiografija baštini mnoštvo radova o 'granicama' i 'regijama' u ranom novom vijeku. Međutim, koncepti 'granica' i 'regija', osim u istarskom slučaju (ponajviše zaslugom Miroslava Bertoše), još uvijek nisu kritički i istraživački propitani na način koji bi bio primjeren razvojnim potrebama hrvatske historiografije i koji bi bio europski prepoznatljiv.³

Kada ističem 'europsku prepoznatljivost', isključujem intelektualne moderne trendove. Riječ je o takvu postavljanju istraživačkih pitanja koje će jamčiti europsku interkulturnu komunikativnost i napose, mogućnost komparativističke provjere. Hrvatsko povjesno iskustvo i mišljenje o njemu, dakle, nisu europski 'po sebi', što nije slučaj ni kada je riječ o bilo kojoj drugoj tradiciji.

Drugo: Regere fines

Što su uopće 'granice', a što 'regije' u europskoj povijesti u razdoblju c. 1500–1800. godine? Iako je kontinuitet stručnih rasprava vrlo dug, seže više od stoljeća, moglo bi se ustvrditi da su one silno umnogostručene u posljednjih deset do petnaest godina. Novih je pristupa, definicija, modela i teorija sve više, ali bilo tko tko se kvalificirano javlja s novim prilozima redovito će biti skloniji postavljati nova pitanja nego neupitno odgovarati na već postavljenja.⁴

Kada je riječ o epistemološkoj problematici, povjesničari su danas i u ovom slučaju, kao i u toliko drugih, redovito upućeni na spoznaje u drugim

3 Pažnju nesumnjivo zavređuje i monografija Vesne **Miović-Perić** *Na razmeđu. Osmansko-dubrovačka granica (1667.–1806.)*, objavljena u Dubrovniku 1997. godine. Poseban su slučaj vojno-krajiška istraživanja. Na njih se ovdje neću osvrnati.

Inače, »Kazalo pojmovac u knjizi Mirjane **Gross** *Suvremena Historiografija. Korjeni, postignuća, traganja* (Novi Liber – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 2001) ne sadrži odrednicu 'granica', a uvrštena odrednica 'historija, regionalna' ima samo jednu referencu.

4 Jedno od najnovijih djela o povijesti granica je opsežna monografija Daniela **Nordmann** *Fronitières de France. De l'espace au territoire XVIe – XIXe siècle* (Gallimard, Paris, 1998). Uvjeren da one u Zapadnoj Europi više nisu predmet rasprava, ipak drži potrebnim otvoriti pitanja o tome što one ustvari jesu — granice među zemljama, vlastima i ljudima te što ostaje i što će ostati od njihova znakovlja. Njihova nestalnost (*labilité*) nije nova, te ju je valjalo pronaći, u njezinim različitim obličjima, u prošlosti. (Nordmann, 1998, 9) On već u uvodu ističe da nijedna granica nije 'prirodna' po sebi. Ljudi su ti koji ih stvaraju. U tom je smislu bolje govoriti o 'granici' kao konceptu. Ona je uвijek pitanje izbora, na primjer, političkog ili državnog. (Nordmann, 1998, 11)

disciplinama. Pierre **Bourdieu** jedan je od onih koji je u tom smislu dosta utjecao na povjesničare, tim više što su jedan i drugi pojam u njega konceptualno međusobno nerazlučivi.

Ponajprije, u slučaju 'granice' kao 'crte' za njega je uvijek u pitanju prije svega društveni i duhovni poredak, odnosno njihova legitimacija, s jedne strane te njihova interiorizacija, s druge. Govoreći, na primjer, o obredu prelaska kao o obredu instituiranja, napisao je da bi teoriji obreda prelaska trebalo uputiti pitanja što ih ona ne postavlja, a to su pitanja *o društvenoj funkciji rituala i o društvenom značenju one crte, one granice čiji prelazak, čije prestupanje ritual dopušta*. Za Bourdieua nije bitan obred nego njegovo instituiranje jer se njime posvećuju jednu granicu immanentnu društvenom i duhovnom poretku, dok je sama ta granica proizvoljna.⁵

U biti isti problem postavlja se u 'proizvodnji' pojma 'regija': *Etimologija riječi 'regija' (regio) — onakva kakva se otkriva u opisu Émilea Benvenistea — ukazuje na princip di-vizije, magijskog, tj. izrazito društvenog čina dijakrise, diakrisis, koji odlukom uvodi radikalni diskontinuitet u prirodni kontinuitet (između prostornih regija, ali i između dobnih razreda, spolova itd.).*⁶ Za nas je ovdje bitno da je vlasti immanentna prostorna dimenzija te je (*r*)egere fines, čin koji se sastoji u »povlačenju pravaca koji označavaju granice«, u razdvajaju »unutrašnjeg od vanjskog, carstva svestinje od carstva profanog, nacionalnog područja od inozemstva«, religijski je čin što ga obavlja nosilac najviše vlasti, rex, čija je dužnost regere sacra, utvrđivati pravila koja oživotvoruju ono što propisuju, govoriti s autoritetom, pro-ricati — u značenju: govorom s izvršnom moći ostvarivati izrečeno — i pretvarati u zbilju budućnost najavljenu iskazom.⁷ U konačnici, kako je u pitanju načelo legitimne podjele društvenog svi-

5 Kad se govori o obredu instituiranja treba ukazati na to da svaki obred nastoji posvetiti neku *proizvoljnu granicu*, odnosno ovjeriti njezinu legitimnost, kako bi se zaboravilo da je ona proizvoljna i priznalo da je legitimna, prirodnata ili, drugim riječima, on svečano, to jest na dopušten i nesvakidašnji način, prelazi preko granica, imantnih društvenom i duhovnom poretku, koje treba sačuvati po svaku cijenu — ...Svečanim obilježavanjem preko crte koja ustanovljava jednu bitnu podjelu u društvenom poretku, obred usmjeruje pažnju promatrača na sam prijelaz (odatle izraz »obred prelaska«), iako je zapravo crta tu najvažnija. Pierre **Bourdieu**. Što znači govoriti. Ekonomija jezičnih razmjena. Naprijed. Zagreb, 1992, 103, 104.

6 Bourdieu, 1992, 117.

7 Bourdieu, 1992, 117. U ovom radu neće biti moguće iscrpnije ispitati temeljne probleme simboličke geografije i *mental maps*. (To će uskoro biti učinjeno u vezi s ovim projektom.) Ipak je potrebno upozoriti da ovakav pristup 'povlačenju granica' danas ima brojne istraživačke implikacije, koje su predmet raznovrsnih istraživanja. Upozorio bih na nekoliko, po mom mišljenju važnih radova: David **Hooson** (ur.). *Geography and National Identity*. Blackwell. Oxford UK – Cambridge USA, 1994; H. **Herb** – David H. **Kaplan**. *Nested Identities. Nationalism, Territory and Scale*. Rowman – Littlefield Publishers, Inc. Lnamah – Boulder – New York – Oxford, 1999. Tim sam se pitanjima naročito bavio u svome postdiplomskom kolegiju *Comparative History of Multiple Boderlands (16th – 20th Centuries)* na Central European University History Department 2000/2001. akademske godine.

jeta, između granice i granicom omeđena područja u takvu poimanju niti nema bitne razlike.⁸

Koji god kriterij razgraničenja bio u pitanju, uvijek se 'ostvaruje' kao legitimna podjela društvenog svijeta. U slučaju regije nužno je u pitanju više kriterija koji se nikada ne mogu bez ostatka podudarati jedni s drugima te je i svaki akt regionalizacije *velikim dijelom proizvod samovoljnog nametanja, to jest pret-hodno postojećeg odnosa snaga na polju borbi za legitimno razgraničavanje.*⁹

Treće: Granice mogućnosti i način života

Pristupi 'granicama' i 'regijama' poput Bourdieuova — koliko god bili nesumnjivo poticajni — ne rješavaju jedan problem koji ne možemo previdjeti, suočavajući se s izazovom granica i regija: što je to što je 'imanentno' nekom državnom i duhovnom poretku?

Na ovom je mjestu kontekst mnogo širi, uključujući temeljna pitanja odnosa čovjeka, kao povijesnog bića i njegova okoliša. U mnoštvu pristupa, kojima, kada je o europskoj kulturi riječ, nije teško prepoznati antička i/ili kršćanska izvorišta, najuočljiviji su bili uplivи lamarkizma i darvinizma. Suočavajući se s pitanjem kako ostati prirodno biće a osloboditi se vlastite animalnosti, 19. i 20. stoljeće na različite načine postavljali su dvojno pitanje — kako se prilagoditi okolišu i istovremeno ga što bolje iskoristiti:

Ovaj tip tumačenja koji vrednuje kulturne crte prikazujući okoliš kao veliki regulator razvoja nalazimo kod brojnih autora koji će imati stanovitog utjecaja na istraživanja u povijesti okoliša: Ratzel, otac njemačke antropogeografije, i njegov učenik Franz Boas, utemeljitelj američke antropologije, ili još začetnici posibilizma, francuski geograf Vidal de La Blache i povjesničar Lucien Febvre.¹⁰

U svojoj knjizi *La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire* (1922) Lucien **Febvre** je postavio problem 'cadres naturels' ljudskih društava, povijesti i ustvrdio da se pitanje ljudskog okoliša ne može postaviti izvan povijesti. Međutim, svaka ludska zajednica u svom okolišu ima povijesno ograničene mogućnosti (*possibilités*) praktičnih izbora. Stoga su te mogućnosti uvijek u odnosu s nekim načinom života (*genre de vie*). Iako je Febvre

8 *Regio i njezine granice (fines)* samo su mrtav trag čina vlasti koji se sastoji u omeđenju zemlje, teritorija (za koji se također kaže *fines*), u nametanju legitimne, poznate i priznate definicije (*finis u još jednom značenju*) granicā i teritorijā, ukratko principā legitimne podjele, di-vizije, društvenog svijeta. Bourdieu, 1992, 117.

9 Bourdieu, 1992, 118.

10 Vidi: Robert Delort – François Walter. *Povijest europskog okoliša*. Barbat. Zagreb, 2002, 61.

uvijek nastojao izbjjeći geografski determinizam u svom shvaćanju povijesti, mogućnosti ljudskih izbora su za njega uvijek bile 'prirodno/povijesno' uvjetovane.¹¹

Njegov sljedbenik, Fernand **Braudel**, koji je isto tako kasnije postao institucija u baštinjenoj tradiciji, mnoštvo je puta varirao misao: »*Ako govorimo o civilizaciji, znači da govorimo o prostorima, zemljama, reljefima, klimama, vegetacijama, životinjskim vrstama, danim ili stečenim prednostima.*«¹² Dakle, ljudski okoliš, koji nikada nije samo prirodni, nego je uvijek i humaniziran, nikada se ne može shvatiti u smislu nekoga *usk(og) determiniz(ma)*. Ljudskim praksama se ne može istraživački pristupiti neovisno o okolišu, a njegove baštinjene prednosti/nedostaci povijesno mogu biti vrlo važni. Riječ je o prednostima/nedostacima koji svoje pune učinke mogu imati u intercivilizacijskoj komunikaciji i razmjeni, dakle, preko granica vlastitog prostora.¹³ Ipak, za Braudela su civilizacije prostori: ...svaka je civilizacija vezana s nekim prostorom *gotovo postojanih granica; odатle svakoj od njih pripada jedna posebna, njezina geografija, koja uključuje udio mogućnosti, danih prisila, nekih naizgled stalnih, ali nikad istih od jedne do druge civilizacije.*¹⁴ Ta **jedna** posebna, njezina geografija u slučaju svake civilizacije vrlo je složen pojam, što se u Braudelovu slučaju najbolje očituje u njegovu Mediteranu: *Recite 'planina', pa će vam jeka odgovoriti: oskudica, surovost, zaostalost, rijetka naseljenost. Recite 'ravnica', pa će vam ista jeka odgovoriti: obilje, imućnost, blagodati, lagodan život. U vrijeme u koje se prenosimo, a radi se o mediteranskim krajevima, jeka veoma lako može prevariti onoga tko je sluša.*¹⁵ Bilo koja

11 Vidi: Lucien Febvre. *La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*. Albin Michel. Paris, 1970.

12 Fernand **Braudel**. *Civilizacije kroz povijest*. Globus. Zagreb, 1990, 43. Na Braudelu ču se nešto iscrpniye zadržati zbog njegova velikog utjecaja na suvremenu historiografiju. Kritičko osporavanje njegovih shvaćanja počelo je i u francuskoj historiografiji, među njegovim đacima, još za njegova života. Vidjeti: *Une leçon d'histoire de Fernand Braudel. Châteauvallon. Journées Fernand Braudel 18, 19 et 20 octobre 1985*. Arthaud-Flammarion. Paris, 1986. Veći dio rasprave kao i neki drugi prilozi o braudelijanskom shvaćanju povijesti prevedeni su na hrvatski i objavljeni kao »Naša tema« časopisa *Naše teme* (God. XXXIII. Br. 5. Zagreb, 1989, 979–1095). Čitav smo blok bili uredili Petar Strpić i ja. Kritika braudelijanskog načina povijesnog mišljenja nastavljena je i sljedećih godina. Na hrvatskom je objavljen niz ključnih argumenata osporavanja. Vidi: »Treba li spaliti Fernanda Braudela?«. (*Gordogan*. God. 16. Br. 39–40. Zagreb, 1995, 193–202). U najnovije vrijeme braudelijanska tradicija doživljava svojevrsnu 'renesansu', dakako, nerijetko u kontekstima koji nisu izravno povezani s njegovim temeljnim shvaćanjima.

13 Dok je L. Febvre bio u izravnoj komunikaciji s geografima svog doba, za F. Braudela se to već ne bi moglo reći na isti način. Vrlo je indikativno da ga vodeći francuski sveučilišni udžbenici iz *la géographie humaine* ili ne spominju ili to rade u biti marginalno. Vidjeti: Max Derrua. *Géographie humaine*. Armand Colin. Paris, 1976; Antoine Bailly et al. *Les concepts de la géographie humaine*. Armand Colin. Paris, 2001⁵.

14 Braudel, 1990, 44.

15 Fernand **Braudel**. »Mediteran i mediteranski svijet.« u *Naše teme*. Br. 5. God. 1989, 979–1037, ovdje 1006.

civilizacija jednako je tako ponajprije povijesni pojam, što znači da i sama u istom prostoru može biti u promjenljivu odnosu prema mogućnostima koje interiorizira: *Čovjek se međutim isprva domogao bregova, osamljenih brežuljaka, terasa uz rijeke i rubova planina, gdje je podigao velika zbijena sela, a ponekad i gradove. Nasuprot tome, u dnu vodoplavne kotline često su pravilom ostala raštrkana selišta.*¹⁶ Neke mogućnosti, civilizacijski ostvarljive, ne moraju biti „realizirane“, kao što to kazuje primjer dračke nizine: *U 16. stoljeću ili tako nekako, velike nizine nisu dakle sve bile bogate. Naizgled paradoksalno, često su pružale žalosnu i bijednu sliku. (...) Totalno je prazna dračka nizina, koja je takvom ostala i dan–danas.*¹⁷

Ovih nekoliko rečenica dovoljan su povod za cijelu ekohistorijsku studiju, koja, s druge strane, vjerojatno ne bi mogla biti dovršena bez više interdisciplinarnih „otvaranja“. S tako shvaćenim civilizacijskim prostorom korespondira i kulturni krug, tj. u antropološkoj formulaciji, *skup određenih kulturnih obilježja*.¹⁸ Braudel u biti prihvata načelo njegova hijerarhijskog strukturiranja i to na način koji nije daleko od marksističke tradicije.¹⁹ Na prvi pogled, krajnje deterministička formulacija! Međutim, čitajući njegovu posthumno objavljenu knjigu *L'identité de la France. Espace et Histoire*, u poglavlju »Un test essentiel: la frontière«²⁰ može se pročitati da je Francuska vrlo rano imala svoje granice — baštinjene, osvojene, iznova osvojene — prije nego što je formalno postojala. Ona je dugo međusobno povezivala regije koje nisu bile voljne biti zajedno, a takva se istovremeno morala braniti od vanjskih opasnosti.²¹ Na istom mjestu Braudel kaže da je dugo bila *un 'monstre'*. Ne ulazeći na ovom mjestu u njegovu argumentaciju, htio bih samo ustvrditi da ona nikako nije mogla biti 'linearna' te da su u povijesnom oblikovanju takve Francuske međusobno kompetitivni kolektivni mentaliteti nezaobilazni.

Kada je o temeljnim vrijednostima jednoga kulturnog kruga riječ, u njihovu je središtu uvijek religija. Intercivilizacijske komunikacije uvijek su i religijski uvjetovane. Implikacije religijski posredovane intercivilizacijske komunikacije uvijek su dalekosežne. Civilizacije nisu spremne *sve bez razlike*

16 Braudel, 1989, 1007.

17 Braudel, 1989, 1008.

18 Braudel, 1990, 44.

19 *U svakom razdoblju izvjesna predodžba o svijetu i stvarima, vladajući kolektivni mentalitet oživljava i prožima cijelu masu društva. Taj mentalitet, koji diktira stavove, usmjerava izbore, ukorijenjuje predrasude, usmjerava kretanje društva, svakako je civilizacijska činjenica.* Braudel, 1990, 53.

20 Fernand **Braudel**. *L'identité de la France. Espace et Histoire*. Arthaud–Flammarion. Paris, 1986, ovdje 279–296.

21 Braudel, 1986, 279.

usvojiti, neovisno o tome kakva sve može biti *pohlepa civilizacija*.²² Međutim, civilizacijska 'viđenja svijeta' su posljedica društvenih napetosti koje vladaju.²³

Vraćajući se na načelno pitanje o onome što bi moglo biti immanentno nekom državnom i duhovnom poretku, nužno je imati na umu da ono što je immanentno može imati povjesno različite kontekste. Najizazovniji su oni 'strukturalne' naravi ili kako kaže Braudel: ...*neprekidne prisile prostora, kolektivne 'psihologije' i ekonomске nužnosti, naime, sve one duboke, ali na prvi pogled teško prepoznatljive sile, osobito onima koji ih žive, kojima izgleda da se one podrazumijevaju i da ne postavljaju nikakav problem. Današnji jezik te stvarnosti naziva 'strukturama'*.²⁴ Intercivilizacijsko prihvaćanje/neprihvaćanje vrlo je sporo, nerijetko podsvjesno. Kada se zbije, sama civilizacija se preobražava, '*odvajajući se od nekog dijela svoje vlastite prošlosti*'.²⁵ To je koncept Michela Foucaulta, koji Braudel prihvata s vidljivim entuzijazmom:

*Svojim posebnim jezikom M. Foucault to naziva 'odvojiti' se, što, naime, znači da neka civilizacija stanovitu poricanu vrijednost odbacuje s onu stranu svojih granica i ispravnog toka svoga života. Foucault piše: 'Mogli bismo prikazati povijest granica, tih opskurnih čina, nužno potisnutih nakon samog izvršenja, pomoći kojih neka civilizacija odbacuje nešto što će za nju biti Izvanjsko; i tijekom cijele njene povijesti ta izdubena praznina, taj prazni prostor kojim se ona izolira, određuje je isto kao i njene vrijednosti. Jer ona svoje vrijednosti stiče i održava u povijesnom kontinuitetu; međutim, u tom području o kojem želim govoriti, ona vrši svoje bitne izbore, ona vrši 'razdvajanje' koje joj daje sliku vlastite pozitivnosti; u tom se razdvajanju nalazi ona prvobitna gustoća u kojoj se ona oblikuje.'*²⁶ To je stajalište koje u načelu i nije tako udaljeno od Bourdieua, iako se načinom postavljanja pitanja i traženja odgovora nesumnjivo i razlikuje od njegova. Legitimacijski princip, kada je o granicama riječ, ipak dolazi do punog izražaja i kod Foucaulta i kod Bourdieua.

- 22 Braudel, 1990, 57. Ovdje moram upozoriti da su se u historiografijama poput američke oblikovale uveliko drugačije tradicije mišljenja o 'granicama' civilizacija. Skrenuo bih pozornost na sljedeće nedavno objavljene radove: G.D. Nash. *Creating the West: Historical Interpretations, 1880–1990*. Albuquerque, 1991; W. Cronon – G. Miles – J. Gittlin. *Under an Open Sky: Rethinking America's Western Past*. New York, 1992; J. M. Fararer. »The Frontier Trail: Rethinking Turner and Reimagining the American West.« u *American Historical Review*. February 1993, 106–117; Jeremy Adelman – Stephan Aron. »From Borderlands to Borders: Empires, Nation–States, and the Peoples in Between in North American History.« u *American Historical Review*. June 1999, 814–841.
- 23 Braudel, 1990, 48. Za razliku od Svetoga Rimskog Carstva poslije Tridesetogodišnjeg rata, Francuska nije ustajala u politici vjerske trpežljivosti. Politička ideologija francuskog monarhizma dugoročnije nije mogla asimilirati njegove prepostavke. S druge strane, postrevolucionarna republikanska Francuska, nakon svoje stabilizacije skoro čitavo stoljeće kasnije, konstituiravši se na sekularnim prepostavkama, isključivija je u svome sekularizmu nego bilo koja druga zemlja europskog Zapada.
- 24 Braudel, 1990, 58.
- 25 Braudel, 1990, 60.
- 26 Braudel, 1990, 61.

Četvrt: *Granice u prostoru/vremenu — hrvatska povijest ranoga novog vijeka u europskom kontekstu*

Pojašnjenje iziskuje temeljni pojam 'hrvatska povijest ranoga novog vijeka'. Dakako da uopće nisu u pitanju njezini etnički kontinuiteti od ranoga srednjeg vijeka, njezine tradicije u kulturnom i civilizacijskom smislu u dugome povijesnom trajanju! U pitanju je nešto drugo, istraživački izazovnije u hrvatskom, kao i svakom drugom slučaju. Nijedna nacija nije 'oduvijek', a vjerojatno ni 'zauvijek', kao što nije uvijek ni 'ista'. Otuda i pitanje o tome što je 'hrvatska povijest ranoga novog vijeka'. Što je čini različitom i/ili sličnom srednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti i/ili ovoj nama suvremenoj? Na koncu konca, ima li uopće smisla izdvajati hrvatsku povijest ranoga novog vijeka ili bilo koje druge epohe? Da li su u pitanju 'epohalni' imperativi, dakle, da li je riječ o nečem što bi u osnovi bilo 'nadređeno' hrvatskom povijesnom iskustvu tog doba ili se radi o periodizacijskim potrebama same hrvatske povijesti? Iako praktično sve europske nacionalne historiografije koriste koncept ranonovovjekovne povijesti, ne bi bilo moguće reći, bar kada su u pitanju poznati slučajevi, da je njegovo značenje uvijek 'isto'. Rani novi vijek skoro u svakom slučaju počinje i završava na drugačiji način, neovisno o svim mogućim 'sličnostima'. U svakom će slučaju biti potrebno nešto određenijeg reći o hrvatskoj povijesti tog doba kao o predmetu i području istraživanja. To je danas nemoguće učiniti bez primjerenih konceptualizacija. Nije to samo u nas slučaj. Najprije je u pitanju 'narod'. Desetljećima već u svijetu traju rasprave o konceptima 'etnos', 'narod' i 'nacija'.²⁷ Ta je rasprava i u Hrvatskoj isto tako već desetljećima otvorena, ali je iznimno malo radova o hrvatskom narodu u ranome novom vijeku.²⁸

- 27 Danas je referentna literatura s time u vezi skoro nepregledna. Imajući na umu stručnu vrijednost i dostupnost, za potrebe ovog rada bih izdvojio ponajprije dva izbora iz serije »Oxford Readers«: John Hutchinson – Anthony D. Smith (ur.). *Nationalism*. Oxford University Press, 1994; John Hutchinson i Anthony D. Smith (ur.). *Ethnicity*. Oxford University Press, 1996; zatim, Alex Inkeles i Masamichi Sasaki. *Comparing Nations and Cultures. Readings in a Cross-Disciplinary Perspective*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1996 te jedan poticajan pokušaj kritičkog vrednovanja: Umut Özkiprimli. *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. St. Martin's Press. New York, 2000.
- 28 Naočišćeniji recentniji takav projektni doprinos realizira se u Institutu za migracije i narodnosti u Zagrebu. Vidi: Ružica Čičak-Chand – Josip Kumpes (ur.). *Etničnost, nacija, identitet i Europa. Hrvatska i Europa*. Zagreb, 1998; Jadranka Čaćić-Kumpes (ur.). *Kultura, etničnost, identitet*. Zagreb, 1999; Emil Heršak (ur.). *Etničnost i povijest*. Zagreb, 1999; Silva Mežnarić (ur.). *Etničnost i stabilnost Europe u 21. stoljeću. Položaj i uloga Hrvatske*. Zagreb, 2002; Rani novi vijek je i u njemu relativno najslabije raspravljen. Moderna sinteza hrvatske povijesti ranoga novog vijeka još uvijek ne postoji. Koliko god uvažavao cjelokupnu dosad nastalu baštinu s tim u vezi, na ovom mjestu ne bi imalo smisla upuštati se u bilo kakvo njezino vrednovanje, imajući na umu narav ovog rada.

Ne bih se na ovom mjestu upuštao ni u pitanje kako uopće istraživati etnički identitet u staleškom društvu, k tome društvu posvemašnje nepismenosnosti daleko najvećeg dijela žiteljstva. To je nesumnjivo moguće, ali koncepti nužno moraju biti složeni i primjenjivi za vrlo različite *case-studies* unutar iste etničke zajednice. Morali bi biti mnogo složeniji ako je riječ o više etničkih zajednica u istom prostoru, što je i hrvatski slučaj. Pritom je ponajvažnije imati na umu da povijest nisu samo kontinuiteti već i diskontinuiteti. Povijest su trajanja i promjene, a promjena može biti mnogovrsnih, ovisno o teorijskom izvođenju koncepta.²⁹

Prema tome, 'hrvatska povijest ranoga novog vijeka' načelno je vrlo složen povijesni koncept. Što će u njemu biti koncepti 'granica' i 'regija', isto je tako sve prije nego jednostavno. Kada je riječ o istraživačima u svijetu koji su se ponajviše teorijski bavili etnonacionalnom problematikom, malo ih je koji su se ozbiljnije bavili granicama i regijama. To je slučaj s najutjecajnijim teoretičarima nacije u 1980-im godinama.³⁰ Dakle, nije to samo hrvatski slučaj. Međutim, kada imamo u vidu historiografsku produkciju na regionalne europske teme, uključujući i razdoblje ranoga novog vijeka, dostupni su brojni poticajni uvidi. Moguće je ustvrditi, iz suvremene povijesne perspektive, a s komparativističkog stajališta, da su Srednjoistočna i Jugoistočna Europa za razliku od Zapadne i Istočne Europe u isto doba prostori velikih društveno-povijesnih i etnonacionalnih kako segmentacija tako i fragmentacija.³¹

Da ne bi bilo nesporazuma! Kada je riječ o ljudskoj svakodnevničkoj europskoj *l'Ancien régimea*, koncept segmentacije nužan je za istraživanje bilo kog fenomena. Riječ je o konceptu immanentnu predmodernoj, pa i protomodernoj situaciji. To ne bi bilo dovoljno za specifično istraživanje brojnih fenome-

29 Kontinuiteti i diskontinuiteti, trajanja i promjene, dakako, povjesno nikada nisu u odnosu 'binarnih opozicija'. Vidi: Dag Strpić. *Politička i političko-ekonomska promjena od Hobbesa do Hayeka. Uvodne studije*. Politička misao. Zagreb, 1998. Iznimno iscrpna bibliografija osigurava odličan uvid i u historiografsku literaturu o 'promjeni', uključujući i ranonovovjekovnu epohu. Strpić, 1998, 195–273.

30 Niti Benedict Anderson u izvornom izdanju svog djela *Imagined communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Verso, London, 1983), ni Ernest Gellner u svom *Nations and Nationalism* (Blackwell, London, 1983), ne bave se ni granicama niti regijama u vezi s fenomenom nacije. Ne radi to ni Eric J. Hobsbawm u *Nations and Nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (Cambridge University Press, 1990). Sve tri knjige prevedene su na hrvatski jezik.

31 István Bibó je u *Bijedi istočnoevropskih malih država* razvio mnoštvo, povjesno različitih značenja pojma 'granica', izgleda sa ciljem da ne bi obesmislio svoje shvaćanje o srednjovjekovnom porijeklu europskih nacija. Jenő Szűcs, Bibóv sljedbenik, očigledno je uočio teškoće nastale takvom 'ontologizacijom' nacije te je napravio pomak regionalno klasificirajući europske nacije u *Oris triju povijesnih regija Europe*. Vrijedi ga citirati: *Iz izvornog položaja regijâ, iz njihova pomjeranja i datih odgovora na povijesne izazove slijedili su oni strukturni modeli, koji do danas začudnom snagom određuju modernu Evropu*. I. Bibó – T. Huszár – J. Szűcs. *Regije evropske povijesti*. Naprijed. Zagreb, 1995, 149. Umjesto nacije, 'ontologizirana' je regija. Neovisno o ovim prigovorima, riječ je o vrlo poticajnim studijama — načelno i u hrvatskom slučaju.

na hrvatske povijesti ranoga novog vijeka, kao i brojnih drugih u srednjo– i jugoistočnoeuropskom prostoru.³²

Naime, veći dio tog prostora već je od 16. stoljeća bio pogranični u različitim sustavima imperijalne moći. To je njegovu segmentaciju činilo povijesno različitom od one u protomodernim državama europskog Zapada. Više od toga — rani novi vijek je bio epoha imperijalnih ekspanzija sa Zapada i Istoka u srednjo— i istočnoeuropskom prostoru. Baštinjene segmentacije su se u imperijalnim konfliktima u ratu i miru fragmentirale, s povijesnom šansom ili bez nje da se na novim pretpostavkama iznova segmentiraju. Dakle, već u kasnom srednjem vijeku u tom su se prostoru učvrstile imperijalne sile kojih su epicentri moći redovito bili ili na njegovim rubovima ili izvan njegovih granica. (Dakako, s ugarskim izuzetkom.) To je ponajprije bio slučaj sredozemne imperijalne sile Mletačke Republike na jugu te Poljsko–litvanske unije na sjeveru.³³ Kasnije su to bili Osmansko Carstvo i Sveti Rimski Carstvo.³⁴ Habsburgovci su birani za češke, ugarske i hrvatske kraljeve uz ostalo i zato što su bili njegovi carevi.³⁵

S dubinskim osmanskim prodrima sve do jezgre srednjoeuropskog prostora do sredine 16. stoljeća, s habsburškim 'pacifikacijama' Češke, Ugarske i Hrvatske u sedamaestom stoljeću, s trojnom podjelom Poljsko–litvanske unije — izravnom posljedicom uspona Prusije i Rusije u osamnaestom stoljeću — fragmentacija tog prostora dosegla je svoj vrhunac. Iz takvih fragmentacija nastajale su nove segmentacije, u nizu slučajeva točnije rečeno — regionalizacije. Neke među njima održale su se do danas.³⁶

- 32 U njemu je samo Ugarsko kraljevstvo uistinu bilo sila. Ono je to ubrzano sve manje nakon korvinovskog razdoblja. Vidi: Péter Hanák (ur.). *Povijest Madarske*. Barbat. Zagreb, 1995.
- 33 Vidi: Frederick C. Lane. *Venice: A Maritime Republic*. The Johns Hopkins University Press. Baltimore–London, 1973; Lonnie R. Johnson. *Central Europe: Enemies, Neighbors, Friends*. Oxford University Press, 1996; Jacques Le Rider. *Mitteleuropa*. Barbat. Zagreb, 1998. U prilogu ove knjige, pod naslovom »Izbor 'Srednjoeuropske varijacije«, tiskani su radovi o srednjoeuropskim temama u distinkтивnim nacionalnim tradicijama. Pritom navedeni motiv »centar« i »poluperiferija« ili i »periferija« dolazi do punog izraštaja.
- 34 Halil Inalcik. *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300. — 1600*. Srednja Europa. Zagreb, 2002; Andrina Stiles. *The Ottoman Empire 1450–1700*. Hodder & Stoughton. 1989; Josef Matuz. *Osmansko Carstvo*. Školska knjiga. Zagreb, 1992; Erich Zöllner – Therese Schüssel. *Povijest Austrije*. Barbat. Zagreb, 1997.
- 35 Jean-François Noël. *Sveti Rimsko Carstvo*. Barbat. Zagreb, 1998; Le Rider, 1998.
- 36 Jedan hrvatski primjer. U 15. stoljeću, u vrijeme kada su počeli osmanski prodrori duž istočne obale Jadranskog mora mletačka Dalmacija nije bila tako prostrana kao što bi se moglo zaključiti iz standarnih interpretacija hrvatske povijesti, a s Karlovačkim i Požarevačkim mirom (1699. i 1718.) stekla je i posjede kojima nikada ranije nije vladala. Istovremeno su njezini kartografi konstruirali 'Turku Dalmaciju' do Sarajeva. Imajući na umu fragmentacije osmanske i habsburške provenijencije, dakako, u odnosu na hrvatsko i bosansko srednjovjekovlje, moguće bi bilo konstruirati model istraživanja tog procesa u ranom novom vijeku u prostoru u kojem su ove tri imperijalne sile interferirale jedna s drugom. (Vidjeti s tim u vezi: Ivo Goldstein i dr. *Hrvatske županije kroz stoljeća*. Školska knjiga. Zagreb, 1996.) Komparatistički bi trebalo istražiti obrasce imperijalnih ekspanzija u Srednjoistočnoj i

Ako se tome doda epizodni prođor Francuskog Imperija na Jugoistok, koncem 18. i početkom 19. stoljeća, dobit ćemo sliku koju valja srađnjivati sa slikom istovremenih epohalnih disperzija autohtonih etnokonfesionalnih zajednica unutar istoga tog prostora. Prvi problem koji će se nametnuti s tim u vezi će biti problem imperijalno uvjetovane fragmentiranosti velike većine autohtonih etnokonfesionalnih zajednica.³⁷ Fragmentiranost će biti još uočljivija ako njezinu dinamiku povežemo s dinamikom promjene imperijalnih granica.

Drugo, dinamička etnokonfesionalna izmiješanost čitava prostora u rano-me novom vijeku isto je tako bila nerazlučiva od imperijalnih strategija te imperijalnih konstrukcija granica i regija. (Ipak, velika bi greška bila istraživački ih svesti samo na taj faktor!) U odnosu prema kasnome srednjem vijeku naj-veća se promjena zbilja s procesom 'autohtonizacije' islama u velikom dijelu Jugoistočne Europe. Vrlo velika promjena se zbilja i sa znatnim pomacima istočnog kršćanstva prema sjeverozapadu tog prostora, ponajviše u granicama krajiskih ustanova Osmanskog Carstva, Habsburške Monarhije i Mletačke Republike. Ako i Ugarsku uključimo u Jugoistočnu Europu, velika se promjena zbilja i sa silnim usponom i s ograničenim padom protestantizma. Od 16. stoljeća, u slučaju Osmanskog Carstva te od 17. stoljeća, u slučaju srednjo-istočnoeuropejskih imperija, brojno se povećavaju židovske zajednice. Dakle, iako je svaka imperijalna sila svoj legitimitet izvodila iz jedne vjeroispovjedne tradicije, odnosno, identificirala se s njome, etnokonfesionalna isprožimanost čitava tog prostora na kraju ranoga novog vijeka u usporedbi s njegovim početkom bila je silno povećana. Na ovom smo mjestu veću pažnju ukazali konfesionalnoj strani demografskih promjena, ali su one bile vrlo velike i s etničkog stajališta, možda i veće.

Treće, u više slučajeva — od poljskog do hrvatskog — u istom etnokonfesionalnom prostoru sustjecalo se više imperijalnih granica. Ukoliko su takva

Jugoistočnoj Europi do kraja 18. stoljeća. Tada je čitav taj prostor podijeljen između Habsburgovaca, Hohenzollerna, Romanova i Osmanlija te Mletačke Republike — do njezina sloma 1797. godine. Dakle, dok je u obzorjima povijesnih iskustava regionalnih etnokonfesionalnih zajednica tada moguće govoriti o vrhuncu fragmentacije, u imperijalnim je tradicijama to bilo doba potpunog trijumfa imperijalnog načela. Doduše, konkretnohistorijski se svako od njih moralo doživljavati nedovršenim jer nijedna imperijalna sila u Srednjoistočnoj i Jugoistočnoj Europi nije ostvarila svoje maksimalne ciljeve. U takvoj povijesnoj situaciji, inače, počinju procesi modernih nacionalnih integracija u istom tom prostoru.

37 Svesno koristim očigledno nedovoljno pouzdan pojam 'autohtonih etnokonfesionalnih zajednica' da bih izbjegao razlikovanje između 'povijesnih' i 'nepovijesnih' 'naroda' u njemu, poput Čeha i Slovaka i sl. Ovaj pojam ignorira migracije unutar čitava tog prostora, neovisno o imperijalnim granicama. Ovdje je isto tako uvjetno upotrijebljen. Pojmom 'autohtnosti' su obuhvaćene zajednice koje su se do kasnoga srednjeg vijeka oblikovale u samoj Srednjoistočnoj i Jugoistočnoj Europi. Njime se takve zajednice razlikuju od onih koje su u tom prostoru na različite načine naseljavane u ranome novom vijeku ~' i to u vezi s različito motiviranim imperijalnim potrebama.

višegraničja bila povijesno trajnija, kao što je to bilo u hrvatskom slučaju — graničnom prostoru Mletačke Republike, Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije — problem povijesti granica i regija jedan je od temeljnih problema epohalnih povijesnih istraživanja.³⁸

Time ćemo se nužno suočiti s prepostavkom da su istraživanja povijesti granica i regija u slučaju svakog naroda u srednjoistočno — i jugoistočnoeuropskom prostoru od bitne važnosti za objašnjenje i razumijevanje temeljnih problema njegove povijesti i tog doba, a nerijetko i kasnijih, sve do našega. Sljedeća će prepostavka biti da je u tom prostoru razmjerno vrlo učestao slučaj višegraničja, prostora u kojima se višestruko susjedaju i granice i regije. Izlišno je reći da su tro- i višestrano određene granice i regije potencijalno složenije pojave nego dvostrane. Odnos takve višegranične 'periferije' prema korespondentnim 'centrima' na svakoj od strana granice/regije može se višestruko usložiti u simboličko–antropološkom smislu, kao i sa stajališta praksi. Ti su slučajevi ovdje najveći istraživački izazov. Njima je ova knjiga najviše i posvećena.

Peto: Imperijalna trograničja

Kada je riječ o ranom novom vijeku jedno je višegraničje u hrvatskom slučaju uočljivije od drugih. To je ono u kojem su se u epohalnom rasponu sustjecali moć i vlast Mlečana, Osmanlija i Habsburgovaca. U prostornom smislu ono zadugo nije bilo jednoznačno određeno. U kasnom 15. i ranom 16. stoljeću

38 Rijetko se gdje u hrvatskoj povijesti toga doba tako jasno može prepoznati problematiku granica i regija, napose granične regije, kao u slučaju Međimurja u posjedu Zrinskih krajem 16. i početkom 17. stoljeća. Ono je tradicionalno bilo granični prostor između Ugarske i Slavonije, ali i austrijske Štajerske, da bi u vrijeme kada su Osmanlije bile doprle do Kanizse, koju su 1600. godine i osvojile, Međimursko vlastelinstvo postalo jednim od najvažnijih krajišta i za hrvatsku i za ugarsku i za austrijsku obranu te potencijalno ključ za dubinski osmanski prodror u Unutrašnju Austriju. Njegov je slučaj iznimjan i po tome što ono nikada nije prestalo funkcionirati kao vlastelinstvo. Naprotiv, vlastelinska je ekonomika, promatrana u dužem trajanju, bila u usponu, a demografski je raslo i šiteljstvo. Po tome se ono razlikuje od drugih hrvatskih krajišta u to doba, koja su bila nerazlučiva od svojih »terae desertae«. U to su doba upravo na tom području rimokatolici i muslimani, protestanti i pravoslavni bili na domak jedni drugima kao nigdje drugdje u hrvatskom prostoru ranoga novog vijeka. Vidi: Nataša Štefanec. *Heretik Njegovu Veličanstva. Povijest o Jurju IV. Zrinskem i njegovu rodu*. Barbat. Zagreb, 2001.

Lokalnohistorijski *case-study* podravske tromeđe slavonskog i ugarskog Provincijala te slavonske Vojne krajine (Hrvoje Petrić. *Općina i župa Drnje. Povijesno–geografska monografija*. Drnje, 2000, ovdje 66–94) važan je zato što pokazuje da u ranom novom vijeku nije bila nužna najneposrednja blizina Osmanlija da bi se oblikovala mikroregionalna situacija višegraničja, s prepoznatljivom socioekonomskom i sociokulturnom dinamikom. Ekohistorijska dinamika rijeke Drave takvu je situaciju činila još uočljivijom.

Osmanlije su s manjom ili većom učestalošću prodirali od jugoistoka prema sjeverozapadu do duboko u habsburške nasljedne zemlje, s jedne strane te u mletačke posjede, nerijetko nadomak Venecije, s druge strane. Činili su to u vrijeme kada su se Mlečani i Habsburgovci inače sukobljavali u borbi za vlast na sjevernojadranskoj obali. Ako bismo trograničje prije svega htjeli odrediti kao prostor trojnih imperijalnih konfrontacija, prva bi tromeđa imala svoj epicentar u Tršćanskom zaljevu. U njezinu slučaju se uopće ne bi moglo govoriti o granicama, osim ako bismo historiografski htjeli iscrtati granice područja u kojima po određenim kriterijima možemo 'prepoznati' Mlečane, Habsburgovce i Osmanlije.³⁹

Ipak, ova prva imperijalna tromeđa mnogim povjesničarima bila je epizodne naravi. Ne bih se s time mogao suglasiti. Dovoljno je zadržati se na mletačkom primjeru. Kada se Mletačku Republiku tog doba vrednuje u mediteranskom kontekstu, njezin se status do 1500. godine nesumnjivo izmijenio. Prvo, godine 1499, Mlečani se nisu branili samo u svome neposrednom gradskom okolišu. Istovremeno su izgubili više svojih ponajvažnijih uporišta na istočnom Mediteranu, uključujući Modon i Coron, 'oči Republike' na putu za Levant. Mirovnim ugovorom iz 1503. godine odrekli su se najvećeg broja luka u Albaniji i Grčkoj. Tako veliko slabljenje njihova utjecaja na Levantu nesumnjivo je imalo velik neposredni upliv na pomicanje težišta mletačkih interesa s Levanta na Terra Fermu. Doduše, Mlečani su i dalje i trgovali i ratovali na istočnom Sredozemlju, ali su težišta republičinih interesa bila promjenjena.⁴⁰

39 Htio bih na ovom mjestu citirati fragment iz slovenske povijesti tog doba, koji nesumnjivo predočava situaciju fragmentirane tromeđe: *Opetovana (je) podjela pokrajina između članova habsburške dinastije (1379, 1395/96, 1411 — u tim podjelama nastaje kao jedna grupa zemalja Štajerska, Koruška, Kranjska i Istra, sa zajedničkim imenom »Unutrašnja Austrija«, u koju se poslije 1500 ubraja i Goriška), ...Habsburška vlast nad slovenskim teritorijem opet počinje opadati, upravo u vrijeme kada je Venecija postigla nove, krupne uspjehe: god. 1420 srušila je svjetovnu vlast akvilejskog patrijarha te pripojila Republiци Furlaniju (s Beneškom Slovenijom i Tolminskim do Idrije) i ostatke njegovih posjeda u zapadnoj i sjevernoj Istri (Milje, Buje, Buzet). U ratu koji je izbio između Venecije i Trsta 1463 i u kojem je otpor kraljevskih staleža onemogućio Frideriku III značajnije angažiranje na strani Trsta, Venecija čak oduzima Trstu jugoistočni dio gradskog teritorija (Mokovo, Sočerb) i preširuje svoju vlast na dio Krasa (do crte Švarcenek–Novi Grad). (...)*

Padom Bosne (1463) pod vlast Turaka, ovi su od najbližih dijelova slovenskih pokrajina bili udaljeni manje od 100 km (što se u XVI st. smanjilo na oko 40 km najprije kod Bele krajine, a god. 1600 i kod Prekmurja). God. 1469 počinju novi turski upadi, koji se do 1483 redaju skoro svake godine (1469–83 bilo ih je oko 30); ponekad ih ima i više u istoj godini (1471 četiri), a ponekad isti upad zahvaća sve slovenske pokrajine (1473, 1476, 1478 i 1480) i traje duže vrijeme (3 mjeseca 1471, 4 mjeseca 1476, itd.). Kako su slovenske pokrajine hrvatskim teritorijem odijeljene od turske države, ti upadi nemaju osvajački nego pljačkaški karakter: (...) Tek na prelomu XV i XVI st., u vrijeme cara Maksimilijana (1490/93–1519), prestaju najteži oblici vanjske krize: poslije smrti Matije Korvina (1490) Maksimilijan ponovo sjedinjuje austrijske zemlje, 1500 priključuje svojim zemljama grofoviju Goricu, a u prvom ratu s Venecijom (1508–16) i mletačke pokrajine na gornjoj Soči, ... »Slovenci« u Enciklopedija Jugoslavije. Vol. 7. JLZ. Zagreb, 1968, 243–244.

40 Historiografski je ovaj stav najbolje obrazložio, koliko mi je poznato, Frederick C. Lane: *In any speculation about what might have been, this may be judged the turning point of Venetian history. (...) Against the Turks, in contrast, they showed no stomach for extreme measures, even when their sea power was at stake. (...) Unlike Ve-*

Nakon pada Klisa 1537. godine, Senj, inače najstarije hrvatsko krajško središte, postavši i najjače uskočko uporište, u epicentru je sljedeće habsburško-mletačko-osmanske tromedje. Nalazio se na granici osmanske Like i Krbave s jedne strane te na granici mletačke Dalmacije, s druge strane. Tada stvorena imperijalna tromedja potrajanat će do kraja Dugog ili Sisačkog rata, odnosno, do Madridskog mira (1617) u svojoj uskočkoj periodi, ali će nastaviti postojati i dalje, sve do Bečkog rata (1683–1699). U tom je prostoru, valja nagnjeti, bio samo njezin epicentar, ali je sama tromedja bila nesravnjivo prostranija, tj. prostirala se na sve one strane gdje su se uskoci kao habsburški podanići sukobljavali s osmanskim i mletačkim podanicima.⁴¹

Nakon uskočkog sloma moguće je uočiti kao svojevrsnu podvrstu imperijalnu tromedju u obrovačkom području, koja je također potrajala do kraja 17. stoljeća. Obrovac se već početkom 16. stoljeća *de facto* našao u situaciji tromedje, ali će tek sa slomom senjskih uskoka početkom 17. stoljeća obrovački kraj postati sustjecište intenzivnijih trojnih imperijalnih suočavanja, ali i mikrohistorijske dinamike koja je za hrvatsku historiografiju možda još i veći istraživački izazov.

Kada je s Karlovačkim mirom (1699) i suslijednim razgraničenjem prvi put stvorena međunarodno verificirana granica, nastala je i točka koja je imenovana 'Triplex confinium' ili 'Tromedja'.⁴²

Ta je točka bila Medveđak, sada Medviđa glavica, vrh Debelog brda, sjeverozapadno od Knina. Stručnjaci triju država za razgraničenje zajednički su odlučili 1700. godine *da se ovo mjesto, koje predstavlja stvarnu tromedju, označi ljepše i izrazitije, pa je podignuta »jedna velika humka, bolja, ljepša i viša od ostalih« i postav-*

nice's leaders of earlier centuries, the dominant statesmen of 1500 were thinking more in terms of territory than of sea power. Lane, 1973, 242.

41 Vidi recentnu monografsku obradu: Catherine Wendy **Bracewell**. *Senjski uskoci. Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću*. Barbat. Zagreb, 1997.

42 Prema »Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika...« Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti *TROMEDA, tr̄meda, f. (je) mjesto, gdje se sastaju mede triju država ili područja. a) u navedenom značenju. U rječniku Vukovu s naznač. akc. (mjesto, gdje se sastaju mede od tri države, kao na pr. što se otprije u Dalmaciji sastajala meda od tri države austrijsku, tursku i mletačku; Ort, wo drei Grenzen zusammentreffen, die Dreimark; trifinitum) i u Ivezkovićevu (tro-medja; s primjerom, koji vidi dale). Tromeda je ... poznato ime u Iliriku. Zelić. 1. U Vukovaru jedan starac rodom iz Bosne s Tromede pripovijedao mi je, kako je u Velebitu gledao vilu gdje sjedi na kamenu i ove pjesmice pjeva. Nar. pjes. vuk (u bišeći) 1, 149. Žegara, nekako mjesto na Tromedi rječnik 156b. Sa Skočidjevojke ... obala ide na Tromedu. Lubiša prip. 6. Mletačka vlada ... nije mogla pružati svojim ljudima na Tromedi nikakve pomoći. Lubiša prip. 155. Te četice vršjale svakako ... dok ne niče Despotović Pero na Tromedi u Tiškovcu tijesnu. Osvetn. 5, 57. Kad izvedem vojsku na Tromedu, tudijer među carsku hoću preći. Nar. pjes. hōrm. 1, 28. Krene Marko uz primorje ravno uz Tromeđe turske i kaurske. Nar. pjes. u Basni zabilježio Šurmin. — b) ime zemljištu. Ime zabrani u Otoku u Slav. Zborn. za nar. živ. 2, 94. Ime pašnaku i kraju u gospičkom kotaru u Hrv. 22, 242. — c) ime naseljima. Ime mahalama cazinskog i gračaničkoga kotara u Bosni i mostarskoga kotara u Hercegovini. Popis žit. bos. i herc. 236, '318 i 498.' (739)*

*Ijeni su posebni znakovi na tri strane, koji su ukazivali na granične linije između Austrije i Turske, Austrije i Mletačke Republike i Mletačke Republike i Turske.*⁴³

Ipak, nasuprot vrlo raširenu uvjerenju da je Karlovačkim mirom međunarodno ugovorenno utvrđivanje habsburško-osmanske i mletačko-osmanske granice kao granične crte, to načelo ipak nije bilo dosljedno primijenjeno. Tome je čitav niz primjera! Zadržat će se na izabranima. Prema mirovnom ugovoru s habsburškim dvorom, rijeka Sava je bila proglašena zajedničkim posjedom Habsburgovaca i Osmanlija. U pitanju su bili ponajprije trgovaci interesi obje strane:

*Čl. 5. Pošto je jedna obala rijeke Save u posjedu uzvišene države, a jedna obala u posjedu pomenutog česara, od mjesta gdje se u Savu uljeva rijeka Bosut do mjesta gdje u Savu utječe rijeka Una, neka bude u zajedničkom posjedu rijeka Sava koja je između dva teritorija, a i ostrva koja se u njoj nalaze. Podanici dviju strana neka se ravnopravno koriste kako saobraćajem lađa tako i drugim pogodnostima, i neka se međusobno lijepo odnose. (...)*⁴⁴

Što je značio prijelaz od graničnog područja ka graničnoj crti u međusobnom razgraničenju, najbolje se može shvatiti iz čl. 6, u kojem su pobrojani neki od ponajvažnijih problema interimeprijalnih odnosa, koji su se nerijetko pretvarali u pogranične sukobe i u vremenima kada su dvorovi komunicirali i s dosta međusobnog povjerenja:

*Čl. 6. Bilo međa i granica koja je određena u vrijeme razgovora o miru, od obje strane, ovim odredbama (članovima), bilo međa i granica koja će poslije toga, tokom vremena, sa znanjem predstavnika obiju strana biti povučena i utvrđena, neka se ubuduće treći sa krajnjim poštovanjem i neka sa bilo kojim razlogom i izlikom ne bude mijenjana, modifikovana, proširvana i sužavana, neka ni s jedne od dviju strana ne dolazi do povrede granice koja je povučena i utvrđena, i neka ne bude miješanja i prisizanja u posjed i upravu jedne i druge strane, neka ne bude pritiska na podanike dviju strana nametanjem podložnosti i neka se nikako pritiskom i prisiljavanjem ne zahtijeva harač bilo ubuduće, bilo traženjem zaostalog harača ili na neki drugi, proizvoljan način. Neka se sporovi pravično rješavaju.*⁴⁵

Granica između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike slijedila je drugi obrazac. Prema 8. članku Ugovora o miru u mletačkoj su vlasti trebale ostati osvojene tvrđave Knin, Sinj, Gabela i Čitluk. Kako je bilo teško izvesti razgraničenje koje bi uvažavalo mnoštvo interesa s obje stran , dvije strane su se

43 Esref Kovačević. *Granice Bosanskog Pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira*. Svjetlost. Sarajevo, 1973, 63, 107. Vidjeti i Stjepan Srkulj, »Uređenje međa po karlovačkom i požarevačkom miru.« u *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva*. Zagreb, 1907. 24–43 (NB: Srijemskokarlovački mirovni ugovor na talijanskom jeziku).

44 Kovačević, 1973, 68.

45 Kovačević, 1973, 69–70.

sporazumjele da se povuče prava linija od kninske tvrđave do tvrđave Vrlika, odatle do tvrđave Sinj, odatle do tvrđave Zadvarje koje se naziva Dvare, odavde do tvrđave Vrgorac, a odatle do tvrđave Čitluk, i da se razdvoje granična područja⁴⁶ Ambijentalno je prema istom članku granične crte trebalo istaći već prema odlikama (*sposobnostima*) mesta: *nenaseljenim područjem, ili šumama, ili rijekama i rječicama, a na mjestima koja nemaju mogućnosti za isticanje /granične linije/ rovovima, kočevima i kamenjem.*⁴⁷

Budući da su tvrđave trebale određivati graničnu crtu, nužno im je bilo na drugi neki način osigurati neposrednu okolicu. Učinjeno je to time što im je istom točkom zajamčeno *zemljiste od jednog sata hoda, linijom pravom ili kružnom, već prema zahtjevu (potrebi) mesta.*⁴⁸

Međutim, tromeđa je bila znatno širi prostor. Imperijalnim kriterijima vrednovan, iznova je to bio prostor u kojem su se susjecali interesi, prakse, imaginacije... sve do nostalgija na sve tri strane. Mikrohistorijski, lokalno i regionalno, bio je to prostor promjenljivih granica, ali s dosta jasno oblikovanom jezgrom, ponajviše unutar granica krajina sa sve tri imperijalne strane. U njemu su demografski dominirale vlaške/morlačke zajednice.⁴⁹

Na sve tri strane tromeđe od 16. do 19. stoljeća opstoje međusobno i različiti i slični vojnokrajiški sustavi i to je onaj vid njezine povijesne zbilje koji nesumnjivo izaziva najviše istraživačkih pitanja. Iako su ti vojnokrajiški susta-

46 Kovačević, 1973, 110–111.

47 Kovačević, 1973, 111. Na ovom bih mjestu samo htio upozoriti da je u različitim razdobljima na različite načine bilo razgraničavano i hrvatsko provincialno i vojnokrajiško područje. Kako se to radilo koncem 18. stoljeća u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, na granicama Varaždinskog generalata, zorno predočava *Beschreibung des Warasdiner Generalats* (1783), koji je pohranjen u Ratnom arhivu u Beču, na sigraturi K VII 1 213:

*Dio drugi o vojnom ustroju, s obzirom na prirodno i političko uređenje zemlje
1. odsječak o granicama Varaždinskog generalata općenito te o posebnom uređenju Vojne granice
Članak 1.o zemaljskim granicama općenito te o posebnim granicama između Vojne granice i Provincijala
K članku 1.*

Ovdje ćemo samo spomenuti granice Varaždinskog generalata kako su već opisane u 1. dijelu, 1. odsječku, članak 2, kako za prošla, tako i za sadašnja vremena. Zato se nadalje još ukratko može dodati da je ovaj generalat cijelim opsegom obuhvaćen i osiguran neprekinutom linijom razgraničenja, osiguranom i okruženom dvostrukim jarkom te uz to i podignutim humcima s brojevima od 1 do 1080.

Ti humci ili granične oznake sastoje se od hrpa nabacane zemlje, visokih 8 do 9 stopa i ogradienih ogradom visokom oko 4 stope, u čijem se središtu nalazi uspravno ukopan hrastov stup koji strši još za 5 stopa. Na njega je paljenjem utisnut ne samo redni broj humka, nego je još s vojne strane utisnuto M, a s provincialne P, a pored toga upisane su i udaljenosti od jednog do drugog humka u klatrima. O tome su sastavljeni protokoli koje čuvaju i vojna i provincialna strana. Isto tako, prema previšnjoj odluci povjerenici obiju strana svake godine vizitiraju i pregledavaju (granicu), imajući pritom na raspolaganju cijele geografske karte koje su obje strane izradile i razmijenile. (57–58).

Cijeli ovaj rukopis prevodi na hrvatski jezik, pripremajući njegovo kritičko izdanje, Hrvatsko–njemačka povijesna radionica Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, koju vodim od 1995. godine. Ovaj je fragment prevela Jasenka Fijok, apsolventica povijesti i njemačkog. Najljepše joj zahvaljujem na suradnji.

48 Kovačević, 1973, 111.

49 Na ovom mjestu taj pojam nema etnokonfisionalne nego socioekonomiske konotacije.

vi ugrađeni u vrlo različite imperijalne društvenopovijesne i kulturnopovijesne zbilje, iako reprezentiraju vrlo različite sustave vrijednosti, aspiracije itd., oni su utemeljeni prije svega u tradicionalnim, u korijenu paleobalkanskim zajednicama stočara–ratnika ili seljaka–ratnika. Tim je ljudima tromeđa uvijek relativan pojam, ali ipak niti jedan od tih vojnokrajiških sustava nije moguće zamisliti prije svega bez takovih zajednica. One, uostalom, mogu prelaziti iz jednoga vojnokrajiškog sustava u drugi, neopozivo ili do povratka u njega i kao što su oni imperijalni instrumenti, tako su i vojnokrajiški sustavi i sama tromeđa instrumenti u ljudskoj svakodnevñici na njoj samoj.⁵⁰

U tom je smislu tromeđa »svačija« i »ničija« jer je u mentalitetima i onih »odozgo« i onih »odozdo« ona sama besplodna, vječno poprište, bojište u »velikim« i »malim« ratovima, onima s međunarodnim legitimitetom i onima bez ikakva legitimeta. Što je više različita s jedne od svoje tri strane, to je više ista u nemogućnosti povijesnog bijega iz vlastite višestранo određene situacije. A njezini ljudi, što se više trude biti različiti, s mnogovrsnim civilizacijskim, kulturnim ili etnokonfesionalnim opravdanjima, tim su više isti po načinu kako odbijaju priznati svoje mnogostrukе međuovisnosti. Otuda su tromeđe ili prostori ljudi velike ljudske imaginacije ili još veće mentalne skučenosti i isključivosti, prostori iznimne ljudske trpeljivosti i još iznimnije ljudske netrpeljivosti itd. Drugim riječima, na tromeđi je sve uvijek na »početku«, bilo kako se pamti, sjeća, razmišlja o budućnosti. Tromeđa je uvijek arhaična jer kad bi postala moderna više ne bi bila tromeđa.

Međutim, imao je i svoju urbanu dinamiku. Tromeđu je nemoguće zamisliti bez Zadra, Senja i Bihaća, kao njezinih urbanih epicentara. U njezinu je središtu nesumnjivo Knin.

Šesto: *Knin*

Uvid u geotektonsku strukturu Jugoistočne Europe, riječne slivove te funkcionalne veze dinarskoga planinskog prostora i okolnih nizina otkriva današnje kninsko područje kao jedno od najvažnijih u dinarskom povezivanju

50 Koncept 'tromede' u euroazijskom kontekstu problemski je razradio Alfred J. **Rieber**. Vidjeti njegov članak »*Triplex Confinium in Comparative Context*« u Drago **Roksandić** – Nataša **Štefanec** (ur.). *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*. Central European University History Department. Budapest, 2000, 13–28. Za potpunije razumijevanje njegova pristupa vidjeti: Howard **Lamar** – Leonard **Thompson** (ur.). *The Frontier in History*. Yale University Press, 1981; M. **Anderson**. *Frontiers: Territory and the State Formation in the Modern World*. Polity Press. Cambridge – Oxford, 1996.

srednjoeuropskih sa sredozemnim krajevima. Od antičkih vremena, napose od rimske ceste nadalje, *Magna via*, najvažnija prometnica od Splita do Zagreba i dalje na sjeverozapad i sjeveroistok u osnovi je uvijek slijedila put Knina, gdje su se sustjecale prometnice iz drugih pravaca. Kninsko je područje uvijek funkcionalo kao višegraničje u vrlo različitim ekohistorijskim i društvenopovijesnim situacijama. Međutim, višegraničnost nije morala biti prednost. Mogla je biti i nedostatak. Mogao je 'konstruirati' vlastitu centralitetnu strukturu, a mogao je biti periferija neke ili nekih drugih centralitetnih struktura. Knin je povijesno iskušao sve prednosti i nedostatke svog položaja.

Od 9. do kraja 15. stoljeća, Knin je više od šest stoljeća bio jedno od važnih, a nerijetko i najvažnijih središta hrvatskog srednjovjekovlja. Od 9. stoljeća u njemu je bilo središte vojvode ili kneza, od 11. stoljeća hrvatskog kralja, a od 12. stoljeća hrvatskog bana. Njegov je uspon, pored ostalog, bio u vezi s izravnim putovima, s jedne strane, u gradove Zadar, Trogir i Split te u unutrašnjost, s druge strane, preko Bihaća, k Gradecu, odnosno, u Austriju i Ugarsku. U njemu je bilo i jedno od najjačih žarišta pokrštavanja Hrvata, a od 11. stoljeća u Kninu je stolovao i *episcopus croatensis*.⁵¹

U kasnom srednjem vijeku, Knin je bio katkad središte centripetalnih, a katkad centrifugalnih tendencija u odnosu na kraljevsku vlast. U 15. stoljeću kraljevi su iz Knina nastojali ograničiti širenje mletačke vlasti iz njihovih jadranskih gradskih uporišta.⁵²

Epilog hrvatskog kasnog srednjovjekovlja se podudara s banovanjem Ivana Karlovića (1521-1524). U trenutku kada postaje banom, na hrvatskoj se strani vjeruje da će kao čovjek dvojne lojalnosti, kralju Ludoviku II. i Mletačkoj Republici, čiji je kondotijer bio, imati više uspjeha u otporu osmanskim osvajanjima.⁵³

Vjera u mogućnost dugotrajnog ugarsko-mletačkog, kao i kasnije habsburško-mletačkog protuosmanskog saveza u smislu ideologije globalnog srama Kršćanstva i Islam-a tada, kao i više puta kasnije, bit će jedna od povijesnih iluzija i bitno će utjecati na povijesna zbiranja na tromedi i to upravo zato što redovito neće biti djelatna u pretpostavljenom smislu, ali će uvijek iznova dobiti svoje povijesno opravdanje. Tako i u doba bana Ivana Karlovića neostvareni hrvatsko-ugarsko-mletački savez presudno utječe na rasplet golemoga sukoba s Osmanlijama i nastanak tromede. Poslije pada Beograda (1521)

51 Nikola Jakšić. *Knin hrvatska srednjovjekovna prijestolnica*. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. Split, 1996.

52 Tomislav Raukar. *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*. Školska knjiga – Zavod za hrvatsku povijest. Zagreb, 1997, 78–80, 95, 104, 108.

53 Raukar, 1997, 104–105.

sve do pada Jajca, nakon Mohačke bitke, 1526. godine, padaju i Knin (1522), Krbava (1527) i Lika (1528).⁵⁴

Osmalije su ga osvojile 29. svibnja 1522. godine. Siloviti osmanski prodor u dubinu hrvatskog prostora 1522. godine nikada ne bi mogao biti tako učinkovit da su upravo u tom prostoru nisu, uz ostalo, sukobljavali kraljevska i mletačka vlast. Knin je već tada bio na svojevrsnoj tromedi.⁵⁵

U osmanskom posjedu, koliko god da je strategijski bio važan Osmanlijama, nikada se nije pretvorio u jače gradsko središte. Jedno vrijeme u njemu je bilo središte sandžaka Zakrje. Mlečani su ga prvi put osvojili 1649. godine i držali do 1653., kada ga Osmalije iznova stječu, utvrđuju i uspješno brane sljedeće, 1654. godine. Tek 11. IX. 1688, poslije četrnaestodnevne opsade, Mlečani su osvojili Knin, ovaj put trajno.⁵⁶

Dakle, nakon pada pod osmansku vlast — umjesto u središtu društveno-povijesnih zbivanja — naći će se na njihovoј periferiji, iz bilo koje perspektive. Još će veće biti promjene sociokulturalnih i etnodemografskih struktura od 16. do 18. stoljeća, bilo da je riječ o onima izvedenima pod osmanskom vlašću ili o onima pod mletačkom. Dok će se do pada pod osmansku vlast njegove (proto)urbane strukture razvijati ravnomjernije, u skladu s mjerilima vremena, kako pod osmanskom, tako i pod mletačkom vlašću, Knin će

54 »Turska osvajanja u Hrvatskoj u XVI. st.« u Nada Klaić – Zvonimir Dugački – Petar Mardešić (ur.). *Historijski atlas*. Učila. Zagreb, 1954, karta 42.

55 Historiografski je slabije poznato što o njemu kaže Evlija Čelebi:

Kasnije, godine 961/1553, opsjedao je Gāzī Malkoč–beg tri godine i, kad ga je na vjeru zauzeo, stavio je njegove ključe u futrolu iskićenu draguljima i poslao ih sultanu Sulejmanu s ovim izvještajem (arz):

Osvojio sam jedan grad (tvrđ) kao grad Van. Iako je dosada neprijatelj mnogo puta navaljivao [na ovaj grad], svaki put se vratio poražen.

Sada je to sjedište krčkog sandžak–bega u bosanskom ejaletu. Begov hās koji mu je dao sultan iznosi 200 000 akči. [U tome sandžaku] ima 700 zaima i 2 060 timarnika. Ima, dalje, svoga alajbega, ceribašu (čeribaši) i južbašu. Po zakonu, ovaj krčki sandžak ima s vojskom svoga »paše« tri hiljade i tri stotine vojnika koji na zapovijed idu na vojnu. To je častan kadičuk s rangom od sto pedeset akči.

Oblik i položaj grada Knina. — Ovaj visoki grad je jaka tvrđava koja leži na najvišem vrhu jedne nepristupačne žuto–crvene klisure s koje se on diže do nebeskog vrha i na kojoj se legu orli i sokoli. Ravni su mu možda samo gradovi Mardin i Amadija. Eto toliko je to neuporediva krajiska utvrda. Samo ne znam koliki joj je opseg, jer nije moguće izmjeriti to koracima na sve četiri strane. U turdavi se nalazi [nekoliko] sirotinjskih kuća, džamija Sulejman–hana, skladište (džebhane) i žitni magazin. Evlija Čelebi. *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Hazim Šabanović — preveo, uvod i komentar napisao. Veselin Masleša. Sarajevo, 1979, 157–159.

Evlija je pomaknuo osvajanje Knina za tridesetak godina, što je doista mnogo za njegovo doba. Knin je zauzet, prema Šabanoviću, 28. svibnja 1552. godine. Osvajač je bio Husrev–beg, a pobijedio je uz podršku hercegovačkog sandžak–bega Mahmud–bega.

NB: *Mardin je grad u gornjoj Mesopotamiji, a Amadija, stari grad između Mosula i Vana.* Čelebi, 1979, 158.

Van je prastari grad u Maloj Aziji na persijskoj granici, 95 km istočno od Bitlisa. (...) U doba Evlije, Van je bio glavni grad istoimenog pašaluka kome je pripadao i Bitlis. (...) Čelebi, 1979, 135.

56 »Knin.« u *Enciklopedija Jugoslavije*. Vol. 5. Zagreb, 1962, 267–268.

biti prije svega pogranična tvrđava, nepovjerljiva i prema onima s drugih strana granica i prema vlastitim podanicima, raskrižje brojnih putova, kretanja i interesa. (Zanimljivo je uočiti da Knin nije ni mogao biti drugačiji u vrijeme razmjerno velike centralizacije moći u Osmanskem Carstvu ili krajnje centralizacije mletačke vojne moći. U tom će smislu uvjek biti poticajno uspostavljati ga s Bihaćem s bosanske strane, koji će naročito u 18. stoljeću, kao orijentalno strukturiran grad, s prepoznatljivom kasnosrednjovjekovnom hrvatskom fizionomijom, pored vojnih, imati razvijenije i druge urbane funkcije.)

Osmanlije ipak nisu uspjele izbiti na obalu Jadranskog mora u Senju, jedinome lučkom izlasku na smjeru prodora spram Istre i Venecije, prije svega zato što je Senj već bio postao najjače habsburško vojnokrajiško, uskočko, uporište, usmjereno i prema Osmanlijama, ali i prema Mlečanima, koji se inače, u načelu, odupiru bilo kakvu jačanju habsburškog utjecaja na Jadranskom moru. Time je sa senjske, odnosno, habsburške strane određena povijesna zbilja tromeđe.

S mletačke strane u tome oblikovanju imao je najviše udjela Zadar, koji je istovremeno bio i gradska komuna i upravno središte mletačke pokrajine Dalmacije, i luka i trg te nadasve središte mletačke vojne moći na istočnoj obali Jadrana, kako pomorske tako i kopnene, kako redovite tako i neredovite itd.

Dakle, između Zadra, Knina, Senja i Bihaća izvorno je određena povijest tromeđe. Njihove urbane jezgre, ma kako bile slabe i nejasno oblikovane, unutar tri različita imperijalna sistema moći, imale su golemu privlačnu moć u prostoru tromeđe, inače bitno određene zbiljom stočara-ratnika (Vlaha ili Morlaka itd.). I s tog je stajališta povijest *Triplex confinium* izuzetan istraživački izazov jer se povijest vojnokrajiških sustava ipak pretežno razumijeva kao povijest seoskoga svijeta, iako je njezin dubinski smisao upravo u međuviznosti seoskoga i gradskog svijeta na imperijalnim granicama. Vlaški/morlački seoski svijet, bez kojega su vojnokrajiški sustavi na bilo kojoj od tri strane tromeđe nezamislivi, nikada sâm ne bi mogao ustaliti niti jednu od granica na tromeđi, a sama pak tromeđa, kao prostor već u ishodištu neprijateljski urbanoj civilizaciji, svoju ranu novovjekovnu postojanost dobiva tek s usponom svojih urbanih uporišta.

Zaključak

Dakle, kako razumjeti interes za Triplex confinium? Ne ulazeći ovom prilikom u iscrnije razmišljanje o mogućim odgovorima, sigurno je da je u novije vrijeme iznova povećan istraživački interes za povijest granica u Europi i u svijetu. Procesi globalizacije, mondijalizacije, regionalnih integracija, poput europske, povjesno su još uvijek prepuni nepoznanica, kao što su puni nepoznanica procesi etnonacionalnih i vjerskih obnova, »revivals« itd. I jedni i drugi, neovisno o tome koliko su samo »lica« i »naličja« iste povjesne zbilje nesumnjivo obnavljaju zanimanje za granice u prošlosti i budućnosti. Sigurno je da je danas skoro bespredmetno misliti u kategorijama izvedenim iz binarnih opozicija, u međusobnim neprepoznatljivostima i/ili nesvodljivostima.⁵⁷

Bilo da je riječ o čovjeku, kulturi, društvu, naciji, »novom svjetskom poretku« ili bilo čemu drugom, pojam »granica« neizbjegna je kategorija u bilo kakvoj dosljednije izvođenoj kulturi mišljenja. Već je sam pojam »granica« danas toliko mnogostran i proturječan da su više nego nužna brojna nova istraživanja i to utemeljenja na novim pitanjima o smislu i zbilji granica, na manje poznatim izvorima i na novim pristupima. U tome je jedno moguće, možda i najvažnije izvorište interesa za Triplex confinium.

Za razliku od bilo koje dvostrane granice u europskoj povijesti — počevši od granice između »civilizacije« i »barbarstva«, kao jedne od najstarijih u europskom zapisanu iskustvu, preko ranije granice Juga i Sjevera pa kasnije Istoka i Zapada, preko nacionalnih razgraničenja (»mi« i »oni«) sve do najnovijih hladnoratovskih i poslijehladnoratovskih iskustava (EU i »ostatak« Europe) — svaka trostrana ili čak i višestrana granica pretpostavlja ili uveliko različite konceptualne pristupe u bilo kakvu mišljenju ili potiče nerazumijevanje, ignoranciju, fatalizam, ravnodušje i sl. Danas smo svjedoci i jednog i drugog.

»Tromeda« je danas nesumnjivo intelektualni i praktični izazov. Granice su u ljudskom mišljenju i iskustvu sve mnogostranije, ali i sve uvjetnije, a takve su znale i ranije biti u raznim dijelovima Europe i svijeta. Ljudski identiteti i identiteti ljudskih zajednica danas su u sve većoj dvojbi zbog svijesti o svojoj višeslojnosti (*multiple identities*) i u europskoj tradiciji duboko ukorijenjene potrebe da se prepoznaaju u svojoj monističnosti. Ipak su danas sve prepoznatljivije pretpostavke boljeg objašnjenja i razumijevanja slojevitosti graničnih pojava. U tom je jedan dubinski smisao projekta Triplex confinium.

⁵⁷ Vidjeti: Edgar Morin. *Penser l'Europe*. Paris, 1987. Također: bosanskohercegovački prijevod: *Kako misliti Evropu*. Sarajevo, 1989. te hrvatski prijevod *Misliti Europu*. Zagreb, 1995.

2.

NATRAG K POJMOVLJU: *CONFINIA... KRAINE, MEJASTVA, KOTARENJA*

Počeo bih s praktičnim pitanjem: Da li je u hrvatskoj historiografiji umjesnije koristiti pojam »Vojna krajina« ili »Vojna granica«? Nisu bili rijetki povjesničari koji su se suočavali s tim pitanjem. Neki, očigledno, ne bez nelagode. Osobito danas ono može izazivati nedoumice. Doduše, neki će ljudi od struke uvijek biti sigurni u svom jednoznačnom odgovoru, a ima i onih koji će s podozrivošću reagirati na samo spominjanje bilo kakve »Krajine«. Ni danas nisu rijetki povjesničari koji će u nizu situacija prije upotrijebiti pojmove poput »antemurale Christianitatis«, tj. »predziđe kršćanstva« — da spomenem najučestaliji.¹ Kako bi sve mogli reagirati ljudi izvan struke ovdje nema smisla ni raspravljati.² Ovako sročena dvojba, međutim, vrlo je daleko od svih onih pojmovnih upitnosti s kojima bi se trebala baviti vojnokrajiška historiografija danas.

»Vojna krajina« i »Vojna granica« danas su prije svega stručni pojmovi, a to znači i koncepti. Kada je o profesionalnoj praksi riječ, oni su u upotrebi posljednjih stotinu, do stotinu i pedeset godina. Stvoreni su u vrijeme kada je Vojna krajina/Vojna granica nestajala kao imperijalna institucija.³ Dakako da

- 1 Pritom se skoro redovito previda da svi europski narodi od Baltičkog do Jadranskog, odnosno, Sredozemnog mora, koji su u ranom novom vijeku bili suočeni s osmanskim izazovom, baštine tradiciju upotrebe tog pojma.
- 2 Posljednjih sam godina uočio da pojam »Vojna krajina« izaziva najviše nesporazuma među ljudima podrijetlom iz Slavonije, koji baštine tradiciju nesravnjivo učestalijeg korištenja pojma »Vojna granica«. To je slučaj i u susjednoj Vojvodini. Nesporazum je razumljiv jer se za habsburške vojne krajine nastale u Slavoniji, Srijemu i južnoj Ugarskoj poslije Bečkog rata (1683.–1699.) mnogo češće i oficijelno i kolokvijalno upotrebljavao naziv »Vojna granica«, odnosno, »Militär Grenze«. Zašto je tome bilo tako, otvoreno je pitanje, kojim bih se htio baviti i u ovom radu.
- 3 Ako su dvojica ili više povjesničara suglasni da stručno treba koristiti jedan ili drugi od ova dva pojma, to još uvijek ne znači da su među njima isključene velike nesuglasice glede bitnih pitanja vojnokrajiške historiografije. U austrijskoj će historiografiji malo tko koristiti pojam »Hrvatsko–slavonska Vojna krajina« itd, dok će u hrvatskoj malo tko sustavno pisati »c.–k. Vojna krajina«, odnosno »car-sko–kraljevska Vojna krajina« itd. Iza poneki put vrlo malih pojmovnih razlika mogu se skrivati vrlo različita razumijevanja predmeta istraživanja.

je nemoguće poreći da su i jedan i drugi pojam korišteni i znatno ranije u vojnokrajškoj praksi. Da, to je istina — ali ne baš uvijek i naročito ne u oblicima koji nam se danas redovito 'nameću' kao jedini, neovisno o tome je li u pitanju »Vojna krajina« ili »Vojna granica«.

Drugacije bi bilo kada bi povjesničari i u ovom važnom pitanju posegnuli za izvorima različita podrijetla, k tome iz svih razdoblja vojnokrajiske povijesti. Suočili bi se s velikim mnoštvom leksema i sintagmi u arhivskom gradivu od 15. do 19. stoljeća. Sve bi ih morali uzeti u obzir, dakako, ukoliko bi htjeli reći nešto pouzdanije o povijesti ova dva pojma. Bili bi to leksemi i sintagme podrijetlom iz niza jezika korištenih u »Vojnoj krajini« ili u vezi s njom — latinskog, njemačkog, talijanskog, hrvatskog i drugih južnoslavenskih jezika, mađarskog, turskog itd. Ako bismo više htjeli znati o povijesti spornih pojmoveva, morali bismo istraživati ne samo situacije u kojima se bilo koji od njih javlja, nego i u kakvim su sve međuodnosima različiti pojmovi bili u određenom razdoblju. Brojno je pojmovlje u jednom jeziku i tada, kao i danas, nastajalo prema obrascima i praksama drugih jezika.⁴ Pojmovi »haramija«, »uskok«, »prebjeg«, »vlah«, »hajduk«, »serežan« — da ne nabrajam dalje — izazivaju ili bi tek mogli izazivati silne nesuglasice s tim u vezi.⁵

U tom se smislu u nas previđa da su pojmovi »Vojna krajina« i »Vojna granica« u biti sinonimi! To je naročito onda slučaj kada ih se generalno koristi za cijelo razdoblje povijesti krajiške ustanove od kasnoga 15. ili ranoga 16. stoljeća pa sve do kasnoga 19. stoljeća, do njezina povijesnog utrnuća. U starijim izvorima, usudio bih se reći sve do sredine 18. stoljeća, nigdje nema pridjeva »vojna« u njezinu nazivu. Ustalit će se tek s »militarizacijom«, »regulacijom« itd, dvorsko-apsolutističke provenijencije od sredine 18. stoljeća. U najranijim razdobljima i u latinskom i u hrvatskom i u njemačkom jeziku najčešće će biti riječi o kapetanijama. U potonjim će razdobljima, naročito od sredine 16. do kraja 17. stoljeća, biti korišteni mnogobrojni pojmovi. U hrvatskom jeziku će to biti jednostavno »krajina«, »konfin« ili »kunfin« — praćeni, kada je to trebalo, prostornim razgraničenjima (»Hrvatska krajina«, »Primorska krajina« itd.). U njemački pisanim izvorima u tim ranijim razdobljima mnogo češće, ako ne i isključivo, koristit će se pojam »Grenze« dakako, u mnoštvu pravopisnih oscilacija, kao i u slučaju hrvatskog jezika (npr. »Crabatische Gränitz« ili

4 Uistinu ozbiljno utemeljen projekt takve naravi bi trajao dosta dugo i iziskivao vrlo specijalistička znanja i umijeća. Koliko mi je poznato, nitko se dosad u nas nije upustio u takav posao. Hrvatskoj historiografiji inače nedostaju i neki elementarni pojmovnici, naročito za rani novi vijek.

5 Neki među njima trajno su predmet sporenja — npr. pojam »vlah« i/ili »Vlah« — ponajčešće zbog razloga koji su ponajmanje znanstvene naravi te su i dalje isuviše često u opticaju shvaćanja koja s kulturom znanstvenog mišljenja nemaju u osnovi ništa zajedničko.

»Mör Grenze«). U 17. stoljeću češće će se početi koristiti pojmovi »Warasdiner Generalat« i »Carlstädter Generalat«.⁶

Sredinom 18. stoljeća, bolje rečeno u drugoj polovici, počet će prevladavati pojmom »Militär Graenitz« pa »Militär Grenze«, odnosno, hrvatski »Vojna granica«, kao i »Vojna krajina«. Što će habsburški apsolutizam biti utjecajniji, to će se češće koristiti, kao i u drugim slučajevima, atribucija »k.k.« u nje mačkim, tj. »c.k.« u hrvatskim izvorima.

Da se ne bih upuštao u egzemplifikacije, htio bih dodati još nešto uistinu vrlo važno. Pogrešno bi bilo steći dojam da su pojmovni izričaji na različitim jezicima, kada su se odnosili na 'isto', bili sinonimi. To nije morao biti slučaj čak ni na istoj strani granice jer je upotreba jezika tada mnogo više nego danas bila sociokulturno i statusno konotirana. Ukoliko se radilo o upotrebi jezika s različitim strana granica, komunikacije su mogle biti još teže. Naročito je to mogao biti slučaj na tromeđi. Na koncu konca, već sam pojmom »tromeđa« sugerira da su u njegovoj tvorbi bili suvišni i »krajina« i »granica«. Dostajala je »međa! »Triplex Confinium« se i danas redovito prevodi s »Tromeđa«!⁷ To nije bilo slučajno. Granica dijela Bosanske krajine (Cazinska krajina!) s lijeve obale rijeke Une, naspram Banije i Korduna, tradicijski je u pučkim govorima i danas »suha/suva međa«, čak »sumedja« itd. U korijenu, dakle, iznova »međa«.

Da ne navodim iscrpnija navođenja arhivskih potkrijepa, jer nikako ne bih mogao izbjegći učinke fragmentarnosti, ovom će prilikom biti korisnije upozoriti na pojmovlje u rječnicima hrvatskih leksikografa 16., 17. i 18. stoljeća, kao i na neka druga, novija jezikoslovna istraživanja s njima u vezi. Među starijima, iskustvu tromeđe suvremenim rječnicima, najizdašniji je Belostenčev, pa ćemo ga najprije navesti kao primjer. Za njega je latinsko *Confinis, ... Mejaski, megyaski, a Confinia, orum... plur.* — inače tako učestalo u arhivskim izvorima tog doba — *Kraine, mejastva, kotarenja*.⁸ (Tko će danas govoriti o »mejaštvu« ili »kotarenju«?) Otuda je za njega *Confinium, ij... jednostavno Konecz zemlye, gdesze z-drugum zesztaje, mejas, kotar*.⁹ Uočljivo je da pojma »granica« čak niti nema u ovom značenju krajista kao prostora koji relativizira razgraničenje.¹⁰

6 Izgleda da se ranije ustalio pojmom »Varaždinski generalat« nego pojmom »Karlovacki generalat«.

7 Možda je i latinski izraz u ovom slučaju nastao prijevodom s hrvatskoga.

8 Belostenec, 1, 1740, 339.

9 Belostenec, 1, 1740, 339–340.

10 U tom smislu nije čudno što je u hrvatskoj i srpskoj jezičkoj tradiciji ukorijenjen pojmom »tromeđa«, a ne »trograničje«, kada je o prostoru riječ. Čak bismo mogli reći da bi danas bilo korisno uvodenje razlike između pojma »tromeđa« kao prostora i pojma »trograničje« kao susretne granične točke, npr. na Medvedoj Glavići na Debelom Brdu (*Triplex Confinium*).

Za nas je u ovom radu važnije da se u Belostenca i pod pojmom »kotar« može podrazumijevati »krajina« jer su u sjevernoj Dalmaciji upravo »Ravni Kotari«, kojima se u ovoj knjizi podosta bavimo, najvažnije krajište u neposrednoj blizini Zadra od 16. do 18. stoljeća, a u 16. i u manjoj mjeri 17. stoljeću je i »Gorski Kotar« u habsburškoj Hrvatskoj važan i kao krajište.¹¹

Inače, pojam »granica« kao »krajina« Belostencu nije nepoznat (npr. *Kotarszki, Granichni, krainszki. Limitaneus*), ali je njegovo težište na razgraničenju, razlici. Isto to vrijedi i za pojam »međa« kao granice, razgraničenja (*Meja, ili megya na polyu, vinogradu, etc. Limes, tis, terminus, fines, ium, lapis finalis, meta, ae... confinium, ij v. Pogon*).¹² Dakle, za razliku od »krajine«, koja je značenjski slojevitija, s naglašenim prostornim značenjem, u slučaju »granice« težište je na onome što dijeli, razdvaja, sučeljava itd. U tom je smislu moguće govoriti o krajiškim granicama. Nije čudno da je pojam »granica« znatno učestaliji nakon Karlovačkog mira 1699, tj. nakon međunarodno-pravnog razgraničenja, kada i pojam »krajina« počinje sve više značiti »granica«. To je proces cijela 18. stoljeća.¹³ Toliko za početak. Pitanja su, dakako, mnogo složenija.

11 Takvo značenje pojma »kotar« je predkrajiško jer Belostenec *confines agri* tumači kao *zemlye kesze szkup kotare, a confinis meus* kao *kotarnik, mejasnik moy, megyas moy*. Kao što je dobro poznato u iskustvu kritičke historiografije, filološka argumentacija ne može biti dokaz, već samo pokazatelj. Tako ni u slučaju pojma »kotar« pojam »krajina« nije uvijek istoznačnica u smislu o kojem pišemo, a to nije slučaj ni kod samog Belostenca: *Kotar, Hatar, darsava. Rustice. Supa. Territorium, ij. Districtus, us, Universitas rerum inter fines cuiuslibet Civitatis, Regni. Fines, ium, Limites, um. Kotare polasem, Fines pono, Terminos constituo, terminis circumscribo, v. Meja. Belostenec*, 2, 1740, 181. Isto vrijedi i za pojam »međa«: *Meja, ili megya na polyu, vinogradu, etc. Limes, tis, terminus, fines, ium, lapis finalis, meta, ae... confinium, ij v. Pogon. Belostenec*, 2, 1740, 214.

Na tu dvojnost upozorava i hrvatski filolog Petar Skok raspravljajući o riječima s korijenom *kot, kotac*: *Zatim kotar (1423) u vrlo starom značenju 'territorium, međa, kraj, srez'* kao administrativni termin. *Upor. lat. fines. ... Denominal na -iti kotariti se (1586) graničiti*. Petar **Skok**. *Etimologiski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Knj. I.-III. JAZU. Zagreb 1971, 1972, 1973, ovdje Skok, 2, 1972, 176. Isto vrijedi i za pojam »međa«: *Meda f. meja, meža: 1. Granze, sinor, kufsin, margin 2. (zbog tog što su se primitivne granice označivale putovima, grmljem, dvećem, raširuje se značenje na džbun, česta, gušta, fructetum, 3. U feudalnom govoru prenosi se na teritorij grada i u vezi s pridjelom gradski znači župa, županija...* Skok 2, 1972, 398.

12 Belostenec, 2, 1740, 214. Izgleda da je pojam »krajina« u svom temeljnem značenju stariji od navedenih srodnih pojmova, sudeći po Skoku: *Kraj.. Važna je stara izvedenica na -ina: krajina (1110), s pridjevom krajinski (1597) kao teritorijalni termin 1. zemlja na granicama (Bosne, Crne Gore), 2. ratovanje u toj zemlji. Odатле denominat 'krajiniti' (Srbija, Vuk) ratovati, vojevati...* Skok 2, 1972, 176-177. Inače, za Skoka je i pojam »grana«, iz kojega je izведен i pojam »granica«, vrlo star: *Najstarije potvrđeno značenje 'margo' nalazi se u gr.-arb. grane: 'Grenze'. U tom značenju je sveslavenski i praslavenski deminutiv na -ica: granica (1499) sinonim: meda, krajina, krajište, (G-) Vojna krajina*. Skok 1, 1971, 608.

13 U 19. če stoljeću pojmovi »Vojna krajina« i »Vojna granica« praktično postati istoznačni.

Anthony Giddens: *Frontier vs. Border*

Riječi i pojmovi, dakle, sami su povijesne tvorbe. Trivijalno je podsjećati da nastaju i nestaju, traju i mijenjaju se. Vjerojatno je jedan od najvažnijih doprinosova »obnovi« kritički utemeljenog mišljenja u historiografiji u posljednjim desetljećima njemačka *Begriffsgeschichte*, disciplina koja istražuje povijest pojmove.¹⁴ Iako je u središtu njezine istraživačke pozornosti drugačija problematika od one koja nas ovdje zanima, njezino je iskustvo više nego poticajno. Na različite načine pokušat će ga iskoristiti.

Tromeđa je u bilo kojem svom kontekstu bila nešto »različito«, a ipak je u svima njima bila — tromeđa. Da bismo se istraživački mogli baviti njome, uvijek iznova se moramo suočiti s istim temeljnim problemom. Za čitava razdoblja njezine opstojnosti, od početka 16. do kraja 18. stoljeća, habsburški, mletački i osmanski posjedi u njezinu su obzoru tradicijski ustrojeni. Brojni radovi u društvenim znanostima u proteklom stoljeću sve do najnovijih istraživanja, isticali su da su predmoderne države u osnovi bile »segmentarne«, tj. da je upravni utjecaj središta državne moći bio nizak, a da ljudi državne vlasti nisu »vladali« kao što to danas rade. Utjecaj središta državne moći nerijetko je bio naročito nizak na državnim rubovima, u prostornom smislu, dok moderne granice još nisu ni postojale. Giddens će reći, uvjetno prevedeno, da su tradicionalne države imale »krajine«, a ne »granice«.¹⁵ On se pritom kritički integrirao u misaonu tradiciju koju je utemeljio njemački geograf F. Ratzel, posebno sa svojom teorijom granica. Uspoređujući ih s biološkim organizmi-

14 Iako je riječ o razmjerno mladoj historiografskoj disciplini, ona raspolaze sada već klasičnim, vrlo utjecajnim osmosvešćanim djelom, u devet knjiga, *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart, 1972–1997. Uredili su ga Otto Brunner, Werner Conze i Reinhart Koselleck. O novim usmjerenjima vidjeti: Christof Dipper. »Die 'Geschichtlichen Grundbegriffe'. Von der Begriffsgeschichte zur Theorie der historischen Zeiten.« u *Historische Zeitschrift*. Bd. 270. Heft 2. April, 2000, 281–308.

15 *Traditional states (class-divided societies) are essentially segmental in character. The administrative reach of the political centre is low, such that the members of the political apparatus do not 'govern' in the modern sense. Traditional states have frontiers, not borders.* (*Tradicionalne države (klasna društva)* zapravo su po svom karakteru segmentalne. Upravni dosje političkog centra je mali, tako da politički aparat ne 'vlada' u modernom smislu riječi. *Tradicionalne države imaju granična područja/frontiers a ne granične crte/borders.*). Anthony Giddens. *The Nation-State and Violence. Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism*. Polity Press. 1985, 3–4. Njemački povjesničari Wolfgang Schmale i Reinhard Stauber nedavno su sasvim oprečno izveli istu teorijsku distinkciju: *Im Englischen bringt 'boundary' eher die aus sozialen, wirtschaftlichen und sprachlichen Entwicklungen entstehenden informellen Abgrenzungen zum Ausdruck, 'frontier' die durch dezidirt politische Aktionen gezogenen Grenzlinien.* (U engleskom 'boundary' izražava prije neformalna razgraničenja nastala tijekom socijalnog, gospodarskog i jezičnog razvoja, a 'frontier' graničnu crtu povučenu isključivo političkim akcijama.). Wolfgang Schmale – Reinhard Stauber. *Menschen und Grenzen in der Frühen Neuzeit*. Verlag Arno Spitz GmbH. Berlin, 1998, 10. Oni, dakako, pritom prenose teorijsku elaboraciju iz jedne druge angloameričke tradicije. Vidi: John A. Armstrong. *Nations before Nationalism*. Chapell Hill, 1982, 9f.

ma, on je *border margins* dijelio na tri područja. Dvije su bile periferije susjednih država, a treća *autonomous zone* u kojoj su se sustjecali realiteti obje strane. Ratzelov je stav bio da su rubovi državnog područja isto toliko važni kao i njegini središnji dijelovi. Državna se vlast potvrđivala upravo na granicama. Za njega su granice države po svojim promjenama bile dinamičnije nego središnji dijelovi. Države su se mogle i razlikovati po tome produžuju li ili skraćuju svoje granice, šire li ih ili smanjuju.

Giddens, kritizirajući ono što u Ratzela prepoznaće kao geografski determinizam, osporio je njegovu teoriju granica s teorijskom argumentacijom koja je i za nas ovdje važna: *...it is essential to see that the 'frontiers' of the former are significantly different from the 'borders' that exist between the latter. In political geography the term "frontier" is used in two senses. It means either a specific type of division between two or more states, or a division between settled and uninhabited areas of a single state. The second of these can be usefully further subdivided. 'Primary settlement frontiers' are those involved where a state is expanding outwards into territory previously either having virtually no inhabitants, or populated by tribal communities. 'Secondary settlement frontiers' are those within the territory of a state only sparsely inhabited for one reason or another — usually because of the infertile nature of the land or because of the general inhospitality of the terrain. In all cases, 'frontier' refers to an area on the peripheral region of the state (not necessarily adjoining another state) in which the political authority of the centre is diffuse or thinly spread.*¹⁶

Dakle, ključno je da je *frontier* državna periferija i to ne nužno na granici druge države. Ono što je zajedničko jednoj i drugoj *frontier* je *diffuse* i *thinly spread* politički autoritet državnog središta. Nasuprot tome, *border* je strogo određena zemljopisna crta koja razdvaja i/ili spaja dvije ili više država. Iako ljudi s takve granice štošta zajednički mogu dijeliti s onima preko crte razdvajanja, svatko je od njih *subject* samo jedne od država. Drugim riječima, po Giddensu, takve granice može imati samo moderna država, *nation-state*.

Gdje će biti *frontiers* i *borders*, kada je okoliš u pitanju, nikada nije bilo svejedno: *Deserts, seas, mountain chains, swamp or marshland, rivers and forests have all formed frontiers in traditional states. Such natural boundaries have often been primary settlement frontiers. However, 'wildernesses' have frequently been inhabited by warlike groups who have, on occasion, swept outwards to take over areas administered by*

16 ...bitno je uočiti da su 'frontiers' prethodnih znatno drugačije od 'granica' koje postoje među potonjima. U političkoj geografiji pojam 'frontier' koristi se dvojako. Označava ili specifični tip podjele teritorija između dvije ili više država ili podjelu teritorija unutar jedne države na naseljene i nenaseljene predjele. Drugi tip podjeli može se dalje dijeliti. 'Granice/frontiers primarne naseljenosti' su one preko kojih se država proširuje na teritorij koji prethodno nije bio naseljen ili su ga naseljavale plemenske zajednice. 'Granice/frontiers sekundarne naseljenosti' one su unutar teritorija neke države koji je iz nekog razloga rijetko naseljen — obično zbog neplodnog tla ili opće nepogodnosti terena. U svakom slučaju, 'frontier' se odnosi na periferno područje države (koje ne mora nužno graničiti sa susjednom državom) i u kojem centralna politička vlast slabo funkcioniра. Giddens, 1985, 49.

*pre-existing states. States which have either overrun natural boundaries, or have not in the first place been enclosed by such boundaries, have sometimes set up artificial partitions of some sort. (...) Such artificial divides are relatively rare, because they are expensive to install and difficult to maintain; and this manner of construction is only a feasible mode of defense in small societies. In larger imperial systems, the two most renowned examples of artificial boundary-making are, of course, the walls built by the Romans, and the Great Wall of China. (...) The Romans tended to treat their walls as primary settlement frontiers, establishing farmers in the adjoining areas, *agri limitanei*. But although self-sufficient, their main task was to provide a preliminary line of defence and communication.* (...).

¹⁷

Na ovom mjestu me neće zanimati sve moguće teorijske kontroverze koje ovako slojepito postavljanje problema nužno nameće. Htio bih skrenuti pozornost na pojmovne implikacije teorijskog modela koji uvodi toliko distinkтивnih shvaćanja granica. Njih je nužno iskazivati razinjerno velikim brojem pojmove ili suptilnim razlikovanjima njihova relativno manjeg broja.

Lucien Febvre: duga povijest frontière

Ipak, prije nego što iznesem temeljne probleme svoga istraživačkog pristupa, htio bih upozoriti na jednu ozbiljnu teškoću s Giddensovom teorijom u vezi. Njegova opreka između tradicionalne države i njezinih *frontiers* te moderne države i njezinih *borders* može biti prihvaćena, a da to ne mora biti slučaj i s terminologijom koju nudi. S tim u vezi je koristan članak Luciena Febvrea o granici.¹⁸

Riječ *frontière* on je izveo iz riječi *front*, istražujući kakve je sve značenjske pomake ona imala u francuskoj tradiciji od srednjeg vijeka do modernog doba francuske nacionalne države.¹⁹ Riječ *frontière* u francuskom je jeziku tek od

17 *Prirodne granice kao što su pustinje, mora, planinski lanci, močvare ili močvarna tla, rijeke i šume bile su uobičajene u tradicionalnim državama. Upravo takve granice/frontiers su često tvorile 'granice primarne naseljenosti'. Ipak, 'divljina' je nerijetko bila naseljena ratničkim skupinama koje su, povremeno, prodirale da bi zauzele područja pod vlaštu država koje su već postojale. Države koje su prekorakile prirodne prostorne granice ili nikad nisu ni bile omeđene takvim granicama — ponekad su postavljale neku vrstu umjetnih prepreka. (...) Takve umjetne prepreke prilično su rijetke jer je njihovo postavljanje skupo i teško ih je održavati, a omogućuju sustavnu obranu samo u malim društvima. U većim carstvima dva najpoznatija primjera gradnji umjetnih prepreka su zidovi koje su podigli stari Rimljani i Kineski zid. Rimljani su svoje zidove smatrali 'granicama primarne naseljenosti' naseljavajući se-ljake u pogranična područja, *agri limitanei*. Ali iako su sami po sebi bili neovisni njihov je prvotni zadatak bio osiguranje isturene linije obrane i komunikacija.* (...) Giddens, 1985, 49–51.

18 Lucien Febvre. »Frontière: the word and the concept.« u Peter Burke (ur.). *A New Kind of History from the Writings of Febvre*. London, 1973 (1928), 208–218.

19 Febvre, 1973, 208–212.

kasnoga srednjeg vijeka počinjala označivati 'granicu' u graditeljskom smislu *façade* te u vojnem smislu *front*, npr. grada ili utvrde, da bi se tek u prvoj polovici 16. stoljeća, s izrazom *faire frontière* (stvarati, činiti granicu), počela dobivati svoja moderna značenja, primjerena novim potrebama odnosa među ljudima te njihovim zajednicama, društvima i napose — državama. To znači da su se iskazivanja svakovrsnih razgraničenja među ljudima u ranijim razdobljima u samoj francuskoj tradiciji — točnije, u tradiciji francuskog prostora — sve do galskih vremena drugačije oblikovala. Riječi *fins*, *mètes*, *bornes*, *termes*, *limitations*, kao i druge, korištene su već u srednjem vijeku.²⁰ Povijest svih tih riječi i pojmove uvijek je u biti bila društvena povijest neke zajednice u prostorno-vremenskom smislu. Čitajući Frebvre-a, na drugačiji način ponovno ćemo doći do istog zaključka da je riječi i njihova značenja nemoguće apstrahirati od koncepata u povjesno-znanstvenom smislu. Dodao bih i kulturno-povijesnom smislu jer se europsku baštinu na temu 'granica' u različitim europskim jezicima, u različitim europskim kulturama, ne može 'odčitavati' po bilo kakvu pojednostavnjenu obrascu.²¹ Fevre razlikuje, kada je o *frontière* i njezinim povjesnim ekvivalentima riječ, u osnovi sljedeće:

- a) *first of all there is the concept of a strip of land of varying width on the extremities of a country bordering its demarcation line where this exists, or, where it does not exist, representing the first thing which presents itself visually to the traveller. In old French **fins**. Then **confins**. Today **frontière** is joined as a qualificative term to words such as **zone**, **territoire**, **province**, **département**, etc.*
- b) *In the second place there is the concept of the demarcation line. In French we have the choice between **limites** et **frontières**.*
- c) *In the third place there is the concept of the defensive barrier created to protect a country against the aggressions of its neighbours. This may be a continuous line of defense, running parallel to the demarcation line, or it may be an organized system of physical elements, works (e.g. strongholds, forts, defensive systems) specially laid out for the purpose. In French, **frontière**.*²²

20 Fevre, 1973, 208.

21 U tom je smislu u njemačkom slučaju vrlo korisno nedavno objavljeno, već spomenuto djelo *Menschen und Grenze in der Frühen Neuzeit*.

22 a) *najprije postoji pojam pojasa zemlje različite širine u pograničnim regijama države koji se prostire do crte razgraničenja (tamo gdje ona postoji) te predstavlja prvo što putnik vidi. U starofrancuskom to je **fins**. Zatim **confins**. Danas je **frontière** pojam koji se pobliže označava riječima poput **zone**, **territoire**, **province**, **département**, itd.*

*b) zatim postoji pojam crte razgraničenja. U francuskom postoji izbor između **limites** i **frontières**.*

*c) kao treći postoji pojam obrambene crte stvorene da bi štitila državu od agresije susjeda. To može biti kontinuirana crta obrane, koja se proteže paralelno sa crtom razgraničenja, ili organiziran sustav fizičkih elemenata, građevina (tj. tvrđava, utvrda, obrambenih sustava) specijalno postavljenih u tu svrhu. Na francuskom to je **frontière**. Fevre, 1973, 216.*

Međutim, leksički i konceptualno problem 'granice' iskazivao se u francuskoj povijesti i u mnoštvu drugih očitovanja. Fevbre u istom radu ističe da srednji vijek nije u biti razlikovao državu i druge oblike ljudskih zajednica. *Universitates* su mogle uključivati i moćna kraljevstva i obična vlastelinstva, gradske općine i studentske 'nacije'. Isto je to vrijedilo i za granice: *Especially since the state was the product of the accumulation and agglomeration of lords' domains in varying numbers. And such lords' domains were less territories than collections of rights. And in any case the very concept of territorial sovereignty had not been elaborated.*²³

Giddens izgleda nije poznavao Febvreov članak. Da jest, vjerojatno bi bio suzdržaniji u tako strogoj leksemkoj distinkciji da bi iskazao svoju teorijsku distinkciju. U njegovu je slučaju presudila tradicija američke *Frontier* koja se savršeno podudara s onim što je on htio dokazati. F. Ratzel, iako ga osporava, bio mu je nužan da bi takav terminološki izbor mogao opravdati.

Fernand Braudel: granice civilizacija, civilizacije bez granica

Koliko god povjesna opreka između tradicije i modernosti, napose između tradicionalne i moderne države, bila konceptualno vrlo važna, kada je riječ o procesima i jezičnoj praksi kojima se realizira, nikakva univerzalna socijalna i politička 'mekhanika' ne može imati zbiljskog uporišta. Tradičijsko i inovacijsko nisu antiteze u ahistorijskom smislu, bilo da je riječ o istom društvu ili o različitim. F. Braudel će mnogo puta napisati: *Nijedna civilizacija ne živi bez vlastita kretanja, svaka se obogaćuje razmjennama, šokovima koje izazivaju plodonosna susjedstva.*²⁴ S tim u vezi on je prihvaćao Toynbeejeve *challenge & response*. Da bi mogle biti sposobne održati se u intercivilizacijskoj komunikaciji, one su morale povjesno biti distiktivne: ...*svaka je civilizacija vezana s nekim prostorom gotovo postojanih granica; odатle svakoj od njih pripada jedna posebna, njezina geografija, koja uključuje udio mogućnosti, danih prisila, nekih naizgled stalnih, ali nikad istih od jedne do druge civilizacije.*²⁵ Svaka se civilizacija realizira u svome kulturnom krugu, tj. unutar prostora u kojem prevladava skup određenih kulturnih obi-

23 Naročito zbog toga što su države nastajale kao rezultat združivanja i sjedinjavanja različitog broja velikaških posjeda. Takvi su velikaški posjedi bili manje teritorijalne nego administrativne zajednice. U svakom slučaju sam pojam teritorijalne suverenosti nije bio razrađen. Fevbre, 1973, 216.

24 Braudel, 1990, 43.

25 Braudel, 1990, 44. Na istom mjestu Braudel dodaje: *Stalnost temeljito osvojenih područja i granica koje ih omeđuju ne isključuju propusnost tih istih granica pred mnogostrukim putovanjima kulturnih dobara koja ih ne prestaju prelaziti.*

lježja. Među njima je posebno važno 'viđenje svijeta'. Da bi izbjegao njegovo metafizičko poimanje, Braudel ga i samog vraća u povijest, pozivajući se na L. Goldmanna: *Svaka civilizacija, objašnjava on ukratko, vuče svoja bitna osvjetljenja iz 'viđenja svijeta' koje usvaja. No svaki je put to viđenje svijeta samo prijepis, posljedica društvenih napetosti koje vladaju.*²⁶

S druge strane, odnosi među civilizacijama nikada nisu odnosi 'jednakosti', a to su još manje kada su u pitanju odnosi između civilizacija i *primitivnih kultura*, kako on sâm kaže, koristeći uobičajenu antropološku terminologiju svog doba: ...*primitivne kulture bile bi plod društava u kojima vlada jednakost, gdje su odnosi među grupama jednom zauvijek uređeni i ponavljaju se, dok bi se civilizacije temeljile na društvima s hijerarhiziranim odnosima, s velikim razmacima između grupa, dakle s promjenljivim napetostima, društvenim sukobima, političkim borbama i neprestanim razvojem.*²⁷ Civilizacije i kulture razlikuju se ovisno o tome imaju li ili nemaju gradove. Istovremeno je Braudel bio isuviše dobar povjesničar da bi previdio da se razlike takve naravi javljaju i unutar iste civilizacije, a ne samo u odnosima među njima. One i u tom slučaju slijede razgraničenja između gradova i sela: *Međutim, civilizacije — najsjanija društva — prepostavljaju, čak unutar svojih granica, kulture, elementarna društva. Uvijek uočavamo važan dijalog između gradova i sela. U svakom društvu razvoj nije jednako dopro do svih područja, do svih slojeva pučanstva.*²⁸

Upozorio bih još na jedan vid intercivilizacijske komunikacije, kojim se posebno bavio M. Foucault, a to je, njegovim jezikom rečeni, civilizacijsko »odvajanje«. Svaka civilizacija, naime, odbacuje one vrijednosti koji nastaju preko granica onoga što ona sama smatra ispravnim. O tome je sam Foucault napisao: *Mogli bismo prikazati povijest granica, tih opskurnih čina, nužno potisnutih nakon samog izvršenja, pomoću kojih neka civilizacija odbacuje nešto što će za nju biti Izvanjsko; i tijekom cijele njene povijesti ta izdubena praznina, taj prazni prostor kojim se ona izolira, određuje je isto kao i njene vrijednosti. Jer ona svoje vrijednosti stiče i održava u povijesnom kontinuitetu; međutim, u tom području o kojemu želim govoriti, ona vrši svoje bitne izbole, ona vrši 'razdvajanje' koje joj daje sliku vlastite pozitivnosti; u tom se razdvajaju ona prvobitna gustoća u kojoj se ona oblikuje.*²⁹

Sve su ovo za povjesničara granica važna upozorenja, s dalekosežnim implikacijama kada je riječ o jeziku u graničnim područjima, gdje su civilizacije/kulture danomice suočavaju jedne s drugima.

26 Braudel, 1990, 48.

27 Braudel, 1990, 49.

28 Braudel, 1990, 49.

29 Braudel, 1990, 61.

Čovjek i granica u ranom novom vijeku³⁰

Jürgen Osterhammel nedavno je napisao da die 'Grenze' zu den »schillerndsten Metaphern-Konzepten in den heutigen Sozial- und Kulturwissenschaften« gehört....³¹ Reinhard Stauber i Wolfgang Schmale, prihvatajući taj stav kao vlastito istraživačko ishodište, tiskali su knjigu, zbornik, o čovjeku i granici u ranome novom vijeku, polazeći najprije od epistemoloških vidova, potom vrijednosnih itd, u kojoj je moguće obavijestiti se o jednom njezinu pojmovnom vidu, posebno važnom u situaciji višegraničja. Max Pfister, ispitujući ljudske komunikacije u višejezičnom višegraničnom prostoru, ispitao je, istražujući srednjovjekovne izvore, deset porodica riječi u latinskom, njemačkom, romanskim i slavenskim jezicima, koje pripadaju značenjskom području »granica«, tj. »Grenze«.³² U pitanju su sljedeće porodice riječi: *finis/fines, termin/termini (Grenzgott Terminus), limes, Frontera, confine, frontière, limite, marca, graniza.*

Zadržat će se samo na pojmu »graniza«. »Graniza«, riječ praslavenskog podrijetla, rano je bila prihvaćena u germanskim govorima, a konačno se ustalila u njemačkom jeziku nakon što ju je Martin Luther upotrijebio u svom prijevodu Biblije. Drugim riječima, njemačko »Militärgrenze« nije nastalo u hrvatskom prostoru nego je u njega uneseno iz uobičajene jezične prakse u njemačkom govornom području. Doista, dovoljno je podsjetiti se da su habsburški vojni zapovjednici kojima su bile povjeravane krajiške reforme sredinom 18. stoljeća dolazili s onih njemačkih područja na kojima je »graniza« bila udomaćena! Tako je s marijaterezijanskim »Militär Gränitz-Rechten« (1754), kojima su izjednačena vojnokrajiška ustrojstva Karlovačkog i Varaždinskog generalata, legaliziran pojam »Vojne granice«.³³ Bilo je to moguće učiniti jer je »graniza« do tog doba epistemološki dugačak put: *Der lokal bezogene Gebrauch geht dabei in der Regel dem temporalen voraus, der Bedeutungsgehalt 'Linie' jenem von 'Gebiet'. (...) In übertragener Verwendung, als Abstraktum*

30 Schmale–Stauber, 1998, 9–22.

31 'granica' spada u »najnejasnije metaforičke koncepte u današnjim društvenim i kulturnim znanostima... Jürgen Osterhammel. »Kulturelle Grenzen in der Expansion Europas.« u Saeculum. Vol. 46. 1995, 101–138.

32 Max Pfister. »Grenzbeziehungen im Italoromanischen und Galloromanischen.« u Wolfgang Haußbrichs – Reinhard Schneider (ur.). *Grenzen und Grenzregionen. Frontières et régions frontalières. Borders and Border Regions.* Saarbrücken, 1994, 37–50.

33 Ne treba isticati da pojam »Vojna krajina« nikada nije bilo moguće prevesti na njemački jezik, tako da dvojstvo »Vojna krajina« i »Vojna granica« poznaju samo hrvatski i srpski jezik.

findet das Wort erst im 18. Jh. Eingang in den Sprachgebrauch, mit besonders engem Bezug zur Reflexion der Beschränkungen des menschlichen Erkenntnisvermögens.³⁴

Proces se nije zaustavio u 18. stoljeću, tako da je pojam »graniza« danas u korijenu uistinu velikog broja riječi u njemačkom jeziku, koje dopiru sada već, zapravo, u sva područja ljudske opstojnosti i misaonosti.³⁵

Stariji hrvatski rječnici i povijest pojmove

Ispitati krajško pojmovlje u izvorima za hrvatsku povijest ranoga novog vijeka očigledno je velik istraživački izazov i pitanje je kada će uopće biti moguće suočiti se s njime na međunarodno kompetitivan način. Riječ je o uistinu velikom mnoštvu pojmove, a nemoguće je istraživati ih na hrvatskom ukoliko ih se istovremeno ne istražuje i na svim drugim jezicima komunikacije u vojnorajski prostoru. Tek ukoliko bismo uz jezik uzeli u obzir i pučke govore, što bi nesumnjivo imalo svoje puno opravdanje, mogli bismo reći da smo definirali korpus koji bi valjalo istražiti.³⁶

Ipak, neke stručne prepostavke za taj posao poodavno postoje.³⁷ Ovom bih prilikom htio upozoriti na rječnike koji prethode Mažuranićevu, posebno

- 34 *Lokalna uporaba pritom je u pravilu prethodila vremenskoj, sadržaj u značenju 'crta' onom 'područje'. (...) U prenesenom smislu riječ je o apstraktnoj imenici koja je ušla u jezičnu uporabu tek u 18. stoljeću, osobito se usko vežući uz razmišljanje o granicama ljudskih spoznajnih mogućnosti.* Stauber – Schmale, 1998, 10–11.
- 35 Za nas će biti važna tipologija pojmovlja kojemu je u korijenu »graniza«. Nemoguće nam je ovdje se u nju upuštati, a s druge strane bila bi šteta ne upozoriti na nju:

*Typisiert werden können Grenzziehungen und Grenzverläufe, um hier nur einige Möglichkeiten anzudeuten:
— nach ihrem zeitlichen Verhältnis zur Besiedlung der umliegenden Gegenden: schon bestehende — nachträglich gezogene — auferlegte Grenzen,
— nach der Art ihrer argumentativen Rechtfertigung vor allem bei Grenzkonflikten: naturräumlich-strategische, historische, ethnisch-sprachliche, wirtschaftliche Grenzen,
— nach der Art ihres Zustandekommens: physikalische, dezentrale, kulturelle Grenzen,
— nach ihrer historischen Funktion: die Sicherheitszone der imperialen 'Barbaren'-Grenze, die Demarkationslinie der nationalstaatlichen Territorialgrenze, der wandernde Expansionsraum der pionierhaften Erschließungsgrenze.
(Povlačenje granice i same granice mogu se svrstati prema tipovima, a ovdje ćemo naznačiti samo neke mogućnosti:
— prema trajanju naseljavanja okolnih područja: već postojeće — naknadno povučene — nametnute granice.
— prema vrsti njihova argumentiranog opravdanja, osobito kod sukoba oko granica: prirodno-strateške, povjesne, etničko-jezičke, gospodarske granice,
— prema načinu na koji su nastale: fizičke, određene formalnim aktom, kulturne granice
— prema njihovoj povijesnoj funkciji: sigurnosne zone imperijalnih 'barbarskih' granica, demarkacijske crte teritorijalnih granica među nacionalnim državama, otvoreni prostor ekspanzije tijekom seoba.)* Stauber – Schmale, 1998, 11–12.

- 36 Danas je to nesumnjivo pitanje računalne baze podataka. Postupak nije upitan, ali je krajnje upitno sve ostalo bez čega je o bazi podataka nemoguće raspravljati.
- 37 Ovaj bi rad bio mnogo sadržajniji da su hrvatski medijevisti istražili srednjovjekovnu problematiku u vezi s ovim pojmovljem. Nesumnjivo bi se imalo mnogo toga reći što bi i ranonovovjekovnim raspravama dalo donekle drugačiji smisao. Dovoljno je podsjetiti da se pojam »krajina« javlja već u Baščan-

na starije hrvatske rječnike nastale u razdoblju od kraja 16. do početka 19. stoljeća.³⁸ Koristeći neke od njih, htio sam provjeriti koje lekseme sadrže koji referiraju na pojmove o granici.

Prije nego što predočim svoje uvide, htio bih upozoriti da bi bilo krajnje neprimjereno međusobno uspoređivati ove rječnike. Oni su nastajali različitim povodima, na različite načine, stvarali su ih ljudi različitih znanja i interesa itd. Drugo, jedno je tragati za takvom leksikom u povijesnim izvorima nastalima u krajiskoj svakodnevničkoj, a drugo nalaziti je u rječnicima u kojima je iskustvo takve svakodnevnice, ako ga je uopće bilo, bilo reducirano na nerijetko vrlo oskudne rječničke obrasce. (U 18. stoljeću, s tim u vezi, nesumnjiva je iznimka bio Belostenčev rječnik, a početkom 19. stoljeća Stullijev.)

Tek krajem 19. i početkom 20. stoljeća, kada počne izlaziti iz tiska *Rječnik JAZU* te ubrzo nakon toga s pojmom *Rječnika* Vladimira Mažuranića bile su stvorene pretpostavke za ozbiljan istraživački rad u smislu o kojem je ovdje riječ. Velika je šteta da taj rad nije započet do danas.

Poslije svega što sam već ovdje napisao čini mi se izlišnim ulaziti u bilo kakve probleme konceptualizacije. Dovoljno će biti upozoriti na dvije stvari.

Prvo, navedena rječnička građa reflektira jezičnu situaciju hrvatskog *ancien régimea* prije i poslije impostacije habsburškog apsolutizma u vojnokrajiskom prostoru. Krajiško se pojmovlje, ma kako to moglo biti usporenno, stalno mijenjalo. S ambicioznijim reformama, s učestalijim odlascima krajišnika na europska ratišta, nesumnjivo se mijenjao i govor i jezik krajiške svakodnevnice. Jezik krajiških izvora iz jozefinskog doba uočljivo je različit od onoga iz vremena Leopolda I. itd.

Drugo, bilo kakvi pokušaji konceptualizacije moraju imati na umu potrebu prethodne izradbe teorijskog modela. Htio bih to pojasniti. U hrvatskom vojnokrajiskom prostoru nerijetko su se u akulturacijskim srazovima mogli sustjecati vrlo arhaični obrasci ljudskog ponašanja s onima koji su mogli kore-

skoj ploči. Citiram u suvremenom hrvatskom prijevodu: *Ja, opat Dobrovit, zidah crkvu ovu sa svoje braće devetero u dane kneza Kosmata koji vladaše svom Krajinom.* (Vidi: Stjepan Damjanović. *Slово iskona. Staroslavenska / starohrvatska čitanka*. Matica hrvatska. Zagreb, 2002, 192–193) U svojoj interpretaciji Vinodolskog zakona, Miho Barada s time u vezi kaže: *Upozoravam na naziv Krajina, koji po sebi označuje pograničnu, pretežno vojničku jedinicu, marcha ili marchia sredovjećne latinštine. Naravno da nije samo Krk sačinjavao čitavu Krasinu, nego je on bio samo dio iste.* (Miho Barada. *Hrvatski vlasteoski feudalizam po Vinodolskom zakonu*. JAZU. Zagreb, 1952, 13–14.) Prema Baradi, bila je to hrvatska pogranična oblast prema Njemačkoj, ništa drugo nego Liburnija franačkih anala IX. st. (Isto.) Popis naslova bi mogao biti oduži, a na ovom mjestu će biti dovoljno podsjetiti na djelo Vladimira Mažuranića *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, A–O i P–Ž*. (Vol I.–II. Zagreb, 1975.) Doslovno ga navodeći u ovom radu, nećemo razrješavati kratice iz njegovih natuknica jer bi to iziskivalo isuviše mnogo prostora. Obavijesti o njima lako je pronaći u navedenom izdanju ovog djela.

38 Iznimno sam uvrstio i *Marulićev latinski rječnik* Branimira Glavičića. Analizom starijih hrvatskih rječnika u novije vrijeme se bavio Igor Gostl.

spondirati suvremenoj europskoj moderni s njezinim najvećim dosezima. Poslije 1699. godine krajina je sve više mogla postajati modernom granicom, a tako je s *Cordon sanitaire* doista i bilo, što ipak nije moglo iskorijeniti 'prastare' obrasce krajiškog ponašanja. Moglo ih je mijenjati. Ponajviše represivno. Sva su ta iskustva imala i svoje jezične potvrde. Upustiti se u rekonstrukciju vojnokrajiškog pojmovlja, značilo bi na prvom mjestu upustiti se u problemsku konceptualizaciju vojnokrajiškoga povjesnog iskustva.

U nastavku će se ograničiti na provjeru uključenosti/isključenosti leksema u vezi s pojmovima o samoj krajini/granici.

I. MARKO MARULIĆ

confinium, ii, n. — *međa, granica, krajina extremum.* (59)

fīnis, is, m. (f. E I 553) — *granica, međa regni; u pl. kraj, zemlja* (os. O Filisteji); *kraj, konac, svršetak sermonis; tormentorum; uitę; uaticinia finem accipiunt obistinuju se* (Tr IV); *cilj, svrha ea fine orare; suis finibus contentus svojim mogućnostima* (H 679); *finem accipere; ponere; statuere.* (123)

līmes, ītis, m. *međa, granica extremus.* (184)

tērmīnus, i, m. — *kraj, konac uitę; malorum.* (322)

U Marulićevu latinskom rječniku nalazimo sve osnovne pojmove koji nas u ovom radu zanimaju. Da bismo nešto više o njima mogli reći, bilo bi potrebno istražiti kontekste u kojima se pojedini leksemi javljaju.

II. FAUST VRANČIĆ

Confinium Kraina (22)

Kotar Hatar (119)

Uočljiva je isključenost pojmova »granica« i »međa« te uključenost »krajine« i »kotara«. »Confinium« je u njega jednoznačno »krajina«, dok bi za »kotar« teško bilo reći bez podrobnjijih uvida koje značenje u njega preteže.

III. BARTOL KAŠIĆ

Meásc, sca, M. Termine (82)

Meascník, ka, M. Confinante (82)

Mèya, ae, F. Rupe (84)

Potpuni izostanak pojmova koji su bili toliko svakodnevni u hrvatskoj svakidašnjici koncem 16. stoljeća uistinu začuđuje. Kada je riječ o uvrštenim leksemima, očigledno udaljenima od krajiškog iskustva, pozornost izazivaju raznolikosti značenja riječi istog korijena.

IV. JAKOV MIKALJA

Granica mala grána (*ramicello*) (...) Ramuscallus, i.

Kotar; Hatar; Territorio; Territorium, ii.

Kraina od zemglje (*Confini di paesi*) Fines, ium; Limes, tum; Ora, ae, hoc confinium, (...) Terminus, i.

Krajcjanin. Sufid. (*Confinante*). Finitimus, a, m. Vicinus, a, m. Confinis, e. Proprius, a, m.

Krajcjavi. Vojnici na Kraini. (*Soldati alle frontiere*). Milites limitanei.

Meghja. Ograda od kamenja; (*macera*) maceria, ae, Macerries, ei.

Meghja. Brigh, Koji razdigljuje zemglju (*Termine*) Limes, tis. Terminus, ni.

Staviti meghju, Staviti u srid: *Interponere*; Fra ponere: Interpono, is. Interjicio, cis. In medio colloco.

»Granice« još uvijek nema u njezinu krajiškom značenju, »kotar« se javlja sa civilnim konotacijama, što u biti vrijedi i za »među«. Krajišku se leksiku izvodi ponajprije iz pojma »krajina«.

V. JURAJ HABDELIĆ³⁹

Kotar. Territorium, ij, n.

Kotari. Limites, tum, m.

Kotarszki. Limitaneus, a, um.

Kraina. Confinium, ij, n. Fines, ium, m. Limites, tum, m. Termini, orum, m.

Krainchan. Confinarius, ij, m. (G 7)

Najrazvijenija je skupina kojoj pripada i 'međa':

Megy. Infra, Inter.

Megy nami. Inter nos.

Megy szobum. Invicem.

Megy temtoga. Interim, Interea.

Megya megy zemlyami. Limes, tis, m. Terminus, ni, m.

Magya, Graja iz kamena zlosena. Maceria, ae, f.

Megya gradska, Varmegya. Comitatus, us, m. (I 4)

Važno je razlikovanje »kotar« i »kotari«, pri čemu potonji leksem ima krajiške konotacije. »Krajina« ima brojna značenja, očigledno ne samo vojnokrajiške naravi. Najzanimljivija su leksemi s korijenom »međ–«. »Međa« je u Habdelića, pored ostalog, sinonim i za granicu u upravnom smislu.

39 Za povjesničare Vojne krajine bit će zanimljiva posveta Habdelićeva rječnika: *Illustrissimis adolescentibus Wolfgango, Antonio, Herbardo, Theodorico, S.R.I. Comitibus ab Auersperg, & Gotsche, &c. ...ac Confiniorum Croatiae, Partiumque Maritimorum Generalis, Praesidij Carlostadiensis, & Segniensis Supremi Capitanei, &c.* Habdelić, 1670 (1989), 2.

VI. ARDELIO DELLA BELLA

Fine, sost, cioè termine. *Finis, is, m.* Dospítak, tka, m. Svárha, he, f. Nà dospítak rezi kakkosise ispovídio òd svih ovih grjéhaa &c. Komul. Kônaz, ônca, m. Dospítje, tja, n.

Confinante aggett. Che confina. (...) Kraicník, ka, m. Sùsjèd, da, m. Robbovisu twoi so-sjeddi. Osm. Granicjár, ára, m. (...)

Limitare, porre il termine a qualche cosa. *Circumscribo, bis.* Stàviti njerru, i granizze. Odrediti, illi zabitti granizze. Domjèriti, rivam, riosam.

Termine, segno che dinota il fine d'una possessione. *Terminus, ni, m.* Granizza, zze, f.

Tér vás ruságh gnim rázlúci

Pò granizzah pravo ù djèle. Gior. Ps.

Daleko više nego drugim jezikoslovцима, Della Belli je poznat pojам »granica« u različitim funkcijama i izvođenjima. Međutim, najveće su iznenađenje leksemi s »confine«. Za ovu ih je priliku bilo vrlo teško prepisati pa bih jedino htio reći da je »confine« njemu i »Terminus« i »Granizza« i »Meghja« i »Kraina«. Dalje, u njega se može naći da je »krajišnik«, »graničar« srođan pojmu »susjed«!

VII. ANDRIJA JAMBREŠIĆ

Confine, is, n. *Senec.* *Confīnūm*, ii, n. (...) *Megya, Meja.* Item. *Kotār, Szuszedszt(...), Krajina, Kraj, Blisina*, e. Gränitz, r. Kre(...), einer Landschaft. *Határ-szél, Határ-k(...).*

Finis, is, m. *vel f.* In *Ablat.* fine, *vel fini*, Cic. *Konecz, zverha, kraj.* s Ende, r. Schluss. *Vég.* 2. V. Intentio. 3. V. Mors. Septem à Neronis fine menses sunt. *Tacit.*

Líměs, ītis, m. *Cic. Szteza*, s. Fuss-Pfad. ösveny. 2. Vid. *Via.* Liv. 3. *Meja, megya; kamen ali drugo znamenye megye.* e. Gräntzen, r. Marck-Stein. *Határ, határ jel, határ kö.* Virg. *Hinc metaphoricē: Limites potestatis excedere: Zverhu dane oblaszti chiniti.* Mehr als erlaubt ist, thun. *Többet hogy-sem szabat tselekedni.*

Terminus, i, m. Cic. 1. *Konecs, Zverha.* s. End. *Vég.* V. *Finis.* 2. Speciatim. *Kotār: Megja, Medya, ali Meja: Kraj.* r. Marck-Stein. *Határ.* V. *Confine. Limes N.* 3. Tansl. Ad tempus. *Rok, iliti odluchenii chasz,* ali vréme. &c.

Jambrešićev rječnik je za mene najveće otkriće kada je riječ o ispitivanjoj leksici. Pojam »Gräntzen« se u njega javlja u njemačkom, ali ne i u hrvatskom obliku! Ipak je to teško objasniti jer se pojам »granica« javlja u hrvatskim izvorima upravo u smislu koji nas zanima. Lijep je tome primjer Poljički statut (1665), izvor mnogo stariji od Jambrešićeva rječnika, pa će ga ovdje i navesti:

Od granic i mejašev

94. *Poljica uzakoniš, da tko godi bi se našajo ki bi granicu istukajo tuju otajnim načinom ali granicu istlačijo otaj brez dopuščen'ja pravde, ali pake tolikoje ako bi tko sikajo i činijo*

*granice nove otaj po svojoj volji, prez dopušćen'ja pravde, da tko bi tuj hudobu učinijo da je dužan rukom i da gubi onolikoj plemenštine koliko je bijo tuje zahitijo.*⁴⁰

Dodatak: 3. Mejaš od Hercegovine 1665, miseca vebrara na 1

Ovo neka se znadu granice, dokle je Hercegovina po hembri i po svidodžbi starih ljudi, a to je Matij Ugričić, koji ima godiš devedeset i pet, toliko knez Jura Mijanović, koji ima godiš devedeset. I ovi primiše virami i dušami da je istina, budući stare granice, kako je zdola.

Granice stare

*Stojni kamen, pod Kamenom odma uprav k moru, a gori uz riku Vrilo Žarnovnice, uprav Pećnica, granica na Ošju arptu, granica voda Sedrenik, Peć u Krivica, granica Kučišća, granica u Konjevodu, granica Tarnova Kamenica, granica Tartarica Kamenica, granica Obišeni dub, kod njega je granica Vladavić dubrava, na kulu Barakovića, u istok po Samolečih na mali Konačnik, u Cetinu pod Nučak, niz Cetinu Takala, Mostine, Perućica, Gučavica niz Cetinu koja teče ispod Omiša u more.*⁴¹

VIII. JOSO VOLTIGGI

Granica, ce, f. — frontiera, confine — Gränze, f. (74)

Granicsar, ra, m. — confinante, limitrofo — Gränzer, m. (74)

Kotar, ra m. — distretto, territorio — Gebiet n, Distrikt m. (185)

Kotarski, ka, ko — territoriale, distrettuale — zum Gebiete gehörig. (185)

Kraina, ne f. — confine, frontiera, costiera — Gränze, f. (188)

Kraincsan, na m. — confiniario, confinante — Gränzer, m. (188)

Kraj, ja m. — fine, termine, confine, e lido, e margine, e lembo di veste — Ende n, u. Ufer n, u. Rand m, u. Saum am Kleide m. (188)

Krajcsanin, nina v. kraincsan. (188)

Megjacs, csa m. confino, termine — die Gränzen. (231)

Prema ostvarenim uvidima, Voltiggi je prvi koji je u hrvatske rječnike uveo pojam »granica« kao sinonim, pored ostalog, za »krajinu«. »Kotar« je u njega upravni pojam, dakle, bez bilo kakvih drugih konotacija, što je također velik pomak u odnosu spram jezične prakse proteklog vremena. Uočljivo je da je za njega »krajina« i »costiera«, što nisam našao nigdje drugdje. U njega leksem »kraj« ima iznimno veliko bogatstvo značenja.

IX. JOAKIM STULLI

U njega ćemo uz pojam **'confinante, che confina'** naći neuobičajeno tumačenje koje nas, ustvari, vodi do novih mogućnosti pristupa: **krajcsnik**, **granicsar**, **susjèd**, **obsitnik**, **pokrajan**, **graincsan**, **ec. krajcsanin**, **obsitan**, **finitimus**, **confinis**, **conterminus**. Dakle, krajčnik i/ili graničar je i susjed, a to je značenje koje se često ne jav-

40 Miroslav Pera. *Poljički statut*. Književni krug. Split, 1988, 496.

41 Pera, 1988, 522.

lja u drugim hrvatskim rječnicima, iako se motiv susjedstva razmijerno često javlja u vojnokrajiškim izvorima, pa i epskoj tradiciji.⁴² U njega ćemo još nešto naći što drugi rječnici na taj način ne sadrže. Glagol i izraz 'confinare, mandar in confino, in luogo particolare' znači *odaslatti, odalècsiti, odgoniti, relegare, aliquem aliquo deportare*. — *Per esser contiguo, conterminare*, — biti na krajini, na granicah, na susjedstvu, susjediti, susjedovati, *finitimum, confinem esse*. *Per porre i confini*, — usaditi granice, mejasce, mergine, *terminos constituere*. Međutim, ovaj pojam on povezuje s pojmom 'confinato', što znači *odaslan, odalecSEN, odgonjen, detrusus, compactus, deportatus, relegatus*. Time i pojam 'confine', odnosno 'confino' dobiva u Stullija svoje šire značenje: *granicca, kraina, mejasc, mergin, pokràina, gran, ana m. margin, megja, varjek, strana, terminus, finis, confinium, limes*.⁴³

U nastavku ne bi imalo smisla upuštati se u kratke komentare iznimno bogatog sadržaja *Rječnika JAZU*. Vrijedi skrenuti pozornost na silni pomak ostvaren u razdoblju od početka do kraja 19. stoljeća koji hrvatska historiografija očigledno nije pratila. Njezini su napori bili usmjereni u drugim pravcima. Ako je to tada moglo biti opravданo, danas je to izraz velikog zakašnjenja za europskim trendovima.

X. RJEČNIK HRVATSKOGA ILI SRPSKOG JEZIKA JAZU (RHSJ)

GRÁNA, f. ramus, ... (...) *Tamna postaňa po tome što se nahodi samo u našemu i u novoslovenskom jeziku* (ali ima i malorus. hranok, i moravski hraň s istijem značenjem); može a ista rječ što i praslavenska granň (a i grana, vidi u češkome i u gorňosrpskom jeziku), kut, ugao, kraj, međa, obod, isporedi stslov. granň, rus. грань, češ. hrana (moravski hraň, lomača, grana), gorňosr. hraň, hrana. značenje: obod biće se promijenilo na ono iz čega se sastoji obod u drveta, ili značenje: kut, ugao na ono što strši u drveta. (...)⁴⁴

1. GRÁNICA, finis, confinium, terminus, mjesto dokle se proteže nešto prostrano (naj češće zemja, država), pa po tome i mjesto gdje se onakovo što doriće s drugijem čim; uprav bi bila linija bez debeline, ali se gdjegdje ovako zove dio (zemje, države) koji je pri (pravoj) granici. — isporedi međa, kraj, krajina. — (...) *Riječ je praslov, rus, pol. granica, češ. hranice. — Po svoj prilici postaje od granň (...)* (nem. granze uzeto je iz slovenskoga jezika). — Između rječnika u Belinu ('terminus' 214^b. 729^a); granice 'confini, luoghi confinanti' 'fines' 214^b), u Voltigijinu ('frontiera, confine' 'gränze'), u Stulićevu (granica, to jest krajina 'terminus, finis, limes, confinium'), u Vukovu ('grenze' 'finis, limes', cf. krajina), u Daničićevu ('terminus'). (...)⁴⁵

42 Kada je o tromedi rječ, poimanja susjedstva s raznih strana granica najjasnije se iskazuju u pismima pisanim bošnjački/hrvatski/srpski, ponajčešće bosanskom čirilicom. Najbrojnija sačuvana skupina takvih pisama nalazi se u fondu Hrvatskoga državnog arhiva u Zadru, s izvornim nazivom *Archivio del dragomanno veneto*. Na njih je prvi upozorio Boško Desnica. Njegov posthumno objavljeni rukopis »Kako su pisali dalmatinski begovi« samo je dijelom objavljen u knjizi njegovih radova *Stojan Janković i uskočka Dalmacija* (SKZ. Beograd, 1991, 27–28).

43 Stulli, 1810, 381.

44 RHSJ, III, 383–384.

45 RHSJ, III, 386.

KÒNFIN, konfina, *m.* *vidi* 1. granica, *tal.* confine. — *isporedi* kunfin. — *Po zapadnjem krajevima od XV vijeka.* Posede konfine. M. Marulić 16. Bolonija mesto na krajih ili confinih od Romanije i Lombardije. F. Glavinić, cvit. 360^b.⁴⁶

KRAJINA, *f.* *postaje nastavkom* ina od kraj, *i razlikuje se od onoga u značenju uprav tijem što znači svagda poširi dio, a ne sam kraj kao liniju bez širine.* — *Riječ je praslavenska, isporedi stlosv.* krajina (pars extrema; littus maris), češ. krajina (margo, fines, regio), *pol.* kraina (provincia; regio coeli; zona, cingulus terrae). — *Između rječnika u Vrančićevu ('confinium'), u Mikaljnu (krajina od zemlje 'fines, milites, ora, confinium, terminus'), u Belinu ('confine' 'terminus'; 'confini, luoghi confinarii' 'fines' 214^b; 'frontiera, luogo ne' confini a fronte d'altro stato' 'confinii frons' 332^a), u Bjelostjenčevu ('confinium, fines, limites, termini'), u Jambrešićevu ('confine'), u Voltičevu ('confine, 'frontiera, costiera' 'gränze'), u Stulićevu (v. kraj s dodatkom da je uzeto iz brevijara), u Vukovu ('die grenze' 'finis' cf. međa s primjerom iz narodne pjesme: Kojino je bio desno krilo c'jele Bosne i nene krajine), u Daničićevu ('regio finitura'). — U mnogijem je primjerima teško razabrati, u kojem se od ovde zabilježenijeh značenja treba shvatiti.*⁴⁷

MÈĐA, *f.* terminus, limes. *Mjesto –đ– imaju čakavci i kajkavci –j– (ali u kajkavaca pored toga i –đ– ili možda upravo –ć–), to se nalazi i u dvije bosanske isprave, pa to ima i M. Divković (vidi među primjerima); u najstarijim srpskim izvorima nalazi se prema crkveno-slavenskom jeziku –žđ–. (...) Nalazi se i u drugim slav. jezicima: staroslov. možda, rus. межа, češ. meze, *pol.* miezda i t.d. Prvobitno je značenje ove riječi bilo: sredina; to dokazuju drugi indoeuropski jezici, u kojima se od istoga korijena nalazi pridjev, koji znači: srednji; ispor. staroind. madhya, grč. μέδος; lat. medius, starovisokoњem. mitte (u današnjemu řem. jeziku samo je imenica Mitte, tj. sredina). Iz pojma: sredina lako izlazi pojam međa, jer međa na pr. između dvije řive leži u sredini. Nalazi se u svijem rječnicima osim u Vrančićevu, a u književnjem spomenicima od najstarijih vremena.*⁴⁸

Kada danas profesionalno koristimo Mažuranićev *Rječnik*, ne možemo ne diviti se čovjeku koji je s jedne strane koristio akademijin *Rječnik*, ali s druge strane i mnogobrojna druga vrela i to u razmjerima u kojima bi to i danas od pojedinca bilo skoro nemoguće očekivati. Iako ga vojnokrajiška problematika nije specifično zanimala, imao je i za nju vrlo istančan osjećaj, što se dade provjeriti na mnoštву primjera.

XI. VLADIMIR MAŽURANIĆ

grana, *f.* Po A.R. najstarije značenje ove praslovj. riječi finis, confinium, margo, terminus. Dolazi u tom značenju ipak samo u Duš. zak.: **Člověci nahajalci da prijimut kazn ... v gradskih granah, da mučet se, jako i volni** (tj. voljni, hotni, nahvalni) **ubijca**. N.d. čl. 101. str. 206. (...)

46 RHSJ, V, 267.

47 RHSJ V, 443.

48 RHSJ V, 569.

granica, f. finis itd. Izp. A.R. Rieč prešla i u lat. Izvore (granicies, grenicies) i u njem. jezik (Grenze). V. gomila, greda, gredica, griva, gromiča, gromada, hatar, humka, kraj, krajina, kotar, kumfin, medja, medjaš, medjnik, met, meta, razvod, termin i zabilje (v. grb, cit. 5).

1. **Kotari i oddioni i odtresiti po granicah od inih seo.** Polj. 63. čl. 56^a. — 2. **Od granic i mejašev.** Poljica uzakoniše, da tko godi bi granicu istukao tuju otajnim načinom, ali granicu istlačio otaj (tj. lat. clam) **brez dopuščenja pravde**, ali pake tolikoje, ako bi tko iskao i činio granice otaj po svojoj volji, prez dopuščenja pravde: da tko bi tu hudobu učinio, da je dužan rukom i da gubi onolikoj plemenštine, koliko je bio tuje zahitio. Polj. 90. čl. 93. — 3. **Mejaš od Hercegovine i granice stare** itd. Polj. 119. — 4. **S meja-mi, mejnici i granicami i kotari** (zemljista), 1499. Lika. Š. 419. — 5. I na Korčuli: **Ponantur confinia infra villas ... et granize indicantur.** Korč. 89. čl. 76. Najbolje vidimo, kako su se bilježile granice, iz razvoda Istraskoga. Na medjah valja rotiti dobre ljude, starci idu naprid, držeći križ v rukah, zakapaju se **kamiki, obtesani na tri ruba**, na to kamenje stavlju znachenja, nalaze se po tri stara križa u steni zasjećena, zabijaju čavli u razna stabla u obliku križa, gomilaju gromiče itd. 1275. Istra. Š. 10. i d. — Senjski kapitul s kraljevim čovjekom nakon parbe uvodi u posjed priporne zemlje: **Budući prišli v selo, ko se zove Novo selo, i odonde pošad s kraljevim človikom Mioviom Tomasićem s Teliča sela i Matijem Radušićem z Lagudušić, ki je jedan od oni 20 i četirih, ki su prisegli na 'nih mejah, Ivanom Vladićem, ki je jedan od onih 20 i četirih, ki su prisegli na vih granicah** itd. ... i vsi kupnice idosmo najprvo k granici, ka se zove 'V Nuglu', na meji humačkoj i kaseškoj. I kraljev človik ... reče: sliši kapitule i vi plemeniti ljudi, da ovo okazujem ja ovu meju Pavlu i Matiju Prhonjiću, po okazanju onih plemenitih ljudi, ki su okazali, da su ono njih prave meje stare itd. I od tude pošad pridosmo k tretoj granici, ka se zove 'Za Gajem' ... i ondi kraljev človik okaza kako I prvo ... I te vse meje obidosmo i okazasmo mirno prez nijednoga prepovidanja, ni ustave, ni oporečenja. 1513. K 204. Izp. I 1521. Senj. K. 209. i d.⁴⁹

Iako za riječ **kotar** u Mažuranića nema toliko različitih potvrda kao za riječ **granica**, po njegovim bi se primjerima moglo reći da je interpretacijski još zahtijevnija:

kotar, m, territorium, districtus, fines, limes, župa, knežina, obseg, vidik grada, vladanja, imanja, sela itd, a po tom isto što medja, granica itd. Izp. A.R. i Bernek. s.v. hatar, str. 386. Mislim, da su sve tri riječi (1. 2. i 3.) u najtešnjoj svezi, a da je pravoslov. ta riječ domaća, i ako je postanje tamno. Njem. Hatter, Hotter (dial.) preuzeli su iztočni Niemci od nas ili od Magjara, baš kako i Wurt (vrt). Izp. Schröder po ind. — Primjeri, sa značenjem:

- a) territorium: 1. **U kotaru opiduma jastrebarskoga, na na njihovim (!) plemenitom kotaru.** 1423. Jastrebarsko. Š. 124. — **U vinodolskom kotari.** 1428. Brinje. Š. 129. — 3. **U kotari strižičskom.** 1448. Ripač. Š. 177. — 4. V. dioba, cit. 7. i 8, a izp. i Vrb. 161. čl. 4. (**pastiti imaju v noći pojti v svoj kotar.**) Svagdje pomišlja se na obseg župe, obćine, sela, obćinskoga pašnjaka itd.
- b) granica, medja: 5. **Toj zemlji jest kotar ot potoka gori v hrast** itd. 1433. Draganić, Š. 135. — 6. **Postaviše kotare toga imanja ... prvi kotar črešnja** itd. 1475. Slat. Š. 135. — 7. V. imenovati, cit. 5. — Tako i Perg. sa značenjem territorium i meta, a na jednom mjestu i particula iuris possessionarii, dielak plemičkoga ovećega imanja: **ako je zmožneši brat nemoćnešega brata kakov kotar silum zaujel.** I tit. 46. § 1. **Kotare hoditi, obhoditi,** metas reambulare. — Belost. s.v. cardo (u značenju medjaš) tumači rieč i sa **kotar, pogon, vrati, a pogon mu je i u(v)ratnik.** V. te rieči, pak granica, iva, medja.

Ne bismo se suglasili s Mažuranićevom dvojnom razdiobom. Njegovo tipologiji značenja možda bi se moglo dodati treću skupinu 'pograničnih krajeva'. Ne bi li pojmovi »Ravni Kotari« ili »Gorski Kotar« bili upravo takvima? Kada je o »pograničnim krajevima« riječ, pažnju privlači leksem *kraj*, kao i izvedenice *krajina*, *krajinac*, *krajinski*, *krajišan* te *krajište*. Sve njih Mažuranić poticajno argumentira:

kraj, m, margo, ora. O značenjih izp. A.R. i Bernek. — Praslovj. rieč, u svezi sa glag. krojiti. V. granica, kotar i dr. — Sa značenjem 1. kopno; v. t. r. — 2. zemlja, priedio, krajina: **Doljnji kraji**, dio Hrvatske, pod vlašću bosanskih vladalaca od XIV. veka. V. krajina. — 3. obala rieke: **po kraju rike ali tekućice.** Polj. 88. čl. 80c. — 4. Perg. I. t. 25. § 1.: **ako pravde ne budu hoteli na kraj ostaviti** (si liti cedere noluerint). (...)

krajina, f, pars extrema, regio, srednjelat. marcha, marchia, marca (po germ. osnovi mark; u prasrodstvu je i s lat. margo). Izp. A.R. — Mnogo raznih priediela po svih stranah Slovjenstva nosi to ime. — 1. **V dni kneza Kosmata obladajučago vsu krajinu.** 1100. (1120.) Baška. Š. 3. Zvala se je jamačno župa vinodolska itd. krajinom (na medji hrvat. države). — 2. Bosanski ban zove u lat. listini 1345. V. Z. A. VII. 143. Doljnje Kraje: **Dolnja krajina.** — 3. **Koteri na krajinah časti drže.** Perg. rječ. (...)

krajinac, m, čovjek iz hrv. Krajine. Izp. A.R. — Knez Jur. Frankapan piše banovcu Mrnjavčiću: **V čem morem v(ašoj) m(ilosti), siromak Krajinac, poslužiti, zapovijte mi.** 1603. Črnomalj. Star. XXV. 216. Velmoža taj zove se sam Krajincem, jer na krajini stoluje i vojuje s Turčinom. Noviji pribjezi i doseljenici u hrv. krajini nazivali su starije domaće krajišnike krajinci, pak se je po vremenu prevrglo to ime i pomiešalo sa Kranjac. (...)

krajinski, adj, koji pripada krajini. Izp. A.R. — 1. **Imate dati taksu u orsag na krajinsku potribšćinu** 1597. Mihovljjan. Grof Drašković. K. 305. — 2. **Haram-**

baše našega šerega gjumlij i vsih ostalih naših krajinskih ljudi. 1646. Grof Erdedi. Novigrad. Lop. urb. 402.

krajišan, krajišni, krajišnji, adj, od krajište. Izp. A.R. (i p. r. krajišnik itd.). — G. Turjaku Grgi popu, kapitanu Siska grada, lipo poklon i ljubljeno pozdravljenje, v. m, kako bratu i susidu našemu vazdar nami ufanomu i vitezu krajišnomu. 1650. Redžep odabaša Momković. Star. XI. 88. i dr. V. kapetan, cit. 2.

krajište, n, isto što krajina. Izp. A.R. — **Krajište** (tursko–bosansko), tako se zvao koncem XIV. veka i d. jugoiztočni dio Bosne.⁵⁰

U Mažuranića je daleko najiscrpljije dokumentiran pojam »međa«, kao i njemu srodnii pojmovi: *medj, medja, medjan, medjar, Medjare, medjaš, medjašti, medjaški, medjašnik, medjiti, medjnik, medju, Medjumurje, Medjurača, medjusobac i medjusobština*.⁵¹ Sam je pojam »medja« potkrijepljen sa 16 primjera. Navest čemo ih nekoliko:

medja, f, terminus, limes, rieč sveslovenska. Izp. A.R: Prvobitno značenje: sredina; i u ostalih indoeurop. jezicih ima od istoga koriensa rieči, n. pr. lat. *medius*, njem. *Mitte*. U nas ima u crkvenoslovenskih izvorih sa zapada, i to ne samo govora čakavskoga, već i ikavskoga, štokavskoga najobičnije **meja**. A.R. spominje, da taj lik dolazi u naših izvorih, u štokavaca, samo u dvije bosanske izprave i u M. Divkovića. (...)

Upućuje ovaj i na običaj drevnih naroda, da okolo zemlje vlastite stvore pustoš, nekoliko dana hoda prostranu, ne bi li neprijatelju zapričešili naježdu. Tako se je, mislim, i za tužnih kršćansko–turskih ratova preporučalo i provodilo stvaranje 'deserta' usred hrvatskih zemalja. — Izp. Polj. 97. čl. 94. (...)

15. **Mi postavismo roke i meje, kako se uzdrži u listih.** 1498. Modruše. Š. 409. Reći će: uvrstimo u list darovni uvjete, kada ima darovano imanje natrag na nas sjesti, i označimo medje imanju.

16. Polj. 1670. 121. dod. 5. ima u jednom rukopisu čir. **meħa** (čitaj medja), a u inom meja. I Perg. piše medja (mega, megia). Izp. Perg. rječ. V. medjaš. — **Gradska medja**, kako znamo (v. gradski), dobiva značenje comitatus, tj. županije na onaj način uredjene, kako to ugarsko–hrvatski kraljevi zavedoše. Izp. i Perg. rječ. Ali može m. značiti i ini manji prostor zemljisti, n. pr. kotar grada, obćine, sela ili skupine posjednika, medjusobice vezanih vezom srodstva ili susjedstva. N. pr. u parbi g. 1581. (v. 2. kupiti, str. 574, cit. z. 1.). govori Kozlović svomu surodniku: **ne dajmo je u meju, hodva, da nas dva kupimo**: senokošu Dugavu (koju nudi naš mejaš i surodnik Kozlović nekim Talkovićem; ne dajmo da udju u naš hatar ini kupci). (...)⁵²

Dakle, iznova smo suočeni s mnoštvom značenja, k tome, u širem rasponu od »sredine« do »granice« pa sve do »prostora«! Međutim, kao i u prethodnim

50 Mažuranić, I, 1975, 535.

51 Mažuranić, I, 1975, 641–644.

52 Mažuranić, I, 1975, 641–643.

slučajevima, nikada nije riječ o značenjskim pomacima u binarnim opozicijama, već o nijansiranim prijelazima u dugim povijesnim trajanjima koji reflektiraju sve bogatija iskustva ljudskih međuodnosa i — razgraničenja.

Riskantno je bilo što zaključivati na temelju ovako izvedenih uvida u leksik ranonovovjekovnih hrvatskih rječnika, kada je u pitanju pojmovlje u vezi s »granicom«. Ipak, stječemo jak dojam da je najčešće korišten leksem s tim u vezi »međa«. Međe su mogле biti svakovrsne, od onih među posjedima, nase-ljima, sve do međa među državama i imperijima. Tako su izgleda nastale i »tromeđa« i »suha međa« itd. Problem je u tome što je hrvatska tradicija toga doba poznavala i »varmeđe«, županije, dakle, izrazito teritorijalne jedinice, što je značilo da je značenjsko težište bilo na prostoru, a ne na njegovim granicama. Iste ambivalencije u hrvatskom trajno pozna i pojam »krajina« u svome izvođenju iz pojma »kraj«, koji može biti i kraj nečega, u smislu granice, ali i kraj u smislu prostora. Čini mi se da nije nimalo slučajno da se pojam »graniča« javio razmjerne kasno i to, uvjetno rečeno, 'uvozno' s njemačkoga govornog područja. (Doduše, lokalna uporaba u Poljicima ili i negdje drugdje, još uvijek nije morala biti dokaz o 'standardnom' korištenju tog pojma širom hrvatskoga etnolingvalnog prostora.) Međutim, kada je korištenje pojma »grаница« postalo ustaljenije, pojam je iznova dobio ambivalentna značenja. Nai-me, u 18. stoljeću pojam »grаница« počinje potiskivati ranije uobičajeni hrvatski pojam »krajina«. Događalo se to u vrijeme kada je u njemačkom jeziku »Grenze« počinjala dobivati sve apstraktnija značenja, a u svakodnevnom njemačkom govornom jeziku sve više postajala »granicom« u smislu »granične crte«. U hrvatskom je i takvo značenje dugo bilo potiskivano zato što je graniču Vojne krajine činio »kordon«, bilo kao »sanitarni« ili vojni. Time dugo nije ni postojala potreba za učvršćenjem »njemačkog« pojma »grанице«.

Kuda dalje?

Time dolazim do središnjeg pitanja ovog rada, a to je sljedeće: Kako istraživački koristiti hrvatsku ranonovovjekovnu rječničku baštinu u vezi s terminologijom o granicama, imajući na umu teorijsku tradiciju mišljenja o njima u europskoj povijesti 20. stoljeća?

S jedne strane, europska teorijska baština prije svega referira na problematiku granica u vezi sa stvaranjem modernih društava, napose država–nacija. To je slučaj čak i u Luciena Febvrea. Iako je nedavno bilo vrlo uspješnih pokušaja da se o nastanku državnih granica misli iz mikrohistorijske perspektive (npr. Peter Sahlins, Daniel Nordmann), makrohistorijska problematika

još je uvijek ta koja presudno utječe na način postavljanja istraživačkih pitanja u vezi s poviješću granica.

Tek u novije vrijeme, s razvitkom »cultural studies« i kulturološki orijentirane historijske antropologije, granicama se istraživački počinje pristupati drugačije, s težištem na ljudskim iskustvima granice itd. Velika je teškoća što povjesničari još uvijek samo iznimno umiju komunicirati sa stručnjacima takvih usmjerenja. I obrnuto. (Možda stoga što među povjesničarima veći broj skeptika prema svemoći teorijskih koncepata.)

Hrvatski jezikoslovci nisu se pretjerano mnogo bavili državnopravnom terminologijom, sve do 19. stoljeća. Njihovi su rječnici izvrsni predlošci upravo za mikrohistorijska, kulturološki i antropološki orijentirana istraživanja. U tom bi smislu i mnogostruko 'umrežavanje' pojmova koji korespondiraju s onima o granicama moglo biti iznimno produktivno. (Računalne obrade leksike već bi sada mogle polučiti odlične učinke.) Međutim, rječnički leksik uvijek iznova će trebati istraživati vraćajući se drugim izvorima za hrvatsku povijest, napose onima raznovrsnih provenijencija koji se k tome vremenski podudaraju s vremenom nastanka pojedinih rječnika. Mnogo više bismo trebali znati i o samim rječnicima (povijest knjige Rogera Chartiera), da bismo ih pouzdano mogli koristiti kao izvor za ovako specijalistička istraživanja.

Ukratko, iako u hrvatskoj historiografiji nije bilo sustavnih pokušaja ute-mjeljenja povijesti vojnokrajiške terminologije u razdoblju od 15. do 19. stoljeća, postoje brojne pretpostavke da to bude učinjeno na vrlo poticajan način. Ništa, međutim, neće moći biti napravljeno bez primjerenih teorijskih rješenja, napose bez konceptualizacije takva istraživanja. Nju je nemoguće naprečac 'konstruirati'. To bi morao biti posao za koji jedino projekti poput »Triplex Confiniuma«, koji bi uključivali i pojmovlje mletačke i osmanske provenijencije, mogu biti pouzdano uporište.

Izvori (rječnici)

Marulić, Marko.

Marulićev latinski rječnik. Glavičić, Branimir. Split, 1997.

Vrančić, Faust.

DICTONARIVM QVINQVE NOBILISSIMARVM EVROPAE LINGVARVM,
Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae, & Vngaricae. CVM PRIVILEGIIS.
VENETIIS, Apud Nicolaum Morettum. 1595.

Kašić SI, Bartol.

Hrvatsko-talijanski rječnik s konverzacijskim priručnikom. Prema rukopisu RKP 194 pripredio Vladimir Horvat. Zagreb: Kršćanska sadašnjost & Zavod za jezik IFF, 1990. NB: 1599, 1595.

Mikalja, Jakov.

BLAGO / JEZIKA SLOVINSKOGA / ILLI / SLOVNIK / u komu izgovarajuse rjeci slovinske / Latinski i Diacki. / THESAVRVS LINGVAE ILLYRICAE / SIVE / DICTIONARIVM / ILLYRICUVM / In quo Illyrica et Latine redduntur / Labore P. IACOBI MICALIA / societ. JESV collectum / Et sumtibus Sacrae Congregationis / de Propaganda Fide impressum / LAVRETI / Apud Paulum & Io: Baptistam Seraphinum 1649. / Cum DD. Superiorum Permissu.

Habdelić, Juraj.

DICTIONAR, ili Réchi Szlovenszke zvexega ukup zebrane, u red posztaulyene, i diachkemi zlahkotene Trudom JURJA HABDELICHA, Masnika Tovarustva Jesusevoga, na pomoch napredka u Diachkom navuku Skolnech Mladenczeu Horvatszkoga, i Szlovenszkoga Naroda. ZDOPUSCHENYEM GORNYEM. Stampano u Nemskom Gradcu, pri Odvetku Widmanstadiussa. M. DC. LXX. Graz 1670 — 1989 Zagreb

Della Bella, Ardelio.

DIZIONARIO ITALIANO, LATINO, ILLIRICO, cui si permettono alcuni Avvertimenti per iscrivere, e con facilità maggiore leggere le Voci Illiriche, scritte con Caratteri Italiani, Ed anche una breve Grammatica per apprendere con proprietà la Lingua Illirica. Con in fine l'indice Latino-Italicus. OPERA DEL PARDELIO DELLA BELLA Della Compagnia di GIESU DEDICATA ALL'ECCELL. DEL SIG. K. KARLO PISANI. In Venezia, MDCCXXVIII Presso Cristoforo Zanne. Con Licenza de' Superiori, e Privilegio.

Bellosztenecz, Ivan.

ADMODUM JOANNIS BËLLOSZTËNËCZ, E SACRA D. PAULI PRIMI EREMITAE RELIGIONE GAZOPHYLACIUM, SEU LATINO-ILLYRICO-RUM ONOMATUM AERARIUM,...ZAGRABIAE. Typis Joannis Baptistae Weitz, Inclyti Regni Croatiae Typographi. In Anno Domini M.DCC XL.

Jambresić, Andrija.

LEXICON LATINUM INTERPRETATIONE ILLYRICA, GERMANICA, ET HUNGARICA LOCUPLES, IN USUM POTISSIMUM STUDIOSAE JUVENTUTIS DIGESTUM, AB ANDREA JAMBRESSICH, SOCIETAS JESU SACERDOTE, CROATA ZAGORIENSI. Cum Privilegio Sacrae Regiae

Majestatis, & Superiorum Permissu. ZAGRABIAE, Typis Academicis Societatis JESU, per Adalbertum Wilh. Wesseli / Anno 1742.

Voltiggi, Joso.

RICSOSLOVNIK (VOCABOLARIO — WOERTERBUCH) ILLIRICSKOGA, ITALIANSKOGA I NIMACSKOGA JEZIKA S' JEDNOM PRIDPOSTAVLJENOM GRAMMATIKOM ILLI PISMENSTVOM: SVE JE OVO SABRANO I SLOXENO OD JOSE VOLTIGGI ISTRIANINA. U BECSU (VIENNA). U PRITESCTENICI KURTZBECKA. (1802.)

Stulli Raguseo, Gioacchino.

VOCABOLARIO ITALIANO—ILLIRICO—LATINO (...) DIVISO IN DUE TOMI
Nei quali si contengono le Frasi più usitate, più difficili, e più eleganti, i Modi di dire, i Proverij ec. di tutte le Lingue. A—I PARTE TERZA; TOMO PRIMO.
RAGUSA MDCCCX. PRESSO ANTONIO MARTECCHINI STAMPATO-
RE PRIVILEGIATO.

RJEČNIK HRVATSKOGA ILI SRPSKOGA JEZIKA / NA SVIJET IZDAJE JU-
GOSLAVENSKA AKADEMIIA ZNANOSTI I UMJETNOSTI / OBRAĐUJE
P. BUDMANI / DIO III/ĐAVO-ISPREKRAJATI / U ZAGREBU 1887–1891 /
U KNJIŽARNICI JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE (DIONIČKE TISKARE). / TISAK DIONIČKE TISKARE.

RJEČNIK HRVATSKOGA ILI SRPSKOGA JEZIKA / NA SVIJET IZDAJE JU-
GOSLAVENSKA AKADEMIIA ZNANOSTI I UMJETNOSTI / OBRAĐUJE
P. BUDMANI / DIO V/KIPAK-LEKEN / U ZAGREBU 1898–1903 / U KNJI-
ŽARNICI JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE (DIONIČKE TISKARE). / TI-
SAK DIONIČKE TISKARE.

DIO II.

Ljudi i prostor

1.

PROSTOR TROMEĐE: VARIJACIJE NA TEMU O DINARI¹

Dinara: Problemi pristupa povijesti planine

Prostor Triplex Confiniuma u svojoj jezgri sastavni je dio dinarskih planina, otvoren i prema Jadranskom moru, kao i prema Panonskoj nizini. U ovom prilogu riječ je upravo o toj jezgri i to u simboličko–geografskom smislu. Kako kartografski izvori ranoga novog vijeka posreduju suvremena iskustva i znanja o tom prostoru, kako ih interpretiraju i što sugeriraju onima koji te karte iz svakovrsne potrebe ili razonode koriste? Rasprava o ekohistorijskim izvorima za povijest Triplex Confiniuma nužno se suočava i s takvim pitanjima, tim više što se od ranoga novog vijeka do kasnoga Dvadesetog stoljeća uveliko mijenja odnos spram tog prostora. Ovako postavljeno istraživačko pitanje presudno je uvjetovala spoznaja da je sastavni dio prostorne jezgre Triplex Confiniuma planina Dinara koja u posljednjem stoljeću, i u fizičkoj geografiji i u antropogeografiji, u povijesti pučke kulture i u povijesti hrvatske te drugih južnoslavenskih nacionalnih ideologija, ima mnogostruku simboličku konotiranost. Dinarske planine, dinarske Alpe, dinarska rasa, dinarski mentalitet itd. — da spomenem samo nekoliko njih — krajnje su sporni pojmovi, ali rasprava o njima, a to znači i povjesno iskustvo koje impliciraju, očito nije iscrpljena. Tako je tome u dvadesetom stoljeću.

Ranonovovjekovna kartografija, onda kad već i počne imenovati planine, Dinaru skoro tri stoljeća pojmovno niti ne prepoznaje. Kada to i počne činiti, ponajviše krajem 17. i početkom 18. stoljeća, bit će to ponajprije jedan od vrhova i/ili planinskih pobrđa u lancu koji danas obično ima ime Dinara. Tek

1 Vidi: Drago Roksandić. »Dinara kao ekohistorijski problem. Ranonovovjekovni kartografski aspekti.« u *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. Vol. 32–33. Zagreb, 1999–2000, 333–343. (Vidjeti, također: »Dinara kao ekohistorijski problem. Ranonovovjekovni kartografski aspekti.« u *Prosvojeta*. God. 7. Br. 41/42. Zagreb, 2000, 34–41.)

u kasnom 19. i početkom 20. stoljeća zbit će se značenjski pomak koji će otvoriti problematiku unutar koje danas prepoznajemo smisao dinarskih atribucija. Ovako pojašnjeno pitanje na prvi pogled nije ekohistorijske naravi. Moja je pretpostavka da ipak jest i to stoga što vrijedi ispitati je li taj značenjski pomak na bilo koji način povezan s ranonovovjekovnim shvaćanjima toga istog prostora u različitim njegovim kontekstima, imajući na umu ponajprije njegovo dugo povjesno trajanje kao imperijalne tromeđe od 16. do 18. stoljeća.

Dinara u ranonovovjekovnoj literaturi: Ardij u djelu »Ivan Lučić o kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske«

Najstarija znanja o planinama antičke Dalmacije Lučić crpi iz Strabona, koji izrijekom spominje samo jednu: *Zatim planina kojoj je ime Ardij sijeće sredinom Dalmacije tako da jedan njen dio gleda na more a drugi na suprotnu stranu.*² Ardij je jezično očigledno povezan s imenom ilirskog plemena Ardijejci, o kojima isti pisac izvješćuje: *Kasnija su pokoljenja Ardijejce nazvala Varalijama, no Rimljani su ih od mora odveli u kopno i prinudili ih da se bave poljodjelstvom. To je pak područje neplodno i krševito, te ne odgovara zemljoradnicima. Stoga taj narod samo što nije potpuno propao.*³ Nešto kasnije u tekstu Lučić će i sam tako protumačiti Strabona: *Valja shvatiti da se to odnosi na planinu nazvanu po Ardijejcima koja je nekoć bila susjedna Panoncima.*⁴ Inače, Ardij je dio planinskog lanca iznad obala Jadranskog i Jonskog mora, koji ima jedinstvena fizičkogeografska obilježja: *Područje smješteno iznad njega je brdovito, čitavo je hladno i snježno i ponajviše okrenuto k sjeveru tako da je loza rijetka i na povиšenim i na ravnim položajima. To su brdske zaravni Panonaca, koje na jug dopiru sve do Dalmata i Ardijejaca, prema sjeveru prestaju kod Istra, a prema istoku dodiruju Skordiske kod makedonskih i tračkih planina.*⁵ Vrijedi uočiti da Lučić ni na jednoj od svojih karata, koje tako upečatljivo predviđaju planinski lanac koji primorska područja razdvaja od unutrašnjosti nigdje ne upisuje Ardij. Znajući što je Dalmacija i za Strabona i za Lučića, ostaje otvoreno pitanje što se sve ustvari podrazumijeva pod Ardijem. Nema spora da je današnja Dinara obuhvaćena tim pojmom, ali je otvoreno pitanje gdje su njegove granice, imajući na umu što je sve za Strabona i Lučića Dalmacija. U tome do nekle može koristiti Lučićeva interpretacija Strabona: *Valja dakle zaključiti da su*

2 Ivan Lučić. *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*. Zagreb, 1986, 149.

3 Lučić, 1986, 149.

4 Lučić, 1986, 79, 181.

5 Lučić, 1986, 149, 151.

*Dalmacije ili Dalmacija bile podijeljene na primorsku i kopnenu, s planinama Velikom i Malom Kapelom, Plješevicom i Dinarom po sredini.*⁶ Međutim, latinski izvornik sadržava sljedeću formulaciju: *Dalmatias ergo, sive Dalmatiam in maritimam, et mediterraneam divisam fuisse concludendum est, Montibus Albio, Bebio, et Ardio inter mediis.*⁷ Dakle, u pitanju je današnje prevodenje pojma Ardio pojmom »Dinara«, što u biti jest prihvatljivo, ali još uvijek nije odgovor na pitanje o tome što je sve ustvari Ardio za Strabona. U doba Carstva granica između Dalmacije i Makedonije je na rijeci Drimu, što bi značilo da bi Ardij prije mogao biti Dinarsko gorje nego Dinara sama.⁸ Uz to, ostaje pitanje kada nestaje pojam »Ardij«, a nastaje »Dinara«.

Dinara kao predmet ekohistorijskog istraživanja

Ranonovovjekovne karte Dinaru nerijetko i ne bilježe. S druge strane, izgleda da su rijedi primjeri karata iz istog doba koje ne registriraju Velebit i to redovito s više značenjskih i simboličkih implikacija, nerijetko i takvih koje danas pridajemo pojmu Dinarske planine. Velebit je i prostor u kojem se sustjeće različito antičko nazivlje, uključujući i pojam »Dalmacija«, nazivlje hrvatskih srednjovjekovnih župa, ali i ranonovovjekovna »Morlakija«, Primorska krajina (*Meergrenze*), a redovito ga pokriva i hrvatsko ime u različitim izvođenjima. Ništa se od toga na prvi pogled ne može reći za Dinaru. Ipak, ispitati ćemo najprije nekoliko poznatih ranonovovjekovnih karata kao izvora za povijest Dinare, dakako, nastojeći ne previđati njezine kartografske kontekste.

Dinara na kartama 16. i 17. stoljeća

1. JOHANNES SAMBUCUS (1572)⁹

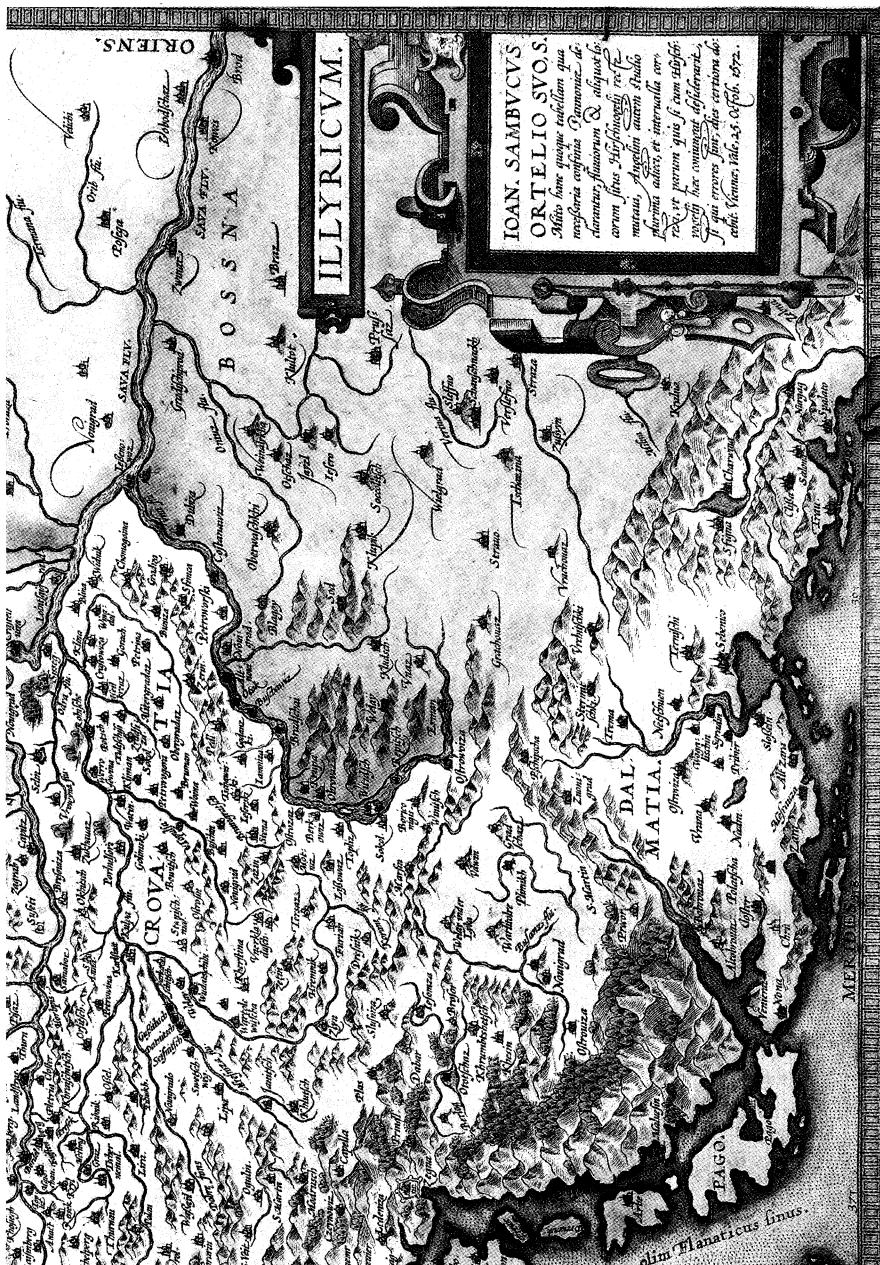
Od izvora rijeke Save u Kranjskoj prema Tršćanskom zaljevu, s jedne strane, te prema Kvarneru (*Quarnero, olim Flanaticus sinus*), s druge strane, i dalje, prema jugoistoku, sve do utoka Zrmanje u Jadransko more, proteže se planinski

6 Lučić, 1986, 249.

7 Lučić, 1986, 248.

8 Lučić, 1986, 259.

9 Mirko Marković. *Descriptio Croatiae*. Zagreb, 1993, 74–75.

KARTA 1.: Johannes Sambucus (1572)

lanac koji, s izuzetkom Istre, obalu oštro dijeli od kontinentalne unutrašnjosti. Sve su te planine istovremeno označene kao pošumljene. Na ušću Zrmanje planinski lanac mijenja svoj smjer, krećući se od jugoistoka prema sjeveroistoku, duž toka rijeke Une, čas s njezine desne, a čas s lijeve strane, sve do nadomak Save. Isti taj lanac u području Knina (*Trema*) susreće se s još jednim, također iz pravca sjeverozapada, očito kapelsko–plješivičkim (plješevičkim, pliševičkim, itd.), a u pravcu jugoistoka nastavlja iznova usporedno s morskim obalom, sve do ruba karte. Za razliku od šumovitih planina u pravcu sjeverozapad–jugoistok do ušća Zrmanje, planine dalje prema jugoistoku su gole. Nasuprot tome, one su u svojim podnožjima i podzemljima naglašeno izdašne u vodotokovima, naročito u kninskom području: sjeverno otječe Una, a južno Zrmanja, Krka, Cetina itd. K tome, upravo je u tom području planinski masiv prikazan kao najprohodniji, tako da se čini da se jedino s te strane ulazi s mora u unutrašnjost Bosne na široka vrata. Planine inače nemaju svojih imena jer su prikazane kao stilizirani, manje ili više visoki, manje ili više gusti brežuljci, tako da se ništa ne može reći o tome što je za sastavljača karte Dinara, ali je njezina simbolička geografija jasna. Ona nije prvenstveno simbol planinskog lanca koji oštro dijeli jadransko, sredozemno podneblje od unutrašnjosti, kao što je to Velebit, nego, nasuprot tome, simbol vodonosnog, prohodnog pobrđa od jadranske obale prema unutrašnjosti Hrvatske i Bosne. S druge strane, dinarski prostor je prikazan kao središnja točka više planinskih lanaca među kojima je najprepoznatljiviji onaj duž jadranske obale u smjeru od sjeverozapada prema jugoistoku.

2. JOHANN BUSSEMACHER (1592)¹⁰

Odmah treba reći da je ova karta mnogo vrednija kao izvor za povijest kartografskih predstava naselja i mjesta te posebno rijeka nego kao izvor za povijest pobrđa i planinskih lanaca.

Neupisana, a označena Zrmanja, Mrežnica (*Mareschiutza flu*), Una (*Wanna fluui*), Vrbas (*Worwatz flu*), potom Bossena flu, Milna fluui i iznova u Dalmaciji Krka (*Cherca flu*) — sve te rijeke izviru unutar razmjerno malog kruga koji siječe pravac određen mjestima *Xuonigrat–Dinaric–Cetina*. Upravo je *Dinaric* na sredokraći većine izvorišta rijeka, ali je smješten prije u podnožju obližnjeg pobrđa, nego što bi i sam bio u planini. Pitanje je, a što je uopće *Dinaric* koji se javlja i na drugim kartama tog doba? Dakle, suočeni smo s još jed-

KARTA 2.: Johann Bussemacher (1592)

nim primjerom prepoznavanja ovoga planinskog prostora ponajprije kao vodonosnog, s dalnjim podacima o razmjerno gustim ljudskim staništima.¹¹

11 Iako je na temelju oskudnih antičkih zapisa nerijetko nemoguće kartografirati, Strabonovi Dindari, koje se obično smješta na bosanskim padinama Dinare, mogli bi biti u vezi s ovim toponimom. Vidi: Aleksandar Stipčević, *Iliri. Povijest, Život, kultura*. Zagreb, 1991, 30.

KARTA 3.: P. Du Val (1663)

3. P. DU VAL (1663)¹²

Politička podjela, osmanska osvajanja dijelova Dalmacije, Hrvatske i Slavonije simbolički su rijetko jasno iskazani (npr. *Esclavonie au Turc*, *Croatie au Turc*, *Dalmatie au Turc*), tako da je to karta koja vrlo jasno prikazuje onu tromeđu koja je postojala do Bečkog rata, a čiji je epicentar bio u velebitskom podgorju,

ovdje označenu kao *Morlaquie*. Nas najviše zanima to što su granice između Turske Dalmacije i Turske Hrvatske, kao i Turske Dalmacije i Bosne, dakle i dinarsko područje, prikazane kao neprekinuti planinski lanci. Gdje granice na ovoj karti nisu planinski lanci, to su onda redovito rijeke, tako da Du Vala možemo smatrati važnim autorom u istraživanju povijesti prirodnih granica. Na karti se vrlo sugestivno vidi kako se na području *Tina* (Knina) i *Dinaric*, sjeveroistočno od Knina, u njegovoj neposrednoj blizini, sustječu i planinski lanci u smjeru sjeverozapad–jugoistok te u smjeru sjever–jug, kao i izvorišta više rijeka. Istovremeno, to je područje tada tromeđa Turske Hrvatske i Turske Dalmacije s Bosnom. Dinare kao planine nema, ali je *Dinaric*, kao i *Tina*, simbol političkih, riječnih i planinskih razgraničenja. Kada znamo kolika je težina Une i planinskog lanca u smjeru sjeverozapad–jugoistok od međunarodno utvrđenog *Triplex Confinium* 1699, onda nam se Du Val čini kao prorok, ali i kao autor koji prepoznaje višeznačnost dinarskog prostora u bilo kojem njegovu razgraničenju.

4. GIACOMO CANTELLI DA VIGNOLLA (1690)¹³

Rekli bismo da je da Vignolla opsjednut planinskim reljefom istočne obale Jadranskog mora, ali i njezinim razvedenim otocima i vodotocima u unutrašnjosti. Njegova je Dalmacija prije svega zemlja u podnožju visokih planinskih lanaca, zemlja otvorena prema moru, a zatvorena prema kontinentu. Granica prema Bosni je visoki, neprekinuti planinski lanac *Monti della Bossina*, koji se prema jugu postupno spušta manjim pobrđima na morsku obalu. *Knin als Tina* je u središtu tog dijela prostora, gdje se iznova sustječu brojni riječni izvori. U podnožju *Monti della Bossina*, sjeveroistočno od *Stermiki* je točka koju možemo smatrati anticipacijom *Triplex Confiniuma*. Dinare, dakle, niti ovdje nema, ali je njezina priča povjesno definitivno otvorena u svojoj višeznačnosti.

13 HDA, KZ, B IX a 497/1.

KARTA 4.: Giacomo Cantelli da Vignola (1690)

Dinara poslije Karlovačkog mira

Prekretnica u kartografiranju prostora Tripes Confiniuma nastaje s Karlovačkim mrim 1699. godine, točnije s radom komisije zadužene utvrditi i označiti graničnu liniju. U kataloškoj studiji kolegice Mirele Slukan uvršteno je mnoštvo pojedinosti s tim u vezi. Kartografsko djelo *Mappa geographicco limitanea* prijelomno je i u istraživanjima povijesti Dinare, a naročito list *Sectio XXIV* na kojem nalazimo i Tripes Confinium.¹⁴ Cijeli ovaj niz karata, koji se u bečkom Ratnom arhivu čuva u dva primjerka s velikom razlikom u kvaliteti izradbe, pravi je kartografski dragulj po obilju i vrijednosti obavijesti, pa to vrijedi i za dinarski prostor. Ovom je prilikom bitno naglasiti da je Dinara i na njoj jedan od vrhova kojima se razgraničuju osmanski i mletački posjedi, a tako će biti i u slučaju drugih kartografskih prikaza u 18. stoljeću.

Tek u drugoj polovici tog stoljeća, s kartografskom djelatnošću inženjerijskog kapetana Franje Zavorovića (Francesca Zavoreo), kartografiranje dalmatinske unutrašnjosti doseže standarde uobičajene u prikazivanju primorskog njezina dijela. Tome je jedan od primjera i karta Franje Zavorovića *Topografia della Dalmazia Veneta*,¹⁵ koja je već i tada, pa i kasnije, sve do kvalitativnih pomaka u kartografiranju referentna za sve druge prikaze, koji nastaju i na habsburškoj strani, izgleda čak i prije pada Mletačke Republike. Ta karta, kao i druga karta istog kartografa, ovaj put u habsburškom izvođenju, *Topographische Carte von Dalmatien*,¹⁶ jasno predočuje što je Dinara stoljeće nakon potpisivanja Karlovačkog mira. Na ovoj je karti, inače, mnogo jasnije prikazano razgraničenje između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike, koje uglav-

¹⁴ MAPPA GEOGRAPHICO LIMITANEA / IN QUA / IMPERIORUM CAESAREI ET OTTONANNICI CONFINIA / IN ALMAE PACIS CARLOVITZENSIS CONGRESSU DECRETA / ET A DUOBUS UTIUSQUE IMPERI COMMISSARIS INSTITUTA SOLENNI EXPEDITIONE / PARTIM NATURALITER PER MONTES FLUMINA ET FLUVIOLOS PARTIM ARTIFICIALITER ERECTIS SUO LOCO TERRAE LAPIDUMVE CUMULIS / STABILITA ATQUE STATUTA / EXCEPTIS IIS QUE TRANSYLVANIAM VALACHIA ET MOLDAVIA DISTINGVUNT / IAM ANTEA NOTIS ET IN ANTIQUO SUO STATU PERMANENTIBUS / GENERALI DELINEATIONE EXHIBENTUR / IN SUBSEQUENTIUM SECTIONUM MAPPIS TOPOGRAPHICIS / QUIBUS HEIC LINEOLAE TRANSVERSALES INTERPOSITI NUMERI CORRESPONDENT MULTO SPECIALISSIME REPRESENTANDA. *Sectio XXIV. PARS CONFINIUM / CISDANUBIALIUM ULTIMA / NIMIRUM USQVE AD / TRIPLEX CONFIN / IN CROATIA / ADJUNCTA SIMUL PARTE / CONFINIUM TURCICO-VENETOR. Scala unius Horae. KA, KS, B IX c 634.*

¹⁵ *Topografia della Dalmazia Veneta / Per Pub/.../co commando in parte rectificata, e dedicata a Sua Ecc/ellen/za il Sig/no/r Girolamo Ascanio Giustinian K/.../r di San Marco, e Savio grande del Consiglio dal Capn. Ing/enieu/r Francesco Zavoreo. KA, KS, B IX a 453.*

¹⁶ *Topographische Carte von Dalmatien zum Theil rectificiert durch den venetianischen Ingenieur Hauptmann Zavoreo, (1: 190.000). KA, KS, B IX a 452.*

nom ide linijom vrhova, uz iznimku *Thal Tischkovacz i Stermicza*, pa se penje uz brijeđ do ruševine *Schlos*, ide dalje na vrhove *Bossansky Hert, Lossevdol, Mo. Hercovacz, Verhia Do, Dinara*, spušta se u *Uniste* te diže na *B. Gniat, Kovachevicha Gora, Bulina Bunava, Maglai* itd., tj. ono dakle slijedi hrpte planinskog lanca.

Tome je primjer i Portnerova karta ***Plan von Dalmatien***, napravljena prema Zavorovićevom originalu.¹⁷ Karta ide do *Stagno*, a izvedena je u četiri dijela. Drugi dio sadržava i ***Der neue aquisitions Antheil vermög Sistover Contract***, što znači da je nastala između 1791. i 1797.

Karta uključuje vrlo jasan prikaz *Alte türkische Grenze*, kao i nove granice te jezičak zemlje na *Cerni Potok* koji razdvaja mletačku stranu od habsburške do *Triplex Confinium* nedaleko *Ursprung der Zermagna*. Isto je tako toponimski vrlo lijep prikaz kraja u smjeru S–J od *Xegar* do *Lago di Vrana* i od *Ervaza* do *Trau*. I ovdje je *B Dinara* jedno brdo u nizu: *Cerova Glaviza* kod Crnih Potoka ... *Bosabschert* ... *B Herzovaz* ... *Varhiadol* ... *B Dinara* ... *Fart Glavaz* ... *B Ghnat* ... u skupini *M Janczevo, Chiatorina, Covachevichia Gora, B Terstanovacz, B Maglai, Vel. Vranovaz* itd. Međutim, i ovako »reducirana«, Dinara nužno izaziva pozornost. Na njezinim jugozapadnim, inače ogoljenim padinama, prema *Varhiadolu* je šuma, kao i na južnijima te jugostočnima dvije, gdje je i *Fort Glavaz* te selo *Glavaz*, koje je na putu, sjeverno prema *Onista*, odnosno, prema Bosni, a južno prema *Vrilo Cettina*, gdje je upravo nevjerojatan broj crkava (*Vrillo Cettina, Jerebice, Citluk, Cotlussa, Chievo* itd.). Dalje, sve do područja *Covachevichia Gore*, nema šuma. Jugoistočno od *Dinare* izvire Krka iz dva izvora te s *Cascota Topolie*, pored sela *Capitulo*, s desne, i jedne pritoke nešto niže, s lijeve strane, obilazi Knin, dijeleći ga od *B. Cavalo*, s crkvom u selu *Podcogn*. Dakle, ne samo da je na ovoj karti dinarsko područje označeno kao izvorište Cetine i Krke, nego je i sociokulturalni pejzaž, istaknut prije svega brojnim crkvama, prepoznatljiv u svome okolišu. (Inače, cijelu kartu valjalo bi najpažljivije usporediti sa Zavoreovom jer se mogu vidjeti improvizacije u kopiranju. Doduše, pitanje je li autor koristio i druge izvore različitih naravi!)

U istom je smislu zanimljiva i Zavorovićeva ***Topographische Carte von Dalmatien***.¹⁸ Na njoj je detaljno iskazano razgraničenje između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike koje uglavnom ide linijom vrhova uz iznimku

17 *PLAN VON DALMATIEN. Mastaab von 20 Italienischen Milien oder 5 teutschen Meilen oder 10,000 Kläf-ter (1:190.000) Franz Bar. Portner Ingenieur Capitain fecit. (Kasnije je dopisano goticom: nach den Original des Hauptman C. Zavoreo ex. Venet. Officier, te istim rukopisom: v Martonitz Hauptman in k.k. Genie Corps). KA, KS, B IX a 453–1.*

18 *Topographische Carte von Dalmatien zum Theil rectificiert durch den venetianischen Ingenieur Hauptmann Zavoreo. Italienische Meilen, wofon 60 auf einen Grad. Deutsche Meilen wofon 15 auf einem Grad. (1:190.000). KA, KS, B IX a 452.*

Thal Tischkovacz i Stermicza, pa se penje uz brijeđ do ruševine *Schlos*, ide dalje na vrhove *Bossansky Hert*, *Lossevdol*, *Mo. Hercovacz*, *Verhia Do*, *Dinara* spušta se u *Uniste* te diže na *B. Gniat*, *Kovachevicha Gora*, *Bulina Bunava*, *Maglai* itd, tj. ono dakle slijedi hrpte planinskog lanca. Za razliku od Portnera, Zavoreo je mnogo suzdržaniji prema Dinari.

Ni francuske vlasti u Dalmaciji, koje se, inače, silno zanimaju za sva pobrđa na bosanskoj granici, kao i za prijelaze preko njih, ne pridaju bilo kakvo posebno kartografsko značenje Dinari. Tako čuvena *Carte militaire et marine de la Dalmatie* iz 1806. godine,¹⁹ koja se sastoji iz 45 sekcija, a uključuje i Boku, na sekciji 8. prikazuje i Dinaru. Vrlo lijepo se razaznaje, zbog plastičnosti prikaza reljefa, važnost Tromeđe sa strategijskog stajališta. S jedne strane, Zrmanja dijeli dva planinska masiva, velebitski i recimo, dinarski. Na njoj su selo *Zermagne*, nešto iznad rijeke, kao i *Zuonigrad*, a na samoj granici *Priwie*. Do tog sela put iz pravca Gospića ide uglavnom usporedno sa Zrmanjom, a od tog sela se odvaja, idući preko *Pagine*, podnožjem *Debeloerdo M.* na Knin. Od *Priwie* granica ide sjeveroistočno prema selu *Bender i M. Kitta*, a odatle planinskim hrptom na *Vieux Triplex Confinium* na *Cognska Glava M.*, odakle skreće prema sjeverozapadu na *Fondement d'Ancien Quartier de Cavallerie* i dalje nastavlja prema *Cerova Glavizza*, dok je ispod nje *Sternizza*. I na ovoj je karti *Dinara* samo jedan od vrhova u lancu koji čini granicu između Dalmacije i Bosne. Iz njezina masiva izviru i *Kerchich T.* i *Cetina (Vrillo)*, iznad kojega je *Fort*, koji nadzire prijelaz prema Bosni. Zanimljivi su detalji: *Dragovich Couvent* je u izduženu planinskom polukružnom »loncu«, u dubini kojeg teče potok, uvirući u Cetinu. Inače, na Cetini je plodna zemlja, na uzvisinama iznad nje su manje ili veće šumske površine i »krpe« plodne zemlje, a nakon toga počinje planina. Na planinama ima također mjestimično označenih »krpica« plodne zemlje.

19 *CARTE MILITAIRE ET MARINE DE LA DALMATIE COMPRENANT LA DALMATIE EX-VENITIENNE ET LA REPUBLIQUE DE RAGUSE LES BOUCHES DE CATTARO ET LES ISLES ADJACENTES. RECONNAISSANCE MILITAIRE EXECUTEE EN 1806 PAR LES INGENIEURS GEOGRAPHES FRANÇAIS ET ITALIENS. Tableau d'Assemblage de la Carte de la Dalmatie / A l'Echelle du 1/500000 du Terrain. Itineraire. Les Distances sont exprimees en Milles (1:80.000). KA, KS, B IX a 454.*

*Pomak prema narativnim izvorima:
Dinara u prosvjetiteljsko–ranoromantičarskoj inspiraciji
(Alberto Fortis i Ivan Lovrić)*

Za Alberta Fortisa i Ivana Lovrića, pored svih međusobnih razlika, ljudi prosvjetiteljske erudicije i ranoromantičarske inspiracije, Dinara je simbol tajni prirode, prepoznatljivih, a u korijenu nedohvatljivih, asocijacija koje daleko prelaze granice knjiškog u smislu znanstvenosti, postajući simbol posljednjega ljudskog utočišta pred smrtnom opasnošću, ali istovremeno razlogom stalnog strahu od njezinih čudljivosti itd.

Fortis, opsjednut potrebom prirodoslovca 18. stoljeća da sve objasni i razumije, na svojim dalmatinskim putovanjima posebnu pažnju ukazuje rjeci Krki pa jednu od svojih rasprava, inače posvećenu profesoru prirodopisu na Sveučilištu u Padovi Antoniju Vallisnieri, i naslovljuje »O toku rijeke Krke ili Titusa u starih pisaca«:²⁰

Jedna od rijeka što sam ih najrevnije slijedio jest Titius u starih pisaca, a danas je tamošnji narod zove Krka (Kerka ili Karka); ona je u rimsko doba, kako znate, bila granica koja je dijelila Liburniju od Dalmacije. Njezini su izvori obilježeni na kartama mnogo dublje nego što uistinu jesu. I najtočniji horografi Dalmacije pobrkali su korito Krke s jednim potokom što se s visoka u nju ruši i dovodi slučajne vode s osrednje protegnuta niza krševitih bregova, poznatog među stanovništvom pod imenom Hrvac. Prijevoj Hrvaca spaja podnožje planine Dinare s podnožjem Gnjata i razdjeljuje polja što ih plaće Cetina, a to je Tilurus u geografa, od prostranih dolina što ih natapa Titius. / Ovoj rjeci nisu potrebni pritoci da bi dostojanstveno tekla; lijepa je i oblikovana neposredno kraj spilje iz koje izbjija.²¹ Opisujući dalje svoje nastojanje da zajedno sa svojim suputnikom Jacobom Herveyjem u ladvi (vrsti čuna izdubljena u deblu) što dublje prodre u unutrašnjost pećine iz koje s velikim obiljem vode izvire Krka, na kraju kaže: Morali smo uzastopno uzmicati; ali u zaštićenoj ladvi jamačno bismo bili dalje prodrli i možda uzmogli prošetati po podzemnim riječnim obalama. Valja se sjetiti da topolska brda pripadaju istom vapnenasto–mramornom lancu kao i jarebička iz kojih izlazi u suprotnom smjeru Cetina.²²

Dakle, inače skeptični Fortis, ne bi se čudio da Krka i Cetina izviru iz istih podzemnih dinarskih voda! To će ponoviti kada počne raspravljati o toku rijeke Cetine: *Obilje vode što istječe iz tih jezera i drugih, manje uglednih izvora, te tvori*

20 Alberto Fortis. *Put po Dalmaciji*. Zagreb, 1984, 70–85.

21 Fortis, 1984, 70.

22 Fortis, 1984, 70.

rijeku Cetinu, činjenica da ona sva izvire iz brda koje je mnogo manje od onih koja su obično izvorišta velikih rijeka, spomen na mramore pješčenjake koji pokrivaju vrhove ilirskih planina, navedoše nas na smionu tvrdnju da pravi izvori Cetine nisu ovi pokraj kojih smo bili nego da su oni samo ogranci neke podzemne rijeke kojoj su drevno korito u pradavnim stoljećima bile neprekidne visoravni što su nakon duga niza prelamanja postale vrhovi planina. Došavši neposredno nakon posjeta okolici Belluna, a posebno onim mjestima gdje nabori planina često prekidaju tokove rijeka, milord Harvey prepoznade očite tragove urušavanja na kosama Kozjaka, Gnjata i Dinare koji jasno pokazuju da je uzrok prekida njihovih slojeva bio veliki iznenadni prolon, pa možda i niz proloma. Ova razumna i dobro potkrrijepljena pretpostavka navela nas je da zademo u spilje što vijugaju nutrinom brda između dvaju opisanih jezera.²³

Vrhunac takvog raspoloženja iskazuje i Fortisova geološka imaginacija, kojom Dinara, kao i susjedne joj planine, dobivaju svoje pradavno obliče: *Izašavši iz spilja veoma zadovoljan što sam u njih ušao, kako prvi, tako i drugi put, nemogoh se suzdržati da ne bacim pogled na visoke planine što obrubljuju sadašnji tok Cetine, a njihove je vrhove bez sumnje presijecala neka rijeka u pradavnim stoljećima i to po svoj vjerojatnosti ova ista što dijelom ispod zemlje, a dijelom na otvorenu teče novim putem prema moru ostavljavajući zaувijek napuštena prostrana ležišta nataložena kamenja među kojim je u slobodnom lutanju probijala svoja privremena korita nošena hirom vremena koja su toliko daleko iza nas.*²⁴ U takvim trenucima između prosvjetiteljskog racionalizma i pučke priče jedva da ima ikakve razlike. Ivan Lovrić, Fortisov kritičar, koji je u knjizi istovremeno pun blagonaklonih sudova o svojim zemljacima, Morlacima, tim »dobrim divljacima« te njihovim praznovjericama i neznanjima, odjednom priču straca–Morlaka doživljava kao argument za Fortisovu maštovitu geološku hipotezu, koju očigledno doživljava kao svoju vlastitu: *Pripovijedao mi je neki starac iz sela Jarebice, da su neki njegovi dokoni prijatelji u zoru duga ljetnoga dana uvrtjeli sebi u glavu, da će lutati po svim dijelovima spilje i da su istom podveče izašli iz nje. Oni su pričali, kako me je uvjeravao starac, da su prešli podzemnu rijeku kao preko nekakva mosta i da su putem naišli na dva vrlo velika okrugla jezera, i tvardili su, da su stigli sve do rijeke ili potoka Krčića, koji izvire mnogo milja iznad Krke, s kojom se sjedinjuje poslije vodopada kod Topolja.*²⁵

23 Fortis, 1984, 188–189.

24 Fortis, 1984, 192.

25 Lovrić, 1948, 18.

*Pomak prema narativnim izvorima:
Dinara u prosvjetiteljsko–ranoromantičarskoj inspiraciji
(Lujo Matutinović)*

Za razliku od Fortisa i Lovrića, Makaranin Lujo Matutinović (1765–1844), kao major u francuskoj službi, u svom »*Essai Historique, Géographique Politique Civil et Militaire sur Les Provinces Illyriennes...*«,²⁶ inače, napisanu znatnim dijelom u Parizu, ljeta 1811. godine i posvećenu Napoleonu I, umjesto jedne planine vidi čitav planinski lanac, njegova geološka obilježja, socioekonomske i posebno strategijske vidove:

Une chaine de Montagnes qui tirent Leur origine des Alpes Bebbiér ou des Monts Vellebick et prenent une Sorte de direction du Nord au Midi, Sépare la Dalmatie de la Croatie, et S'étend Jusqu'à Knin: Là S'élèvent les Montagnes de Kersovaz, Dinara, Ghignak et Prologh. elle S'étendent le long des territoires de Knin et Sign, et se prolongent Jusqu'à Erxano, païs des Imoski. s'abaissant ensuite sur les confins de La Bosnie et de L'erzegovine, elles Se replient Sur L'albanie Turque, Le territoire de Raguse et de la Dalmatie jusqu'à la Narenta, et Vont se terminer en Thessalie et en Livadie.

Cette chaine de montagnes, en tant qu'elle est limitrophe des pays autrichiens et des provinces Turques de la Bosnie et de L'erzegovine, a une étendue de 260 mille d'Italie. On peut évaluer à 160 milles la ligne des montagnes qui depuis la ligne Orientale de la Dalmatie S'étendent Jusqu'à L'albanie. ainsi les montagnes qui Servent de limites à la Dalmatie ont un peu plus de 400 Mille de Longueur (à peu près 140 lieues de France) Sans ces montagnes le climat de la Dalmatie Serait encore plus doux, mais le Vent du Nord passant au dessus de leurs sommets couverts de neige, y porte un froid Vif.²⁷

Dakle, Dinara je za Matutinovića planina (*montagne*), ali ne u današnjem smislu, već kao masiv s istoimenim vrhom. U usporedbi s drugim piscima, svojim neposrednim prethodnicima, Matutinović je lišen bilo kakve prosvjetiteljske sentimentalnosti. Iako u podnožima planina ima plodnog tla, —

26 Lujo Matutinović. *Essai Historique, Géographique Politique Civil et Militaire sur Les Provinces Illyriennes...* Pariz, 1811. KA, KS, K VII i 26.

27 Lanac planina od Bebbiéra koji silazi s Alpi ili vrha Vellebicka te sa sjevera zaokreće prema jugu, odvaja Dalmaciju od Hrvatske, i proteže se sve do Knina: tu se uzdižu planine Kersovaz, Dinara, Ghignak i Prologh. Proteže se duž područja Knina i Sinja te produžuje sve do Erxana, područja Imotskog, da bi se potom spustio do brežuljaka Bosne i Hercegovine te spuštao prema turskoj Albaniji, području Dubrovnika i Dalmacije sve do Neretve, da bi na kraju nestao u Thessaliu i Livadiju.

Ovaj lanac planina, jer graniči s austrijskim zemljama i turskim provincijama Bosne i Hercegovine, u Italiji se proteže duž 260 milja. Možemo dodati 160 milja planinskog lanca koji od istočne crte u Dalmaciji ima više od 400 milja dužine (otprilike 140 francuskih milja u Francuskoj) Bez tih planina klima u Dalmacija bila bi još blaža, no vjetar sa sjevera koji prelazi preko njihovih vrhova pokrivenih snijegom, donosi hladnoću. KA, KS, K VII i 26, 99.

ustvrdit će — ono je upravo zbog podvodnosti razlogom čestim poplavama, ali i ljudski pogubnim učincima močvarnog krajolika:

7°. Il est reconnu que dans les païs de Montagnes; ce Sont les Vallées qu'on cultive, puisque c'est là que se trouvent les terreins les plus fertiles; Il est certain aussi que les terres y Sont plus Sujèttes que les autres aux innondations causées par les rivières. C'est ce qui arrive en Dalmatie; une belle partie, (120) La meilleure même de la Vallée de Kerka près de Knin, un partie de celle de la Cettina près de Sign et presque toute la Vallée de la basse Narenta près D'opus, Sont exposées à ces dégâts aquatiques. il en résulte une agglomération croupissante qui remplit Souvent l'air d'éxhalaisons mortifères.²⁸ U njega se u kontrapunktu »duhu vremena«, javlja jedna druga, opora zbilja Podinarja, koja svojim ugodajem nije daleko od Strabonove priče o Ardijejcima koji izumiru potisnuti s mora u te iste krajolike.

Antropogeografsko otkriće Dinare kao ekosistema i Braudelova »paradigma«

Rani novi vijek je više svojim iskustvom i njegovim literarnim artikulacijama, dijelom nastalima i u komunikaciji s antičkom baštinom, očigledno svjesnji Dinare kao ekosistema nego što je to na prvi pogled vidljivo na suvremenim kartama. Međutim, čitanje ranonovovjekovnih karata u literarno–kulturnim kontekstima otkriva i njih kao nezaobilazne izvore i za povijest Dinare i kao planinskog vrha i kao planine i kao planinskog gorja te, na kraju, kao ekosistema, koji konačno, krajem 19. i početkom 20. stoljeća, otkriva srednjoevropska antropogeografija, čiji je najpoznatiji zastupnik nesumnjivo Jovan Cvijić: *Dinarski se karst deli na oblast Planine, na Primorje (jadranjska obala) i Zagoru, koja je umetnuta između ove dve. Oblast Planine (po narodnoj terminologiji Površ ili Brda) obuhvata najviše dinarske površi, između uzdužne linije koja na Istru graniči dinarsku oblast i planinskih primorskih grebena koji u glavnome čine granicu između Dalmacije i Bosne; ovde se mogu uvrstiti i karsni grebeni Čićarija na severnom delu Istre. Sastavljena je od niza površi, koje se jedna iznad druge izdižu počevši od 850 pa do 2000 m. visine.²⁹*

28 Poznato je da se u planinskim zemljama kultiviraju doline jer se tamo nalaze najplodnija područja; poznato je također da je tu zemlja vlažnija nego drugdje zbog plazđenja što ga uzrokuju rijeke. Tako su u Dalmaciji velik (120), čak najbolji dio doline Krke blizu Knina, dio doline Cetine blizu Sinja i skoro sva dolina u donjem toku Neretve blizu Dopusa izložene štetama što ih nanosi voda, što rezultira sve većim gomilanjem ustajale vode koja zagadjuje zrak smrdljivim isparavanjem. KA, KS, K VII i 26, 121.

29 Jovan Cvijić. Balkansko poluostrvo. Beograd, 1987, 78.

Ili: *Planine su, dakle, osim najviših vrhova, zelena zona dinarske oblasti, protivno ogoličenoj zoni Zagore i Humine, stenovitoj i sprljenoj, i protivno dalmatinskom primorju. Planine su pokrivene prostranim listopadnim šumama i omarima od četinara, naročito do visine oko 1600–1700 m. Kranjski karst je jedna od najšumovitijih oblasti. Iznad gore pomenutih šuma prostiru se pašnjaci i alpiske livade, po kojima su katuni, koji se u glavnom nalaze na gornjoj granici šuma. Oko katuna se vide mala ražana polja, zatim njive sa heljdom i krompirom, katkad i mali vrtovi. Pravih njiva sa cerealijama ima na dnu polja i uvala; u Crnoj Gori pa i u Hercegovini dno svake vrtave je gotovo uvek obrađeno. Ali zemljoradnički proizvodi nisu dovoljni da ishrane dinarsko stanovništvo. Ono prodaje stoku i stočne proizvode da bi kupilo žito, naročito kukuruz, i to poglavito u Metohiji, moravskim i panonskim oblastima. Zato se u jesen sreću dugi karanvani konja na putevima koji se penju iz ovih oblasti prema dinarskoj, i nose u velikim vrećama kukuruz i pšenicu.³⁰* Ovom prilikom ne zanimaju nas »etnokaraktero-loške«, »rasne« implikacije Cvijićevih istraživanja, kojima je velik dio njegovih, nesumnjivo vrlo kreativnih spoznaja, upravo tragično instrumentaliziran u političko-ideologiskom smislu, dakako, ne samo s njegovim doprinosima. (Uostalom, ispod Dinare je rođen i Ivan Meštrović, čiji je doprinos mistifikacijama na teme »dinarske rase« u svakom slučaju usporediv sa Cvijićevim.) Više nas zanima tema sredozemne planine kao ekosistema na sredozemno-kontinentalnim razmeđima.

S temom sredozemnih planina povijest Sredozemlja u sada već klasičnom Braudelovu djelu o Sredozemlju i sredozemnom svijetu u doba Filipa II. izvršena je jedna od najvećih »revolucija« u modernoj historiografiji. Jedno je od njegovih poglavlja naslovljeno »Najprije dolaze planine« (»Mountains come first«): *All around the sea the mountains are present, except at a few points of trifling significance — ... (...) / Let it be said that these are high, wide, never-ending mountains: the Alps, the Pyrenees, the Apennines, the Dinaric Alps, the Caucasus, the Anatolian mountains, the mountains of Lebanon, the Atlas, and the Spanish Cordillera. / So the Mediterranean means more than landscapes of vines and olive trees and urbanized villages; these are merely the fringe. Close by, looming above them, are the dense highlands, the mountain world with its fastness, its isolated houses and hamlets, its vertical norths'. Here we are far from the Mediterranean where orange trees blossom.³¹* Što su, ustvari, sredozemne planine u novovjekovnoj perspektivi također je predmet

30 Cvijić, 1987, 79.

31 Cijelo obalno područje, osim nekoliko manje važnih mjesta, okruženo je planinama (...) / Treba reći da su to visoke, široke, nepregledne planine: Alpe, Pirineji, Apenini, Dinarsko gorje, Kavkaz, Anatolijsko gorje, Libanonsko gorje, Atlas i Kordiljeri u Španjolskoj. / Prema tome Mediteran znači više od prividno idilične slike koju pružaju pejzaži s vinogradima, maslinama i urbaniziranim selima. U njihovoj neposrednoj blizini izdižu se brdoviti predjeli, planinski svijet sa svojom nepristupačnošću, izoliranim kućama, zaselcima i okomitim vrhovima. To je posve drugačija slika od Mediterana s rascvalim stablima naranči. Fernand Braudel. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Harper-Collins. London, 1992, 4.

minucioznih Braudelovih istraživanja, izvedenih dosljedno na ekohistorijski način: *The same kind of hillside landscape overlooks the Adriatic, along the edge of the Dinaric Alps, from around Istria up to Ragusa or Antivari. A narrow garland of Mediterranean life bordres the mountains almost as far as the coast, running inland with the contours of the land, reaching as far as Postojna by the Carniola gate, as far as Livno by the Prolog col, or to Mostar in Herzegovina by the fever-ridden valley of the Narenta. In spite of these incursions, this is basically a ribbon phenomenon, quite unlike the vast expanse of Zagora, the Karst highland, which is as wide at the latitude of Ragusa as the Alps on a level with Munich, blocking the way to the Balkans. / It is difficult to imagine a more striking contrast. (...) One could hardly imagine a region more primitive, more patriarchal and, whatever the charms of civilization, in fact more backward. In the sixteenth century this was a combat region, a frontier zone facing the Turks. The Zagorci were born soldiers, bandits or outlaws, **hajduk** or **uskok**, nimble as deer', their courage was legendary. (...).*³² Na kraju, moguće je ustvrditi da su ranonovovjekovna kartografija, zajedno s ranonovovjekovnom literarnom kulturom, ali i oralnom, »prepoznali« Dinaru kao ekosistem i kao sociokulturalni ambijent s razmeđa prirodnih krajolika, društava i kultura u dugom povijesnom trajanju. Sve nedoumice s njezinim imenom u vezi svjedoče prije svega o različitostima percepcija njezinih mnogostrukosti, a te su nedoumice, izgleda, najjasnije iskazane na ranonovovjekovnim kartama. Tim je veća njihova izvorna spoznajna vrijednost.

Umjesto zaključka

Povijest Tromede nerazlučiva je od povijesti Dinare i Podinarja te je tim važnije istraživati kako ga se kartografski identificira i vrednuje u ranonovovjekovnoj kartografiji. Imajući na umu da je novovjekovna kartografija, s kulturnoškog stajališta, sastavni dio literarne kulture svog doba, kartografske obavijesti o Dinari i Podinarju očigledno je nemoguće interpretirati neovisno o tom literarno-kulturnom kontekstu. Taj kontekst omogućuje slojevitije

32 *Isti brdoviti pejzaž okružuje Jadransko more i proteže se uz rub dinarskih Alpa, od Istre do Dubrovnika ili čak do Bara. Usko područje Mediterana graniči s planinama koje se protežu sve do mora, a u unutrašnjosti prate obrise reljefa i dosežu do Postojne kod Kranjskih vrata, do brda Prolog kod Livna, ili do Mostara u Hercegovini s močvarnom dolinom Neretve. Uspinkas rasprostranjenosti, to je uglavnom usko područje, za razliku od širokih prostranstava Zagore, područja brdovitog krša, koje se proteže na geografskoj širini Dubrovnika, kao što se Alpe protežu na geografskoj širini Münchena, zatvarajući prolaz na Balkan. / Teško je i zamisliti upetcaljiviji kontrast. (...) Rijetko se pronalazi tako primitivna, patrijarharna, i bez obzira na blagodati civilizacije, tako zaostala regija. U šesnaestom stoljeću tu je bilo područje stalnih ratnih sukoba, granično područje s Turcima. Zagorci su bili rođeni vojnici, razbojnici ili odmetnici, **hajduci** ili **uskoci**, »brzi kao jeleni«, a njihova hrabrost je bila legendarna.* Braudel, 1992, 30.

»čitanje« kartografskih obavijesti i otkriva Dinaru i Podinarje kao jedno od čvorišta Tromeđe u ekohistorijskom, ali i sociokulturnom smislu.

Humanisti su ustalili tradiciju naziva *Catena mundi* (Lanac svijeta) za planinski masiv usporedan s obalom Jadranskog mora koji uključuje današnje Dinarske i Rodopske planine. Iako je taj pojam kartografski nestao negdje u 17. stoljeću, ostala je potreba imenovati taj planinski lanac u skladu s novim razvojnim usmjerenjima u europskoj geografiji 18. stoljeća. U tome je neсumnjivo najjači bio udio njemačke geografske škole, koja je ponajviše sudjelovala u definiranju sjevernosredozemnih poluotoka po planinskim lancima, a ne po nekoj drugoj zemljopisnoj prepoznatljivosti. Tako su u 19. stoljeću konačno prepoznati i Pirenejski i Apeninski i Balkanski poluotok.

Međutim, dok nitko nikada nije govorio o pirenejskom mentalitetu stanovnika Pirenejskog poluotoka ili o apeninskom mentalitetu na Apeninskom poluotoku, u slučaju Balkanskog poluotoka zabilo se nešto što još uvijek izmiče istraživačima. Geografska odrednica se pomaknula prema etnokarakterološkoj, s tim da ona nikada nije neupitno obuhvaćala cijeli geografski prepostavljeni prostor. Na Balkanskom je poluotoku Dinara od jednoga među bezbrojnim planinskim vrhovima u razmjeru kratkom, a još uvijek nedovoljno ispitanim procesu, odredila ne samo naziv čitava planinskog masiva nego i postala 'zaštitnim znakom' cijele jedne etnokarakterologije, pa i više od toga, 'zaštitnim znakom' cijele jedne rase po biološko–antropološkim klasifikacijama 19. i 20. stoljeća. Ništa od toga nije bilo autohtonog podrijetla. To je jedino što možemo ustvrditi. (Jovan Cvijić je bio samo 'dobar đak' njemačke geografske škole.) Kako je do toga konkretno došlo, nije predmet ovog rada. Njegov je cilj bio identificirati simboličko–geografske mehanizme koji su 'anonimnu' Dinaru mogli pretvoriti u simbole nesravnjivo većeg potencijala.

2.

LJUDI I PROSTORI LIKE I KRBAVE 1712. GODINE: »Conscriptio terrenorum et hominum beeder graffschafften Lica vnd Corbavia« (1712)¹

Protostatistički cenzus u povjesničarevoj radionici: o pristupu i kontekstima

U nas se još uvijek rijetko događa da neki važan historiografski izvor bude objavljen u obliku knjige i CD-ROM-a i to suradnjom skupine povjesničara-članova međunarodnoga istraživačkog projekta i nakladnika. Sada je to slučaj s djelom Popis Like i Krbave 1712. godine — popisom ljudi i dobara te godine u ove dvije pokrajine — gradačkoga sveučilišnog profesora Karla Keresa te njegovih suradnika dr. sc. Johanna Granditsa i dr. sc. Siegfrieda Grubera.² Ponajprije, zašto bi taj izvor bio toliko važan da zavređuje biti objelodanjen na ovaj način?³

- 1 Ovaj tekst s manjim izmjenama bit će objavljen kao pogovor u Karl **Kaser** — Hannes **Grandits** — Siegfried **Gruber**. *Popis Like i Krbave 1712. godine. Obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*. SKD Prosvjeta, Zagreb, 2003.
Inače, sam izvor je transkribiran i obrađen u SPSS-u u okviru međunarodnog istraživačkog projekta »Triplex Confinium« i to od strane gradačkih kolega (prof. dr. sc. Karl **Kaser**, dr. sc. Hannes **Grandits**, dr. sc. Siegfried **Gruber** i ostali). Sa zagrebačke strane tome su najviše doprinijele mr. sc. Nataša **Štefanec**, mr. sc. Sanja **Lazanin** te dr. sc. Mirela **Altić Slukan** uz suradnju potpisano voditelja Projekta i suurednika knjige, zajedno s Čedomirom **Višnjićem** iz SKD »Prosvjete«. Čitav projektni tim kolegi Višnjiću duguje zahvalnost za iskazanu spremnost objaviti ovako zahtjevan rukopis na u nas optimalan način. Naročito će CD-ROM istog naslova omogućiti mnogostruko uvećano korištenje obavijesti, uključujući pretraživanja baze podataka stvorene iz popisnih sadržaja.
- 2 Opravdano se može reći da nije najprimjereniye izraz *terrenorum* prevoditi s izrazom 'dobara'. Najbliže bi istini u ovom slučaju bilo bi napisati 'posjeda', ali bi i taj pojam iziskivao pojašnjenja. Pojam 'dobro' je toliko 'neutralan' da ne bi morao izazivati nesporazume. Uostalom, zato se u podnaslovu i nalazi izvorni naziv.
- 3 Prostor nam ne dopušta ulaziti u vrlo složenu problematiku povijesti popisa stanovništva i katastara u hrvatskom prostoru ranoga novog vijeka. Jedan je od 'klasičnih' uvoda: Alfred **Sauvy**. *La population. Sa mesure, ses mouvements, ses lois*. Paris, 1992. Iako ovaj popis nije katastar u strogom smislu, iznimno je važan za povijest katastara u nas. Otuda i sljedeća sugestija. Za povijest katastara u upravnom, doku-

To nije jedini — a nije niti prvi — popis ljudi i dobara u dijelu hrvatskog prostora poslije Bečkog rata (1683–1699) u kojem je s tim ratom prestala osmanska vlast. S tim u vezi, historijsko-demografski je najviše učinjeno na slavonske teme i prije i poslije Bečkog rata.⁴

mentarnom, fiskalnom, pravnom i tehničkom pogledu, vidjeti 'case-study': Stéphane **Lavigne**. *Le cadastre de la France*. Paris, 1996. U slučaju *Popisa (ljudi i dobara) Like i Krbave 1712. godine* u srednjoevropskom kontekstu korisne mogu biti obavijesti iz jednoga od najboljih uvoda u studij povijesti ranoga novog vijeka: Ernst **Opgenoorth**. *Einführung in das Studium der neueren Geschichte*. Ferdinand Schöning UTB Wissenschaft. 1997. U jugoistočnoevropskom kontekstu u istom bih smislu preporučio: Suraiya **Faroqhi**. *Approaching Ottoman History. An Introduction to the Sources*. Cambridge University Press. Cambridge, 1999. Velika je šteta što ne postoji knjiga koja bi na isti način olakšavala pristup povijesti Mletačke Republike u ranom novom vijeku. Uvijek se treba vraćati, po mome skromnom mišljenju, Fernandu Braudelu. U ovom slučaju vidjeti: Fernand **Braudel**. *Strukture svakidašnjice. Materialna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*. Zagreb, 1992, 19–100. Na kraju, kada je o katastarskim vidovima ovog popisa riječ, vrijedi upozoriti na nedavno objavljeni godišnjak koji sadržava cijeli niz radova u vezi sa situacijama 18. stoljeća, koji bi i u nas mogao biti vrlo poticajan. Imajući na umu njegovu važnost, dat ću na ovom mjestu iscrpniju obavijest o njegovu sadržaju: *Kataster und moderner Staat in Italien, Spanien und Frankreich (18. Jh.) / Cadastre and Modern State in Italy, Spain and France (18th c.) / Cadastre et Etat moderne en Italie, Espagne et France (18e s.)*. Jahrbuch für europäische Verwaltungsgeschichte 13/2001. Sadržaj zbornika: Antonella **Alimento**. Between Distributive Justice and Economic Development; the Fight for the Creation of General Cadastres in the 18th Century (str. 1–27); Luca **Mannori**. »Aestima sive Cadastra«. Land Register and Legal Thought in Roman-Law Europe (14th–18th Centuries) (str. 29–53); Carlo **Capra** – Giancarlo **Galli**. The 18th-Century Land Register in the State of Milan (str. 55–81); Alfredo **Viggiano**, Estimates and Cadastres in the 18th-Century Venetian State (str. 83–100); Alessandra **Contini** – Francesco **Martelli**. Land Register, Taxation System and Political Conflict in 18th-Century Tuscany (str. 101–119); Stefano **Tabacchi**. Land Registers and Cadastral Policy in the Papal State (17th–18th Century) (str. 121–143); Alessandra **Bulgarelli Lukacs**. Genesis of the Cadastre in the Kingdom of Naples in the Early 18th Century (str. 145–166); Concepción Camarero **Bullón**. The Cadastre of the Crown of Castile in the Mid–18th Century (str. 167–191); Pilar **García Trobat**. A Forgotten Result of the Spanish War of Succession; the Cadastre and its Fiscal Effects on the Crown of Aragón (str. 193–216); Mireille **Touzery**. Between «taille réelle» and «taille personnelle»; the French Monarchy and the Cadastre in the 18th Century (str. 217–246); Alain **Blanchard**. The Cadastre in Limousin in the Century of the Enlightenment; an Unfinished Experiment (str. 247–262); Antoine-Marie **Graziani**. The Corsican »Plan Terrier«, 1770–1795 (str. 263–284); Claude de **Moreau de Gerbehaye**, The Realisation of the Luxembourg Cadastre, its Aims and Consequences (17th–18th Century) (str. 285–315); Toomas **Anepaio** – Marju **Luts**. Estonian Administrative Historiography (str. 319–343); Christof **Distrer**, »Storia, Amministrazione, Costituzione«; a Periodical's Portrait (str. 345–357). U Hrvatskoj se povještu katastra ponajviše bavi dr. sc. Mirela **Sukan Altic**.

4 Ne zaboravljajući rane doprinose Tadije **Smičiklasa** i Radoslava **Lopašića**, daleko najviše učinio je Ive **Mažuran**. Vidi npr. *Popis zapadne i srednje Slavonije*. Osijek, 1966; *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698.* Osijek, 1988; *Izvještaj Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702. godine*. Osijek, 1989. Kada se ima na umu sve što je u novije vrijeme učinjeno na teme iz povijesti Slavonije i Srijema u osmansko doba, prije svega sustavnim istraživanjima Nenada Moačanina — uključujući i objavljivanje izvora — uopće nije teško zamisliti što bi se sve moglo učiniti daljnjim inovativnim pomacima u shvaćanju predmeta, pristupa i metoda istraživanja rasteraćenim 'fatalizama' periodizacijama s imperijalnim konotacijama. Vidi: Nenad **Moačanin**. *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod, 2001. Dodao bih još nešto na ovom mjestu. Kada bi isto tako neumorni Stjepan Pavičić mogao raditi na drugom izdanju svoje monografije (*Stjepan Pavičić. Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*. Zagreb, 1953), bila bi to nesumnjivo mnogo sadržajnija i pouzdanija knjiga.

Za razliku od Slavonije pod osmanskom vlašću i u desetljećima nakon njezina sloma, čitav prostor od Save do Jadranskog mora — koji je isto tako do Bečkog rata znatnim dijelom bio u Osmanskom Carstvu — mnogo je slabije istražen, naročito od 1683. do 1699. godine. Liki i Krbava su donekle iznimka, ponajviše zahvaljujući istraživanjima nažalost pokojnog Mehmeda **Spahe** i u novije vrijeme poje-

Ipak, suglasit će se s Karlom Kaserom da je »Conscriptio terrenorum et hominum beeder graffschafften Lica vnd Corbavia« (1712) rijetko izdašno vrelo s početka 18. stoljeća u čitavoj Jugoistočnoj Europi za ona povijesna istraživanja kojima su najveći izazov istovremeno historijsko-demografska, socioekonomska i historijsko-antropologiska problematika.⁵

Izvor će biti jednakot poticajan i sljedbenicima tradicionalnije i inovativnije usmjerenih škola povijesnog mišljenja. Njegova je draž ponajviše u tome što nam nudi mnoštvo obavijesti do kojih u slučaju brojnih drugih pred- ili protostatističkih izvora uopće ne bi bilo moguće doći.⁶

U najboljem slučaju bilo bi nužno uložiti silne dodatne istraživačke napore — krećući od prepostavki i konstruirajući teorijske modele — da bi se na temelju tako stvorenih uporišta s manje ili više sigurnosti moglo nastaviti raditi s obavijestima različitih provenijencija.⁷

Korištenjem »Conscriptio« iz 1712. godine moguće je stvoriti vrlo zornu predodžbu o ljudima u Lici i Krbavi tog doba te naročito o ličkom i krbavskom okolišu.⁸ O muškom se dijelu tog žiteljstva, sve do razine personalizaci-

dinačnim doprinosima Snježane **Buzov**. Međutim, nijedan popis nastao poslije Bečkog rata nije objavljen slično slavonskim.

5 Kao što to nerijetko biva u arhivskim istraživanjima, Karl Kaser gaje neочекivano pronašao. Mnoštvo dragocjene vojnokrajiške arhivske građe je nestalo, posebno kada je riječ o mnogobrojnim vojnokrajiškim popisima, birokratskim škartiranjem u prvoj polovici 19. stoljeća. »Conscriptio« je najvjerojatnije slučajno pošteđen i sačuvan time što je ostao u Grazu, gdje je i izvorno bio pohranjen, a nije bio prenesen u Beč — što se inače trebalo dogoditi — s pravom prepostavlja Kaser. (Kao i brojna druga arhivski građa unutrašnjoaustrijskih središnjih vlasti, bio je određen za prijenos iz Graza u Beč godine 1846. godine — tzv. »Meiller-Akten«). Njegova je današnja signatura 1712-X-268 u zbirci Miscellanea fonda Unutrašnjoaustrijske dvorske komore u Zemaljskom arhivu u Grazu. U Grazu sačuvani popis obuhvaća oko 2.000 folija bez numeracije.

Vrlo važni spisi s ovim popisom u vezi nalaze se i u Hrvatskom državnom arhivu (dalje: HDA) u Zagrebu u zbirci *Spisi Like i Krbave* (dalje: SLK), kut. 4 te u bečkom Ratnom arhivu (IOHKR/Croatica, 1713-V-35; IOHKR/Croatica, 1714-IV-21: naputci, završni izvještaj, naknadni popis Smiljana i Brušana). Fotokopije navedene bečke građe također su dostupne u HDA u Zagrebu. Zahvaljujući ljubaznoj susretljivosti i odobrenju prof. dr. sc. Josipa **Kolanovića**, ravnatelja HDA te gospode prof. Mirjane **Hurem** iz istog Arhiva, Naputci i Izvještaj te naknadni popis Smiljana i Brušana su kao izvori pripremljeni za »Prosvjetino« izdanje. Prijepise je napravila mr. sc. Sanja **Lazanin**.

6 Problemima istraživanja demografskih promjena u Hrvatskoj u 'statističkom' razdoblju najviše se u nas bavio Jakov Gelo. Vidi: Jakov **Gelo**. *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*. Zagreb, 1987.

7 Takav rad, inače, nikako ne treba podcjenjivati. Već i mukotrplno prikupljanje obavijesti iz najrazličitijih izvora, poduzeto sa ciljem da se »stvori mozaik«, uvijek će biti dragocjeno svakom ozbiljnom istraživaču, neovisno o tome koliko prihvata ili ne prihvata piščeve pretpostavke i/ili tvrdnje. Nitko se ni danas ne može baviti historijskom demografijom Like i Krbave u novom vijeku ako ne posegne za nekim od tih djela. Kaser naročito koristi dva među njima: Alekса Ivić. *Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16., 17., 18. stoljeća*. Subotica, 1926; Stjepan **Pavičić**. *Seobe i naselja u Lici*. Zagreb, 1962. = Zbornik za narodni život i običaje 41.

8 Kada je riječ o ličko-krbavskom okolišu, mnogo je više učinjeno nego što bi to neupućeniji mogli pomisliti. Inače, čitav prostor između Pokuplja i Pounja te od Posavine do Hrvatskog Primorja predmet je još uvijek vrlo poticajne monografije André **Blanca** (*La Croatie occidentale. Étude de géographie humaine*. Paris, 1957.), koja će uskoro biti tiskana i u prijevodu na naš jezik. Problemima povijesti okoliša,

je, može štošta pouzdano istraživački kazati, naročito s istovremenim korištenjem drugih raspoloživih dokumentarnih obavijesti. To nije slučaj naveđenih slavonskih popisa. Žene, duduše, nisu poimenično popisane te su sve-dene skoro isključivo na brojke. Ipak, raspoložive su obavijesti i o njima mnogo bogatije nego što je to redovito slučaj s drugim sličnim izvorima iz istog vremena.

Čini se najvažnijim uočiti da je nerijetko moguće bolje se obavijestiti o posjedima nego o ljudima koji ih koriste. Najvećim su to dijelom očigledno bili zadružni posjedi, neovisno o tome što je popis redovito identificirao samo kućnog starješinu. Popis nam daje opis pojedinačnih posjeda, s obiljem topografskog nazivlja, kao i podatke o veličini njegovih dijelova. I s tog je stajališta ovaj popis bolji od istovremenih slavonskih.⁹

Iako u njemu nema obavijesti o šumama i pašnjacima, sve ono što sadrži dovoljno je za mnogovrsne stručne rekonstrukcije. Ukratko, korištenjem različitih drugih dostupnih izvora, cijela bi ranonovovjekovna povijest Like i Krbave mogla postati drugačija nego što je sada, a po razini historiografske istraženosti taj bi prostor mogao prijeći sa svoje sadašnje — u biti marginalne — pozicije u Hrvatskoj na jednu od središnjih.

Sigurno je da bi ovaj popis imao donekle drugačiju 'specifičnu težinu' da se za Bečkog rata (1683–1699) žiteljstvo Like i Krbave nije silno izmijenilo. Ovu formulaciju treba prihvativi uvjetno. Kada se danas pažljivo sravnjuje sve raspoložive obavijesti iz recentne literature, uključujući i objavljene izvore, nemoguće je ne uočiti velike razlike u interpretacijama demografske 'slike' ličkog i krbavskog prostora poslije 1689. godine. Dovoljno je usporediti Kaserovu ocjenu, koju je ponavljaо u posljednje vrijeme. Citirat ću je prema djelu *Slobodan seljak i vojnik*:

Godine 1689. bila je Lika gotovo potpuno nenaseljena.

*U sljedeća dva desetljeća Lika je ponovo naseljena. Budući da je vrlo malo obitelji ostalo, a i one koje su pobegle samo su se djelomice vraćale, pučanstvo Like u ta se dva desetljeća gotovo posve promijenilo.*¹⁰

vrlo važnima za našu temu, bavi se nedavno tiskana »Povijest europskog okoliša«. Robert Delort – François Walter. *Povijest europskog okoliša*. Zagreb, 2002.

9 Citirat ću samog Kasa: *Područje Like-Krbave sastojalo se u to vrijeme od 38 sela, od kojih za 30 sela raspolaćemo s detaljnim zabilješkama. Za pet sela (Medak, Pisać, Podlapac, Vrebac i Zvonigrad) postoje samo sumarni rezultati, a detaljni su podaci izgubljeni. U slučaju Zvonigrada podaci su sačuvani u sklopu popisa Popine. Tri mjesta porkulabije Smiljan (Smiljan, Brušane i Oštarije) priključena su tek 1713. Vojnoj krajini i naknadno popisana; o tom popisu postoje također samo sumarni iskazi. Sve skupa popisom stanovništva u drugoj polovici 1712. bile su obuhvaćene 26.503 osobe, kojima treba pridodati još 1.405 muških i ženskih stanovnika porkulabije Smiljan; ukupno je dakle popisom bilo obuhvaćeno 27.908 osoba u 2.485 kućanstava; postoje rezultati detaljnog popisivanja o 22.133 osobe ili 79,31% odnosno 2.178 kućanstava ili 87,65 %. Kaser, predgovor ove knjige.*

10 Karl Kaser. *Slobodan seljak i vojnik. Svezak 1. Rana kraljica društva (1545.–1754.).* Zagreb, 1997, 171.

Kaser se pritom poziva na djelo Stjepana Pavičića *Seobe i naselja u Lici*, nesumnjivo odličnog poznavatelja ličke historijske demografije.

U djelu Vojina S. Dabića *Vojna krajina. Karlovački generalat (1530–1746)*, moguće je pročitati formulaciju s kojom bi se možda i Pavičić i Kaser mogli suglasiti, ali koja ipak implicira vrlo različit zaključak: *Znatan deo srpskog, pravoslavnog stanovništva, koje je 1685. bilo raseljeno, vratio se posle izgona Turaka 1689. godine na svoja stara staništa i obnovio svoja naselja u Lici i Krbavi skoro bez ikakvog podsticaja i uticaja vojnih i komorskih vlasti. Njima su se pridružili i novi srpski doseljenici, koji su tokom Bečkog rata, svojom voljom ili nevoljno, napustili svoja staništa na turskoj i preselili se na austrijsku teritoriju. Na svojim starim staništima u nekoliko ličkih i krbavskih naselja nastavio je da živi i deo nekadašnjeg muslimanskog stanovništva, ali mu je nasilno nametnuta nova, katolička vera. Jedino je naseljavanje katoličkog stanovništva, koje u Lici i Krbavi nije postojalo za vreme turske vlasti, delimično ostvareno planski, pod uticajem novih vlasti i Rimokatoličke crkve.¹¹*

Možemo samo žaliti što u hrvatskoj historiografiji do danas nije bilo moguće utemjeljiti seriozniji projekt sustavnih historijsko-demografskih istraživanja u ranom novom vijeku. U ovom slučaju, kada se sravnjuje izvore mletačke i habsburške provenijencije koji se odnose na ratna zbivanja u Lici i Krbavi 1683–1699, reklo bi se da je malo tko u njih mogao preživjeti već 1685. godinu. Broj izbjeglih, protjeranih, nasilno preseljenih, ali i poginulih i pobijenih, do kojega bismo mogli doći zbrajanjem i oduzimanjem brojčanih obavijesti iz suvremenih izvora, daleko bi premašio ukupan broj stanovnika Like i Krbave uoči rata.¹²

Nešto kasnije ćemo raspravljati promjene u razdoblju od 1689. do 1712. godine. Ovog je trenutka važno istaknuti da se do 1712. godine stanje naselje-

11 Vojin S. **Dabić**. *Vojna krajina. Karlovački generalat (1530–1746)*. Beograd, 2000, 122.

12 Najupečatljiviji su s tim u vezi mletački izvori objavljeni u dvosveščanoj zbirci arhivske grade *Istorija kotarskih uskoka Boška Desnice* (Beograd, 1950, 1951.). »Sveska I« obuhvaća razdoblje 1646.–1684, a »Sveska II« razdoblje 1684.–1749. Samo njih dvije, kada i ne bi bilo druge grade, omogućuju potresnu, upravo zastrašujuću rekonstrukciju tragedije koju je proživljavalo stanovništvo Like i Krbave u to doba, neovisno o etnokonfesionalnoj pripadnosti. Izloženo napadima iz smjera Zadra, Senja i Karlovca, ali i svojim unutrašnjim obračunima i to ne samo u odnosima muslimani — pravoslavni — katoliči, nego i unutar svake od tih zajednica itd., ono je doživljavalo svoj 'smak svijeta'. Dakle, prije nego što bismo mogli bilo što sigurnije napisati, morali bismo više znati o stanovništvu Like i Krbave prije 1683., o promjenama u ratu 1683–1699., istražujući 'iznutra' sam rat u tom prostoru, a ne samo iz habsburške i mletačke perspektive. Velika je šteta što su u tri zbirke Radoslava **Lopašića** (*Spomenici Hrvatske krajine*. Knj. I, Knj. II, Knj. III. Zagreb, 1884, 1885, 1889.) objavljeni tako malobrojni izvori za zbivanja u Bečkom ratu do 1689. godine. To čak mora i čuditi jer je istovremeno jasno da je Lopašić svoj rad o Marku Mesiću (Radoslav **Lopašić**. *Dva hrvatska junaka. Marko Mesić i Luka Ibršimović*. Zagreb, 1888.) objavio na temelju vrlo bogate grade upravo o tom razdoblju i to bez signatura, k tome u Zagrebu 1888. godine! Za žaljenje je da među bosansko–hercegovačkim povjesničarima–orientalistima sada nema nikoga tko bi se htio baviti poviješću Like i Krbave u osmanskom razdoblju, sve do sloma osmanske vlasti. Nadajmo se da tome uskoro neće biti tako.

nosti i zaposjednutosti iskoristivog tla u Lici i Krbavi već vidno bilo ustalilo, iako svih tih godina nisu prestajali sporovi u vezi s razdiobom zemalja među ličko-krbavskim žiteljima. Nisu prestajale ni rasprave o 'konačnom' statusu cijelog tog prostora, u kojima su na različite načine sudjelovali svi oni koji su na bilo koji način bili interesno dotaknuti — od žitelja ove dvije pokrajine do unutrašnjoaustrijskih staleža te na koncu, do vladara. U njima su najmanje bili uključeni hrvatski staleži, ne svojom voljom.¹³ Vjerojatno je okončanje zaposjedanja iskoristivog tla — sve do granice razmjerne agrarne prenaseljenosti — u vrijeme uoči ovog popisa također bilo jednim od važnih razloga što su rasprave o pravnom statusu i ustrojstvu Like i Krbave, koje nisu prestajale od 1689. godine, u osnovi izgubile praktičan smisao, bar u tadašnjoj zbilji tromeđe.¹⁴ Rješenje je moralo biti prilagođeno novostvorenom naselbenom i posjedovnom stanju, tim više što je već tada bilo moguće predvidjeti nove sukobe s Osmanlijama.¹⁵

13 Razmjerno je brojna historiografska literatura koja se bavi tim pitanjem, ali je ono još uvijek daleko od relativno apsolviranih jer nije dovoljno iskorištena raspoloživa izvorna građa. Noviji su doprinosi, pored ostalih, već spomenuta Kaserova knjiga *Slobodan seljak i vojnik. Rana kraljika društva (1545–1754)*; Eva Faber. »Lika and Krbava under the administration of the Inner Austrian Court Chamber.« u Drago Roksandić — Nataša Štefanec (ur.). *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*. Budimpešta, 2000, 157–185. Oba rada sadrže i scrpnu bibliografiju. Kada je riječ o hrvatskim staležima u raspravama o statusu Like i Krbave još je uvijek u biti neprevladan rad Vjekoslava Klaića *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića* (Zagreb, 1914.). Vidjeti i Drago Roksandić. »Bune u Senju i Primorskoj krajini (1719–1722).« u *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*. Br. 15. Zagreb, 1982, 33–106.

14 Izravnih potvrda za takvu pretpostavku izgleda da nema u raspoloživim izvorima. Kaser o tome ne govori, a niti Eva Faber, koja je posljednja iscrpno radila na arhivskim dokumentima o tome ne piše. Vidjeti prethodno citirane radove. Dvije njezine spoznaje su ipak vrlo važne: *The correspondence of the Court Chamber in Graz shows that it was often annoyed that information about local people and conditions was coming in so slowly from their representatives, and that many of their questions were not answered in sufficient detail to be taken as a base for informed decisions. (...) But the correspondence also reflects that the Court Chamber in Graz knew the situation in Lika. (Dokumentacija Dvorske komore u Grazu pokazuje da su često bili nezadovoljni jer informacije koje su im slali njihovi predstavnici o lokalnom stanovništvu i prilikama nisu stizale na vrijeme i jer odgovori na mnoga njihova pitanja nisu bili dovoljno detaljni da bi na osnovu njih mogli donositi odluke. (...) Ali, ista dokumentacija potvrđuje da je Dvorska komora bila upoznata sa situacijom u Lici.)* Faber, 2000, 182–183. Međutim, iz brojnih izvora poznato je da je glad stalna u Lici i Krbavi u 18. i 19. stoljeću: *Stalna oskudica a počesće i glad glavni su uzrok iseljavanja iz Gornje krajine u tzv. 'Donje krajeve'* — Slavoniju, Baranju, Srem, Bačku i Banat. (...) Najače i najmasovnije bilo je iz najpasivnijeg dela Gornje krajine — iz Like i Krbave. Slavko Gavrilović. »Migracije iz Gornje krajine u Slavoniju i Srem od početka XVIII do sredine XIX veka.« u *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj* 2. Beograd, 1991, 7. O tome sam i sama pisao (vidi: Drago Roksandić. *Vojna Hrvatska — La Croatie militaire. Kraljičko društvo u Francuskom Carstvu /1809–1813.* Knj. I-II. Zagreb, 1988, ovdje Knj. I, 74–95. Poglavlje »Društvo trajne agarne krize«). Glad i razmjerna agrarna prenaseljenost često su nerazlučivi jedno od drugog. Izuzetno je pouzdano istraživačko uporište studija Frana Vrbanica »Prilozi gospodarskom razvoju hrv.-slav. Krajine u 19. vijeku« (*Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. Knjiga 144. Zagreb, 1900, 40–131.) jer može biti upotrijebljena komparativistički sa čitava niza stajališta za studije vojnokraljičke povijesti u 18. stoljeću.

15 Vidi: Enes Pelidija. *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699–1718*. Veselin Masleša. Sarajevo, 1989; Mustafa Imamović. *Historija Bošnjaka*. Bošnjačka zajednica kulture. Sarajevo, 1997; Daniel Goffman. *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*. Cambridge University Press. Cambridge, 2002.

Tromeđa jednostavno nije mogla biti slaba habsburška točka. Vlasti to sebi nisu smjele dopustiti u prostoru gdje je uvijek postojala bar načelna mogućnost izbjegavanja čak preko dvije granice. Nakon što je osmanska vojska hametice potukla rusku na rijeci Prutu 1711. godine, teško je bilo predvidjeti kako će se Osmanlije ponašati u svojim odnosima s Habsburškom Monarhijom i Mletačkom Republikom.¹⁶

Uostalom, uskoro potom se i zaratio — osmansko-mletački rat počeo je 1714. godine, a 1716. i habsburško-osmanski. Ne treba isto tako smetnuti s uma da je habsburški dvor, ratujući za španjolsko naslijede (1701–1714), imao najvećih muka s pokretom Franje II. Rákoczyja u Ugarskoj, dakle — u nedalekom susjedstvu — sve do 1711. godine. Mirovni je ugovor bio takav da su Habsburgovci još više bili usmjereni prema kontinentalnom Jugoistoku.¹⁷ Habsburško-mletački odnosi na Jadranskom moru su svih tih godina silno opterećeni izravnom oprečnošću interesa. Napetosti nisu prestajale niti duž granice na tromeđi od Lukova do Zvonigrada. Habsburško osporavanje mletačke premoći na Jadranskom moru nikada nije bilo toliko otvoreno, a podanici s obje strane Velebita teško su prihvaćali granice koje su dovodile u pitanje njihov arhaični način života i gospodarenja.¹⁸

Sve su to bili mogući poticaji da se pitanje statusa Like i Krbave riješi prije svega na način koji će geostrategijski biti najuskladeniji s dinastičkim imperialnim interesima na granicama Osmanskog Carstva i Mletačke Republike. Tada je to značilo u biti samo jedno — uključenje Like i Krbave u vojnokraljički sistem. Rješenje nije bilo neupitno jer je bila isključena mogućnost da bi i te dvije pokrajine bile financirane na isti način kao 'stare krajine' još od Bručke lible (1578). Praktično je to značilo da su Lika i Krbava načelno bile uključene u Vojnu krajinu prije nego što je bilo odlučeno kako će biti financi-

16 Vidi: Gunther Erich **Rothenberg**, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747*. The University of Illinois Press, 1960; Jozef **Matuz**, *Osmansko Carstvo*. Školska knjiga. Zagreb, 1992, 120–122.

17 Erich **Zöllner** – Therese **Schüssel**, *Povijest Austrije*. Barbat. Zagreb, 1997, 185–176; U *Povijesti Madarske* urednika Pétera **Hanáka** (Barbat. Zagreb, 1995, 100.) napisat će se: *Mir u Utrechtu (1713.) ograničio je Habsburgovce na njihove dunavske zemlje*.

18 Bunjevc i Vlasi s obje strane habsburško-mletačke granice, za koje teško da bi se sve moglo reći kako su se bili međusobno isprepleteni i koji su u proteklom ratu toliko puta zajedno ratovali — mnogi među njima u oba, da ne kažem i sva tri podanštva — suočili su se nakon 1699. godine s implikacijama modernog razgraničenja. S njima nisu bile sposobne izlaziti na kraj ni vlasti na svim hijerarhijskim razinama, a podanici, nerijetko dojučerašnji suborci, bili su na rubu još jednoga beskrajnog 'malog rata'. Na ovom će mjestu biti umjesno navesti slučaj dvojboja između popa Marka Mesića i jednoga od serdara Jankovića. Boško Desnica o tome piše: *Zadar, 20 aprila 1706. U sporu sa česarovcima o granicama Velebitskog Podgorja, Mlečići su tvrdili da njihov posed dopire do Lukova i da je Lukovo prava granica. Medu dokazima za tu tvrdnju generalni providur Justino da Riva u depeši upućenoj senatu povodom tog sporu, ističe da su svи međdani među mletačkim i česarским podanicima deljeni uvek u Lukovu kao zajedničkoj međi. Lukovo je bilo poprište i megdana među (serdarom Zavišom — vjerojatno — nap. D.R.) i popom Mesićem*. Boško **Desnica**, *Istorijska kotarskih uskoka 1684–1749*. Sveska II. Beograd, 1951, 395–396.

rane. Otuda su i rješenja bila takva da su u osnovi morala poći od prihvaćanja stvorenog stanja, ponajprije kada je u pitanju bila naseljiva i gospodarski iskoristiva zemlja, neovisno o tome što je to stanje bilo vrlo daleko od onoga što su vlasti htjele. Što sadržajniji popis ljudi i zemalja bio je nužan za bilo kakve daljnje promjene. Bio je tim nužniji što su Lika i Krbava kolonizirane na način različit od onoga u Slavoniji u isto to doba. Aristokratska elita se nije trudila namiriti svoja klijentelistička potraživanja posjedima i Lici i Krbavi, kao što je to radila u Slavoniji. Malo je tko od onih kojima se ukazivala mogućnost uno-sne zarade u 'novim stečevinama' pokušavao namiriti se na tromedi. To jednostavno nije bilo isplativo. Unutrašnjoaustrijska Dvorska komora, kojoj se nudila mogućnost srediti stanje u Lici i Krbavi, nije imala imaginacije, ali ni volje pa ni snage, uvesti ustroj koji će istovremeno biti proračunski isplativ i prihvacen među stanovništвом. Vojne vlasti, sa svoje strane, nikoga nisu ni htjele imati na tromedi, svjesne da je vrijeme radilo za njih, odnosno, da će svaki neuspjeh drugih sve više njih legitimirati da nađu rješenje koje će biti i vojno i financijski isplativo.¹⁹ U kroničnoj novčanoj oskudici, habsburški se dvor — u potrazi za 'formulom' koja će ga oslobođiti obveza financiranja Like i Krbave, a koja će jamčiti učinkovitost vojnokrajiškog ustroja u ovim pokrajina na imperijalnoj tromedi, u biti sam ograničio prije nego što je i počeo voditi bilo kakvu osmišljeniju reformsku politiku. Najoštije ocjene učinaka kontradiktornih mehanizama dvorske vlasti u Lici i Krbavi dao je već Radoslav Lopašić. Čak i ako bismo ih smatrali pojednostavljenima, zavređuju biti razmotrene:

Njemačka ili austrijska uprava u Krajini bila je već od davna na rdjavu glasu. Malo joj je kada bio pravac izviestan, a u provadjanju nije bilo gotovo nikada stalnosti i uztrajnosti. Jedva da se štogodj ovako ili onako odlučilo ili prihvatiло, eto se u skori čas pomoliše novi predlozi, koji ponajviše sve na novo pomiešaše. Na pravu potrebu zemlje i naroda nije se gotovo nikad mislilo, već se radilo prema probitku ili vojne uprave ili komore, ili pak austrijskih pokrajina.

Zloglasne su bile osobito komisije, što su često na Krajinu izašljane; mnogo su one novaca stajale a bogme i mnoge smutnje prouzročile.²⁰

Moralo se tražiti što brže rješenje čiju će cijenu prije svega snositi samo stanovništvo. Popis ljudi i dobara je bio i zbog toga potreban.

19 Više je nego poučan, s tim u vezi, slučaj prodaje Like i Krbave grofu Adolfu von Sinzendorfu 1692. godine za 80.000 guldena. Svi su ga na različite načine izigravali, a i on je svoja 'prava' nastojao ostvariti na način koji bi možda mogao uspjeti u Slavoniji i Srijemu. Ovdje je doživio fijasko. Lopašić, 1888, 70–71; Kaser, I, 1997, 164. Lopašić piše: *Valja ipak priznati, da je otpor proti njemu počeo i rastao ponajviše huškanjem vojničkih časnika.* Lopašić, 1888, 71.

20 Lopašić, 1888, 69–70.

J. Koch. d.

21.

A. Trost. f.

SLIKA 1. Uskoci.

(Valvasor, Johann Weichard. *Die Ehre des Hertzogthums Crain*. Ljubljana, 1689.)

J. Koch. d.

36.

A. Trost. f.

SLIKA 2. Riječani.

(Valvasor, Johann Weichard. *Die Ehre des Hertzogthums Crain*. Ljubljana, 1689.)

J. Koch. d:

22.

A. Trost. f

SLIKA 3. Kranjski Hrvati gospoda.

(Valvasor, Johann Weichard. *Die Ehre des Hertzogthums Crain*. Ljubljana, 1689.)

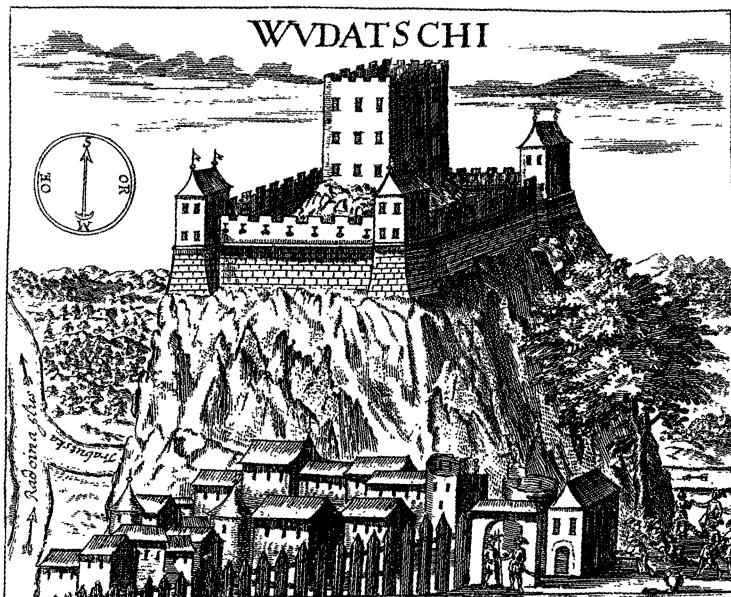
J. Koch. d:

20.

A. Trost. f

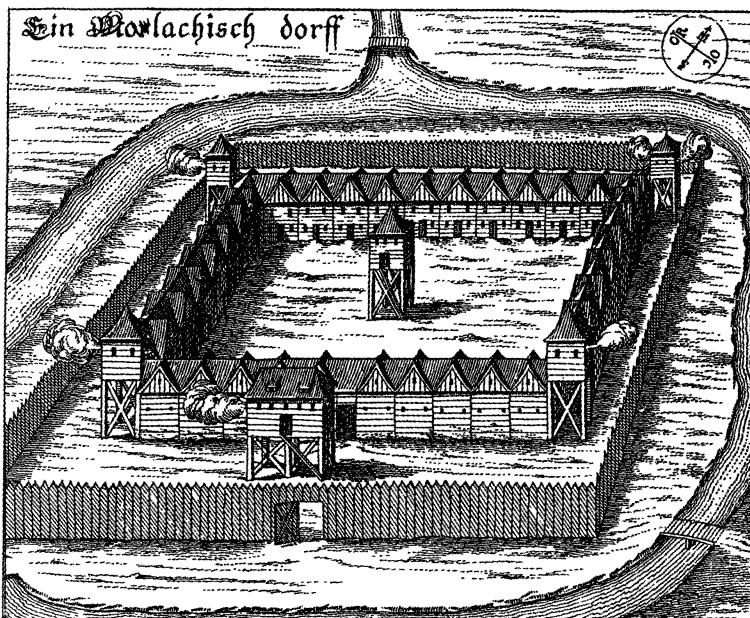
SLIKA 4. Kranjski Hrvati seljaci.

(Valvasor, Johann Weichard. *Die Ehre des Hertzogthums Crain*. Ljubljana, 1689.)

SLIKA 5. Budački.

(Valvasor, Johann Weichard. *Die Ehre des Hertzogthums Crain*. Ljubljana, 1689.)

SLIKA 6. Morlačko selo.

(Valvasor, Johann Weichard. *Die Ehre des Hertzogthums Crain*. Ljubljana, 1689.)

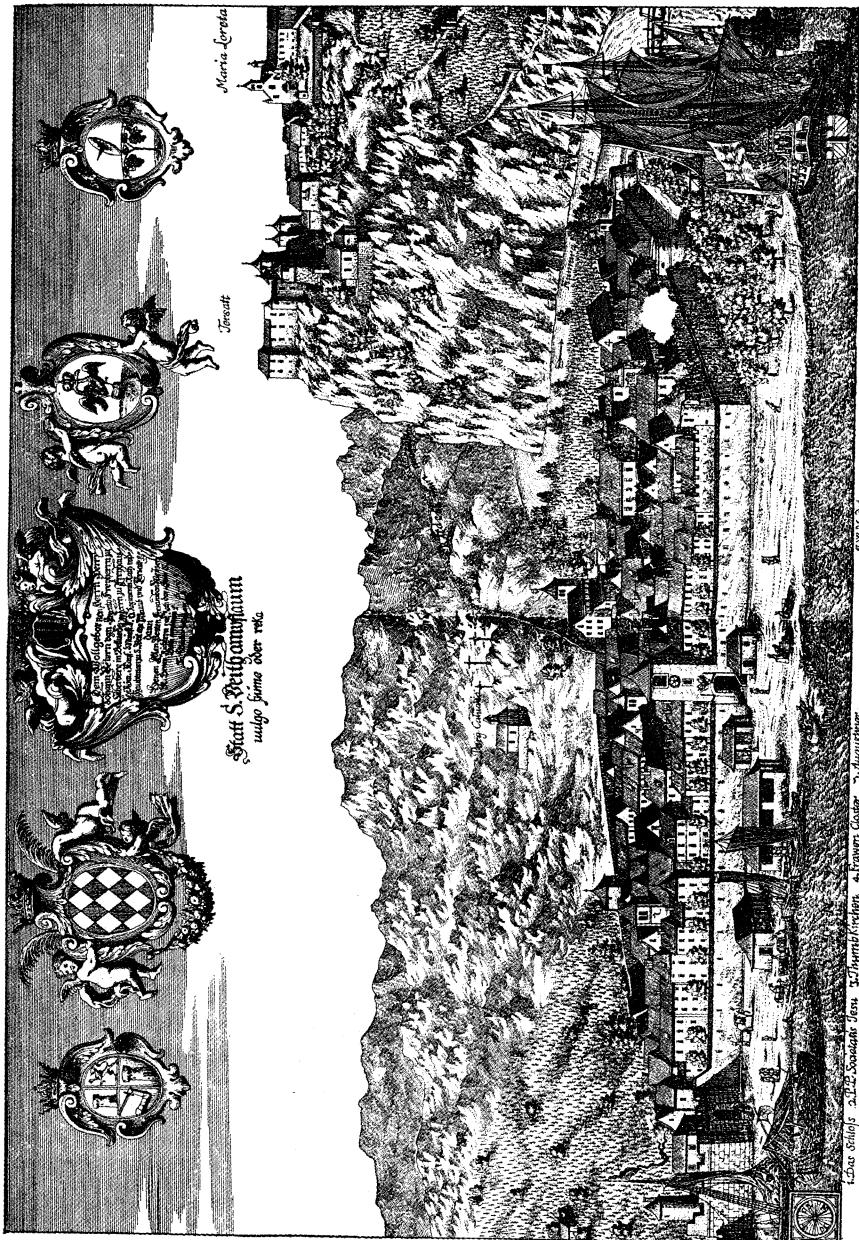

Jo: Kucht Zel:

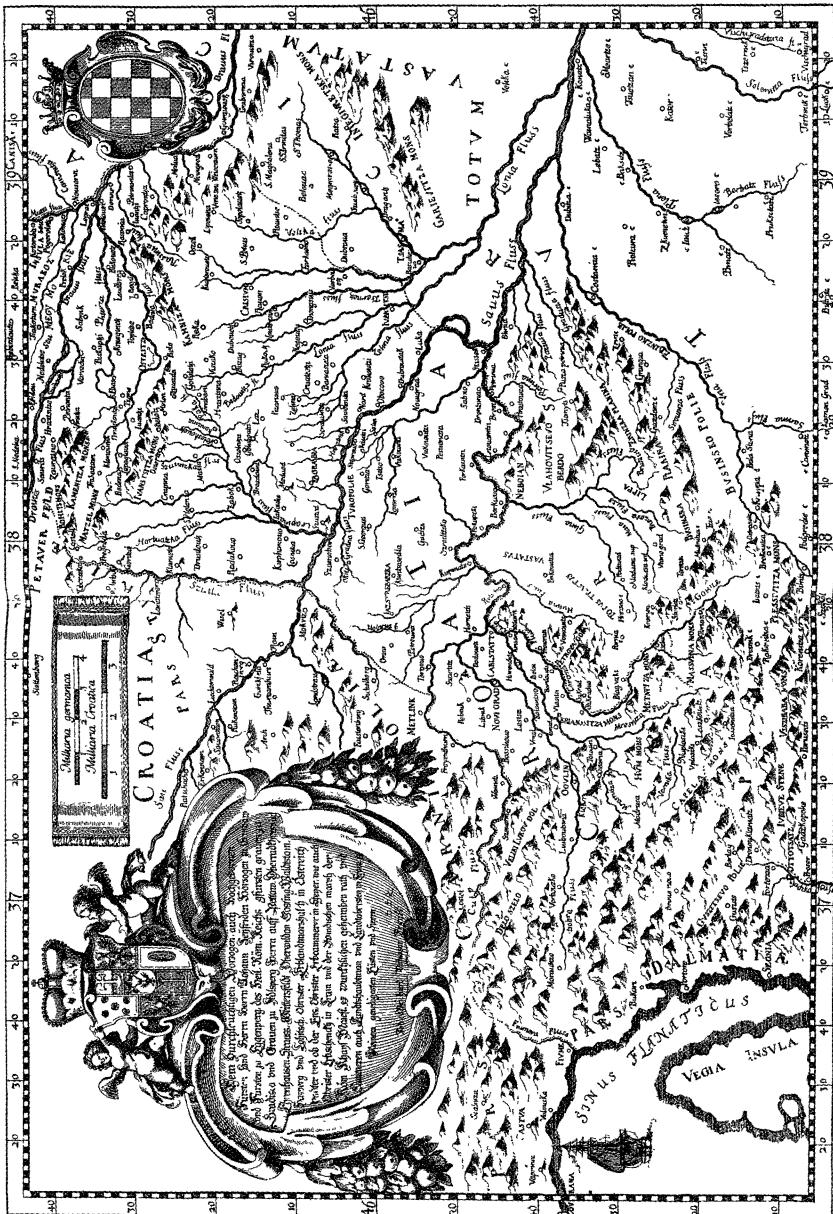
An Trost f. el

SLIKA 7. Kuga.

(Valvasor, Johann Weichard. *Die Ehre des Hertzogthums Crain*. Ljubljana, 1689.)

KARTA 8. Rijeka.
(Valvasor, Johann Weichard. *Die Ehre des Herzogthums Crain.* Ljubljana, 1689.)

KARTA 9. Hrvatska.
(Valvasor, Johann Weichard. *Die Ehre des Herzogthums Crain.* Ljubljana, 1689.)

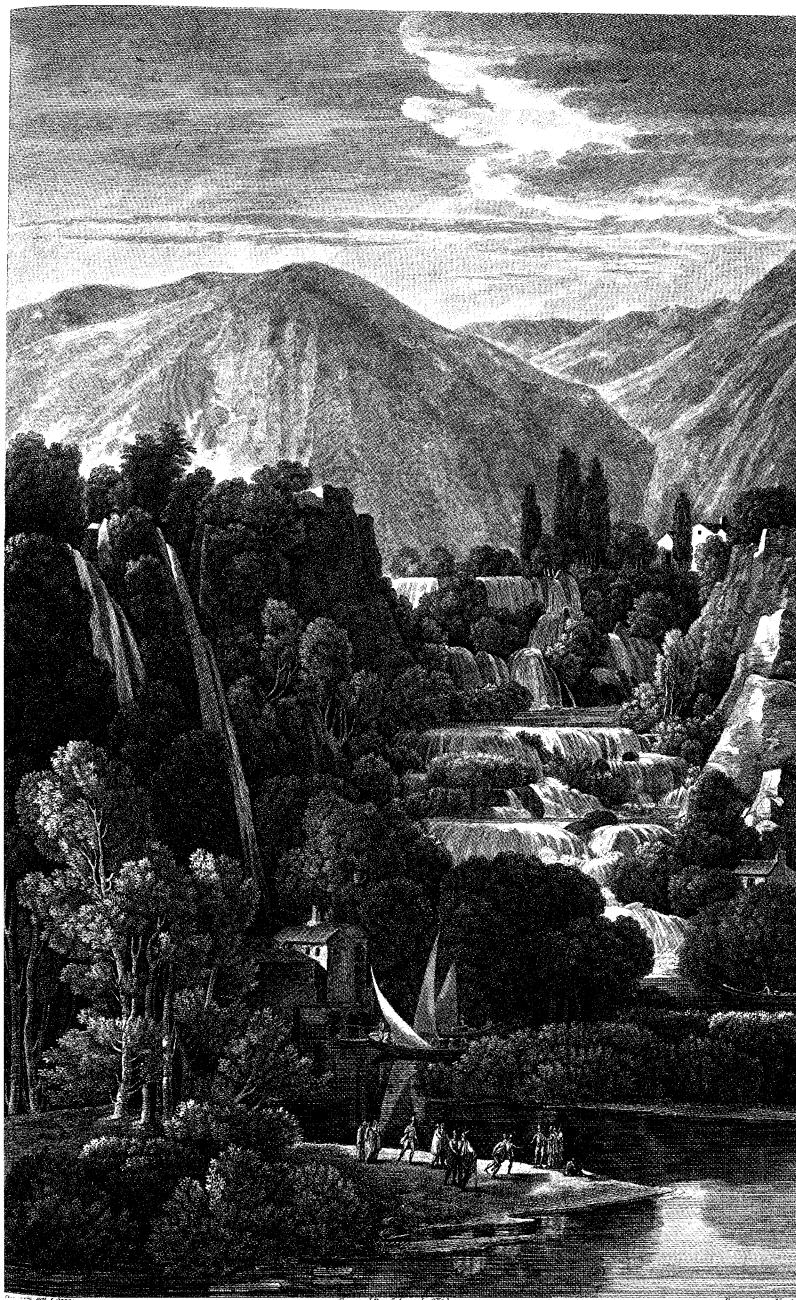

Gravé à l'eau-forte par Lepage.

VUE DE LA PORTE dite ST GRINJONA ou ST CHRYSOGONE,
à Zadar.

SLIKA 10. *Vrata sv. Krševana u Zadru.*

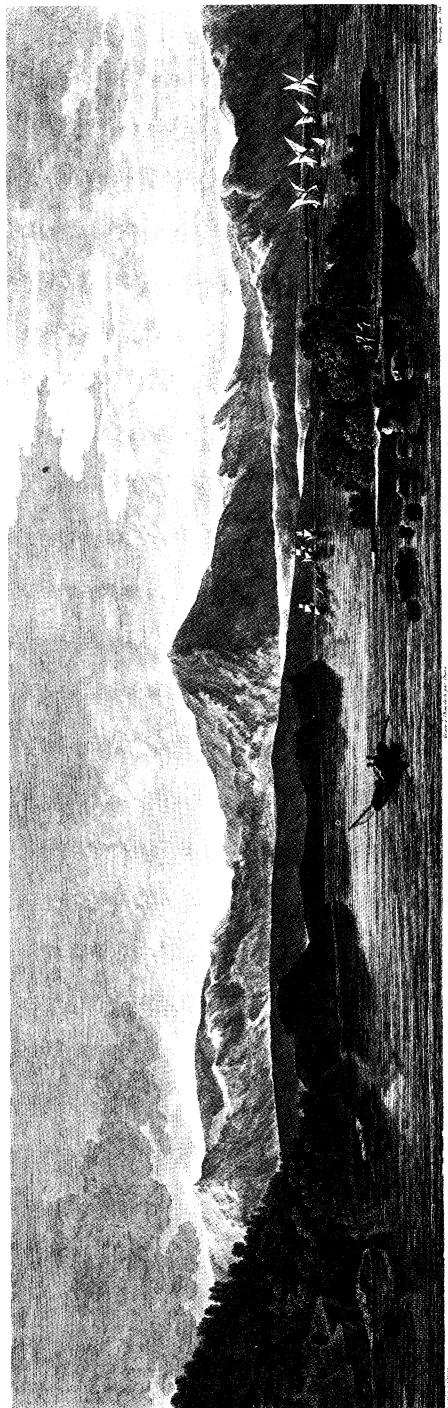
(Cassas, F. L. – Lavallée, Joseph. *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et Dalmatie.*
Pariz, 1802.)

VUE PARTICULIERE DE LA CASCADE DE LA KERKA,
au dessus de SKRADIN, en DALMATIE.

SLIKA 11. *Rijeka Krka iznad Skradina.*

(Cassas, F. L. – Lavallée, Joseph. *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et Dalmatie*. Pariz, 1802.)

VUE GÉNÉRALE DES CÔTES DE LA DALMATIE,
entre Šibenik et Split, prise au milieu du Canal.

SLIKA 12. Pogled na dalmatinsku obalu između Trogira i Splita.

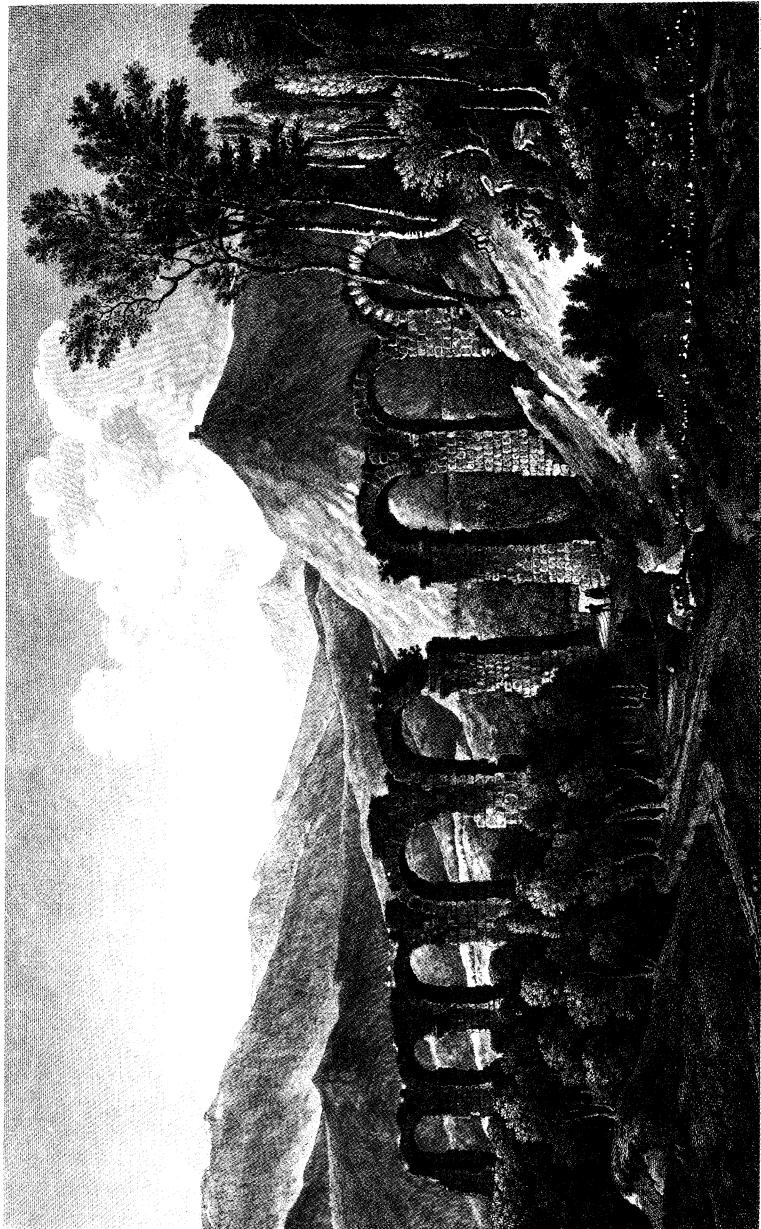
(Cassas, F. L. – Lavallée, Joseph. Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et Dalmatie. Pariz, 1802.)

COSTUMES DES HABITANS DES ENVIRONS DE SALONES,
Et vue d'une partie de l'Aqueduc

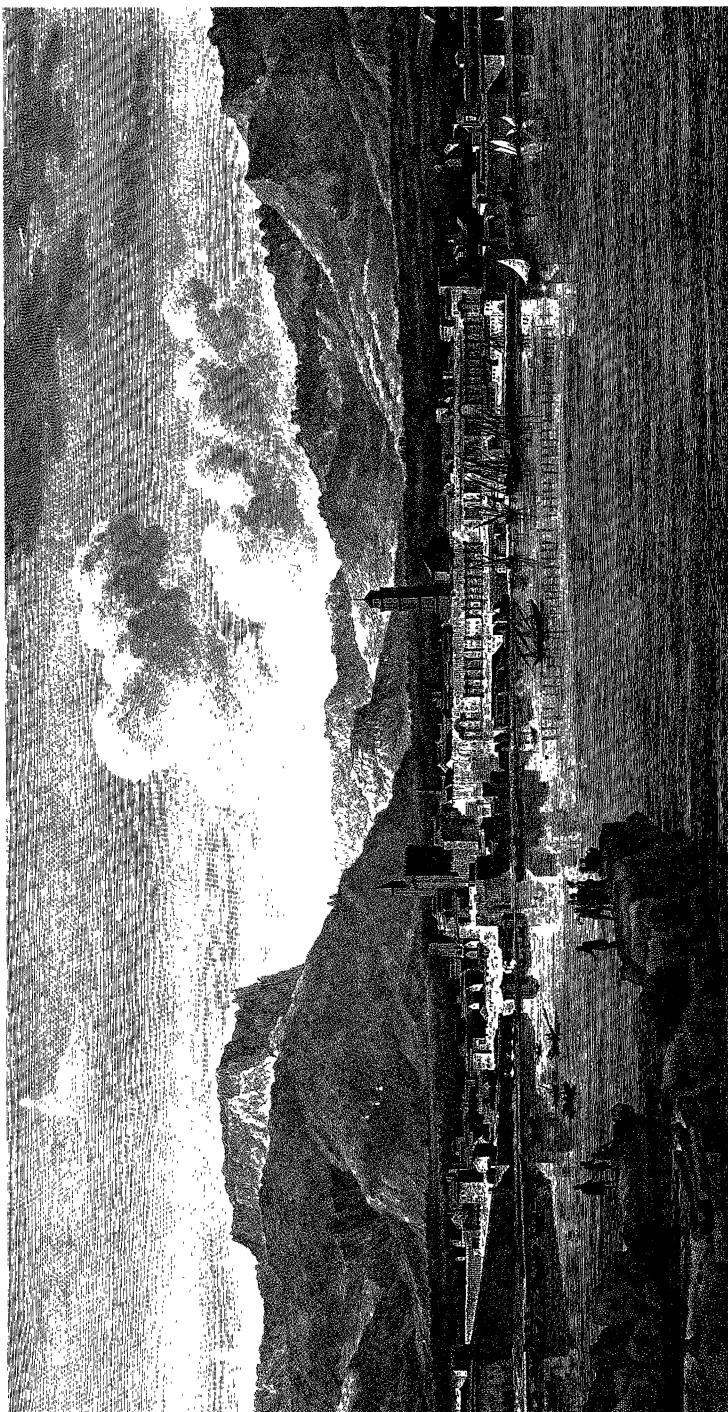
SLIKA 13. Nošnje stanovnika u solinskoj okolici.

(Cassas, F. L. – Lavallée, Joseph. *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et Dalmatie.*
Pariz, 1802.)

VUE DE L'AQUEDUC DE SAMONES,
Qui conduoit l'eau à Hydrante,

SLIKA 14. Rimski vodovod kod Soline.
(Cassas, F. L. - Lavallée, Joseph. *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et Dalmatie*. Pariz, 1802.)

SLIKA 15. Pogled na Split.

(Cas: F. L. - Lavallée, Joseph. *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et Dalmatie*. Pariz, 1802.)

Zašto je ovaj popis toliko važan za »Triplex Confinium«?

Sada već u davnim danima sedamdesetih godina proteklog stoljeća, kada sam se počeo profesionalno baviti poviješću Vojne krajine, brzo sam bio postao svjestan svojevrsnog paradoksa vojnokrajiške historiografije. Kada je riječ o izvorima za hrvatsku i srpsku povijest novog vijeka u Habsburškoj Monarhiji, malo je fondova i zbirki koji su toliko bogati kao vojnokrajiški, a ipak je vojnokrajiška povijest u obje nacionalne historiografije bila i tada, a u biti ostala do danas, razmjerno nerazvijenija, opterećenija mitovima i profesionalno kontraverzniha nego 'matrična' istraživanja u područjima bitnima za nastanak moderne hrvatske i srpske historiografije.²¹

Dijelom mi je bilo jednostavno shvatiti zašto je tome tako. Prvo, nacionalna modernost u bilo kojem od ova dva slučaja nije mogla imati svoje vitalno uporište u iskustvu vojnokrajiškog sustava, jedne od ponajvažnijih ustanova habsburške imperijalne moći. Drugo, nukleusi hrvatske i srpske nacionalne modernosti vrlo usporeno su se oblikovali, pomicali prostorno/vremenski i ustaljivali prije svega u gradskim sredinama civilnih područja, neovisno o staleškim atributima nositelja modernizacijskih inicijativa. Treće, iako se nikako ne bi moglo reći da je povijest Vojne krajine ikada bila inkompatibilna s izazovima modernosti, inovativno istraživačko 'prepoznavanje' tema modernosti uvijek je od povjesničara iziskivalo složenije postavljena pitanja, raščlanjenije pristupe i zahtjevnije metode i tehnike rada nego što je to obično bivalo u obje nacionalne historiografije. Iziskivalo je multi- i interdisciplinarnu te internacionalnu suradnju, kojih nikada nije bilo dovoljno, sve do najnovijih vremena. Četvrto, osnovni ton vojnokrajiškoj historiografiji dali su tradicionalni austrijski povjesničari 19. stoljeća, prije svega Franz Vaniček, koji su, uz sve svoje profesionalne vrline, u biti pisali apologije dinastičkom i vojnokrajiškom iskustvu kao iskustvu imperijalne institucije. Peto, iako su i hrvatski (npr. Radoslav Lopašić) i srpski povjesničari (npr. Aleksa Ivić) zarana bili počeli objavljivati izvorno arhivsko gradivo, nitko nije imao dovoljno snage, sve do najnovijih dana, ponuditi sintezu vojnokrajiške povijesti koja bi bila funkcionalna

21 Dovoljno je uzeti bilo koju sintezu bilo hrvatske, bilo srpske povijesti da bi se u to uvjerilo. Dakako da su među piscima velike razlike u poimanju vojnokrajiških vidova jedne ili druge povijesti. One su još veće kada se ima na umu da su vojnokrajiški sustavi na različite načine postojali sa sve tri imperijalne strane, tj. na habsburškoj, mletačkoj i osmanskoj. Jedini realizirani pokušaj da se o svima njima raspravlja objavljen je u: Vasa Čubrilović (ur.). *Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u Novom veku do karlovačkog mira 1699.* Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 24. i 25. aprila 1986. Beograd, 1989.

ili u jednoj ili u drugoj nacionalnoj historiografiji i dakako, povijesti Habsburške Monarhije.²²

Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch–slawonischen Militärgrenze 1535.–1881, habilitacijsku radnju građačkog profesora Karla Kaseru — objavljenu najprije u broširanu izdanju u Grazu 1986. godine — dobio sam ubrzo nakon što se pojavila i to u vrijeme kada sam praktično već bio završio rad na svojoj doktorskoj disertaciji, koja će pod naslovom *Vojna Hrvatska — La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu /1809–1813/* uskoro i sama biti obranjena i objavljena.²³ Iako sam odmah uočio neke temeljne razlike u našim pristupima vojnokrajiškoj povijesti, Kaserovo djelo me je obradovalo i novinom pristupa i ozbiljnošću istraživačkog npora. Zato sam nekoliko godina kasnije, 1993,inicirao u suradnji s pokojnjim profesorom Igorom Karamanom — s njime sam, naime, u zagrebačkom Naprijedu uređivao biblioteku »Povijest i historija« — hrvatski prijevod ovog djela. Bio sam duboko uvjeren da će hrvatsko izdanje biti važan poticaj inovacijski usmjerenim pristupima vojnokrajiškoj povijesti.²⁴ Iščitavajući knjigu s velikom pozornošću, u poglavlju »Lika« (I, 163–199, 263–265 hrvatskog izdanja) pročitao sam da su sačuvani popisi stanovništva, njihovih zemljišnih posjeda i vojnospособnih muškaraca Like i Krbave iz 1712. godine: *Ona (konstrukcija — D. R.) je bila prva što je provedena na širem području krajine i jedina je koja nam je do u pojedinosti ostala sačuvana.*²⁵ Silno me je bila inspirirala ta spoznaja. Početkom 1990-ih najveći sam dio radnog vremena proveo između svoga radnog mjesta na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Instituta za znanosti o čovjeku (Institut für die Wissenschaften vom Menschen) u Beču kao njegov gostujući, a potom i dopisni član. Bečko iskustvo mi je omogućilo suočiti se u iznimno poticajnim radnim uvjetima s temelj-

22 U međuvremenu je tiskan uistinu veliki broj radova na vojnokrajiške teme, objavljene su i monografije, sada je dostupno i dosta tiskanih izvora, a ipak se ne bi moglo reći da je vojnokrajiška historiografija predmetno, pristupima i metodama ono što bi mogla i trebala biti. U posljednjih se petnaestak godina u štočemu stanje nesumnjivo pogoršalo, imajući na umu razmjere ratnih manipulacija vojnokrajiškim temama.

S jednim uvjetnim izuzetkom, Jovan **Savković**. *Pregled postanka, razvitka i razvojačenja Vojne granice (od XVI veka do 1873. godine)*. Novi Sad, 1964, ako ne računamo vrlo sažete pregledne i u novije vrijeme zbornike, sve su sinteze dolazile prije svega s njemačkoga govornog područja, odnosno, iz svijeta (npr. E. G. Rothenberg). Tako je bilo i sa sintezama koje su se javljale kao alternative ustaljenim obrazcima interpretiranja vojnokrajiške povijesti.

23 Roksandić, 1988.

24 Rad na Naprijedovu izdanju završen je 1997. godine, tiskanjem dva sveska knjige *Slobodan seljak i vojnik*, prvog s podnaslovom »Rano krajiška društva (1545–1754).« i drugog s podnaslovom »Povojačeno društvo (1754–1881).« (Vidjeti i Drago **Roksandić**. »Predgovor. Dijaloški o povijesti Vojne krajine u Hrvatskoj.« u Kaser, 1997, 7–13). Iste se godine pojavilo i novo njemačko izdanje Kaserove knjige (Böhlau Verlag, Wien — Köln — Weimar, 1997.).

25 Kaser, I, 1997, 169.

nom problematikom, uvjetno rečeno, 'povratka čovjeku' u društvenim i humanističkim znanostima.²⁶

U to se vrijeme od Tonyja Judta, profesora s New York University i mene te više drugih povjesničara iz niza zemalja očekivalo razviti istraživanja u području »Modern History of Central Europe: Society and Politics«. Mi smo to radili počinjući s interdisciplinarnim projektom iz povijesti otpora i kolaboracije u drugom svjetskom ratu te povijesti sjećanja i pamćenja iskustva Drugoga svjetskog rata u Europi.²⁷ Istovremeno sam sudjelovao u nizu mirovnih inicijativa za okončanje rata i nasilja u Hrvatskoj i cijelom bivšem jugoslavenskom prostoru, redovito u njima sudjelujući i kao povjesničar koji kritički reflektira iskustvo rata.²⁸

Moje kritičko promišljanje iskustava Drugoga svjetskog rata te još više rata u Hrvatskoj i čitavu bivšem jugoslavenskom prostoru 1991–1995. godine još je više pojačalo moj interes za temeljna specijalistička istraživanja vojno-krajiške povijesti. Predmetno mi se ta potreba nametnula kao izraz otpora tada tako tragičnim manipulacijama vojnokrajiškom baštinom na prvom mjestu na srpskoj strani ('Republika Srpska Krajina'), ali i na hrvatskoj (obnovljeni, Huntingtonovski intonirani 'antemurale Christianitatis'). Taj je moj otpor bio izraz kontinuiteta profesionalnog poimanja predmeta vlastitih vojnokrajiških istraživanja. Iskazao sam ga možda ponajjasnije 1988. godine u »Predgovoru« svojoj već spomenutoj monografiji *Vojna Hrvatska: La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)*:

*Od tih dana u 1971. godini povijest Vojne krajine doživljavam kao povijest sistema represivnog obeščovjećenja, kao povijest uzaludnog žrtvovanja, kao povijest služništva, laži i mržnje, ali i u kontrapunktu kao povijest traganja za smislom ljudskog života, otpora uvjerenju da 'More zala ov'je svet!' (Sava Mrkalj). Možda je najvažnije da je od tada doživljavam kao povijest bilo koje druge ljudske zajednice, a to znači s legitimnim pravom da bude istražena, objašnjena i razumljena kao i bilo koja druga, nasuprot i tada i sada još uvijek raširenu uvjerenju da je povijest krajiškog 'barbarstva' contradictio in adjecto.*²⁹

26 Teško bi mi bilo i početi navoditi naslove iz odlične institutske knjižnice, u kojoj je nerijetko u rekordnom roku bilo moguće čitati najrecentniju literaturu iz čitava niza ne samo društvenih i humanističkih časopisa te što je nerijetko moglo biti i važnije, imati mogućnost raspravljati sa čitavim nizom vrhunskih eksperata o pitanjima koja su me toliko zaokupljala.

27 Vidjeti, npr. Lonnie Johnson – Klaus Nellen (ur.). *Institute for Human Sciences – Institut für die Wissenschaften vom Menschen*. Wien – Vienna, 1993, 9–10.

28 Manji dio zagrebačkih i bečkih tekstova iz toga doba objavio sam u knjizi *Protiv rata* (Prosvjeta. Zagreb, 1996.), a veći njihov bečki dio trebao bih tek objaviti u već dogovorenom izdanju jednog zagrebačkog nakladnika.

29 Roksandić, I., 1988,6.

Takva moja vlastita istraživačka usmjerenja podudarala su se s razvojnim trendovima u svjetskoj historiografiji u onom smislu koji je tada ponajbolje iskazivao Peter Burke.³⁰ Za razliku od postmodernističke teorijske isključivosti, povjesničari poput Burkea i Levyja bili su spremni prihvati svaki teorijski i istraživački izazov, ali nikada nisu bili spremni prestati podsjećati na »složenost i različitost ljudskih iskustava i ustanova koje teorije neizbjegno pojednostavuju«.³¹

S dubokim uvjerenjem sam mogao prihvati Levyjevu potrebu za mikrohistorijom kao praksom u biti temeljenom na sužavanju 'skale opserviranja', na mikroskopskoj analizi i produbljenom istraživanju dokumentarnog materijala.³² Mogao sam prihvati i njegovo odbijanje »relativizma, iracionalizma i redukcije povjesničareva rada na puku retoričku aktivnost koja interpretira tekstove, a ne same dogadaje«.³³ Takvo »sužavanje« predmeta istraživanja za mene je uvijek značilo obvezu suočavanja s iskustvom ljudskih praksi, poнаšanja, vjerovanja itd, što je s druge strane značilo interdisciplinarno razgranjivanje povijesnih istraživanja u svim onim smjerovima koji bi u pojedinih istraživačkom slučaju bili nužna prepostavka traženju mogućih odgovora. U vojnokrajiškom slučaju, neovisno je li riječ o seoskim ili gradskim (preciznije: obično protourbanim) zajednicama, to je uvijek značilo 'povratak' prije svega historijskoj demografiji, ekohistoriji, povijesti obitelji, kulturnoj i ekonomskoj antropologiji te kvantitativnoj historiji, rad s izvorima koji bi trebao osigurati prepostavke za postavljanje mnogo složenijih pitanja u vezi s iskustvima ludske opstojnosti u vojnokrajiškoj zbilji i preko granica njezinih represivnih 'neupitnosti'.

Baveći se tih godina ponajviše stoljeće kasnijim zbivanjima u Vojnoj krajini, krajem 18. i početkom 19. stoljeća, dobom iz kojega se isto tako nisu sačuvale brojne popisne dokumentacije, ličko–krbavski popis iz 1712. godine učinio mi se mogućim uporištem jedne 'obnove' vojnokrajiške historiografije. Međutim, u to doba nitko u Hrvatskoj ne bi mogao biti sposoban izvesti

30 Imam prije svega na umu dvije njegove knjige. U jednoj, u kojoj se javlja kao urednik (Peter Burke (ur.). *New Perspectives on Historical Writing*. The Pennsylvania University Press. University Park, Pennsylvania, 1991.), Burke je na problematiziranju novih područja istraživanja te pristupa i metoda uspio okupiti suradnike poput Jima Sharpea, Joan Scott, Henka Wesselinga, Giovannija Levija, Gwyna Prinsa, Roberta Darntona, Ivana Gaskellu, Richarda Tucka i Roya Portera. Pored samog Burkea, za mene je najpoticajniji bio Giovanni Levi s člankom o mikrohistoriji (»On Microhistory«, Burke, 1991, 93–113). Druga knjiga je bila Burkeovo autorsko djelo. Peter Burke. *History and Social Theory*. Cornell University Press. Ithaca–New York, 1993.

31 Izvorno: *In return, historians, like ethnographers, offer reminders of the complexity and variety of human experience and institutions which theories inevitably simplify*. Burke, 1993, 164.

32 Burke, 1991, 95.

33 Burke, 1991, 95.

takav poduhvat, poduhvat koji bi uključivao i kritičko objavljivanje tako zah-tjevnog izvora i njegovu računalnu obradu u kvantitativno–historijskom programu. Znajući da se kolega Kaser sve više počinje baviti poviješću obitelji, nastojao sam ga uvjeriti da bi ličko–krbavski popis trebalo pripremiti za tisk i više od toga — računalno obraditi u jednom od programa za procesiranje brojčanih obavijesti.³⁴

S Karlom Kaserom te s njegovim suradnicima Hannesom Granditsem i Christianom Promitzerom od proljeća 1994. godine sam raspravljaо o različitim mogućnostima istraživačke suradnje s težištem na mikrohistoriji, historijskoj demografiji i povijesti obitelji. Ličko–krbavski popis je od početka bio na popisu mogućih projekata. Kraće je vrijeme Gomirje figuriralo kao realističniji posao. Dosta je govora bilo i o Kosinju, Perušiću itd. Ipak je prevagnula izazovnost cjelovite obrade ličko–krbavskog popisa iz 1712. godine u mikrohistorijskom kontekstu. U to mi je vrijeme u Zavodu za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu bio odobren komparatistički projekt »Habsburške, mletačke i osmanske zemlje u europskoj povijesti«, što mi je omogućilo da svoje interese za mikrohistorijske studije stavim u šire kontekste. U to je doba Kaser vodio svoj projekt »Patriarchale Sozialstrukturen auf dem Balkan«,³⁵ što nam je dodatno olakšalo poduzetniju suradnju. Kako sam u to doba već uveliko držao nastavu i na Srednjoeuropskom sveučilištu (CEU) u Budimpešti, gdje je tada profesor Ivo Banac počeo utemeljivati OSI Institute on Southeastern Europe i CEU Southeastern Program, uz njegovo smo razumijevanje i inicijalnu podršku Karl Kaser i ja dogovorili u rujnu 1996. godine održavanje međunarodnoga znanstvenog kolokvija »'Triplex Confinium' poslije Bečkog rata. Problemi mikrohistorijskog istraživanja« u Budimpešti 1997. godine.³⁶ Za taj kolokvij trebala je biti pripremljena računalna obrada podataka o stanovništvu Like i Krbave 1712. godine.

Kaser je ranijih godina već bio napravio prijepis popisnih listova. Bio je to doista velik posao. Radilo se o nešto manje od tridesetak tisuća ljudi u tridesetak sela — zaokruženo rečeno i dakako, njihovim podrobno popisanim posjedima! Vjerojatno ništa manji napor nije bila ni računalna obrada. Nju su najvećim dijelom u spomenutom SPSS-u izveli Hannes Grandits i Siegfried Gruber.³⁷

34 Brzo se pokazalo da je za takve potrebe bio najprikladniji SPSS.

35 1. rujna 1995–31. kolovoza 1997.

36 Koliko sam i danas zbog toga zahvalan Ivi **Bancu**, nikako ne bih mogao zaboraviti ni uistinu iznimnu praktičnu podršku koju nam je, onda kada je bila najpotrebniјa, danomice davao dr. sc. Vladimir **Bi-landžić**, pomoćnik profesora Banca.

37 Konačno, 21. veljače 1997. godine dobio sam e-mail poruku od kolege Granditsa: ... *Ich habe den ganzen Census (ca. 1.000 Seiten) ausgedruckt und moechte ihn als ganzes nach Budapest uebermitteln. Dazu lege ich*

Kolokvij je održan 21. i 22. ožujka 1997. na Srednjoeuropskom institutu u Budimpešti. Iako su za taj kolokvij bili pripremljeni i drugi vrijedni istraživački radovi, koji su i sami bili jezgrom dugoročnijih istraživanja, računalna obrada ličko–krbavskog popisa iz 1712. godine omogućila je iznimno sadržajnu raspravu.³⁸

Popis Like i Krbave 1712. godine nastao je sa ciljem da omogući uvođenje vojnokrajiškog uređenja u ove dvije pokrajine na novim ustrojbenim pretpostavkama. Kako je bila isključena mogućnost da bi troškovi njihova finansiranja mogli biti pokriveni na isti način kako su 1578. godine bili ugovoreni između unutrašnjoaustrijskih staleža i Nadvojvode za Hrvatsku i Slavonsku krajinu, dvorske su vlasti nastojale osigurati autofinanciranje Vojne krajine u Lici i Krbavi. Seljaci su trebali dobiti zemlju na korištenje pod uvjetom obavljanja vojnokrajiških službi. Plaćene krajiške službe za 'domaće' stanovništvo nisu praktično uopće bile predviđene, čak niti za njihove starještine. Ambicija je dvorskih vlasti bila naplatama različitih taksa i kazni osigurati najveći dio novca i za plaćanje nekolicine onih koje se moralo platiti.³⁹ Dakle, vlasti su morale osigurati najpouzdaniji mogući uvid u stanovništvo i posjede kojima je ono raspolažalo.

Ovlašteno je povjerenstvo tada prikupilo obavijesti o ljudima i prostorima kakve nikada ranije na taj način u Lici i Krbavi nisu bile zapisane. Kada danas o tome razmišljamo, ne možemo previdjeti da su nam popisivači baštinili dobro bez kojega danas ne bismo mogli govoriti o historiografskom 'povratku čovjeku' i 'povratku prirodi', neovisno da li u mikrohistorijskom, historijsko–antropološkom, ekohistorijskom ili nekom drugom pristupu. Baštinili su nam dobro koje nam bitno olakšava korištenje i sve druge raspoložive dokumenta–

auch noch eine Diskette mit den Files bei, die vielleicht kopiert an alle Teilnehmer geschickt werden koennten (das erspart das Kopieren aller 1.000 Seiten). Ausserdem habe ich auch noch ein Hand–out bereitgestellt, das alle wichtigen Informationen zur 1712–Censusquelle, zur Transkription und Kodierung beinhaltet und an einem Beispiel moegliche Auswertungsprozeduren veranschaulicht. Diesem Handout sind zur Illustration auch beispielhaft Kopien des Originaldokuments und Transkripts beigelegt. (Cijeli sam Popis /oko 1 000 stranica/ isprintao i želim ga u cijelosti poslati u Budimpeštu. Tomu prilažem disketu s datotekama koje bi se moglo kopirati i poslati svim studiovicima /to bi uštedjelo fotokopiranje svih 1.000 stranica/. Osim toga priredio sam priručnik /hand–out/ koji sadrži sve važne informacije o izvoru Popis 1712, o transkripciji i kodiranju te na jednom primjeru prikazuje moguće postupke vrednovanja. Tom su priručniku za ilustraciju kao primjer dodane kopije originalnog dokumenta i transkripta.)

38 Vidi: Drago Roksandić (ur.). *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Paper (Budapest, March 21–22, 1997)*. Budimpešta, 1998. Ona je na svojevrstan način i otvorila širok prostor utemeljenju Međunarodnoga istraživačkog projekta 'Triplex Confinium' u suradnji Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odjela za jugoistočnoeuropejsku povijest Sveučilišta u Grazu te Odsjeka za povijest i Jugoistočnoeuropejskog programa Srednjoeuropskog sveučilišta u Budimpešti. Iako je čvrsta namjera postojala, iako su postojale i brojne druge pretpostavke, nikako se ne bi smjelo previdjeti učinak rada obavljena s ovim popisom u vezi te mnoštva pitanja koje su njegovi učinci potakli. U tom sam smislu gradačkim kolegama i prijateljima uistinu vrlo zahvalan.

39 Kaser, I, 1997, 170–171.

cije prije svega za ličko–krbavsko područje u to doba. Međutim, kada je riječ o istraživačkom projektu »Triplex Confinium«, potakli su nas na istraživanja mletačkih katastara za susjedna područja sjeverne Dalmacije u to doba, kao i osmanskih deftera za susjedna bosanska područja.⁴⁰

Nakon Karlovačkog mira 1699. godine, sve su tri strane nastojale steći što je moguće pouzdaniji uvid u naselbenu i društveno–gospodarsku zbilju prostora u kojem se svaka od njih morala suočavati s druge dvije u najširem rassponu izazova — od svakodnevnih potreba ljudi tog prostora do imperijalnih geostrateških kalkulacija, pri čemu su stalno morali imati u vidu ljude s tromeđe, takve kakvi su bili.

Najveći je istraživački izazov u tome što su tada sa sve tri strane novostvorene tromeđe bili ljudi koji su na različite načine nerijetko dijelili iskustvo cijele tromeđe. Bečki i Morejski rat su ispremiješali ljudе na tromeđi, nerijetko u svim smjerovima, na način na koji to nikada ranije nije bio slučaj. Iako je tromeđa povjesno stvorena već u prvoj polovici 16. stoljeća, sa svime što je u ljudskoj svakodnevniци mogla biti, ovo dugotrajno, iscrpljujuće i nerijetko vrlo surovo ratovanje — s tako velikim mirovnim promjenama granica — više nego ikada ranije poslije ranoga 16. stoljeća usmjerilo je mnogobrojne ljudske živote k novim 'počecima'. Dakako, riječ je o preživjelima jer su i ljudski gubici, o kojima malo što pouzdanijeg znamo, bili nesumnjivo vrlo veliki. Rat na tromeđi razdvojio je brojne srodnike, nerijetko i najbliže, usmjerio ljudе u nove zajednice, od obiteljskih nadalje, izmjestio ih u nove prostore, suočio s novim iskustvima, osuđujući ih istovremeno na sjećanja i pamćenja starih, iz napuštenih prostora itd. Doveo ih je nerijetko u nova, ponekad željena, a ponekad neželjena podaništva, možda i u vjere u kojima se nikada ranije ne bi bili htjeli naći. Promijenio im je stubokom živote. Dakako da u popisima s početka 18. stoljeća, čak i kada su za svoje vrijeme najbolji — poput ličko–krbavskog iz 1712. godine, nema ovakvih povijesti svakodnevnog života ili mikroistorijskih studija. Njih će tek trebati napisati, dakako, crpeći iz sve-

40 Kako se u međuvremenu Projektu pridružio i CEU History Department, njegov pročelnik profesor Alfred J. Rieber je bio podržao moju inicijativu javno distribuirati poziv (CEU History Department, Budapest, 28. svibnja 1999.) istraživačima–osmanistima koji bi htjeli raditi na kritičkom izdanju dva izvora iz 1702. godine (Tapu Tahrir 861 i Maliyeden Müdevver 10310, pohranjena u Basbakanlik Osmanli Arsivi, Istanbul), koji bi nam omogućili na susjednoj bosanskoj strani one uvide koje nam je na habsburškoj omogućio ličko–krbavski popis. Sličan poziv upućen je istraživačima–venecijanistima, s pozivom sudjelovati u istraživanjima mletačkih katastara u sjevernoj Dalmaciji početkom 18. stoljeća (12. studenog 1999.). Unatoč dosta velikim naporima, s osmanistima do danas nije ništa ozbiljno dogovoreno. Zalaganjem dr. sc. Borne Fürst–Bjeliš, s Prirodoslovno–matematičkog fakulteta u Zagrebu te njezinih suradnika prof. Olge Diklić i mr. sc. Giovanni d'Alessio započeo je rad na izbranim mletačkim katastrima. Ambicija je slijediti sličnu metodologiju kao i u Grazu, dakako, vodeći računa da je riječ o uveliko različitim izvorima.

ga dostupnog što nam je ostavilo samo to doba ili što je nastalo tradicijom, kulturnom i znanstvenom u najširem smislu.

Karlobaški izvještaj Ovlaštenog povjerenstva (7. svibnja 1713.): ispunjeni ili neispunjeni nalozi?

Sam je popis izgleda doista obavljen od 17. rujna do (vjerojatno) 30. listopada 1712. godine, kao što redovito ističe i Kaser. Budući da je Ovlašteno povjerenstvo poslalo svoj izvještaj Unutrašnjoaustrijskom Dvorskom ratnom vijeću tek 7. svibnja 1713. godine, postavlja se pitanje što je sve mogao biti razlog takvu 'kašnjenju'. Odgovor će vjerojatno biti da je izrada popisa bila samo jedna od njegovih zadaća.⁴¹

Doista, u spomenutoj Lopašićevoj zbirci regesta ističe se da je riječ o izvješću povjerenika grofa Attemsa i *Libenega gradačkome Dvorskem ratnom vijeću o razdiobi zemalja u Lici i Krbavi*.⁴²

Pitanje je ipak mnogo složenije. Prijenos vlasti u Lici i Krbavi s Unutrašnjoaustrijske Dvorske komore na Unutrašnjoaustrijsko Dvorsko ratno vijeće — koji uostalom nije značio i potpuno isključenje Komore iz pokrajinske uprave — uopće nije bio jednostavan. E. Faber bilježi sukobe među vojnim i komorskim vlastima na svim razinama od Like i Krbave do Graza i Beča

41 Ovaj je izvještaj, inače, objavljen u trećoj knjizi Lopašićevih *Spomenika Hrvatske krajine* (Lopašić, 1889, 283–301), što se u historiografiji previda. Međutim, takav kakav je tiskan sadrži dosta raznovrsnih grešaka pa su urednici odlučili uvrstiti u »Prosvjetinu« knjigu nov prijepis. S druge strane, taj dokument — Izvještaj Ovlaštenog povjerenstva od 7. svibnja 1713. godine je toliko važan, naročito u ovoj knjizi, da nam se kvalitetnije njegovo objavljivanje nametalo kao imperativna potreba. To je bilo moguće izvesti razmjerno brzo jer je u Hrvatskom državnom arhivu u fotoopijama dostupna čitava Croatica Unutrašnjoaustrijskog Dvorskog ratnog vijeća. Zahvaljujući ljubaznosti prof. dr. sc. Josipa Kolanovića, ravnatelja Arhiva, dobili smo mogućnost napraviti novi prijepis. Najljepše mu se i na ovom mjestu na tome zahvaljujemo. Realizirala ga je mr. sc. Sanja Lazanin u suradnji sa mnom. Ona je na isti način napravila i hrvatske prijevode ulomaka Izvještaja uvrštenih u ovaj dio teksta. Kaser je u svojim radovima koristio ovaj izvještaj. Koristio ga je mjestimice, u dijelovima, ali ga nije istražio i vrednovao u cijelosti. Taj će posao tek trebati obaviti, tim prije što je vrlo važan za projektne potrebe. Izvještaj sadržava, kao što ćemo vidjeti, sustavno izložene popisne naputke, vjerojatno doslovno prepisane te stavove Povjerenstva o svakome od njih, isto tako sustavno izložene.

42 Lopašić, 1889, 283. Sličnu će tvrdnju Lopašić iscrpniye iznijeti u svome radu o Marku Mesiću: *Napokon stiže god. 1712. kraljevsko rješenje, kojim je Lika i Krbava konačno oduzeta komorskoj upravi i podčinjena karlovačkomu generalu; umjesto komorskoga upravitelja postavljen bude na čelo pokrajini posebni veliki kapetan, grof Karlo Attems. Poradi buduće uprave Like i Krbave odobri kralj posebne ustanove, kojimi bude uredjena vojska, mjestna uprava i sudstvo. Zemlje je valjalo razdijeliti među žitelje s obzirom na njihove vojne službe i broj obiteljskih članova. Taj težki zadatak imao je glasom napukta od 23. srpnja god. 1712. izvesti uz kapetana grofa Attemsa Marko Mesić i komesar Lebeneg. Kako je to bio mučan posao, a težko je bilo oduzimati zemlje, što ih već pojedina sela i obitelji u vlasti držahu, nije se to moglo za života Mesićeva konačno niti izvesti, a poslije je naputak u kojecom prilagoden postojalim prilikam, pa je ponajviše svakomu ono ostalo, što je držao.* Lopašić, 1888, 99.

u vremenu koje je prethodilo vladarskoj odluci o prijenosu vlasti. Tada su Bunićani i Udbinjani bili tražili uključenje u Karlovački generalat, tužeći se pritom na komorskog ličkog kapetana Oberburga.⁴³ Vojne su vlasti to iskoristile da bi, bez dozvole s viših razina odlučivanja, intervenirale u uzbunjrenom području. Time su izazvale bijes u bečkoj Dvorskoj komori. Ova je od Dvorskoga ratnog vijeća smjesta zatražila imenovanje — kako E. Faber piše — te dodaje: *The commission consisted of councilors of the Court Chamber, a 'Viennese military commission' and Father Marko Mesić. (...) The latter had been asked repeatedly by the Court Chamber to act as a mediator between the authority and the inhabitants and had been paid out of the cameral treasury.*⁴⁴

Međutim, to nije bilo povjerenstvo o kojem je u ovom radu riječ. Pripremajući se za prelazak Like i Krbave pod vojnu vlast, vladar je svojim naputkom (*instruction*) od 12. prosinca 1711. godine imenovao *Militar hoff Commission*, u sastavu koje su se našli *Carl Leopold graff von Herberstein, Johann Christoph freyherr von Waidtmannstorff i Raimund Franz edler herr von Pozzo auf Hartenegg*, sve bečki i gradački vojni dužnosnici.⁴⁵

Oni su u Udbini, 19. ožujka 1712, pred velikim mnoštvom Ličana i Krbavljana pročitali vladarev patent o prijenosu vlasti na Dvorsko ratno vijeće, što su ovi dočekali s oduševljenjem.⁴⁶

U Karlovac su se vratili 17. rujna, a svoj su izvještaj zaključili 19. studenog i.g. S tim u vezi je važno i pitanje tko je i zašto imenovao *delegierende Commission* i to baš u sastavu *Gräniz Oberhaubtman graff von Attemis, Commissarius von Lebenegg, Erzbriester beeder graffschafften Lika, vnd Carbauia Marco Mesich?* To će očigledno trebati istražiti, ali se već sada kao vrlo vjerojatna nameće pretpostavka da je *delegierende Commission* djelovala kao svojevrsno radno tijelo *Militar hoff Commission*, sa sasvim jasno određenim naputkom, kojim ćemo se podrobnije baviti. Za razliku od grofa Attemsa i von Lebenegga, koji izgleda nisu bili ljudi većeg iskustva u Lici i Krbavi, čovjek koji je 'inkarnirao' povijest Like i Krbave od 1683. do te, 1712. godine, bio je nesumnjivo arkiđakon Marko Mesić. Bila je to paradoksalna situacija. Vojne su vlasti bile nezadovoljne i

43 Lopašić objavljuje dokumente s time u vezi u Lopašić, 1889, 247–252.

44 *Povjerenstvo se sastojalo od savjetnika Dvorske komore, 'Bečkog ratnog povjerenstva' i svećenika Marka Mesića. (...) Dvorska komora je od Marka Mesića više puta tražila da bude posrednik između vlasti i stanovništva, a bio je plaćen iz državne riznice.* Faber, 2000, 176.

45 Vidjeti njihov izvještaj od 1. prosinca 1712. godine kod Lopašića. Lopašić, 1889, 266–278. Njihovu povratak u Beč u istom je mjesecu uslijedio »Naputak za uredjenje Like i Krbave«, koji je Lopašić također objavio u istoj zbirci. Lopašić, 1889, 278–281.

46 U izvještaju s tim u vezi piše: ...*welches sye auch mit allerunterhängster veneration angehöret vnd sich bedankhet, dass euer kaysl. vnd königl. Mayst. allergnädigst geruhet haben, sie von der cameral-jurisdiction abzusondern vnd dem militari zu untergeben. (...koje su oni s najponiznjim postovanjem saslušali i zahvalili se što se Vaše Carsko i Kraljevsko Veličanstvo najmilostivije udostojalo odvojiti ih od komorske jurisdikecije i podrediti ih vojnoj.* Lopašić, 1889, 268–269.

time kako su Lika i Krbava naseljavane i kako su dijeljeni posjedi i kako su žiteljima utvrđivane obveze itd, a ako je netko u svemu tome na različite načine uvijek imao udjela, onda je to bio Marko Mesić. Lopašić o tome sam kaže: *Doseljenikom podjeljivali su naselbene listove ponajviše krajiski generali, komisari i kapitani senjski i otočki, ali na zemlje ih je namještao i selišta medju njih razdjeljivao vazda i svuda samo Marko Mesić, pa zato je on jedini, kako dokazuju mnogi sačuvani spisi i zapisnici, poznavao pravo i tačno pojedine kotare, imajući mnogo puta pri nastalim pravdah sgode i prilike, da izkaže i naznači kotare i medjaše občinam i pojedinim stanovašnikom.*⁴⁷

Mesićev je status bio mnogo više stvoren na temelju povjerenja koje je vremenom stekao kod vojnih i komorskih vlasti nego što bi ga dobio kao svećenik Senjske biskupije, u koju su unutrašnjoaustrijske vojne i komorske vlasti samo donekle mogle imati povjerenja. Ta je biskupija najpouzdanije mogla štititi hrvatske staleške interese, kada je već samim staležima takvo pravo bilo uskraćeno. Izgleda da je Mesić za sve sudionike, čak i kada su se međusobno vrlo teško sporazumijevali, bio čovjek bez kojega se u Lici i Krba-vi ne može.⁴⁸

Nije jasno tko je sve radio za potrebe Ovlaštenog povjerenstva, tj. *delegirende Commission*. Posao je bio vrlo velik, još više naporan i na kraju, birokrat-ski vrlo zahtjevan — njime je bilo obuhvaćeno 30 sela, 2.178 domaćinstava te 22.133 osobe. Povjerenstvo se moralo suočiti i najmanje s 2.178 kućnih domaćina. Rukopis popisa ima nekih 2.000 stranica, dakle, u prosjeku stranicu po domaćinstvu. Što je sve Povjerenstvo učinilo, može se istražiti ponajprije na temelju njegova izvještaja od 7. svibnja 1713. godine, nastala nekih pola godine nakon obavljenog posla popisivanja Like i Krbave. Izvještaj je bio upućen Unutrašnjoaustrijskom Dvorskom ratnom vijeću, dakle, svojim je sastavom više bio akt potvrde kontinuiteta interesa unutrašnjoaustrijskih staleža u tom dijelu Hrvatske, nego akt bečke dvorsko–apsolutističke volje. U tom je trenutku to bilo od velike važnosti kada su bili u pitanju mogući učinci rada tog povjerenstva. Izvještaj se sastoji od dvanaest dijelova, a svaki je dalje podijeljen

47 Lopašić, 1888, 62–63.

48 Nijedan iscrpniji istraživački rad još uvijek nije napisan o Senjskoj biskupiji u sporovima o budućnosti Like i Krbave do 1712. godine. Jedino je jasno da ga se ne bi moglo svesti na promatračku ulogu. Znajući koliko su hrvatski staleži službeno bili isključeni iz rasprava, moglo bi se postaviti pitanje nije li Senjska biskupija makar i posredno zastupalo i staleške interese. Još je uvijek vrlo korisna prva objavljena knjiga s tim u vezi: Manojlo **Sladović**. *Povest biskupiah senjske i modruške ili krbauske*. Trst, 1856. U novije vrijeme rimokatoličkom crkvenom poviješću tog doba ponajviše se bavi dr. sc. Mile Bogović. Među njegovim recentnijim radovima izdvojio bih sljedeće: Mile **Bogović**. »Takozvani Glavinićev opis Like i Krbave iz 1696. godine«, u *Croatica Christiana Periodica*. Br. 27/XV. Zagreb, 1991, 117–128; Mile **Bogović**. »Restauracija Katoličke Crkve u Lici i Krbavi nakon oslobođenja od Turaka godine 1689.« u *Senjski zbornik*. Br. 20. Senj, 1993, 103–118.

na dva dijela. Prvi redovito sadržava naputak Ovlaštenom povjerenstvu, možda čak i u doslovnim izričajima, a drugi sam izvještaj i, ako je to bilo potrebno, stav ovog Povjerenstva.

Dakle, prvi je zadatak bio zahtijevati od svih *titulos possesorios* njihove *Khaffbrieff, Conferier- vnd Confirmations decreten*, s tim što je nadređena *Militar hoff Commission* trebala u konačnici u provjeri i potvrdi tih dokumenata imati punog, odlučujućeg udjela. Krajnji je cilj bio da svatko u Lici i Krbavi pravomoćno bude potvrđen u svom posjedu (*Endlichen Stabiliert werde, was ein Jeder rechtmässig zu possediern, vnnd zugeniesen habe*). Bilo je to jednostavno zahtijevati, a vrlo, vrlo teško ostvariti jer je velika većina ljudi dolazila do posjeda na način koji je u to vrijeme bilo (skoro) nemoguće provjeriti. Ipak je Povjerenstvo obavilo taj posao. U izvještaju stoji da je svatko tko je po bilo kom naslovu posjedovao neku zemlju bio ispitan pred Povjerenstvom (*ante Commissionem ... befragt*). Sve su izjave zapisane, prema Izvještaju, sadržane u priloženom popisu (*in der beyligunden ganz ausführlichen Conscription annotiert vnd angemerkt seindt*).

Suglasio bih se s Kaserom da je Povjerenstvo ovim popisom dalo prednost potvrdi stanja stvorena promjenama nakon 1689. godine — sve do popisa samog. Ostaje otvoreno pitanje što je sve praktično podrazumijevao stav ... *vñß undecretierter herüber gegebene Memorialien nach woll, vnd Reiffer examinier auch Überlegung was einen Jedwedern rechtmässig zuestendig seye Jeder Parthey mit ihrer Verbschaidung obschon Hinauß gegeben, vnd selbe mithin genzlichen zufriden gestellet haben ...?*⁴⁹ Mogli bismo pretpostaviti da se to prije svega odnosilo na otvorene zemljische sporove, ali su mogući i drugačiji pristupi.

Drugo, od Povjerenstva se ipak očekivalo mnogo više nego što bi bila tek puka potvrda postojećega posjedovnog stanja. Dijelom su tome bili razlog brojni sporovi među samim stanovništvom koji su na različite načine dopirali do vlasti (... *wie alle die angebaute terrenen von denen Inwohnern quo ad Seruitia publica Bedienet werden, dieueillen sehr uill sich beschwärten, das einer der weniger terren possidiere, eben souill, alß der mehrers besizet praestieren mieste, auch nach darneben gegen ein ander ansprüch macheten...*).

⁵⁰ Dalje, dijelom su tome razlog bili sporovi u vezi sa zaposjedanjem zemlje u koje su se upuštali Otočani i Brložani, pa i drugi krajišnici Karlovačkog generalata na ličkom i krbavskom prostoru, odnosno, njihova nastojanja da povećaju svoje posjede. Kada se čita drugi napu-

49 ... *nama su predani neriješeni memorijali — nakon dublje i zrelijje provjere i razmatranja o tome što bi svakom pojedinцу po pravu pripadalo — odluke Povjerenstva dane su svakoj stranci i prema tome iste u potpunosti zadovoljili...*

50 ... *budući da bi stanovnici quo ad Seruitia publica za sve obradene zemlje plaćali porez, mnogi su se između ostalog žalili da je onaj koji posjeduje malo zemlje morao davati jednak podavanja kao i onaj s više zemlje, a osim toga imali su jedni prema drugima određena zahtjevanja.*

tak, stječe se dojam da je gradačkim vlastima bila muka od same pomisli na posjedovni kaos u Lici i Krbavi. Pritom, dakako, nije moglo biti riječi o tome kako je do kaosa došlo. Postojala je potreba da se posjedovni odnosi racionalno urede. Ovaj naputak ne sadrži ništa više od načelnog stava. Povjerenstvu to nije moglo nešto naročito koristiti.

Dugački izvještaj u vezi s naputkom br. 2, prepun obavijesti o posjedovnim sporovima, od kojih su neki potjecali iz vremena osmanske vlasti u Lici i Krbavi, odnosno, bili povezani sa sukobima zbog zemlje na nekoć imperijalnoj granici u području između Otočca i Perušića, Vrhovina i Bunića, te, dakako, naročito iz razdoblja poslije 1689. godine — sve do vremena samog popisa. Naročito je bio složen slučaj Perušićana jer su mnogi među njima konvertirali, postavši od muslimana rimokatolici, kao što je toga bilo i drugdje u Lici i Krbavi i to očigledno s velikim zalaganjem zapovijedajućeg generala Karlovačkog generalata u vrijeme rata za Liku i Krbavu, koji je svima onima koji konvertiraju obećao posjede koje su starinom uživali.⁵¹

To je dijelom ugrozilo ranije stečena 'prava' primorskih krajšnika iz 'malog rata' na granici. Doista, ...*gemelten neo Christianis mit Handt vnd Mundt versprochen, vnd zuegesaget habe, dasselbe wan Jenne bey ihren terrenen vndter vnß verbleiben alle die Jenige Confin Inenhaben, vnd genuzen sollen, wie ihnen selbe in Zeiten des türkhen zuestentig gewest weren, Vsurpirt vnd entzogen hetten, benantlichen Jantsche, Jessen, Klein— vnd Grosß Rauniane, vnd Silena Poliona bij auf den benandten Skok, welches lezte orth die Metales zwischen Perusik, vnd Wunitsch von vrhalten gewesen sein sollen, vnd bij an däto annoch die Punitschaner sogestalten geniesen (...).*⁵²

Ovim dolazimo do pitanja pokrštavanja ličko-krbavskih muslimana, tj. do pitanja koje je u svakom pogledu imalo veliku težinu u zbivanjima u Lici i Krbavi u to doba. Iako se u popisu malo ljudi bilo izjasnilo novopokrštenima, Izvještaj nam otkriva da je mnoštvo sporova bilo upravo s njima u vezi i dva

51 Marko Mesić je znatno kasnije, 26. ožujka 1709. godine, očigledno zbog mnogih razloga, javno posvjedočio kako su pokršteni perušički muslimani: *Ja pop Marko Mesić, arkižakan Like i Krbave, svidočim s ovim mojim otvorenim pismom toliko gospodinu komandantu, koliko cesarskoj pravdi i svake vrste časti gospodi, i poglavitim i vitežkim ljudem, kako u ono doba, kad se je vazela Like i Krbava, je došao pred grad Perušić pokojni dobroga spomenuća gospodin Ivan Josef grof od Herbersteina, general Karlovački i z manom skupa stojeci na vratih Perušičkih gori spomenuti gospodin, a Turci, ki su ostali u Perušiću, da će se krstiti, svi suizašli pred grad, i počel je meni govoriti, da im povim, da ki godar se hoće krstiti i veran biti g. Bogu, veri katoličanskoj i njih cesarovoj svitlosti, da je svakomu sve ono, što je užival za Turčina, mužkomu i ženskomu, a on, ki je prošal, da sve njegovo ostaje pod cesara, i da u napridak nimadu živiti onim načinom niti pravicom, kako su pod Turčinom, po nijedan način, nego kakovom pravicom krščani živu, tako oni i njihova dica da živu u svakom dugovanju. To svidočim polag moje konšciencie i to zna svaki, ki je ondi bil, ki će prav reći, kako i ja. Pisano u Mušluku, na 26. marca 1709. Idem qui supra. Lopašić, 1889, 246–247.*

52 ...spomenutim je novim kršćanima (zapovijedajući general — op. prev.) prisegnuo i obećao ostaviti, ako ostanu na svom zemljишtu pod našom vlašću, sve one konfine u vlasništvo i na uživanje koje su im pripadale u tursko vrijeme, (a koje su Otočani — op. prev.) uzurpirali i oduzeli — spomenute Janče, Jessen, Male i Velike Ravnjane te Zelenu Poljanu sve do spomenutog Skoka, koje je zadnje mjesto bilo od davnine međaš (Metales) između Perušića i Bunića, a sve do sada uživaju ga Bunićani...

desetljeća poslije njihove konverzije. Zato bih se na ovom mjestu zadržao na tom pitanju. Odmah bih htio reći da pitanje u osnovi smatram historiografski krajnje otvorenim, a i jednom od iznimno važnih u hrvatskoj ranonovovjekovnoj povijesti. Neovisno o tome kako je do pokrštavanja došlo, bio je to skoro slučaj bez presedana da jedna oveća skupina muslimana, očigledno autohtonog porijekla, ushtjedne prijeći na rimokatoličanstvo pod uvjetom da joj bude dopušteno zadržati posjede. Ne treba sumnjati da je to ponajviše bila najbolja zemљa. Raspoloživa je građa krajnje nedovoljna za bilo kakve daleko-sežnje zaključke.

U Lopašićevoj se zbirci nalaze tri dokumenta koji to potvrđuju. Prvi je pismo brinjskog popa Marka Mesića vikaru Senjske biskupije, kanoniku Stjepanu Božiću od 25. srpnja 1689., kojim mu je ovaj javio da će *u utorak poiti kerstti Turke u Liku*. S tim u vezi ga je zamolio *licencziu y auctoritet*, pravdajući svoju molbu zapovješću zapovijedajućeg generala grofa Herbersteina da pokrsti ličke muslimane. Budući da će mu biti teško samu pokrstiti sve one koji bi to htjeli, molio je da se s njime pošalje *jednoga dobra redovnika*, a ako to ovaj ne bi htio dopustiti, Mesić bi htio *potribouati jednoga fratra, sto bi szuim nam popom szu-prot reputacij bilo, y u napridak morebiti kvar*.

Mesiću je bilo najvažnije da netko s njime krene te da ponese sa sobom vina, *za sto tamo nitti chie naiti uina, ni mesza, a kruha nechie ochie bitti*. Pored toga molio je Božića da mu nađe *doktrinu heruaczku, zach ie ja nimam, y kakouih drugih heruaczkih knixich* itd. Dalje: *Szuetoga ulia posalite mi, sto sze veche more, zach ie tih liudi dosta*.⁵³

Sljedećeg je dana, 26. srpnja, grof Herberstein iz Karlovca molio vladara da dopusti pokrštavanje ličko–krbavskih muslimana, što je ovaj 30. ožujka 1690. godine i dopustio. O tome je ostao sačuvan samo fragmentaran trag:

Relation von der gewesten herrn generalen zu Carlstatt, graffen I.I. von Herberstein wegen eroberung Licae vnd Corbaue, vnd dessen vorschlag, dass denen Türkhen, so alda verbleiben vnd getauft worden, ihre guetter vnd grundt, wie sie es vorhero gewessen, gelassen werden möcht. Datirt Carlstatt, 26. Jullij 1689.

*Hierüber von ihero kays. Mayestet die aprobation vnderm 30. martij 1690. nicht al-lein eingelangt, sondern anbey aller gnedigst anbeulchen worden, guette Khristliche dahin zu stöllen, auf dass dieselbe alda verbleibende neue Christen in glauben vnterweisen sollen.*⁵⁴ U nastavku Lopašić dodaje da samo izuzeće nije žalivože mogao naći ni u arhivu ni u registraturi ratnoga ministarstva.⁵⁵ Skoro je sigurno da bi podrobnije

53 Lopašić, 1885, 395, Izvornik u arhivu kaptola Segnskoga.

54 Izuzeće bivšeg gospodina generala u Karlovcu grofa I(vana J(osipa). Herbersteina zbog osvajanja Like i Krbave, i njegov prijedlog da bi se Turcima, ako ostanu i pokrste se, trebalo ostaviti njihova imanja i zemљa kako je to prije bilo. Datirano Karlovac, 26. srpnja 1689. Lopašić, 1885, 395–396, Croatica, 1724, juli, fasc. 2.

55 Lopašić 1885, 395–396, Croatica, 1724, juli, fasc. 2.

istraživanje pomoglo pronaći više drugih dokumenata u vezi s ovom vrlo važnom epizodom ličke i krbavske povijesti tog doba. Istraživanja Stjepana Pavićića ostaju još uvijek neprevladana.

Mesićeva misionarska djelatnost u Lici i Krbavi nije bila s 'oduševljenjem' podržavana u Senjskoj biskupiji. Ostaje otvoreno pitanje koji su tome sve bili uzroci. U Lopašićevoj je zbirci objavljen koncept pisma kanonika Božića generalu Herbersteinu od 16. listopada 1689. godine, koje otvara više pitanja. Ponajprije, kanonik je odgovorio na pismo koje mu je general bio uputio 12. t.m, očigledno ga prekorijevajući zbog njegova odnosa spram Mesića. Drugo, kanoniku nije sporan Mesićev misionarski rad u načelu: *...al uzrok mandata ucigniena gustom plouanu Mesichu bisse, da on ne samo u Liku y Karbauu, pače po različnih mistih y darxauah nepristanom prohodechi prez suakoga moga znania, a plouaina gniegoua u neredu nahodechi se, kako da ie sam suoi praelat, y mene licet immeritum zada vicara capitulara spoznati nechie.*

Treće, izgleda da je Božića najviše smetalo prepostavljanje Mesićeva misionarskog rada radu drugih, koji su imali ovlaštenje biskupa Glavinića. Bili su to kanonici Račić i Domazetović, *...koy po dua misecza del uechi onoga naroda karstechi y u ueri catholiçanskoi izuceuaiuchi s vlastouitim ne malim troskom ...⁵⁶*

Očigledno je u pitanju bila bitka za vlast u Lici i Krbavi, u kojoj je Mesić, sudeći prema ovim izvorima, bio čovjek 'generalske stranke'. Ipak, bilo bi to silno pojednostavljinjanje. Mesić je nesumnjivo bio isuviše jaka osobnost, spremna ulaziti u sve moguće vrste aranžmana, ako su oni, po njegovu mišljenju, vodili do nekoga od njegovih ciljeva. (Ipak, ostaje potreba za monografijom o Mesiću.)

Koliko je ličko-krbavskih muslimana bilo pokršteno, neovisno o tome jesu li ostali katolici ili se vratili u islam odlazeći u Bosnu, doista je teško reći. Prema jednom izvješću senjsko-modruškog ili krbavskog biskupa Benedikta Bedekovića Svetoj Stolici od 23. siječnja 1708. godine, taj broj nije bio mali: *In Comitatu Likensi, et Corbaviensi extunt Animae circiter 13.000 ex Jugo Mahometico in Catholicam fidem Assumptae, quibus praesunt decem Sacerdotes, eosdemque in fide Ortodoxa incessanter instruere satagunt.⁵⁷*

Znajući koliko je u to doba u Lici i Krbavi inače bilo žitelja, teško da bismo mogli prihvati ovaj podatak kao pouzdan. Ipak je sigurno da je broj pokrštenih bio velik, kao što je sigurno da se dosta njih iselilo u Bosnu, a nije mali broj onih kojima se statistički brzo izgubio trag kao »novim kršćanima«.

Da bi stvorili prepostavke za unošenje kakva-takva reda u posjedovne odnose na nekadašnjim graničnim područjima Primorske krajine, odnosno,

56 Lopašić, 1885, 395, Koncept u arhivu kaptola Senjskoga.

57 Marko Jačov. *Spisi tajnog vatikanskog arhiva XVI-XVIII veka*. Beograd, 1983, 186.

Karlovačkog generalata i Like i Krbave, trebalo je najprije što jasnije utvrditi graničnu crtlu do 1683. godine. Povjerenstvo je to i pokušalo učiniti, iako to uopće nije bilo jednostavno. U državnopravnom smislu takva granica nikada nije postojala.

Radilo se o sljedećoj graničnoj crti. Danas bi je vrijedilo što je moguće preciznije rekonstruirati: ... zu solichen Ende dan haben wür allen möglichsten fleiß angekhert, den wahren beweistumb darüber wo von alters hero die metales Confinii zwischen Berusik vnd Attotschaz wohren; nach arth des Gräniz gebrauch durch die alten uninteresierten gränizern genau zu wissen, welche einhöllig contestiern, vnd bestöttigen, daß solicher alte Confin per lineam rectam von den wasser Koren auf das schlosß Deruegniak so hart an Rounione anligendt, von danen auf Werpilo Radoff Clanaz neben den feldt Turionsghi, vnd Miletina Corida welche 2 örther dermahlen die Wallachen von Villitsch vndter der haubt[mannschaft] Attotachaz gehörig possediern, von hinen durch den Waldt Babina gora, durch Babina gora auf Broschie alwo ein grosser See in der greſſe eines dorffs woselbst ein gemeines orth in eissersten Confin, vnd alda öfters sowoll die Türkhen alß die vnsrigen zufüschen pflegen, von dar auf den vornembsten Perg Blisiuza welicher die Likam von der Türkhai, oder Bosnien vndterscheidt, wan man danenhero angemerhken metalem per lineam rectam nachgehet, so fahlet zu der graffschafft Lika niht allein die quaestionierten örther Jantsche, Klein vnd groß Rauniane, Jessen, vnndt Sileua Polione sambt den schlosß Deruegniak, sondern auch Turiansghi, Miletina Corida, vnd Bressouaz...⁵⁸ Doduše, u Lopašićevu radu o Mesiću navodi se drugi jedan opis granice između osmanske Like i Krbave te habsburške Primorske krajine. U nekom nedatiranom trenutku u to doba napravio ga je Durak-aga Kozličić, *dizdar Široke kule*.⁵⁹

Primorski su krajišnici — u tom dijelu više njihov vlaški (Viličani i Brložani), a manje bunjevački dio — nerijetko bili obiteljski razdjeljeni imperijalnom granicom, a još su češće na različite načine koristili zemlju s druge strane granice daleko prije početka rata. Naročito su oni slom osmanske vlasti iskoristili da 'legaliziraju' svoja 'prava', onako kako su ih oni poimali. Vjerojatno to ne bi nikada ni bilo sporno da se zapovijedajući general Herberstein nije odlučio za pokrštavanje ličkih i krbavskih muslimana, koji su ne malim svo-

58 ...u svrhu uložili smo sav mogući trud kako bismo uz pomoć starih, nepristranih krajišnika došli do pouzdanog dokaza o tome gdje je od davnine bila granica između Perušića i Otočca, kako su je običavali koristiti te koji jednodušno kontestiraju i potvrđuju da je ta stara granica išla ravnom crtom od vode Koren do turdog grada Deruegniak, vrlo blizu Rounione, a odatle na Werpilo Radoff Clanaz pored Turionsghi polja i Miletina Corida — ta dva mjeseta trenutno posjeduju Vlasi iz Vilića, koje pripada kapetaniji Otočac — od tamo kroz šumu Babina gora preko Babine gore na Broschie, gdje se nalazi veliko jezero veličine jednog sela — zajedničko mjesto na krajnjoj granici konfina na kojem i Turci i naši često znaju pecati ribe — od tamo na najvažniju planinu Plješivicu (Perg Blisiuza), koja razdvaja Liku od Turske odnosno Bosne. Ako se od tamo po ravnoj crti prati naznačeni medaš, grofoviji Lici bi pripali ne samo sporni Janče, Veliko i Malo Ravnjane, Jesen i Zelena Poljana zajedno s tvrdim gradom Drvenjakom nego i Turionsghi, Miletina Corida i Bressouaz ...

59 Lopašić, 1888, 54–55.

jim dijelom u vrijeme posvemašnjeg sloma osmanske moći na mnoštvu strana bili spremni na taj način sačuvati svoje živote i ništa manje — posjede. Međutim, nisu bila u pitanju samo imovinska prava novopokrštenih. Do zemlje su teško dolazili i »pravi rimokatolici« (...*auch andere biß 60 des wahren Röm[isch] Cath[olischen] Glaubens genossene Perusianer ohne Gruntstükh leben miesen...*). Pored toga, vlastima nikako nije odgovaralo da se pravoslavnii posjedovno učvršćuju sve do nove granice Osmanskog Carstva. Bilo im je stalo da se u tom prostoru stvori jasna rimokatolička većina.

O tome svjedoči i ovaj ulomak navedenog dijela Izvještaja: ... *anderer seits auch auf denen zurukh behombenden örthern ein ganze Haubt[mannschaft] von denen Röm[isch] Cath[olischen] glaubens genossenen angesezt werden können, welches umb souill mehrers erforderlich sein will, alß uill ohne deme die Eysester gräniz gegen der ottomanischen Portten in lauther von dem Schischmatischen ab Ecclesia damnirten glauben, oder Sect constituit ist...*⁶⁰ Dakle, neovisno o vladarskim povlastima pravoslavnima u to doba, koje su već bile protegnute i na Liku i Krbavu, unutrašnjoaustrijski plemići nisu smatrali da su njima na bilo koji način obvezani.⁶¹

Da bi se u uspjelo u smirivanju napetosti na staroj granici, Povjerenstvo je smatralo potrebnim obvezati otočačkog kapetana grofa Jacoba Strassolda da spriječi svoje podređene Otočane, Brložane i Vilićane zaposjedati zemlju u novim stečevinama. Iznoseći djelić sporova u vezi s posjedovnim odnosima na granici Primorske krajine s Likom i Krbavom, htio bih upozoriti da je takvih sporova bilo na svim stranama granica ove dvije pokrajine i prema velebitskom području i dakako, još više prema novoj habsburško–mletačkoj granici

60 ... s druge strane, u iznova stečenim mijestima mogla bi se namjestiti cijela jedna kapetanija od rimokatoličkih vjernika, što će biti tim potrebitije jer se i bez toga na najisturenijoj granici prema osmanskoj Porti nalaze samo (pripadnici) šizmatičke, od Crkve izopćene vjere ili sekte ...

61 Mesićev bi odnos prema pravoslavnima i pravoslavlju isto tako trebalo podrobnije istražiti. Sadašnje, bipolarno strukturirane predodžbe, teško da bi izdržale ozbiljnija istraživanja. Lopašić, iako idealizirajući, indicira što bi sve trebalo biti predmet istraživanja: *I pop Marko Mesić je, osobito dok je bio odsutan vladika Ljubović, upravljao donekle i poslovi pravoslavne crkve; on je smetao, kako Emanuel Sladović u poviesti biskupije serijsko–modruške kaže, sebično i simeonsko prodavanje parohija i protopopija, pa je dielio parohije, nevaljale popove karao, ali se takodjer brinuo, da mogu svećenici živjeti među narodom, nadielivši i pravoslavne crkve i popove zemljami. Zbog takove skrbi ima više priznanica ondašnjega pravoslavnoga svećenstva brižljivu Marku Mesiću. God. 1702. dao je Mesić protopopu ličkom u Raduču zemlje, proste od svake daće, toliko, koliko je pripadalno na 23 duše, a popu Pavlici u gornjem selu Raduču zemlje za dvadeset duša. Isto tako dao je Mesić popu u Ploči zemlje, ... , a te zemlje da budu za uvek proste od svake službe i da ostanu popovske. I pop Nikola Popović u Počitelju dobio je od Mesića dovoljno zemlje i pismo na nju, pa je bio još mnogo godina kasnije (g. 1725.) kapetanu Pavlu Mudrovčiću zahvalan, što mu je izhodio kod Mesića zemlje kod vode Počiteljice. Lopašić, 1888, 67–68. S time u vezi, kada je riječ o Mesiću, ništa se ne može naći kod Grbića i Radeke. Vidi: Manojlo Grbić. Karlovačko vladarištvu. Knj. I–III. Topusko, 1990; Milan Radeka. Gornja krajina ili Karlovačko vladarištvu. Lika, Krbava, Gacka, Kapelsko, Kordun i Banija. Zagreb, 1975.*

od Triplex Confiniuma prema morskoj obali. U različitim dijelovima Izvještaja o tome ima dosta vrlo korisnih obavijesti.

Treće, od Povjerenstva se bilo očekivalo da će među Ličanima i Krbavljanima stvoriti prepostavke za preraspodjelu zemljišnih posjeda usklađenu sa stvarnim potrebama njihovih domaćinstava i dakako, vojne službe u pješaštvu ili konjaništvu, imajući na umu da bi morali uvažavati činjenicu da su uspjeli osigurati uključenje u Vojnu krajinu: ... so wolt es Jedoch billich sein, das keiner vor dem andern in praestierung dern herrn diensten, et ad portanda onera publica mehr, oder weniger grauirt, sondern durchgehendts eine proportionierte gleichheit introducirt werde...⁶²

Da bi procjene mogle biti što pouzdanije, Povjerenstvo je bilo zaduženo popisati i ukupno žiteljstvo oba spola i posebno one koji su bili sposobni za vojnu službu. Cilj je bio uvesti stalni popis (*ein ordentliches register*), koji bi omogućio isto tako stalno praćenje potreba.

Povjerenstvo se doista moglo pohvaliti da je popisalo ljude i posjede u Lici i Krbavi. Očigledno sa zadovoljstvom je u njemački pisanom izvještaju upotrijebilo latinski naslov sačinjenog popisa *Conscriptio tenerorum, et animarum utriusque Sexus in Commitatibus Likae, et Corbauiae existentibus*. Dakako da ono nije moglo iskazati isto zadovoljstvo izvještavajući o prvom dijelu trećeg naputka. Moglo se jedino reći da bi bilo jako opasno (*gefährlich*) pokretati bilo kakva pitanja u vezi s posjedima kada je riječ o ljudima koji su te posjede stekli sabljom itd. Drugo ništa nisu mogli ni napisati jer je bilo potpuno neutemeljeno očekivati od takva jednog povjerenstva da u jedva mjesec dana obavi posao popisa žitelja i dobara te istovremeno riješi sva moguća otvorena posjedovna pitanja stvarana najmanje četvrt stoljeća i to na način koji će biti primjeren potrebama uspješnog funkcioniranja vojnokrajiškog sustava na tromeđi!

Četvrto, naseljavanje Like i Krbave te posjedovne sporove Povjerenstvo je trebalo rješavati ravnajući se prema još jednom važnom načelu izgradnje uređenih naselja, tj. napuštanjem tada posvuda rasutih obitavališta. Nova su naselja trebala nastajati na prometnicama te na pogodnim mjestima s dosta vode i drva. Važno je bilo, prema naputku, graditi nova naselja vodeći računa o prijelazima u Osmansko Carstvo i Mletačku Republiku. Na kraju, zbog veće sigurnosti i mira, naselja je trebalo graditi tako da rimokatolici te rimokatolički obraćenici i pravoslavni budu međusobno odvojeni! Dakako da je to uključivalo razmjene posjeda, ali i druge mjere potrebne da bi se ostvarilo međusobno razdvajanje inovjernika! O tome se izrijekom kaže: ... dabey in obacht genommen werden solle, damit wo möglich die Schismatische Wallachen allein,

62 ... tako bi ipak pravedno bilo da nitko prilikom obavljanja službe vladaru et ad portanda onera publica nije više ili manje opterećen od drugih, nego da se bez razlike uvede razmjerna jednakost (opterećenja — op. prev.).

vnd die Catholische, oder neo Christiani auch widerumben allein, vnd von einander Separierter wohnen möchten, wegen welicher Zusamen ziechung aber, vnd zuforderist wegen verwex[lung] oder austauschung deren Grundstükken die possessores selbsten vndteneinander sich güettlich zuuergleichen haben wurden, in dem ihnen an durch nichts Derogirt, sondern alles nur zu ihrer selbst aignen könftigen sicherheit, vnnd bessern Ruhe angesechen seye.⁶³

Povjerenstvo je jedino moglo zaključiti da je to izazov s kojim se ne bi moglo suočiti bez odlučnih i oštih mjera i to poduzetih na najvišim razinama vlasti i moći. Isto bi se moglo zaključiti iz načina kako je Povjerenstvo izvijestilo o etnokonfesionalnim razdvajanjima naselja. Izričaj je takav da se mora zapitati da li su njegovi članovi išta poduzeli da bi takav jedan cilj bio ostvaren. Očigledno je da je zemlja pogodna za gospodarstvo bila najvažniji motiv posjedovnih sporova među Ličanima i Krbavljanima, a da su etnokonfesionalni kriteriji imali veću težinu samo onda kada su mogli biti uspješno primjenjeni da bi se došlo do što više što bolje zemlje. U slučajevima kada bi se neke obitelji negdje naselile pod uvjetima i na način koji su zadovoljavali njihova očekivanja, jako ih je teško u to doba bilo uveriti da bi trebali ići negdje drugdje da bi mogli živjeti u etnokonfesionalno homogenom naselju. Međutim, iz popisnih je podataka jasno, što uočava i Kaser, da je većina naselja već i u to doba bila monoetnokonfesionalna.

Peto, u to doba više nije imala smisla gradnja utvrda koje će nastajati razdvojeno od naselja. Fortifikacijske su funkcije postajale samo jedne, nesumnjivo vrlo važne, ali ne i jedine u razvitku naselja koja su trebala udovoljavati nizu novih potreba. Po načinu kako se pisalo naputke moguće je prepoznati komorske interese, ali je za vjerovati da su i vojne vlasti u Grazu bar donekle dijelile takvu potrebu. Naime, Lika i Krbava su bile odveć prostrane i smještene na odveć važnom razmeđu, a da ne bi imale i jačih naselja gradskog tipa, odnosno, čak i manja uređenja naselja koja će moći udovoljiti raznovrsnijim potrebama. U petom naputku se u tom smislu spomenulo, s različitim motivacijama, Korenicu, Udbinu i Ribnik te Gračac i Zvonograd itd. U tom se članku isto tako moralno naglasiti da će mnogobrojne graditeljske potrebe morati biti zadovoljavane besplatnom rabotom, doduše koristeći se pojmom koji se moglo različito prevoditi (*laboribus gratuitis*).

Povjerenstvo je moglo podsjetiti da su brojne mjere sa cijelim tim pitanjem u vezi već bile poduzimane te da su i naselja i utvrde u nizu slučajeva bili građeni kako bi se to i dalje htjelo i to na način koji se preporuča — korište-

⁶³ ...pritom je trebalo paziti na to da, gdje god je to moguće, šizmatički Vlasi — kao i katolići ili novopokršteni — stajnu sami, razdvojeno jedni od drugih. Međutim, zbog takvog bi se okupljanja (istovjernika — op. prev.) i prije svega zbog zamjene ili razmjene zemljišta, sami vlasnici trebali međusobno sporazumno nagoditi, budući da im time ništa ne bi bilo derogirano već bi sve služilo samo za njihovu buduću sigurnost i bolji mir.

njem neplaćenog rada stanovništva. Dakako da je mnoštvo teškoća ostajalo i dalje, kada je riječ o zahtjevnijim poslovima. Bili su to poslovi koji su iziskivali prikupljanje većih količina drvne građe itd, a što će iziskivati, prema mišljenju Povjerenstva, primjerena naređenja već za sljedeće proljeće ili ljeto.

Šesto, arkidakon Marko Mesić je, prema mišljenju druge dvojice članova Povjerenstva, najbolje znao u čemu su se sve sastojali sporovi u vezi s posjedima u Brezovcu, Homoljcu te Velikoj i Maloj Popini, a najjasnije mu je bilo kako bi te sporove valjalo riješiti. Njegovo je rješenje uključivalo i naseljavanje *Catholische Christen* u Homoljcu i Brezovcu, kojih je tada još uvijek bilo dosta bez zemlje. S Mesićevom smrću postalo je očigledno teže tražiti rješenja koja bi Povjerenstvo zadovoljila.

U Brezovcu i Homoljcu sukobljavali su se primorski Brložani s krbavskim Koreničanima, s tim što su argumenti jednih i drugih, kao i situacije jednih i drugih nerijetko bili toliko isprepleteni ili teško razrješivi, da rješenje никакo ne bi moglo biti jednostavno. Pored toga, bili su to posjedi većim dijelom mnogo bliži Koreničanima, koji su uz to i mnogo brže brojčano jačali, tako da i u slučajevima kada argumenti nisu išli njima u prilog, rješenja su nametala sama stanja. Ipak, imajući na umu blizinu Bihaća i geostrategijsku važnost kraja, Povjerenstvo je bilo mišljenja da bi u spornom prostoru trebalo naseliti nekih 200 kuća katolika. U šestoj točki Izvještaja izrijekom se kaže: ... *wie wür es niht anderst hoffen wollen, das man volgbahr ein Neye ansidlung von einer ganzen haubt[mannschaft] mit lauther Christ Cath[olischen] glaubens genossenen gegen 200 heyser, wan man auch gleich einem guetten antheill von Bressouaz denen Corenit-schaner sownig gruntstückh haben, zuewidmete, oder mehr alda ansidlete, einsezen kön-dte, Nebst deme weiters ist in g[na]den zuerwögen, das das orth Correniza respectu der haubtstatt Bichatsch der eiserste posto seye, vnd selber in lauther Schismatischen glau-bens genossenen bestechet, dachero auch hierwillen mehr alß erforderlich ratio Status gi-bet, das man wenigist in den eisersten gränizen die Catholischen einsezen zu khönen al-len möglichsten fleiß anwenden solle, welches dermahlen auf soliche weiß bewerkhet, mithin also auch die Ehre des höchsten befördert, vnd zugleich auch ein Nambhaftes von denen Ney ansidleten ad Cassam Militarem geschafft, vnd gebracht werden köndte.*⁶⁴

Sedmo, Naputak je Povjerenstvo naročito obvezivao voditi računa o interesima Rimokatoličke crkve u Lici i Krbavi, koja je u to vrijeme, prema

64 ... kako se ne želimo drugačije nadati, moglo bi se prema tome započeti s novim naseljavanjem cijele jedne kapetanije s oko dujeto kuća samo katoličkih vjernika, ako bi se jedan dobar dio Brezovca odmah ustupio Koreničanima, koji imaju malo zemlje ili bi ih se tamo više naselilo. Uz to bi nadalje trebalo milostivo uzeti u obzir da je mjesto Koreni-ca najisturenjiji položaj prema Bihaću i da je nastanjeno samim šizmatičkim vjernicima. Stoga ovdje ratio Status nadasve zahtijeva da se uloži sav mogući napor kako bi se barem na krajnjoj granici mogli postaviti katolici, što bi se sada moglo postići na taj način te time također pridonijeti najvišoj časti i istodobno bi se od novonaseljenih mogla namaknuti znatna sredstva za vojnu blagaju.

tvrđnjama katoličkih svećenika, svojim statusom i utjecajem bila mnogo slabija od Pravoslavne crkve i njezinih *Schismatischen pastores*, koji imaju i mnogo jači utjecaj na narod. Dakako, sve su to tvrdnje iz Naputka. Imajući na umu interes Rimokatoličke crkve u Monarhiji, od Povjerenstva se traži da predloži sredstva i načine kojima bi se ti interesi zaštitili i unaprijedili u Lici i Krbavi. U tom se smislu u sedmoj točki Naputka na kraju kaže: ...also solten wüür Delegierte Commissarien alle sorg, vnd fleiß ankheren, vnd trachten wiewoll berührter Catholischen geistlichkheit Entweder durch Zuetheillung genuegsamer Grundstückhen, durch Zechendt, oder sonst durch einigerley ersinliches mittl der Competente Vndterhalt zu wegen gebracht, vnd verschafft werden möchte, in weitherer Considerierung, wo man die vorgemelte haupt Posten anzulegen vermaine, auch des vorhabens seye, vnd allerdings haben wolle, die Catholischen pfarn, vnd Kürchen dabey zu schen.⁶⁵

Povjerenstvo je ispitalo što bi se moglo učiniti u vezi s dodjeljivanjem zemljишnih posjeda katoličkim svećenicima a što eventualno uvođenjem crkvene desetine te zaključilo da nijedno od tih rješenja ne bi polučilo željene učinke. Raspoložive zemlje više nema, a uvođenje desetine bi bilo odveć opasno. Toliko se katoličkim svećenicima ipak nije smjelo ići u susret: *Erstlichen wahren keine Vacante grundstükhen, anderseiths ist die einführung des Zechent pro hic, et nunc allzugefährlich zu sein, billichermassen ermössen, vnd erachtet worden.*

Po njegovu bi mišljenju najbolje rješenje bilo povećanje pomoći, uključujući *Subsistenz mitl* svećenicima. Sve bi se to dijelom podmirivalo i obvezivanjem *Schismatische Wallachen* koji uživaju zemlje što su nekoć pripadale katolicima. Povjerenstvo se nije suglasilo da ima katoličkih svećenika koja su u krajnjoj oskudici. Ono je također prikazalo i složeni položaj pravoslavnih paroha koji žive u svojim domaćinstvima. Najviše je pažnje ono posvetilo mjerama koje bi trebalo poduzeti da se ojača položaj Rimokatoličke crkve u Lici i Krbavi u odnosu spram *Schismathische* u skladu s imperijalnim imperativima. Po njihovu se mišljenju sve svodilo na postupnu misionarsku djelatnost, usporedno s primjeronom politikom. S tim u vezi, zaključak sedme točke Izvještaja je bio sljedeći: ...wirdt dises Leztere aller erst tractu temporis mit bester politica, vnd nur Successiue vorgenommen werden, miessen, welche genzliche ausrottung nach, vnd nach mehrers Zeit gebrauchen wirt, worüber die weithere obsorg, vnd Vertilgung uill mehrers denen frequenten heilligen Missionen obligen will, denen man ex parte Dominii iederzeit alle hilfliche handtbietung laisten wirt, zu denen anligenden haupt Posten aber, alß Udbina, vnd Ribnik allein, könen zwar die Catholischen nacher Core-

65 ...dakle trebali bi mi, ovlašteni povjerenici, uložiti sve napore i nastojati — iako se spomenutim katoličkim svećenicima želi pribaviti i osigurati doličnu egzistenciju dodjelom dovoljne količine zemljišta, desetinom ili nekim drugim mogućim sredstvima — da se dalje razmotri gdje se mislilo, namjeravalo i htjelo podići spomenuta glavna uporišta da se tamo previde katoličke župe i crkve.

*niza, Gratsaz, vnd Suonigrad, hingegen miessen nur die Schischmathischen Wallachen massen selber orthen lauter vntichtige Glaubens genossene zusamen gezogen werden.*⁶⁶

Osmo, u dijelu *respectu oeconomi* od Povjeranstva se očekivalo doprinijeti rješavanju pitanja ubiranja prihoda. Poslije svega što se zbilo u Lici i Krbavi od 1689. nadalje, nitko više nije imao iluzija kakve bi bile posljedice uvođenja *Contribution, Kopf Steyer*. Ipak se nije moglo odustati od ubiranja prihoda, makar ubiranjem kazni, različitih taksa, kao što su takse za potvrdu postavljenja kapetana, porkulaba, knezova i zastavnika itd. Bilo je to očigledno nedovoljno domišljeno rješenje jer se gornjem sloju ličkih i krbavskih patrijarhalnih zajednica uskraćivalo mogućnost da i sami profitiraju ubiranjem kazni i sl, a što je još gore, očekivalo se da će opterećivanjem njihovih prihoda biti omogućeno ubiranje državnih prihoda. Taj je sloj ipak bio presudan za uspješno ostvarivanje dalekosežnijih ciljeva habsburške politike! Povjeranstvo je moglo iz vlastitog iskustva osjetiti kakve bi sve posljedice moglo imati uvođenje državno poželjnih opterećenja. Ponajprije, uopće nije bilo jednostavno privoljeti ljudi da se popišu i dadu iskaze o svojim posjedima. Glasine su išle tako daleko da se u popisu vidjelo namjeru *sye gränizer durch die abgeordnete Delegierte Commission, vnd von solicher vorgenobener Conscription zu bauern, oder tributarien zumachen*.⁶⁷ Povjeranstvo se naročito žalilo da kratkoču vremena u kojem je tako brojne poslove trebalo obaviti te ukazalo na ograničene ili čak i štetne učinke predviđenih mjera, iako, dakako, uopće nije dovodilo u pitanje potrebu da se i u Lici i Krbavi počne voditi drugačiju politiku, primjerenu potrebama.

Deveto, Povjeranstvu je rečeno da bi budući naseljenici u Lici i Krbavi najvećim dijelom trebali biti rimokatolici (*damit soliche wan anderst möglich, in lauter Römisch[e] Catholische Christen bestechen*), koji bi svoja imanja dobivali u arendu, koji bi godišnje bili opterećeni davanjima te istovremeno bili i krajšnici, s tim što bi njihove obvezе ne bi bile seljačke. Sve je to Povjeranstvu bilo neprovedivo. Prvo, nigdje u pokrajinama više nije bilo raspoloživih zemalja (*primo seint in der ganzen Lika, vnd Carbauia kein oedt stehende Grindt Sine possessoribus, in dem sobaldt ein Grundt in vorigen Jahren Vacand worden ist*), a bilo kakvi pokušaji da se uvedu predložena rješenja, kojih je bilo i još ih uvijek mjestimice ima, pokazuju se neuspješnima.

66 ...morat će se ovo posljednje prije svega tractu temporis obaviti s najboljom politica i samo Successiue, čime će potpuno iskorjenjivanje zahtijevati prilično vremena, pri čemu će daljnja briga i zatiranje (pravoslavlja — op. prev.) biti puno više u nadležnosti učestalih svetih misija, kojima će se ex parte Dominii u svaku dobu pružiti svu moguću pomoć. U susjednim utvrdama, kao što su Udbina i sam Ribnik, mogu se okupiti katolici, a u Korenici, Gračacu i Zvonogradu, naprotiv, moraju se okupiti samo šizmatički Vlasi jer su u istim mesta samo loši /vntichtige/ vjernici.

67 ... [da] izaslano Ovlašteno povjeranstvo poduzetom konstrukcijom njih krajšnike pretvoriti u seljake ili tributare.

Deseto, gospičko područje, zajedno s dijelom bilajskoga (*der District Gospičs sambt dem theill, der vmb Bellai gelegen*), bilo je namijenjeno komorskem zapovjedniku, a ubuduće bi njegov status drugačije trebalo riješiti. Njemačka se posada s mjesecnim plaćama u njemu ne bi mogla održati, a i svakovrsne potrebe zapovjedništva se ne bi mogle jednostavno podmirivati iz prihoda »distrikta« sa svim ograničenjima u opterećivanju stanovništva. Povjerenstvo je u Gospicu zateklo teško stanje. U njemu jedva da je ičega bilo ostalo što bi omogućavalo udovoljavanje novim potrebama, od krupne stoke nadalje. Doista, njemačku bi posadu tamo bilo vrlo teško naseliti i to ne samo zbog posjedovnih pitanja, već i zbog ograničenih mogućnosti održanja s malim prihodima koje ima. Povjerenstvo ne bi čudilo kada bi počela dezertirati.

Jedanaesto i dvanaesto, Naputak se iznova vraćao pitanju taksi za potvrdu posjedovnih lista i svih promjena u vlasništvu, ustrajući na stavu da se ništa s time u vezi više ne bi moglo raditi bez odgovarajućeg postupka. Povjerenstvu je isto tako bilo propisano kako će obaviti svoj posao, od smjera kretanja — nadalje.

Na kraju je Povjerenstvo sa svoje strane, s dužnim iskazima podaničkog uvažavanja, izvjestilo o teškim uvjetima u kojima je obavilo svoj posao, krećući se Likom i Krbavom u svim smjerovima, očigledno i po vrlo lošem vremenu, u uvjetima koji nisu bili svakidašnji — uključujući smještaj koji nerijetko nije bio nikakav. Ono je naročito istaklo teškoće rada s ljudima u Lici i Krbavi te ako u nekim svojim zadaćama nije uspjelo, uzroke treba tražiti na drugoj strani, tj. u *deme annoch vndisciplinierten gräniz Vollkh.*

Izvještaj je datiran sa 7. svibnjem 1713. u Karlobagu, što znači, a za to ima dovoljno potvrda, da su članovi Povjerenstva ostali u Lici i Krbavi cijelu zimu, sve do proljeća. Ostaje pitanje što su sve radili nakon što su završili popis. To će svakako trebati istražiti.

Carl Raimund graff von Attimis i J. F. Edler von Lehenegg su, zajedno s preminulim Markom Mesićem, za razliku od brojnih drugih povjerenstava, obavili posao koji će u dugoročnjoj perspektivi ostati kao jedno od najtrajnijih uporišta habsburške vojne vlasti u Lici i Krbavi. Možda je tome bilo tako što su mnogobrojne ambicije u Grazu i Beču umjeli svesti na mjere ličkih i krbavskih stvarnosti, takvih kakve su bile, a da istovremeno nisu zatvarali mogućnosti sve neizbjježnjim promjenama u mnogo čemu.

Umjesto zaključka

Imajući na umu duže vremensko trajanje od kasnoga 15. stoljeća do ranoga 18. stoljeća u prostoru tromeđe s historijsko-demografskog te šire, s društveno-povijesnog stajališta, najveći se 'rez' dogodio ranije i to od kasnoga 15. do kasnoga 16. stoljeća. S postupnim nestankom kasnosrednjovjekovnoga hrvatskog društva, odnosno, s njegovim distiktivnim vojnokrajiškim preobrazbama u tri imperijalna podaništva — što je na sve tri strane uključivalo vojnokrajišku integraciju različitih socioprofesionalnih i etnokonfesionalnih skupina vrlo različita porijekla — na svakoj od tri strane tromeđe bila su stvorena tri tipa pograničnih vojnokrajiških društava. Svako od njih bilo je u različitu odnosu prema 'civilnim' jezgrama iz kojih je generirano (hrvatsko-slavonski provincijal u habsburškom podaništvu, dalmatinske komune u mletačkom te posebni slučaj Bosanskog pašaluka kao serhata).

Kako je najveći dio prostora tromeđe bio prostor dinarskih planina, u sva tri vojnokrajiška društva važan je bio i udio bunjevačkih/morlačkih/vlaških zajednica. Njihov način života i privređivanja, njihov pravni položaj, kao i njihove vojnokrajiške obaveze, mogli su se vremenom donekle mijenjati čak i na istim stranama, a još više voljnim ili nevoljnim prelascima u druga imperijalna podaništva, a da se u osnovi ništa bitno ne bi mijenjalo. S deteriorizacijom ekosistema tromeđe do kraja 17. i početka 18. stoljeća vlaške zajednice su one koje se u njemu egzistencijalno najbolje mogu održati. To je glavni razlog što se sve tri strane u ratovima tog doba natječu koja će ih više dobiti u svoje podaništvo, odnosno, koja će drugim djelima smanjiti udio vlaških podanika. Kako su se te zajednice na tromeđi primarno bavile **transhumantnim** stочarstvom, a sekundarno poljodjelstvom, njihovi su se vlastiti interesi na najosebujnije načine isprepletali s imperijalnim interesima jedne ili više sila.

U tom bi smislu bilo teško prihvatići da je kolonizacija ličkog i krbavskog prostora poslije 1689. godine bila na prvom mjestu 'anarhični' proces u svijetu patrijarhalnih zajednica. Kao što pokazuje iskustvo ovog popisa, naročito obavijesti iz Izvještaja Ovlaštenog povjerenstva, uvijek su vlasti — koje tamo nikada nisu bile samo jedne provenijencije — imale velikog, ako ne i odlučujućeg utjecaja na svakovrsne promjene. Drugo je pitanje kako su vlasti dje-lovale. Bilo je to nerijetko po obrascima ponašanja i vrijednostima tih zajednica, ali uvijek i s motivacijama koje su od tog svijeta bile vrlo, vrlo daleko. To je jedna od tema istraživanja koja tek slijedi nakon objavlјivanja *Popis Like i Krbave 1712. godine. Obitelj, zemljишni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj* Karla Kasera i suradnika.

*Prilozi*⁶⁸

TABLICA 1
Naseljenost u selima Like/Krbave 1696., 1701. i 1712.

Selo	Obitelji 1696.				Obitelji 1701.				Obitelji 1712.			
	N*	H*	B*	V*	N	H	B	V	N	H	B	V
Perušić i Kaluđerovac	56	—	—	—	70	20	6	—	33	56	8	15
Novi i Divoselo	28	34	—	—	16	20	—	30	8	54	—	53
Široka Kula	12	—	—	40	12	—	—	50	—	—	—	59
Budak i Mušaluk	29	—	—	—	37	5	—	—	1	50	—	—
Bilaj i Ostrovica	23	—	—	30	19	12	—	34	3	12	—	31
Ribnik i Počitelj	5	8	—	40	7	23	—	40	—	30	—	41
Vrbac	—	—	—	40	—	—	—	54	—	—	—	43
Mogorić	—	—	—	—	—	—	—	66	—	—	—	65
Raduč i Ploča	—	—	—	50	—	—	—	120	—	—	—	113
Medak	—	—	—	70	—	—	—	111	—	1	—	111
Lovinac	—	—	—	—	—	—	94	21	—	—	95	26
Gračac	—	—	—	—	—	—	10	105	—	—	—	156
Zvonograd i Popina	—	—	—	—	—	—	—	70	—	—	—	188
Bruvno	—	—	—	—	—	—	—	50	—	—	—	45
Komić	—	—	—	—	—	—	—	60	—	—	—	29
Srednja Gora	—	—	—	—	—	—	—	34	—	—	—	33
Udbina	—	—	—	—	—	—	14	1	—	44	6	20
Visuć	—	—	—	—	—	—	—	42	—	—	—	58
Podlapac	—	—	—	—	—	40	—	—	—	52	—	—
Pisač	—	—	—	—	—	—	—	32	—	—	—	49

68 Prilozi su preuzeti iz sljedećih knjiga: Karl Kaser. *Slobodan seljak i vojnik: Knjiga 1. Rana krajiska društva (1545–1754.)*, *Knjiga 2. Povojačeno društvo (1754–1881)*. Naprijed. Zagreb, 1997; Hannes Grandits i Karl Kaser. »Familie und Gesellschaft in der habsburgischen Militärgrenze: Lika und Krbava zu Beginn des 18. Jahrhunderts.« u Drago Roksandić (ur.). *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers (Budapest, March 21–22, 1997)*. Institute on Southeastern Europe, Central European University. Budapest, 1998; Drago Roksandić i Nataša Štefanec (ur.). *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium. International Project Conference Papers (Graz, December 9–12, 1998)*. CEU History Department Working Paper Series 4. Budapest, 2000. te iz knjige: Karl Kaser – Hannes Grandits – Siegfried Gruber. *Popis Like i Krbave 1712. godine. Obitelj, zemljivo posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*. SKD Prosvjeta. Zagreb, 2003.

Bunić	8	-	-	-	-	-	-	180	1	-	-	96
Korenica	-	-	-	30	-	-	-	80	-	-	-	119
Jošane, Pećane i Mekinjar	-	-	-	-	-	-	-	40	-	-	-	115
Pazarište	-	-	50	-	-	-	-	105	-	-	95	-
Mutilić i Mazin	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	96
Ukupno	161	42	50	300	161	120	229	1.120	46	299	204	1.561
	553				1.630				2.110			

* N = novi kršćani; H = Hrvati; B = Bunjevci; V = Vlasi.

TABLICA 2
Porast stanovništva u Ličkom distriktu 1712. do 1746.

Kapetanija	Stanovnika 1712.	Stanovnika 1746.	±%
Bilaj	536	1.296	+ 142,0
Bunić	3.326	5.922	+ 78,0
Gračac	1.940	2.166	+ 11,6
Lovinac	2.907	4.301	+ 47,9
Medak	1.160	1.048	- 9,7
Novi	1.129	1.631	+ 44,5
Perušić	1.888	3.011	+ 59,5
Podlapac	2.412	3.077	+ 27,6
Ribnik	720	838	+ 16,4
Udbina	3.405	3.748	+ 10,1
Vrebac	1.570	2.023	+ 28,8
Zvonograd	3.212	1.531	- 52,3
Porkulabija			
Komić	404	415	+ 2,7
Pazarište	1.188	1.976	+ 66,3
Široka Kula	695	1.001	+ 44,0
Smiljan	1.405	2.149	+ 52,9
Ukupno	27.898	36.133	+ 29,5

TABLICA 3
Prosječna veličina obitelji u pojednim selima Ličkog distrikta 1712.

Selo	Stanovnici sa zemljишnim posjedom	Obitelji sa zemljишnim posjedom	Prosječna veličina obitelji	Pretežno
Bilaj	106	12	8,8	Hrvati
Brušane	130	19	6,8	Hrvati
Bruvno	658	45	14,6	Vlasi
Budak	258	33	7,8	Hrvati
Bunić	1.376	97	14,2	Vlasi
Divoselo	591	53	11,1	Vlasi
Gračac	1.651	156	10,6	Vlasi
Jošane	589	43	13,7	Vlasi
Kaluđerovac	163	27	6,0	Hrvati
Komić	347	29	12,0	Vlasi
Korenica	1.691	119	14,2	Vlasi
Lovinac	1.417	121	11,7	Bunjevci
Mazin	495	40	12,4	Vlasi
Medak	1.160	112	10,4	Vlasi
Mekinjar	632	59	10,7	Vlasi
Mogorić	715	65	11,0	Vlasi
Mušaluk	136	18	7,6	Hrvati
Mutilić	497	56	8,9	Vlasi
Novi	462	62	7,4	Hrvati
Ostrovica	408	34	12,0	Vlasi
Pazarište	1.047	95	11,0	Bunjevci
Pećane	142	13	10,9	Vlasi
Perušić	961	85	11,3	Novokršćani
Pisač	602	49	12,3	Vlasi
Ploča	527	43	12,4	Vlasi
Podlapac	409	52	7,9	Hrvati
Popina	1.212	93	13,0	Vlasi
Počitelj	504	41	12,3	Vlasi
Raduč	775	70	11,1	Vlasi
Ribnik	202	30	6,7	Hrvati

Široka Kula	668	59	11,3	Vlasi
Smiljan	1.153	120	9,6	Bunjevci
Srednja Gora	431	33	13,1	Vlasi
Udbina	52	70	7,5	Hrvati
Visuć	611	58	10,5	Vlasi
Vrebac	746	43	17,3	Vlasi
Zvonigrad	1.292	95	13,6	Vlasi
Ukupno	25.291	2.249	11,2	

TABLICA 4

Usporedni prikaz veličine obitelji u pojedinim selima Ličkog distrikta 1712.

Selо	Ukupno	Broj članova obitelji								
		1–5	6–10	11–15	16–20	21–25	26–30	31–35	36–40	više
Bilaj	24	9	11	2	1	–	–	1	–	–
	100%	37,5	45,8	8,3	4,2	–	–	4,2	–	–
Bruvno	45	4	14	9	7	4	4	1	2	
	100%	8,9	31,1	20,0	15,6	8,9	8,9	2,2	4,4	
Budak	33	9	17	4	3	–	–	–	–	
	100%	27,3	51,5	12,1	9,1	–	–	–	–	
Bunić	150	20	42	36	18	17	13	3	1	
	100%	13,3	28,0	24,0	12,0	11,3	8,7	2,0	0,7	
Divoselo	53	5	25	14	7	1	–	1	–	
	100%	9,4	47,2	26,4	13,2	1,9	–	1,9	–	
Gračac	158	25	70	42	11	5	2	2	1	
	100%	15,8	44,3	26,6	7,0	3,1	1,3	1,3	0,6	
Kaluđerovac	27	8	17	2	–	–	–	–	–	
	100%	29,6	63,0	7,4	–	–	–	–	–	
Komić	29	2	10	11	4	2	–	–	–	
	100%	6,9	34,5	37,9	13,8	6,9	–	–	–	
Korenica	109	10	32	22	22	15	7	1		
	100%	9,2	29,3	20,2	20,2	13,8	6,4	0,9	–	
Lovinac	123	14	47	33	20	5	2	–	1	
	100%	11,4	38,2	26,8	16,3	4,1	2,4	–	0,8	
Mazin	40	5	13	12	5	3	2	–	–	

	100%	12,5	32,5	30,0	12,5	7,5	5,0		
Medak	69	10	32	16	4	6	–	1	–
	100%	14,5	46,4	23,2	5,8	8,7	–	1,4	–
Mekinjar	59	7	30	14	3	3	–	2	–
	100%	11,9	50,8	23,7	5,1	5,1	–	3,4	–
Mogorić	65	5	31	16	9	3	1	–	–
	100%	7,7	47,7	24,6	13,8	4,6	1,6	–	–
Mušaluk	18	5	7	5	–	1	–	–	–
	100%	27,8	38,9	27,8	–	5,5	–	–	–
Mutilić	56	11	31	8	6	–	–	–	–
	100%	19,6	55,4	14,3	10,7	–	–	–	–
Novi	62	13	41	8	–	–	–	–	–
	100%	21,0	66,1	12,9	–	–	–	–	–
Ostrovica	35	4	14	9	4	2	2	–	–
	100%	11,4	40,1	25,7	11,4	5,7	5,7	–	–
Pazarište	102	5	56	25	10	4	–	–	2
	100%	4,9	54,9	24,5	9,8	3,9	–	–	2,0
Pećane	13	1	6	3	1	2	–	–	–
	100%	7,7	46,1	23,1	7,7	15,4	–	–	–
Perušić	80	10	31	24	9	4	1	1	–
	100%	12,5	38,8	30,0	11,3	5,0	1,2	1,2	–
Ploča	43	2	24	9	3	2	2	1	
	100%	4,7	55,8	20,9	6,9	4,7	4,7	2,3	–
Popina	89	19	26	17	7	9	6	3	1
	100%	21,3	29,2	19,1	7,9	10,1	6,7	3,3	1,2
Počitelj	41	3	14	15	4	4	1	–	–
	100%	7,3	34,1	36,6	9,8	9,8	2,4	–	–
Raduč	70	5	33	18	8	3	2	1	
	100%	7,1	47,2	25,7	11,4	4,3	2,9	1,4	–
Ribnik	30	12	14	3	1	–			
	100%	40,0	46,7	10,0	3,3	–			
Široka Kula	59	11	18	16	10	2	2	–	
	100%	18,6	30,5	27,1	17,0	3,4	3,4	–	
Srednja Gora	33	3	7	12	9	1	1		
	100%	9,1	21,2	36,4	27,3	3,0	3,0		

Udbina	69	18	39	10	2	–			
	100%	26,1	56,5	14,5	2,9	–			
Visuć	58	6	30	14	4	3			
	100%	10,3	51,7	24,1	6,9	5,2	1,7	–	
Ukupno	1.842	261	782	429	192	101	49	19	6
	100%	14,2	42,4	23,3	10,4	515	2,7	1,0	0,3
									0,2

TABLICA 5
*Broj obitelji s jednom ili više obiteljskih grana posjednika zemlje u
Ličkom distriktu 1712.*

	Ukupno	Broj obiteljskih grana						Prosječna veličina obitelji
		1	2	3	4	5	više	
Bilaj	24	19	3	1		1	–	7,5
	100%	79,2	12,4	4,2	–	4,2	–	
Bruvno	45	10	18	6	9	2	–	14,8
	100%	22,2	40,0	13,3	20,0	4,5	–	
Budak	33	27	3	2	1	–	–	7,6
	100%	81,8	9,1	6,1	3,0	–	–	
Bunić*	149	60	34	33	12	7	3	13,9
	100%	40,3	22,8	22,1	8,1	4,7	2,0	
Divoselo	53	24	21	5	3	–	2	11,0
	100%	45,3	39,6	9,4	5,7	–	1,3	
Gračac	158	92	46	15	2	1	–	10,5
	100%	58,2	29,1	9,5	1,3	0,6		
Kaluđerovac	27	24	3	–	–			6,5
	100%	88,9	11,1	–	–			
Komić	29	8	14	5	2		2	12,0
	100%	27,6	48,3	17,2	6,9	–	1,8	
Korenica	109	37	26	28	11	5	1	14,4
	100%	33,9	23,9	25,7	10,1	4,6	0,8	
Lovinac	123	60	34	21	5	2	1	11,7
	100%	48,8	27,6	17,1	4,1	1,6	2,5	
Mazin	40	13	15	6	2	3	–	12,4
	100%	32,5	37,5	15,0	5,0	7,5	–	

Mekinjar	59	32	12	13	1	1	–	10,6
	100%	54,2	20,3	22,1	1,7	1,7	–	
Mogorić	65	30	24	7	2	2	–	10,9
	100%	46,1	36,9	10,8	3,1	3,1	–	
Mušaluk	18	14	3	–	1	–	–	8,3
	100%	77,8	16,7	–	5,5			
Mutilić (Hrvati)	25	24	1	–	–			6,8
	100%	96,0	4,0	–	–			
Mutilić (Vlasi)	31	18	7	4	2			10,5
	100%	58,1	22,6	12,9	6,4			
Novi*	56	43	12	1	–			7,4
	100%	76,8	21,4	1,8	–			
Ostrovica	35	15	14	4	2			12,1
	100%	42,9	40,0	11,4	5,7		–	
Pazarište	102	66	22	11	2		1	11,3
	100%	64,7	21,5	10,8	2,0		1,0	
Pećane	13	6	5	2	–		–	10,9
	100%	46,1	38,5	15,4	–			
Perušić	80	41	29	8	–	2		11,2
	100%	51,2	36,3	10,0	–	2,5		
Ploča*	42	15	18	7	2	–		11,9
	100%	35,7	42,8	16,7	4,8	–	–	
Popina*	38	41	19	13	7	6	2	13,2
	100%	46,6	21,6	14,8	7,9	6,8	2,3	
Počitelj	41	20	10	6	4	1	–	12,3
	100%	48,9	24,4	14,4	9,7	2,4	–	
Raduč	69	30	26	6	5	2	–	11,2
	100%	43,5	37,7	8,7	7,2	2,9	–	
Ribnik	30	27	3	–	–	–	–	6,7
	100%	90,0	10,0	–	–	–	–	
Široka Kula	59	31	14	9	3	1	1	11,3
	100%	52,5	23,7	15,3	5,1	1,7	1,7	
Srednja Gora	33	10	10	8	4	1	–	13,1
	100%	30,3	30,3	24,2	12,1	3,1		
Udbina	69	55	12	2	–	–	–	7,5

	100%	79,7	17,4	2,9	-	-	-	
Visuć	58	33	15	10	-	-	-	10,5
	100%	56,9	25,9	17,2	-	-	-	
Ukupno	1.763	925	473	233	82	37	13	10,7
	100%	52,5	26,8	13,2	4,7	2,1	0,7	

* Za jednu obitelj ne postoje podaci, u Novom za 6 obitelji nema podataka, za Medak, Vrebac, Podlapac, Smiljan i Brušane nema podataka.

TABLICA 6

Broj stanovnika i obitelji sa zemljišnim posjedom u Ličkom distriktu 1712. i 1746.

Kapetanija	Stanovnika 1712.	Stanovnika 1746.	Obitelji 1712.	Obitelji 1746.
Bilaj	514	1.161	46	131
Bunić	3.067	5.556	216	530
Gračac	1.651	2.083	156	234
Lovinac	2.719	4.083	234	410
Medak	1.160	1.048	112	124
Novi	1.053	1.576	115	199
Perušić	1.518	2.613	163	264
Podlapac	2.374	3.015	216	323
Ribnik	706	838	71	101
Udbina	3.219	3.580	302	375
Vrebac	1.461	1.987	108	201
Zvonigrad	2.504	1.464	188	168
Porkulabija				
Komić	347	415	29	47
Pazarište	1.047	1.945	95	247
Široka Kula	668	932	59	98
Smiljan	1.283	2.144	139	290
Ukupno	25.291	34.410	2.249	3.742

TABLICA 7
Prosječna veličina zemljišnog posjeda po obitelji u selima Ličkog distrikta 1712.

	Obradiva površina (jutara)	Obitelji	Veličina zemljišta jedne obitelji
Bilaj	45,0	12	3,7
Bruvno	411,0	45	9,1
Budak	182,2	33	5,5
Bunić	886,7	97	9,1
Divoselo	189,3	53	3,6
Gračac	894,5	156	5,7
Jošane	458,3	43	10,7
Kaluđerovac	65,2	27	2,4
Komić	117,7	29	4,1
Korenica	1.523,6	119	12,8
Lovinac	667,8	121	5,5
Mazin	291,7	40	7,3
Medak	1.380,2	112	12,3
Mekinjar	339,2	59	5,7
Mogorić	364,8	65	5,6
Mušaluk	94,9	18	5,3
Mutilić	308,3	56	5,5
Novi	281,7	62	2,5
Ostrovica	143,2	34	4,2
Pazarište	348,3	95	3,7
Pećane	197,0	13	15,1
Perušić	830,9	85	9,8
Pisač	356,7	49	7,3
Ploča	561,4	43	13,1
Podlapac	116,0	52	2,2
Popina	474,6	93	5,1
Počitelj	446,1	41	10,9
Raduč	719,2	70	10,3
Ribnik	180,2	30	6,0
Široka Kula	606,4	59	10,3
Srednja Gora	160,9	33	4,9

Udbina	337,5	70	4,8
Visuć	320,0	58	5,5
Vrebac	619,9	43	14,4
Zvonograd	504,2	95	5,3
Ukupno	15.424,6	2.110	7,3

TABLICA 8

Prosječna veličina zemljišnog posjeda po stanovniku u selima Ličkog distrikta 1712.

Selo	Stanovnika	Jutara po stanovniku	pretežno
Bilaj	106	0,42	Hrvati
Brušane	130	0,93	Hrvati
Bruvno	658	0,62	Vlasi
Budak	258	0,71	Hrvati
Bunić	1.376	0,64	Vlasi
Divoselo	591	0,32	Vlasi
Gračac	1.651	0,54	Vlasi
Jošane	589	0,78	Vlasi
Kaluđerovac	163	0,40	Hrvati
Komić	347	0,34	Vlasi
Korenica	1.691	0,90	Vlasi
Lovinac	1.417	0,47	Bunjevci
Mazin	495	0,59	Vlasi
Medak	1.160	1,20	Vlasi
Mekinjar	632	0,54	Vlasi
Mogorić	715	0,51	Vlasi
Mušaluk	136	0,70	Hrvati
Mutilić	497	0,62	Vlasi
Novi	462	0,61	Hrvati
Ostrovica	408	0,35	Vlasi
Pazarište	1.047	0,33	Bunjevci
Pećane	142	1,40	Vlasi
Perušić	961	0,86	Novokršćani
Pisač	602	0,59	Vlasi
Ploča	527	1,10	Vlasi
Podlapac	409	0,28	Hrvati
Popina	1.212	0,39	Vlasi
Počitelj	504	0,88	Vlasi
Raduč	775	0,93	Vlasi

Ribnik	202	0,89	Hrvati
Široka Kula	668	0,91	Vlasi
Smiljan	1.153	1,33	Bunjevci
Srednja Gora	431	0,37	Vlasi
Udbina	527	0,64	Hrvati
Visuć	611	0,52	Vlasi
Vrebac	746	0,83	Vlasi
Zvonograd	1.292	0,39	Vlasi
Ukupno	25.291	0,61	

TABLICA 9

Veličina zemljишnog posjeda časnika i svećenika u selima Ličkog distrikta 1712.

Selo	Kapetan prosjek	Porkulabnik	Zastav-	Knez	pravoslav. paroh	katol. župnik	obitelji
Gračac	9,5	14,3	–	7,1	25,2	–	5,7
Lovinac	21,4	27,6	–	25,5	–	10,5	5,5
Korenica	–	23,4	18,0	16,2	14,3	–	14,2
Bunić	27,7	28,6	–	6,4	14,0	–	14,2
Pazarište	–	8,0	12,2	14,1	–	13,7	3,7
Mogorić	–	15,9	4,6	16,8	29,0	–	5,6
Udbina	10,5	13,8	6,9	–	–	5,5	4,8

TABLICA 10

*Udio okućnica, oranica i livada u selu Mekinjar 1712. izražen u postocima
(u štrikovima)*

Veličina zemljишnog posjeda	Okućnica	%	Oranice	%	Livade	%
243	95	39,1	50	20,6	98	40,3
119	45	37,8	25	21,0	49	41,2
151	68	45,0	27	17,9	56	37,1
134	47	35,1	30	22,4	57	42,5
85	38	44,7	9	10,6	38	44,7
64	27	42,2	10	15,6	27	42,2

DIO III

Percepcije i stereotipi

1.

STOJAN JANKOVIĆ U MOREJSKOM RATU ILI O USKOCIMA, ROBOVIMA I PODANICIMA¹

Zakon krajički i vira krajiska

Mletački kapetan Ivan Marušić, dopavši ropstva u Sinju 1685. godine kao sužanj Šain-age Mandića, u pismu upućenom svom »pobratimu« Stipanu Garoviću ljuti se na agu što mu ne odobrava uobičajeno uvjetno oslobođenje da bi na mletačkoj strani pokušao prikupiti *tešk(u) cin(u) iladu i dvista groša z darovi*, koliko Šain–aga traži za njegovo oslobođenje iz ropstva. Marušićeva je ljutnja uistinu opravdana jer Šain–aga — uskraćujući mu takvo pravo — osporava nešto što je na čitavoj Krajini inače uobičajeno u 16. i 17. stoljeću: *...ovo me ne kti dati na viru ničniu, da bi nosio moe dugovane kako i ostali sužni po Kraini* (podvukao D.R.), nego se nađe jedan redovnik iz provincije poličke don Pavao Žuljević imeno(m), koi me izide dokle progovorim z gospodinom generalom i on se kutemta priat svargo na gvozdija, koja su na me mečali...²

Dakle, »Krajina« — u shvaćanju kapetana Marušića — jedinstven je prostor kada je riječ o onim obrascima ponašanja koji vrijede preko bilo koje od

- 1 Sadržaj ovog rada bitnim svojim dijelom bio je pripremljen za Drugu međunarodnu konferenciju Projekta »Triplex Confinium«, »Plan and Practice: How to Construct a Border Society? The 'Triplex Confinium' (cca. 1700–1750)«, održanu na Sveučilištu u Grazu (9.–12. prosinca 1998.). U sadašnjem svom obliku rad je najvećim svojim dijelom nastao u Rovinju, ljeta 2000., zahvaljujući bogatoj stručnoj knjižnici u tamošnjem Centro di ricerche storiche. O jednoj od njegovih kasnijih inačica raspravljalo se na sjednici Projektnog tima u Zavodu za hrvatsku povijest na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 18. prosinca 2000. godine. U tada oblikovanoj formi je tiskan u »Constructing Border Societies on the Triplex Confinium« pod naslovom »Stojan Janković in the Morean War, or of Uskoks, Slaves and Subjects« u engleskom prijevodu Janet Tuškan. Ubrzo nakon toga objavljen je i talijanski prijevod »Stojan Janković nella guerra di Morea ovvero degli Uskokchi, degli schiavi e dei sudditi« u *Atti. Centro di ricerche storiche — Rovigno* (Vol. XXX, Trieste — Rovigno, 2000, 315–390). U izvornom je obliku uvršten u *Ljetopis Srpskog kulturnog društva 'Prosvjeta'* (Zagreb, 2000, 125–188). Za ovu je priliku dopunjeno nizom novih interpolacija, a ispravljene su i neke sitnije greške.
- 2 Desnica 2, 119. (NB: Boško **Desnica**. *Istorijska kotarskih uskoka 1684–1749*. Sv. I.–II. Beograd, 1950, 1951, dalje Desnica 1 i Desnica 2). Inače, pismo je pisano hrvatskom cirilicom. Pisac je o krajiskim robljenjima napisao članak »Sužnji nevoljnici« (Desnica, 1991, 192–203). U mletačkom porazu pod Sinjem, travnja 1685, zarobljen je bio i splitski plemić Ivan Alberti. U prvoj od svojih pisama provi-

njezinih granica, izražavajući time shvaćanje Krajine koje transcendira imperialne granice. Krajina je prostor izravnih sukoba i to nerijetko svakodnevnih, k tome često na najnižim granicama ljudske opstojnosti (bestijalnost, rušilaštvo, žed, glad, bolestine itd.), ali je i prostor u kojem taj »vječni rat« na konfesionalnim i imperijalnim granicama ima svoja ustaljena pravila i obrasce svačijeg ponašanja. Na Krajini se dan i noć živi s osjećajem životne pogibelji te je tim veća potreba za obrascima ponašanja i sustavu vrijednosti koji će sve obvezivati, a naročito protivnike. Ona ne može bez onoga što se u izvorima naziva *vira krajiska*.³ Uz to, Krajina je i u doba rata i u doba mira prostor mnogovrsnih prekograničnih komunikacija, što potrebu za takvim pravilima i obrascima čini većom, neizbjegnom.

Negdje u isto to doba kada se kapetan Ivan Marušić žali na Šain–agu Mandića, Osman–aga Beširević, ostrožički kapetan (1690–1727), predbacuje Karlu Gušiću u Ogulinskoj kapetaniji *kao junaku na poštenoj Krajini* isto tako nepridržavanje običaja o otkupu iz ropstva. Pritom se izrijekom poziva na *zakon krajički*, očekujući time od Gušića kao sebi ravna da *nečinimo na Krajini nezakonje, što nije bilo do sada od take gospode, niti od tebe, gospodine*.⁴

Ovakvo reguliranje odnosa na Krajini — među »ljutim« protivnicima — ne isključuje ni srdačne, čak i vrlo bliske odnose među ljudima s protivničkih strana, dakako, u skladu s mjerilima vlasti i moći kojima raspolažu, a nadasve u skladu s interesima koji ih upućuju jedne na druge. Zasužnjeni mletački kapetan Ivan Marušić se u svakom slučaju s pravom ljuti na Šain–agu Mandića što krši krajinsko običajno pravo u slučaju o kojem ovisi cijela njegova budućnost, kao što se i Osman–aga Beširević s razlogom ljuti na Karla Gušića jer dovodi u pitanje jedan od običaja na kojima se uveliko temelji moć pograđičnih zapovjednika na svim stranama tromeđe.

duru Petru Valieru, upućenu iz Livna, 27. travnja 1685, Alberti — jedan od onih koji se u sinjskom porazu časno ponio te zato i bio zarobljen — pisao je o pozadini Mandićeva ponašanja, o opravdanosti njegove ljutne na mletačku stranu, zaključujući: *Prekljinjem stoga pravednost Vaše Ekselencije da ne dozvoli bilo kakvu odstupanja u pitanju Mandića već da se kao i do sada nastavi sa donošenjem njegova otkupa i da se po dovršenoj isplati dade sloboda turskom robu, jer će se inače u pograniciju izrodit beskrajni neredi i svi će kršćanski robovi, koji se nalaze u rukama neprijatelja, a tih je mnogo, biti sasjećeni jer presvetili Paša tako prijeti i to će i učiniti*. Desnica, 1991, 199.

3 *U miru su (kapetani do konca XVII. stoljeća — D.R.) podržavali srdačne veze sa sebi ravnim zapovjednicima s one strane granice i posjećivali jedni druge. Uvijek su držali 'viru krajisku'*. Kreševljaković, 1980, 69.

4 Pismo je inače zanimljivo naslovljeno: *Od mene, Osman–aga Beširevića, plemenitom i uzvišenom i svake gospodske dike i časti dostojnom gospodinu Karli Gušiću vice–kapetanu Ogulinske, lipi poklon i veliko dragozdravljenje kao junaku na poštenoj Krajini*. To vrijedi i za kraj pisma: *I da si zdravo na toj Krajini. Amen*. Vidi Radoslav Lopatović, *Bihać i Bihačka krajina*. Zagreb, 1890, 242. Citat i u Kreševljaković, 1980, 111–112. Hamdija Kreševljaković je inače jedan od rijedih povjesničara koji jasno prepoznaju suvremenički doživljaj jedinstva krajinskog prostora, a posebno na tromedi. Vidjeti naročito njegovo djelo *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Knjiga je prvi put tiskana u Sarajevu 1953. godine, dok drugo izdanje, s pogovorom Avde Sučeske, izlazi isto tako u Sarajevu 1980.

Tromedja kao Krajina

Bečki i Morejski rat (1683–1699. i 1684–1699.) vode se još uvijek na Krajini, na tromedi kao jedinstvenu prostoru imperijalnog sraza i sličnog načina života. Dok je »Krajina« tada već duboko ukorijenjen pojam s habsburške i osmanske strane, na mletačkoj strani — od početka 16. stoljeća prostorno suženoj na dijelove kopnene obale Jadranskog mora i otoke — pojam »krajina«, točnije, »krajine«, postaje uobičajeniji tek od Kandijskog rata. Češće ga se koristi od vremena kada se i mletačke granice počinju pomicati prema kopnenoj unutrašnjosti, prema prostorima u kojima je krajiski način života — dakako, nadasve ratovanja — tada već duboko ukorijenjen.⁵

Kasnosrednjovjekovne ugarske, slavonske i hrvatske kapetanije su sve do temeljitih promjena u habsburškoj Hrvatsko–slavonskoj vojnoj krajini u prvoj polovici 18. stoljeća, neovisno o svim razlikama, obrazac razvitka vojno-krajiskih sustava i na hrvatskoj i na bosanskoj strani u Osmanskem Carstvu. Kreševljaković ističe da kapetanija, osim u Bosni, nema nigdje drugdje u Osmanskem Carstvu. Na granicama prema hrvatskim zemljama Osmanlije ih osnivaju bilo s istim sjedištima, obično odmah nakon osvojenja ili u situacijama kada se nametne takva potreba. Gradiška je kapetanija stvorena 1537, Krupska 1565, a Bihaćka 1592. godine: *Kad su ta osvajanja doprla do obale Save i Une, upoznaše se Turci s ustavom kapetanije, koje su osnovane s hrvatsko–ugarske strane da brane dalje prodiranje Turcima, pa ih i oni počeše osnivati a u oslojenim gradovima, gdje su već postojale, zadržavati postavljajući tu svoje kapetane i vojnike.*⁶

Nitko osim Kreševljakovića do danas iscrpniye ne uspoređuje hrvatske i bosanske, odnosno, habsburške i osmanske kapetanije, a ni on to ne radi sustavno. Iako je moguće prihvati njegovo mišljenje da su *kapetanije u Bosni kopija (...) vojne Krajine u Hrvatskoj, kad je ova bila u začetku*, teško je previdjeti da je njihovo okruženje u hijerarhiji vlasti i moći u Bosni uveliko drugačije nego što je to slučaj s vojnokrajiskim kapetanijama u Hrvatskoj i Slavonskoj krajini. S obje strane jezgra vojne moći kapetanija je plaćena vojska, pješadija i konjica, u oba slučaja je vremenom sve veći udio neplaćenih vojnika, obično, vlaškog, odnosno, morlačkog statusa, dalje, s obje je strane važan prostorni vid kapetanjskog uređenja itd. Velika je razlika u tome što su kapetanjske službe s bosanske strane de facto nasljedne.⁷

Kreševljaković je djelomično u pravu kada kaže da bosanske kapetanije ne sačinjavaju zasebnu teritoriju kao Vojna krajina jer je proces teritorijalnog iz-

5 Peričić, 1989, 184.

6 Kreševljaković, 1980, 5, 7.

7 Kreševljaković, 1980, 11.

dvajanja Vojne krajine i s hrvatsko–slavonske strane vrlo usporen i bit će okončan tek sredinom 18. stoljeća.⁸

Međutim, dok od sredine 18. stoljeća kapetanija nestaje u habsburškoj Vojnoj krajini, s osmanske strane, u Bosni, njihov se broj povećava, a širi i prostor s kapetanijskim ustrojstvom, doduše, također »reformiranim« na poseban način, tako da ih uoči ukidanja u Bosanskom ejaletu 1835. godine, ima trideset i devet.⁹

Ima i drugih važnih razlika. Najjača vojnokrajiška urbana uporišta s habsburške strane su najprije Senj i kasnije Karlovac, oba relativno udaljeni od granice u smislu linije razdvajanja, dok je s osmanske strane gradska, tvrđavna narav krajiškog prostora mnogo uočljivija, a Bihać, kao daleko najvažnije bosanskokrajiško, posebno kapetanijsko središte, uvijek je razmjerno blizu granici, vremenom, s promjenama granica, sve bliže, s tim da ga Habsburgovci ipak ne uspijevaju osvojiti: *Turci su zauzeli Bihać ili Bišće 19. lipnja 1592. godine i učinili ga odmah sjedištem bihaćkog sandžakata, kadiluka i kapetanije. Krajem XVIII i prvih godina XIX stoljeća u sastavu ove kapetanije bili su gradovi: Bihać, Sokolac, Ripač, Brekovica, Izačić, Mutnik, Tržac i Jasenica i, kako su svi ovi gradovi bili zauzeti nekako u isto doba kad i Bihać, to su sigurno bili u njenom sastavu od prvih godina postanka te kapetanije. U njima su sjedile age bihaćkog kapetana. Bihać, Ripač i Brekovica imali su svoje dizdare. Kako je Bihać bio sjedište kapetana i prije 1592., to je Bihaćka kapetanija produžila svoj život pod Turcima. Mjesto Josipa Lamberga, posljednjeg hrvatskog kapetana, postavili su Turci svojega čovjeka i svoje vojnike. Kako je otada Bihać glavna bosanska tvrđava, tako se smatrao i bihaćki kapetan prvakom među svim kapetanima bosanskog ejaleta. On je sjedio u ajanskom vijeću na prvom mjestu na strani kapetana.*¹⁰

Dakle, na tromedi postoje »strukturalne« sličnosti u vojnokrajiškim uređenjima, koje nesumnjivo uveliko čine temelj jedinstva krajiškog prostora neovisno o imperijalnim razgraničenjima te omogućuju svakovrsnu komunikaciju među krajiškim moćnicima. Međutim, nisu krajiški moćnici jedini

8 Kreševljaković, 1980, 73.

9 ...u cijelom bosanskom ejaletu bilo je 1829. godine u svemu 39 kapetanija. Kreševljaković, 1980, 15.

10 Kreševljaković, 1980, 101. U vrijeme ugovaranja Požarevačkog mira 1718. godine, dakle, kada je Osmansko Carstvo u vrlo neravnopravnom položaju u odlučivanju o bosanskim granicama, ne uspijevaju vrlo ustrajni habsburški pokušaji osigurati vlast nad Bihaćem. Za Osmanlike je Bihać »ključ Bosanskog ejaleta« i ne odustaju od njega, tim ustrajnije što ga i u tom ratu uspijevaju obraniti: *Daleko komplikovaniji bili su razgovori oko Bihaća. U ime Austrije pregovarači su tražili da im se predala ova značajna tvrđava i grad s okolinom, u zamjenu za dio teritorije Beogradskog pašaluka. Omsanske diplomate su energično reagovale. Njihov odgovor je bio da je Bihać ključ Bosanskog ejaleta, te ako bi ga ustupili, doveli bi u pitanje i cijelu provinciju. Po njima, na to ne bi pristali ni sultan, ni veliki vezir, a pogotovo tadašnji bosanski namjesnik Numan-paša Ćuprilić, koji ga je u toku ovog rata uspio i obraniti. Pelidja, 1989, 246. Svi jest o tome izrečena je u bosanskim osmanskim izvorima u mnoštvu situacija. Enes Pelidja piše da je (još) 1700. godine u hronogramu na počiteljskoj tvrđavi bilo (...) napisano sljedeće: 'Ključ Bosne je B i h a ē. Pelidja 1989, 105. Vidjeti i Mehmed Mujezinović. Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knj. III, Bosanska krajina, zapadna Bosna i Hercegovina. Sarajevo, 1982, 410.*

koji održavaju komunikacije preko ove granice »svjetova«. Njihovi podanici, ratari, u mirnijim vremenima, makar i uz opasnost po život, nerijetko obrađuju zemlje s jedne i druge strane na tromeđi, dajući ponekad čak i podavanja dvama gospodarima. Mnogo su ustaljenija i ukorijenjenija kretanja stočara jer su njima granice na tromeđi najspornije, budući da nerijetko ograničuju mogućnosti kretanja tisućjećima korištenim putovima ljetne i zimske ispaše u jadranskim i dinarskim krajevima. Neovisno o često proturječnim mjerama vlasti, oni u tome u konačnici uvijek uspijevaju. Cijeli je prostor tromeđe povezan i mnogobrojnim legalnim i nelegalnim putovima trgovine, koja na tromeđi nikada nije samo mjesna, a nerijetko je velikog obujma, kada je riječ o soli ili stoci. Ako trgovina ne može biti legalna, krijumčarenjem će se postizati slični, ako ne i veći učinci, uz sporazumno sudjelovanje podanika s dvije ili sve tri strane tromeđe. Tome je najbolje svjedočanstvo stalna i uistinu silna te unosna kontrabanda soli. Uostalom, na tromeđi je inače teško razlikovati trgovinu od kontrabande. Na kraju, rijetko kada će izostati i putnici s raznih strana svijeta, koji će na svoj način isto tako uvijek doprinositi integraciji prostora tromeđe. Dakle, tromeđom se kreću ljudi u najrazličitijim smjerovima i to zbog vrlo različitih potreba.¹¹

Na kraju, u održavanju »jedinstva« krajiškog prostora tromeđe najvećeg udjela imaju uskoci i hajduci. Iako su na svakoj strani u najboljem slučaju na rubu zakona, dakako, pod uvjetom da mogu biti iskorišteni protiv jedne ili druge dvije strane na tromeđi — obično u ratovima, oni su toliko »ende-mična« pojava u tom prostoru da je bez njih nemoguće suočiti se s bilo kojim važnijim vidom povijesti tromeđe. Njima će i u ovom radu biti ukazana posebna pažnja.¹²

11 Sve ove vidove komunikacijske integracije prostora tromeđe u novije vrijeme uspješno raspravlja Bernard Stulli istražujući povijest Sinjske krajine. Vidi rasprave »Kroz historiju Sinjske krajine« i »Gospodarsko-društvene i političke prilike u Cetinskoj krajini sredinom 18. stoljeća« tiskane u njegovoj zbirci *Iz povijesti Dalmacije*. Split, 1992, 25–128 i 129–208. Konkretno, u slučaju ispaše na sinjskom području već u predosmanskom razdoblju: *Za razvoj stočarstva u cijeloj Cetini, pa i u Sinjskoj krajini, životno su bili važni: s jedne strane spomenuti pašnjački predjeli Dinare, pa i oni preko granica Cetinske županije; s druge strane, na jugu, radi zimske ispaše, i dijelovi susjedne Kliške županije, te varnjska područja srednjodalmatinskih gradova Splita, Trogira i Šibenika. Ova posljednja i zbog nabavke soli, koja je uz ispašu i vodu bila glavni preduvjet razvoja stočarstva. Kako se pak sol mogla dobiti samo u tim gradovima, to je stvaralo trajnu i neraskidivu zavisnost stočarskog zaleda o primorskim gradovima.* Stulli, 1992, 26.

12 Izvrsno izvorno svjedočanstvo o životu hajduka na tromeđi je »Život Stanislava Sočivice« Ivana Lovrića, prvi put tiskan 1776. Vidi hrvatski prijevod, Ivan Lovrić. *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i Život Stanislava Sočivice*. Zagreb, 1948, 183–216.

Od Krajine k vojnokrajiškim imperijalnim granicama: temeljni problemi ratova 1683–1699. i 1684–1699. na tromedži

Međunarodno–pravno reguliranje granica u Karlovačkom miru (1699), kao i potpuno razgraničenje sljedećih godina, izvedeni u skladu s razvojnim potrebama modernih država kao i njima primjerena međudržavnih odnosa u Europi, u biti će isključiti mogućnost postojanja Krajine u singularu.¹³

Time će biti osigurana temeljna pretpostavka otvaranju procesa razvijanja vojnokrajiških sustava i društava u Habsburškoj Monarhiji, Mletačkoj Republici i Osmanskom Carstvu različitih usmjerenja, k tome reguliranih prvenstveno »odozgo«, iz središta državne moći.¹⁴

Međutim, postavlja se temeljno pitanje mogu li se već i u samima Bečkom i Morejskom ratu (1683–1699. i 1684–1699.) uočiti promjene koje svjedoče o distinkтивnom razvojnom usmjerenu vojnokrajiških ustanova, konstituiraju mnogostrukih interesa »odozdo« prema »gore« u krajiškom prostoru, u socijalno–hijerarhijskom smislu, koji će uveliko predodređivati poslijeratna zbivanja i promjene. Ovaj je rad utemeljen na pretpostavci da ovaj rat — preciznije, ova dva rata — u samom prostoru tromedje ustaljuje društvene i državne interese koji će uveliko biti oprečni na sve tri strane potonjim razvojnim (uvjetno — modernizacijskim) potrebama svakoga od ova tri imperija suočena s izazovom da se oblikuje kao moderna država. Svaki je moderni rat prije svega preraspodjela moći, vlasti i bogatstva, a ranonovovjekovne europske države su iznimno važni primjeri koliko i kako su rat i nastanak modernih europskih država nerazlučivi jedni od drugih.¹⁵

13 Vidi izbor iz temeljne literature: Philippe Braunstein – Robert Delort. *Venise. Portrait historique d'une cité*. Editions du Seuil. Paris, 1971; Frederic C. Lane. *Venice. A Maritime Republic*. Baltimore–London, 1973, 1987; Jean Delumeau. *L'Italie de la Renaissance à la fin du XVIIIe siècle*. Paris, 1974, 1991; Robert A. Kann. *A History of the Habsburg Monarchy 1526–1918*. Berkeley – Los Angeles, 1974; Charles Diehl. *La République de Venise*. Paris, 1985; Dimitri Kitsikis. *L'empire ottoman*. Paris, 1985, 1994; Jean Bérenger. *Histoire de l'Empire des Habsbourg 1273–1918*. Paris, 1990; Josef Matuz. *Osmansko Carstvo*. Zagreb, 1992; Christopher Duggan. *A Concise History of Italy*. Cambridge, 1994, 1998; Halil Inalcık i Donald Quataert. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Cambridge, 1994, 1996; Charles Ingrao. *The Habsburg Monarchy 1618–1815*. Cambridge, 1994; Suraiya Faroqhi. *Geschichte des Osmanischen Reiches*. München, 2000.

14 Šime Peričić. »Vojna krajina u Dalmaciji.« u Vasa Čubrilović (ur.). *Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699*. Beograd, 1989, 169–215; Karl Kaser. *Slobodan seljak i vojnik. Rana krajiska društva (1545.–1754.)*. Knjiga 1. Zagreb, 1997; Kreševljaković, 1980.

15 Stephen Turk Christensen (ur.). *Violence and the Absolutist State. Studies in European and Ottoman History*. Copenhagen, 1990.

Jednom utemeljeni, ti će interesi u biti ustrajavati u svojoj opstojnosti najmanje do sredine 18. stoljeća, a nerijetko i znatno duže, prepoznatljivije u Mletačkoj Republici nego u Habsburškoj Monarhiji, a nadalje u Osmanskom Carstvu.¹⁶

Ovaj rad treba odgovoriti na pitanje o tome kakav je to Bečki, odnosno, Morejski rat na tromedji, s kojim ciljevima se vodi u tom prostoru, tko ga i kako vodi te koji se to interesi prepoznatljivo konstituiraju na tromedji. Pitanje daleko prelazi granice rada poput ovoga te će težište istraživanja biti na zbijanjima na mletačkoj strani tromede, u Dalmaciji, s povremenim osvrtima na zbivanja na druge dvije strane.

U skladu s fokusnom točkom projektne rasprave o stvaranju krajiškog društva poslije Bečkog rata, nastojat ćemo ispitati koliko i kako takvo društvo nastaje već u tom ratu u čitavu spletu interesnih sprega između mletačkih vlasti i stanovništva s raznih strana tromede, suočene s izazovom mletačkog savezništva i/ili podaništva. Ovako formulirano pitanje ne bi imalo veću istraživačku težinu da strategija mletačkog rata u Dalmaciji, na granicama Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije, nije prije svega utemeljena na pretpostavci o mogućnosti strateškog saveza s autohtonim stanovništvom, prije svega s osmanske strane. Ona je toliko potvrđena zbijanjima koja su očigledno imala presudan učinak na ponašanje i djelovanje mletačkih vlasti na raznim razinama hijerarhija vlasti i moći.

Od početka 16. stoljeća, kada nastaje tromedja, do kraja 17. stoljeća, kada se s Bečkim i Morejskim ratom iznova preoblikuje njezin prostor, po prvi put se ratni poduhvati s habsburške i mletačke strane sustječu u sve većoj dubini osmanskog, bosanskohercegovačkog teritorija.

U to doba u pograničnim područjima Osmanskog Carstva i na habsburškoj i na mletačkoj strani protuosmanski pokreti osmanskih podanika, s manje ili više razgranatim prekograničnim vezama, redovito počinju prije operacija habsburške i mletačke vojske.

16 Kada je riječ o mletačkim krajinama u Dalmaciji, jedan važan izvor iz razdoblja uoči sloma Mletačke Republike »Priručnik o vojnim krajinama u Dalmaciji iz 1783.«, sastavljen po nalogu generalnog pro-vidura Boldua, već u uvodu sadržava sljedeću temeljnju ocjenu: *O dalmatinskom puku mislio se da je sposoban samo za rat, pa ga se stoga na temelju takve netočne osnove prepustalo samom sebi. Neprilagodeno zakonodavstvo, zamršena raspodjela zemljишta, pomaranjanje mjeru kojima bi se uklonilo uzroke opadanja broja stanovnika, nedostatak uredaba koje bi ljudi vjerom učinile civiliziranim, nikakav poticaj poljoprivredi, ogromni tereti proizašli iz oskudice, a nepravično raspodijeljeni, uzroci su unesrećenju i osiromašenju naroda. Uredbe za Dalmaciju bivale su samo privremena pomoć, koja bi bila djelotvornija da su postojali dobri osnovni zakoni.* Drago Rok-sandić – Olga Diklić. »Priručnik o vojnim krajinama u Dalmaciji iz 1783.« u Ljetopis SKD Prosvjeta. Vol. 4. Zagreb, 1999, 16.

Budući da se početkom 1682. godine posvuda šire vijesti o pripremama osmanskog rata na Zapadu, duž osmansko–mletačke granice u Dalmaciji, odnosno, Bosni silno se pojačava napetost s mnoštvom uskočkih provala mletačkih i habsburških podanika na bosansku stranu, ali i osmanskih u obrnutom smjeru. Umnožavaju se i hajdučki poduhvati preko svih granica, s težištem na napadima u Bosni. U rujnu 1682. godine, morlačkim pokoljem Osmanlija u Zemuniku izbija teška kriza u međudržavnim odnosima, koja tog trenutka ne odgovara ni mletačkim ni osmanskim vlastima: *Neprijateljstva su na granici uslijedila već 1682. Naime, u rujnu te godine su mletački podanici u Zemuniku pobili preko stotinu Turaka zbog razmirica oko uskrate iznajmljivanja zemalja. (...) To je izazvalo velik diplomatski spor koji je izglađen mitom visokih službenika Porte. Sljedeće godine su Turci, zbog osvete, napali zadarsko kopneno područje, ubili 12 osoba i zarobili velik broj stoke; uskoci su potom progonili Turke i ubili stotinjak napadača. (...) Ovaj incident nije odjeknuo kao onaj zemunički.*¹⁷

Nemiri, sporovi i sukobi jedva da jenjavaju, a nakon što krajem rujna 1683. stiže vijest o slomu osmanske opsade Beča, na mletačko–osmanskoj granici nemoguće je obuzdati morlački ustank: *Pokret je začet u Kotarima. Pod vodstvom Ilike Jankovića brojni su Kotarci s nekoliko senjskih uskoka napali Vranu... Sva su sela nastupala zajednički, što znači da je provedena dobra organizacija.*¹⁸ Smirivanju ustanka ne doprinose ni krajnje riskantne mjere poput oficijelne internicije utjecajnih morlačkih glavara Zaviše i Stojana Jankovića u Veneciji. Naime, Mletačka Republika dugo nastoji ostati izvan rata, čak i poslije osmanskog sloma pod Bećom, a kada i odlučuje ući u njega 1684. godine, dalmatinsko–bosansko ratište nije njezin prioritet i ona na njemu za čitava rata raspolaze s razmjerno skromnim snagama.¹⁹

S druge strane, protuosmansko ratno raspoloženje među novim mletačkim podanicima, iz vremena Kandijskog rata, kao i brojnim osmanskim podanicima u mletačkom susjedstvu, tako je veliko da je za mletačke vlasti najveća teškoća u nalaženju načina njegova primjerenog korištenja, u skladu s tekućim ciljevima državne politike. Habsburške i mletačke vojne vlasti, i same zatečene posljedicama sloma osmanske vojne sile u opsadi Beča, u najboljem slučaju mogu potaći kršćanske osmanske podanike, rimokatolike i pravoslavne, tj. Hrvate i Srbe, da ustanu protiv osmanske vlasti. U tome su habsburška i mletačka strana vrlo različitih interesa i mogućnosti djelovanja u prostoru tromeđe. Od sloma senjskih uskoka početkom 17. stoljeća, poduhvati hab-

17 Raukar et al, 1987, 364.

18 Raukar et al, 1987, 364.

19 Vidjeti Desnica 1, od str. 230 dalje; Gligor Stanojević. *Dalmacija u doba kandijskog rata*. Beograd, 1958 (Beograd, 1962).

sburških podanika preko osmanske i mletačke granice u prostoru tromeđe krajnje su ograničena dosega i uistinu se ograničuju na »mali«, pogranični rat. Drugačije je u slučaju Mlečana. S Kandijskim ratom (1645–1669.), mletačko–osmanska sučeljavanja dosežu svoj vrhunac, tako da Mlečani ulažu najveće napore da u tom ratu osiguraju što više savezništava osmanskih podanika koji su voljni pod različitim uvjetima surađivati s Mlečanima i prihvatići njihovu vlast. Kako Mlečani nisu naročito izbirljivi u osiguravanju savezništava, pored sporazuma s brojnim, ali i nerijetko suzdržanjim svjetovnim i duhovnim glavarima duž istočne obale Jadranskog mora, kako u priobalnom području, tako i češće u bližoj unutrašnjosti, u mletačku službu na različite načine i pod različitim uvjetima ulaze i brojni izopćenici iz zakona, naročito hajduci i uskoci, koje do početka rata nerijetko gone i same mletačke vlasti. Budući da Mlečani sami raspolažu vrlo ograničenim vojnim snagama u pokrajinama Dalmaciji i Albaniji u vrijeme početka rata protiv Osmanlija 1684. godine, ne ostaje im ništa drugo nego, uz sve predostrožnosti, pouzdati se u domišljatost i moć uglavnom neželjenih saveznika, na prvom mjestu uskoka i hajduka, odnosno, u umijeće i moć morlačkih vođa da obrane i unaprijede interes Serenissime.²⁰

Takav izbor mletačkih savezništava uveliko olakšavaju neposredni ratni ciljevi u zaledju istočnojadranskih posjeda, ponajčešće suženih na dijelove obale i otoke i tek od Kandijskog rata djelomično proširene prema unutrašnjosti. Ako to i nisu duboki prodori, važni su zbog toga što nadomještaju gubitke na Kreti i to u Dalmaciji, koja najučinkovije štiti dugoročne mletačke geostrateške interese u gospodarskom i vojnem smislu. U vrijeme kada se Habsburgovci mnogo teže orijentiraju u prostoru tromeđe od Like i Krbave dalje prema jugoistoku, Mlečani, u vojnem smislu nesravnjivo slabiji, u punom su osvajačkom poletu. Bilo tko, tko u takvu ratovanju može biti uspješan, u načelu dobiva mogućnost ući u habsburšku ili mletačku službu. Iznova se množe uskoci, hajduci, raznorazni prijestupnici, kojima je ideal postati plaćenicima u bilo kakvu statusu kao vojske na koje se naročito na početku rata najviše računa i s habsburške i s mletačke strane.²¹

20 Miloš Milošević. *Hajduci u Boki Kotorskoj 1648–1718*. Titograd, 1988. Ovo je izvrsna zbirka grade o hajdučkim udjelima u mletačkom ratovanju u Boki i susjednim zemljama, važna i za istraživanje povijesti Dalmacije u to doba. Desničina zbirka zbog svoje konceptcije djelomično omogućuje uvid u ovu problematiku u sjevernoj Dalmaciji. Na širi kontekst takva regрутiranja upozorava Dewald: *Through the seventeenth century, military commanders everywhere had to recruit their own companies, and typically they filled these with personal dependants.* (*U sedamnaestom su stoljeću vojni zapovjednici posvuda sami morali regрутirati vlastite postrojbe, pa su ih obično i popunjavali svojim podanicima.*). Jonathan Dewald. *The European Nobility 1400–1800*. Cambridge University Press. Cambridge, 1996, 141.

21 Na žalost, još uvijek je skoro nemoguće pouzdanije govoriti koliki su uistinu ti udjeli u vojnim snagama s bilo koje od zaraćenih strana na tromeđi. Iako djelomičnih podataka sada već ima u izobilju, cjelovitiji uvidi su još uvijek neizvedivi. U slučaju Mletačke Republike to nije ni jednostavno istražiti,

Moglo bi se reći da je Republika u ranom novom vijeku vrlo prilagodljiva mjesnim prilikama u traženju načina kojima će i u vojnem pogledu osigurati najveće moguće probitke tamo gdje je sa svojom kopnenom vojnom silom razmjerno slabija. Uostalom, u njoj je duboko ukorijenjena tradicija unajmljivanja plaćenika, kako na Apeninskom poluotoku, tako i širom Europe i Sredozemlja, već u srednjem vijeku. U nizu ratnih situacija, »sudbina« Mletačke Republike ovisi upravo o pouzdanosti, umještosti i srčanosti ljudi koje za Republiku veže kupoprodajni ugovor: *...si la guerre était l'affaire du Sénat, les délégués vénitiens sur les champs de bataille — les provveditori generali d'armata — étaient, à coté des condottières, des fonctionnaires sans lustre. (...) Dans les guerres terrestres, ... , la République alignait comme ses rivaux des armées de mercenaires, conduites par des professionnels. (...) Quant aux troupes qui combattaient pour Venise, elles étaient en partie composés de »sujets« ou d'»alliés«.*²²

Pritom je vrlo teško razlikovati plaćenike u izvornom smislu od mnogovrsnih podanika u vojnoj službi jer su podaništvo i odanost Mletačkoj Republici nerijetko izravno ovisni o njezinu umijeću da zadovolji očekivanja, odnosno, potraživanja vojnika koji su u slučaju izostanka primjerene nadoknade uvijek kad uzmognu spremni prijeći u službu neke druge sile. To je nerijetko slučaj i na tromedži u doba koje istražujemo. Ipak, bilo bi povjesno netočno previdati tradicijsku ukorijenjenost službe u mletačkoj vojsci u Grka (stradioti), Hrvata (*...comme ce baron qui en 1538 propose ses services avec 200 cavaliers /kao taj barun koji 1538. predlaže svoje usluge s 200 konjanika/*) i drugih južnih Slavena (Slaveni, Dalmatinci, Morlaci, Bokelji, Crnogorci, Hercegovci), Albanaca (*...les meilleurs combattants contre les Uscoques, puisque par profession et par nature, ils sont ennemis...*).²³

Takvo ratovanje ne bi bilo moguće bez »kišobrana« koji osiguravaju moćna mornarica, raspoloživ novac, neupitno veliko diplomatsko umijeće itd.: *Elle doit à l'organisation même du commerce qui la nourrit, à l'ancienneté de ses po-*

imajući na umu način njezina ratovanja na kopnu, regrutiranja vojnih efektiva, njihove vrlo različite statuse, isplate itd.

22 *...ako se rat vodilo odlukom Senata, venecijanski delegati na bojištima — les provveditori generali d'armata — bili su, uz condottiere funkcionari bez usjaja (...) U ratovima na kopnu, Republika je dodatno uvela armiju plaćenika koju su vodili profesionalci. (...) što se tiče trupa koje su se borile za Veneciju, dijelom su bile sastavljene od podanika ili saveznika.* Braunstein-Delort, 1971, 114. Takoder, vidjeti kod Dewalda: *Finally, there were administrative positions. Embarked on its breathtaking growth, the early modern state needed large numbers of civil servants and magistrates, and many of these positions brought honor as well as income. (Napokon, to su bili administrativno-upravni položaji. Nevjerojatni rast rane moderne države stvorio je potrebu za velikim brojem državnih službenika i sudaca, a mnogi od tih položaja donosili su uz čast i dobar prihod.).* Dewald, 1996, 143.

23 *...najbolji borci protiv uskoka, jer su po profesiji i po naravi neprijatelji.* Braunstein-Delort, 1971, 114. Za mletačku vojnu povijest ranoga novog vijeka još uvijek nedostaje, koliko sam u mogućnosti ustanoviti, temeljno djelo, u skladu sa standardima svjetske historiografije poput monografije Sir John R. Halea. John R. Hale. *L'organizzazione militare di Venezia nel'500.* Roma, 1990.

*sitions ... stratégiques, à la qualité d'un personnel dirigeant étroit, une tradition de diplomatie fondée sur la nouvelle, l'échange et le secret.*²⁴

Međutim, u takvu vođenju vojnih poslova iznimno je velik udio mletačkog konstitucionalizma, koji omogućuje višestruka i prilagodljiva učvršćivanja mletačkog položaja na Sredozemlju, a posebno na istočnoj obali Jadranskog mora.²⁵

Način ratovanja koji već kasni Srednji vijek na Jugoistoku Europe upoznaje pod akindžijskim ili martološkim imenom, kojemu su glavni cilj raspterivanje i ubijanje, odnosno, zasužnjivanje stanovništva te uništavanje materijalne kulture i ekonomskih resursa, opstaje na tromedjima puna dva stoljeća ponajviše kao »mali rat«.²⁶

U Bečkom, odnosno, Morejskom ratu odnosi na tromedjima stubokom se mijenjaju upravo učincima takva načina ratovanja kao vida osmišljene strate-

24 *Duguje samoj organizaciji trgovine koja je hrani, starini svojih strategijskih uporišta..., a vrsnoći strogaga upravnog osoblja, tradiciji diplomacije utemeljenoj na sposobnosti prikupljanja i razmjeni obavijesti te čuvanju tajni.* Braunschtein–Delort, 1971, 115, 118.

25 *De l'affirmation solennelle des droits acquis et de la jurisdiction sur l'Adriatique découle un système habile de souveraineté sur la côte et l'arrière-pays slaves: gouvernements direct, par occupation effective ou dédition provoquée, suzeraineté de type féodal, alliances militaires .., traité de buena vicinia. (Iz svećane potvrde prava i jurisdikcije nad Jadranom proizlazi spretan sustav suvereniteta nad obalom i slavenskim zemljama u unutrašnjosti: izravna uprava, efektivna okupacija ili iznudena odanost, podložnost feudalnog tipa, vojni savezi..., ophodenje buona vicinia.).* Hale, 1990, 93.

Pravni stručnjaci ranoga novog vijeka — posebno sljedbenici tradicije rimskog prava i njegovih apropijacija u pravnoj baštini Svetoga Rimskog Carstva, a kasnije i mnogovrsni sljedbenici teorija prirodnog prava — nerijetko kritiziraju »sinkretičku« narav mletačkog konstitucionalizma, odnos spram običajnog prava itd. U novije vrijeme, u historiografiji o Mletačkoj Republici iznova raste interes za ta pitanja. Vrlo pouzdano interpretaciju problematike daje Gaetano Cozzi (Npr. *Stato Società e Giustizia nella Repubblica Veneta (Sec. XV–XVII)*. Roma, 1980.). U navedenoj knjizi Cozzi iscrpnije navodi jednog engleskog kritičara iz 17. stoljeća (Sir Arthur Duck. *De usu et authoritate Juris Civilis Romanorum in Dominis Principium Christianorum*. London, 1653.), koji kaže na str. 142 svog djela, prema Cozzijevu navodu: *Veneti vero ex omnibus aliis Italiae populis minime Romanas leges admiserunt» egli scriveva «et ut libertatem suam primaveram contra Imperatorum Romanorum vim et potestatem conservarunt, ita et legibus semper suis usi sunt; cum hoc summum in omnibus gentibus libertatis sit testimonium, legibus et moribus suis uti.* Ovaj je navod piscu povod za sljedeći komentar: *Sir Arthur non ignorava che celebri giuristi avevano criticato il sistema die Venetiani, in quanto fondato sull'«arbitrium», e che era stato attribuito a «superbia» il loro rifiuto di ottemperare alle leggi imperiali. Non era d'accordo: e riteneva anzi che a Venezia si fosse realizzata una soddisfacente integrazione tra il diritto proprio, die Veneziani, e il diritto romano, o comune, o imperiale, come si preferiva chiamarlo.* Cozzi, 1980, 17–18.

Vidjeti jedan od najnovijih radova u kojima se povezuje pravnu i vojnu problematiku s iscrpnim bibliografskim obavijestima o recentnoj literaturi: Egidio Ivetic. »Funzione strategica e strutture difensive dell'Istria veneta nel sei — settecento.« u *Archivio Veneto*. Serie V — Vol CLIV. 2000, 77–102.

26 Protivno uvriježenim mišljenjima, martolozi su uvršteni i u vojnokrajiške snage s habsburške strane, naročito u ranijim razdobljima vojnokrajiške povijesti. O tome ima više podataka i kod Lopašića. Radoslav Lopašić. *Spomenici Hrvatske krajine*. Knj. I.–III. Zagreb, 1884, 1885. i 1889. O tome piše i Hamdija Kreševljaković: Medutim martolozi su uskakali i preko granice i stupali u kršćansku službu. Tamo su ih vježbali i opremali i borbi protiv turskih martoloza. Vojne austrijske vlasti nastojale su da martoloze bolje plaćaju od ostalih vojnika. Kreševljaković, 1980, 27. Medutim, mentalitet martološkog ratovanja duboko prožima krajšnike na sve tri strane tromedje. Bečki rat će to najzornije posvjedočiti, s tim što se to svjedočenje neće ograničiti samo na prostor tromedje.

gije s habsburške i mletačke strane. Iako ga i osmanska strana iznova nastoji primjenjivati, učinci su mnogo ograničeniji jer su i Osmanlije inače u obrani ili povlačenju.²⁷

Dok su u »malom« krajiskom ratu na tromedi **oteti** najčešće pojedinci ili manje skupine, u Bečkom, odnosno, Morejskom, ratni su cilj čitave podložničke zajednice nekog prostora, prije svega kršćanske (katoličke i pravoslavne, hrvatske i srpske). Mase islamskog stanovništva su ili **uništene** ili **zasužnjene**. Među zasužnjenima ima nerijetko i dosta kršćana — češće pravoslavnih nego katolika, obično onih koji se ne daju nagovoriti na seobu pod habsburšku ili mletačku vlast. Kada je riječ o srednjem vijeku, razmjerne dobro su poznati ciklusi uspona i padova u kretanju broja robova i trgovini robljem u Mletačkoj Republici.²⁸

Mlečanima je ono unosan izvor prihoda već u najranijim razdobljima povijesti njihove Republike. Najmanje dvosmislen odnos Crkve u tome ima nezanemariv poticaj: *Neither slaves nor serfs ever formed a substantial part of the Venetian population, but in the ninth century slaves ranked almost with salt and fish as a*

27 U talijanskoj historiografiji o povijesti Mletačke Republike, kao i onoj na drugim svjetskim jezicima, vrlo malo se može pročitati o vojnoj službi mletačkih podanika i plaćenika iz Jugoistočne Europe i s Levanta. Kada je riječ o Morejskom ratu u sintezama povijesti Mletačke Republike, ratovanje u Dalmaciji je u interpretacijama od 18. stoljeća do danas redovito u sjeni levantskih bojišnica, aako o njemu i ima riječi, morlačke dimenzije ili nema ili je potpuno marginalizirana. Vidjeti, na primjer: Abate **Laugier**, *Storia della Repubblica di Venezia. Dalla sua Fondazione fino al presente, XII.* Venezia, 1769; Le comte de **Daru**, *Histoire de Venise*. Bruxelles, 1838; Lane, 1987, 198; Diehl, 1985; Gaetano **Cozzi** — Michael **Knapton** — Giovanni **Scaravello**, *La Repubblica di Venezia nell'eta moderna. Dal 1517 alla fine della Repubblica*. UTET, 1992; Claudio **Donati**, *Repubblica di Venezia. 3: Stato da mar, 1700–1797*. Milano, 1996. Prepoznatljiva je iznimka Giuseppe **Praga**, koji u svojoj *History of Dalmatia* (engleskom prijevodu talijanskog izvornika, Pisa, 1993) izriče ocjene koje su neobičajene za glavne tokove talijanske historiografije o Mletačkoj Republici: *For the first time in the history of Turco-Venetian relations the breaking off of diplomatic relations, the exchange of ambassadors, and the declaration of war took place according to international law. But as early as 1682 incidents that were so serious as to be incompatible with a normal state of peace had already taken place in Dalmatia. In September Hassan bey, a brother of the sanjak bey of Lica, had expelled from Zemunica a few Venetian Morlachs who had rental agreements. The infuriated Morlachs attacked Hassan and his clan and tore them to pieces. An atmosphere of muted hostility developed between the two sides, and when in September, 1683, the news of great Christian victory under the walls of Vienna spread, the Morlachs and cernide rose up irrepressibly. (Po prvi put u povijesti tursko-mletačkih odnosa, prekidanje diplomatskih odnosa, razmjena ambasadora i objava rata dogadali su se prema međunarodnim zakonima. Ali, već 1682. u Dalmaciji su se zbili ozbiljni incidenti, nespojivi s normalnim stanjem mira. Hasan-beg, brat ličkog sandžak-bega, protjerao je u rujnu iz Zemunika nekoliko mletačkih Morlaka koji su imali ugovore o najmu. Pobjesnjeli Morlaci napali su Hasana i njegovu družinu te ih poubijali. Između dvije sukobljene strane stvorila se atmosfera prigušenog neprijateljstva, a kad se u rujnu 1683. proširila vijest o velikoj pobedi kršćana pod zidinama Beča, Morlaci i černide digli su pobunu koja se više nije dala ugušiti.)* Praga, 1993, 192. Međutim i u Praginu slučaju su jedine osobe s imenom i prezimenom u povijesti Morejskog rata Talijani. Morlaci postoje samo kao masa, kolektivna imenica.

28 Neven **Budak**, »Servi ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Dalmaciji,« u *Starohrvatska prostvjeta*. Br. 14. 1985; Neven **Budak**, »Oslobadanje serva i ancila i napuštanje upotrebe njihove radne snage na istočnom Jadranu,« u *Historijski zbornik*. Br. 38. Zagreb, 1985, 115–130; Lujo **Marginić**, *Iz ranije hrvatske povijesti. Odabrane studije*. Split, 1997 (Vidi: »O dalmatinskim servima (osobito agrarnim)«, 385–436).

*mainstay of Venetian commerce. Christianity had not abolished slavery, and Church leaders approved the enslavement of pagans and »infidels.« They did so on the ground that the enslavement of their bodies might lead to the salvation of their souls.*²⁹

Mnogo nepouzdanije su spoznaje o mletačkom ropstvu u ranom novom vijeku, u doba za koje, inače, ima mnogo više izvornih potvrda. Kako je sva mletačka povijest u biti povijest opstojnosti na granicama vjera, kultura i civilizacija, neovisno o tome koliko je ropstvo važno u mletačkoj zbilji u bilo kom pogledu, nikada neće nedostajati mogućnosti za vrijednosno opravdanje ropstva, odnosno, trgovine ljudima: *Among the »infidels« were counted not only the Moslems but those Christians were considered heretics. During some centuries, the Orthodoxy of the Greeks was considered heresy by Catholics, who adhered to Rome as did the Venetians.*³⁰ Ratova ima u izobilju. Ako ih već ne vode Mlečani sami, robljem ih opskrbljuju drugi koji u doba mletačkog mira ratuju. A skoro svi ratovi u mletačkom okružju imaju vjerske konotacije i u ranom novom vijeku. Jedina su iznimka ratovi u njezinu izravnom talijanskom okruženju: *Wars against pagans, Moslems, and heretics helped supply the slave markets; indeed, wars and slave raids seemed in some cases indistinguishable. But citizens of the Italian cities did not enslave each other; captives were held for ransom or freed by the terms of a treaty.*³¹

Za razumijevanje zbivanja na istočnoj obali Jadranskog mora u ranom novom vijeku uvijek valja imati na umu da u to doba iznova rastu mletačke potrebe za robovima, a naročito u 17. stoljeću, točnije rečeno, nakon bitke kod Lepanta i to u prvom redu u mornarici: *Increasingly, the crews on Venetian galleys were of mixed nationality. The thirty to forty soldier guards needed on each galley were largely Albanian refugees. Dalmatians and Greeks were numerous among the sailors of all ranks and among the free oarsmen. Convict oarsmen could not be had in sufficient number from Venetian prisons and were obtained from neighboring states, even as far away as Bavaria. As the Cretan war dragged on, Venice's oarsmen came to resemble more and more the galley slaves whom their opponents and allies obtained from raids or from the slave markets in Leghorn and various Moslem ports. Ever since Lepanto, captured Turks had been used. Gradually, more and more reliance was placed on recruit-*

29 Ni robovi ni kmetovi nikada nisu činili značajan dio mletačkog stanovništva, ali su u devetom stoljeću, uz sol i ribu, robovi bili najunosniji posao mletačke trgovine. Krštanstvo nije ukinulo ropstvo, a crkvene vlasti su odobravale porobljavanje pogana i 'nevjernika'. To su činili pod izlikom da će porobljavanje njihovih tijela dovesti do spasenja njihovih duša. Lane, 1987, 7.

30 Medu 'nevjernike' ubrajali su se ne samo muslimani nego i oni kršćani koje se smatralo hereticima. Kroz nekoliko stoljeća katolici, privrženi Rimu kao i Mlečani, grčko pravoslavlje smatrali su herezom. Lane, 1987, 7.

31 Ratovi protiv pogana, muslimana i heretika omogućavali su opskrbu tržišta robljem; uistinu, ponekad nije bilo razlike između ratova i lova na robeve. Ali stanovnici talijanskih gradova nisu porobljavali jedni druge; zarobljenici su bili zadržavani zbog otkupnine ili oslobođani pod uvjetima sklopljenih primirja. Lane, 1987, 75.

*ing in the Aegean Islands by methods which may include slave raids, purchase in slave markets, impressment, and the paying of bonuses.*³²

Što čini rat i ratovanje drugačijima na tromedi od rata i ratovanja u Jugozapadnoj Europi, od Italije do Engleske u ranom novom vijeku? Kada se čita recentniju literaturu iz ratne povijesti, usredotočujući se na rat kao na čin uništavanja ljudskih bića i dobara, teško je uočavati razlike. Međutim, ako rat i ratovanje vrednujemo u obzoru povijesti oblikovanja modernih država, razlike su više nego uočljive. U Jugozapadnoj Europi rat i ratovanje su činitelji oblikovanja modernih država i društava, dok je na tromedi činitelj razaranja pretpostavki takvu razvoju. Na jednoj su strani rat i ratovanje nerazlučivi od oblikovanja modernog »civilitè«, dok su na drugoj činitelj perpetuiranja europske marginaliziranosti i »barbariziranosti«.

Određenije, na razini primjera, dok u 17. stoljeću ratovanje na Apeninskem poluotoku iznimno uključuje masovne transfere stanovništva, u Srednjoistočnoj i Jugistočnoj Europi to je prije pravilo nego izuzetak. Povijest ranonovovjekovnih imperijalnih baština u prostoru na razmeđu današnjih Srednjoistočne i Jugistočne Europe te Sredozemlja je povijest granica u promjenama i stanovništva u pokretu. Mnogi će se tome usprotiviti i reći da je takvu pristupu moguće suprotstaviti sasvim oprečan, dokazujući koji sve dijelovi Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva u tom prostoru od početka 16. do kraja 18. stoljeća ne mijenjaju svoj imperijalni status. To nije upitno. Prostrane i postojane jezgre imperijalne moći nisu sporne. Ipak, jedva da su u bilo kojem spomenutom slučaju išta manje prostrana ona područja koja u različitim trajanjima u ranom novom vijeku mijenjaju svoj status. Kada je riječ o stanovništvu, njegova je prostorna pokretljivost u istom razdoblju upravo u takvim perifernim, pograničnim područjima mnogo veća. Naime, promjene granica nerazlučive su od promjena u naseljenosti ne samo spornoga pograničnog područja, već i brojnih područja u dubini imperijalnog teritorija. K tome, posljedice promjena granica u bilo kom slučaju na različite su načine nerazlučive od društveno-povijesnih promjena unutar

32 Posade mletačkih galija su sve češće i češće bile sastavljene od različitih nacionalnosti. Vojnici čuvari, njih 30–40, koliko ih je bilo potrebno na svakoj galiji, bili su uglavnom albanske izbjeglice. Među slobodnim veslačima i mornarima svih položaja bilo je mnogo Dalmatinaca i Grka. Iz mletačkih zatvora nije se mogao osigurati dovoljan broj veslača osuđenika, pa su stoga bili dovođeni iz okolnih država, čak iz Bavarske. Za vrijeme dugog trajanja Kretskog rata slobodni mletački veslači su sve više nalikovali robovima na galijama. Ove su njihovi protivnici i saveznici dovodili iz pohoda na robeve ili nabavljali na tržištima robljem u Livornu i raznim muslimanskim lukama. Od bitke kod Lepanta koristili su i zarobljene Turke. Postupno se sve više i više počelo oslanjati na regрутiranje veslača na Egejskim otocima, pritom koristeći metode poput lova na robeve, kupovanja na tržištima robljem, prisilnog uzimanja u mornaricu i otkupljivanja. Lane, 1987, 415.

imperijalne realnosti u dužem vremenskom trajanju. Nerijetko imperijalna moć nije sposobna asimilirati posljedice takvih promjena na bilo koji drugi način osim ulaskom u novi imperijalni rat za nove promjene granica, za novu preraspodjelu stanovništva itd. Moguće bi bilo praviti i brojne druge usporedbe.

Historijska kartografija rata i ratovanja u ranonovovjekovnoj Europi otkrila bi da ima prostora u kojima su rat i ratovanje »endemične« pojave, u kojima se usredotočuju konflikti koji utječu na civilizacijske promjene daleko od granica prostora–poprišta ratnih sukoba, zadržavajući same te prostore na vrlo niskim civilizacijskim razinama po suvremenim europskim kriterijima. To je slučaj i tromeđe. Geostrateška važnost tromeđe za svaku od imperijalnih sila čini je trajno važnom za svaku od njih (osmanski odnos prema Bihaću, mletački prema Zadru, a habsburški prema Senju, u simboličkom smislu!), ali i trajno ograničenom u samim mogućnostima civilizacijskog uspona.

Otuda je teško reći što je u bilo kojoj imperijalnoj tradiciji samoga tog doba realno, a što virtualno »granica« (*border*), a što »granično područje«, »krajina« (*frontier*). Kada je riječ o Habsburškoj Monarhiji, Mletačkoj Republici i Osmanskom Carstvu 1500–1800. godine, svaka je ta imperijalna sila drugačije konstituirana, drugačije se povjesno mijenja, k tome, ima drugačiji odnos prema granicama i krajinama te društvenim zajednicama u tim prostorima.

To je vjerojatno najjasnije u slučaju Habsburške Monarhije. Uostalom, sam je taj pojam u učestalijoj uporabi tek u 20. stoljeću, nakon njezina nestanka. Za njezina postojanja u ranome novom vijeku on nikada primjereno ne izražava njezin dinastički i državnopravni identitet. To nije slučaj ni s bilo kojim drugim pojmom, kao što su *Monarchia Austriaca*, *Imperium Austriacum* itd. Habsburška Monarhija kao personalna unija, kao absolutistička monarhija, kao Austrijsko Carstvo itd, kako god bila određivana, uvijek je u nekoj svojoj konstitutivnoj tradiciji upitna, a to redovito znači da je upitno i poimanje njezinih realnih i virtualnih granica, a time i pograničnih društava. Naime, graniče iz bećke ili donjoaustrijske perspektive nisu isto što su i granice iz hrvatske ili galicijske perspektive. Ono što iz habsburške dvorske perspektive, kada je riječ o granicama, legitimno može biti predmetom diplomatskih ili vojnih aranžmana, iz hrvatske perspektive, s bilo kog stajališta, može biti pitanje opstanka.

Za razliku od Habsburške Monarhije, »razlivene« velikim dijelom europskog kontinenta, a time i vrlo fluidnog shvaćanja granica, Mletačka je Republika u čitavu svom rasponu od sjevernotalijanske *Terraferma* do rasutih levantskih posjeda svojevrsna država–granica. U stvari, najpostojaniji je mletački posjed more, većim dijelom Jadransko i manjim dijelom Sredozemno. Iako ga Mlečani na različite načine mnogostruko dijele s drugima, oni su sve

do početka 18. stoljeća na brojnim stranama Jadranskog i Sredozemnog mora neupitni hegemoni. Time su već zbog same naravi plovidbe u ranom novom vijeku prije svega upućeni kontrolirati obale koje omogućuju održavanje pomorske moći, odnosno, stvarati takve odnose sa silama koje nadziru njima važne obale da njihova, tj. mletačka pomorska hegemonija, ne može biti osporena. Tako su i u prostoru tromeđe mletački interesi u silnom nesrazmjeru kada je s jedne strane riječ o trgovačima, koji su, metaforički rečeno, bez granica i geostrateškima, koji prepostavljaju što slabije Habsburgovce i Osmanlije na Jadranskom moru i u načelu — što manje zajedničkih habsburško–osmanskih interesa. Kombinirajući trgovačku, pomorsku i finansijsku moć, u mnoštvu promjena u tri ranonovovjekovna stoljeća, Mletačka Republika je na drugačiji način zainteresirana za svoje granice na tromeđi nego Habsburška Monarhija i pogotovo — Osmansko Carstvo.

Od svoga ukorijenjenja u istočnosredozemnom prostoru, s integracijom velikog dijela bizantske ostavštine, sredinom 15. stoljeća, te sa svojom trikontinentalnom ekspanzijom u Jugoistočnoj i Srednjoistočnoj Europi, Levantu i sjevernoj Africi u većem dijelu 16. stoljeća, Osmansko je Carstvo, utemeljeno u načelu trajnoga svetog rata (*gaza*), kao cjelina »pogranično carstvo«. Iako će krajem 17. i početkom 18. stoljeća upravo u Jugoistočnoj Europi takav njegov status poslije silnih poraza i prostornih uzmaka postati dvojben i za same Osmanlike, pograničnost Osmanskog Carstva u prostoru tromeđe će time biti samo još naglašenija. Otuda i postavljeno pitanje »How to Construct a Border Society?«, s naznačenim prostornim i vremenskim ograničenjem, uključuje najmanje dvije pretpostavke: prvo, da se poslije Karlovačkog mira 1699. godine na različite načine mijenja društveno–povijesna zbilja pograničnih prostora svake od tri imperijalne sile te drugo, da je ta promjena neshvatljiva ukoliko se previđa intencionalnost postupaka imperijalnih vlasti u vlastitom pograničnom prostoru.

Međutim, otkako početkom 16. stoljeća nastaje prostor tromeđe, njegova je društveno–povijesna zbilja u stalnoj promjeni, a svaka od tri imperijalne sile na različite načine oblikuje svoje interesne na tromeđi, odnosno, društveno–povijesna zbilja tromeđe oblikuje distinkтивne imperijalne interese. U tom bi smislu vjerojatno primjerene bilo pitati što se na tromeđi mijenja na društveno–povijesno nov način krajem 17. i u prvoj polovici 18. stoljeća. Tako postavljena pitanja iziskuju i mnogo raslojeniji odgovor jer uključuju promjene i u makrohistorijskom i u mikrohistorijskom smislu, tj. i u imperijalnim obzorjima i, s mnoštvom posredovanja, unutar obzorja same tromeđe.

Za sve tri imperijalne sile rat 1683–1699, odnosno, 1684–1699, nije »slučajan«. Možda je to manje nego bilo koji drugi unutar tog trokuta od početka 16. stoljeća. Prvo, Habsburgovci i Osmanlije jedva da uspijevaju okončati rat

(1663–1664), koji će na obje strane, s mnoštvom unutrašnjih potresa, biti doživljen kao primirje. Drugo, Kandijski rat (1645–1669) izaziva toliko dalekosežnih promjena u mletačko–osmanskim odnosima da se i u tom slučaju s obje strane uveliko drži neizbjegnim nastavak rata. Na sve tri strane rat je pitanje unutrašnje ravnoteže vlasti i moći. Doduše, s različitim usmjerenjima. Habsburgovci, sa svim svojim vladarskim naslovima, u biti su u rascjepu između svojih čarskih ambicija u Svetom Rimskom Carstvu i izazova utemeljenja svoje državne absolutističke moći, što mogu pokušati učiniti isključivo u svojim naslijednim zemljama, češkim zemljama — imajući na umu promjene s Tridesetogodišnjim ratom te u brojnim zemljama krune sv. Stjepana, gdje svoju vlast utemeljuju u stvari neograničeno nakon sloma ugarskih i hrvatskih magnata 1670-ih godina. Mlečani, gubeći na Levantu, sve više dobivaju u prostorima bližim svojoj jezgri, ali ipak bez mogućnosti da se konstituiraju kao moderna država. Posljednji mletačko–osmanski rat 1714–1718. godine tome je jasan dokaz. Nikada Mlečani nisu toliko utjecajni u prostoru tromeđe kao tada, ali i nikada kao tada nisu jasni domaći njihove moći. Nakon 1718. kao da se Mletačka Republika okreće samoj sebi — moglo bi se reći *post factum* – u dugoj agoniji. Osmanlije, od početka 16. stoljeća konstituirane kao trikontinentalna sredozemna država, do ovog doba iscrpljuju ekspanzivni potencijal svoje religijski utemeljene državnosti. Cijelo je 18. stoljeće osmanske povijesti u znaku habsburških (i, da se ne previdi — ruskih) izazova. Ratovi 1716–1718, 1736–1739. te 1789–1791. godine otkrivaju svu anakronost njihova imperijalnog nadmetanja bez izgleda za bilo čiju trajnu premoć, nadmetanja koje također artikulira prostor tromeđe kao relativnu geostrategijsku konstantu. Dakle, tromeđa postaje »egzaktno« prepoznatljiva baš zato što sve tri imperijalne sile na različite načine gube svoj ekspanzionistički potencijal, što se u sva tri slučaja smanjuje prostor između realno i virtualno definiranih imperijalnih granica.

Dalje, tromeđa je mentalno u stanju stalne, dugotrajne ratne opasnosti. Teško da bi učinci samog rata bili takvi kakvi jesu da ratne frustracije nisu toliko produžena djelovanja. Nedoumice na tromeđi pojačava i učinak nedoumica u središtima državne moći. Nijedna od imperijalnih sila novu tromeđu ne smatra trajnjim rješenjem, a nijedna nema snage za izlazak iz njezinih ambiguiteta. Nijedna od njih svoju politiku na tromeđi ne doživljava kao prilog njezinoj stabilizaciji, već prije svega kao ishodište dalnjih imperijalnih prodrova, a da za to nalazi, u vremenskoj perspektivi, sve manje moći. Sve do početka 19. stoljeća bosanski dio tog prostora češće se javlja na geografskim kartama kao *Türkisch Kroatién, la Croatie turque* itd.

To znači da se i u državno–ideologiskom smislu pogranično područje doživljava prije svega kao prostor koji isključuje mogućnost imperijalnog uz-

maka i prepostavlja prostor imperijalnog pomaka. U praktičnom je smislu tromeđa, u zbilji, prostor bezbroja sitnih i, čini se, nerješivih svakodnevnih sporova, što već samo po sebi nameće potrebu redefiniranja njezina statusa unutar alternativno zamisljena državnog ustroja.

Na kraju ovog poglavlja valja pokušati sažeti njegovu temeljnu problematiku, što sažima i problematiku ovog članka. Tema konferencije u Grazu, takva kakva je bila zadana, polazi od prepostavki, prvo, da imperijalne sile na tromeđi najkasnije poslije 1699. godine imaju osmišljene ciljeve svoje politike, sve do razine njihove praktične razrade te, drugo, da je temeljno istraživačko pitanje u kakvu su međuodnosu imperijalni planovi i njihove praktične primjene. Pritom valja imati na umu sljedeće, hipotetički iskazano u povjesnoj perspektivi osamnaestog stoljeća:

Prvo, vojnokrajiški sustavi Mletačke Republike, Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva, svaki s primjerenim društvenim uređenjem, u vrijeme Karlovačkog mira povjesno su već duboko ukorijenjeni. U samom prostoru tromeđe njihova je ukorijenjenost skoro dvostoljetne tradicije. Rat je veliko iskušenje za svaki od tih vojnokrajiških društava i sustava, tako da se već za rata u njima zbivaju promjene, a još brojnije se nameću kao problemi koji ostaju za rješavanje nakon okončanja rata. Promjene u prvoj polovici osamnaestog stoljeća, koje uključuju i dva nova osmansko-habsburška rata, kao i jedan osmansko-mletački, relativiziraju važnost povjesnog iskustva 1683./1684–1699. u objašnjenju i razumijevanju polustoljetnih promjena na tromeđi, tj. u prostoru sučeljavanja tri vojnokrajiška sustava i društva, ali ga ne isključuju. Tromeđa je povjesno prvi put međunarodno-pravno regulirana upravo 1699/1700. godine i, unatoč ispravci u vrijeme Požarevačkog mira (1718), ostaje nepromijenjena do pada Mletačke Republike 1797. godine. Dakle, njezino obzorje se u biti ne mijenja. Drugo, historiografske spoznaje omogućuju prepostavku da zbivanja u prvoj polovici osamnaestog stoljeća ne uključuju demografske i socioekonomiske promjene na tromeđi koje bi bilo moguće uspoređivati s onima iz vremena rata 1683/1684–1699. godine. Dakako, rasprava o naslovnoj temi svakako uključuje potrebu propitivanja zbivanja u prostoru tromeđe u ratu 1683/1684–1699. godine sa svih onih stajališta koja su važna za raspravu o njoj u prvoj polovici Osamnaestog stoljeća. Dakako, s punim uvažavanjem vojnokrajiških trajanja i promjena na sve tri strane najmanje u perspektivi 16. i 17. stoljeća!

Drugo, za razliku od relativnog ustaljivanja razgraničenja u prostoru tromeđe, granice između Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije te Osmanskog Carstva i Mletačke Republike, kao i granice svake od tih sila s drugim zemljama ponekad će se osjetno mijenjati u prvoj polovici osamnaestog stoljeća. Sredinom osamnaestog stoljeća povjesne zbilje i odnosi moći ove tri

sile bit će znatno drugaćiji nego na početku stoljeća. Time će i prostor tromeđe sa svake od tri strane biti u društveno–povijesnom i kulturno–povijesnom smislu u drugačijem statusu unutar vlastite cjeline, kao što će i tromeđa kao cjelina biti znatno drugačija. Time se otvara pitanje o različitosti promjena u prostoru tromeđe u vrijeme rata 1683/1684–1699. kao povjesnoj zbilji koju valja imati na umu pri istraživanju zbivanja tokom sljedećih pola stoljeća u istom prostoru. Jednostavnije rečeno, promjene u prostoru tromeđe imaju različite povjesne posljedice za svaku od imperijalnih sila.

Treće, za svaku ljudsku zajednicu moderne Europe rat je uvijek u različitim razmjerima i preraspodjela ljudskih potencijala, materijalno–civilizacijskih bogatstava te vlasti i moći. Preraspodjela se zbiva u samom ratu, a njezini dubinski učinci suvremenicima se redovito očituju poslije rata. U toj je preraspodjeli manje važno pitanje pobjednika u vojno–političkom i međunarodno–pravnom smislu, a mnogo je važnije sve ono »drugo« što se u određenoj ljudskoj zajednici zbiva sa stajališta dominantnih civilizacijskih i kulturnih vrijednosti. Budući da se u prostoru tromeđe u civilizacijskom i kulturnom smislu i sustjeću i prožimaju i isključuju povjesno različite zbilje, jedno je od najtežih istraživačkih pitanja kako objasniti i razumjeti suvremene percepcije tih preraspodjela i pomaka, kao i njihovu važnost za imperijalne planove i prakse na tromeđi u samom ratu i nakon njega. Polazim od pretpostavke da se odlučujuće promjene u tom pogledu zbivaju u samom ratu.

Kavaljer Stojan Janković: srce jače od uma

Budući da bih navedenu problematiku htio izložiti što je više na razini iskustava svakodnevnog života, s historijsko–antropološkim težištem, u središtu članka bit će jedan od morlačkih vođa u mletačkoj službi Stojan Janković (?–1687), kao i zbivanja u kojima na različite načine sudjeluje. Naime, temeljni je problem historiografskih i srodnih radova na morlačke teme posvemašnja depersonalizacija ljudi, svođenje Morlaka na masu, odnosno — u suprotnom, heroizacija, koja je samo jedan vid depersonalizacije u istraživačkom smislu. Izbor Stojana Jankovića, kao jednoga od nesumnjivo utjecajnih morlačkih vođa u to doba, već među suvremenicima »ovjeko–vječenog« narodnim pjesmama, ipak je prvenstveno uvjetovan činjenicom da je o njemu i sačuvana i znatnim dijelom objavljena arhivska građa, koja još uvijek nije primjerenog znanstveno iskorištena. Istraživanjem tema njegova života, kao i njegovih ponašanja i djelovanja, nastojat ću doprinijeti i inter-

pretaciji socioekonomskih i sociokulturnih promjena u prostoru tromeđe »odozdo«.³³

Jedan od najranijih poznatih dokumenata o mladom Stojanu Jankoviću potječe iz pera dalmatinskog generalnog providura Leonarda Foscola, koji mu terminacijom od 1. veljače 1650. dodjeljuje mjesecnu plaću od 4 dukata, kao *figlio di harambassa Gianco Mitrouich, nominato Stoian, in eta' tenera esistente.*³⁴ Iako se to dešava za Kandijskog rata, u jednoj od onih neizvjesnijih ratnih godina, kada Mlečani trebaju dodatno ojačati svoju vojnu silu, izgleda da je takva plaća odobrena mladom Stojanu prije svega zato što je on sin tada već među Morlacima u mletačkoj službi teško zamjenljivom Janku Mitroviću (u nekim kasnijim izvorima, nakon bitke kod Zadvarja 1652. — *capo principale di Morlacci*).³⁵

Mlečani, u to doba, takvo nešto rade samo kada imaju puno pokriće. Izgleda da to uvjerenje nije promijenjeno u Stojanovu slučaju jer će razmjerno brzo, 1. kolovoza 1653., uslijediti povećanje plaće na 6 dukata mjesечно koje će mu odobriti generalni providur Lorenzo Dolfin, iznova kao Jankovu sinu. U providurovu obrazloženju se ovaj put iskazuje i očekivanje da će se ulaganje u Stojana isplatiti jer se u njega uočavaju brojne očeve vrline.³⁶ Doista, mladi Stojan, nešto kasnije već kao posedarski harambaša, ne usteže se pred pogibeljnim poduhvatima, pa u takvom jednom slučaju, u pohodu na cetinski Obrovac, pada u osmansko ropstvo, vjerojatno početkom travnja 1666. godine.³⁷ Kako uspijeva pobjeći iz ropstva u Carigradu, Stojan Janković već tada postaje miljenik narodne pjesme, a »Ropstvo Jankovića Stojana« jedna je od popularnijih među njima, i to ne samo na tromeđi.³⁸

33 Najsadržajnija i još uvijek istraživački slabo iskorištena građa o Stojanu Jankoviću objavljena je u već citirana dva sveska *Istorije kotarskih uskoka Boška Desnice*. Otuda se ovaj rad u izvornom smislu temelji prije svega na ovoj zbirci građe, kao i na razmjerno brojnoj literaturi, koja je navedena u strožem izboru na kraju knjige. Izdvajam: Kosta Milutinović. »Od Stojana Jankovića do Vladana Desnice.« u *Vjetrom vijani. Spomenica Srpskog kulturnog društva »Prosvjeta«*, Zagreb, 1971, 221–246.

34 Desnica 1, 54.

35 *Novi providur Girolamo Foscari daruje Janku Mitroviću jednoga Turčina, kojega je ovaj zarobio u bici kod Zadvarja i predao na galiju, potvrđuje njegove zasluge u ratovanju u Lici i Krkavi, zatim kod Duvna i Grahova, i naziva ga glavnim poglavicom Morlaka*. Desnica 1, 59–60; Milutinović, 1971, 221.

36 Desnica 1, 67.

37 Desnica 1, 123–127.

38 Prema Milutinoviću, Pavao (Paolo) Andreis u svojoj »Storia della città di Traù« o tom kaže: *Mletačka krajina oplakivala je gubitak od skoro 400 svojih ljudi, a Miljković i Janković budu zarobljeni i kao ličnosti od poštovanja, odvedeni u Stambul i zadržani na sultanova dvoru; ali, na kraju krajeva, po božjoj volji, oni pobijesile i vratiše se pod okrilje Republike, koja ih je nagrađila, a Jankovića još i napose obdarila i odlikovala titulom viteza sv. Marka*. Milutinović, 1971, 222. Za vrijeme zatočenja Stojana Jankovića u Carigradu Morlaci su izabrali za njegovog zamjenika (s titulom »Vice Harambasa«) Pavla Unčevića, koji će vršiti njegovu dužnost dok se spomenuti Stojan ne dokopa slobode, kao što se to vidi iz akta dalmatinskog generalnog providura Cornara, datiranog u Zadru 6. maja 1666. Milutinović, 1971, 222.

Sve to svjedoči da teret poraza kod Obrovca ne pada na Stojana Jankovića. Da je tome bilo tako, ne bi mu bilo dodijeljeno viteštvu sv. Marka, a ne bi mu bio određen ni zamjenik pod tako izričitim ograničenjem. Slijedeći sačuvane dokumente može se zaključiti da njegov status u mletačkoj službi dalje jača jer on sam, u skladu s duhom vremena, 15. siječnja 1670, dakle, nakon okončanja Kandijskog rata, iscrpno navodeći obiteljske i svoje ratne zasluge, traži od mletačkog dužda postavljenje za kapetana konjaničke čete i javno priznanje.³⁹ Njegovo je molbi razmjerne brzo udovoljeno senatskom odlukom od 13. ožujka 1670, u kojoj se za njega kaže *sia fatto kavalier nel collegio nostro da sua serenita 'et dattagli in dono una colana d'oro con medaglia di San Marco per valore de ducati cento bona valuta,...*⁴⁰

Poslijeratna konjunktura Stojana Jankovića nastavlja se i dalje jer 10. kolovoza 1670. dobiva kuće i posjed Jusuf-age Tunića u Grčkom Islamu koji iznosi 400 gonjala zemlje *di terreni arativi, vignati, prativi et inculti nelli confini presenti.*⁴¹

On, dakle, dobiva dobru zemlju, ali na samoj novoj granici s Osmanskim Carstvom, što svjedoči o očekivanju mletačkih vlasti da je i brani s najvećom mogućom umješnošću i odlučnošću. Njegove sposobnosti u službi na samoj granici potvrđene su još jednom odlukom generalnog providura Antonija Barbara od 22. siječnja 1671, kojom je postavljen za zapovjednika vrlo važne ostrovičke tvrđave, jednoga od novostečenih ključnih mletačkih uporišta prema Osmanlijama.⁴² Međutim, njegova uloga nije ograničena na vojnokrajišku službu jer je iz izvora očigledno da je vrlo pouzdan i u vođenju kolonizacijskih poslova, suzbijanju hajdučije, smirivanju sporova između starosjedilaca i novih naseljenika, itd. Generalni providur *Pietro Civran* na kraju svoje službe u Dalmaciji (1675), podnoseći opširan izvještaj, posebno ističe da je uz podršku *kavalier Gianco* (kako će Stojan Janković sve češće biti imenovan u mletačkim službenim spisima) i Smoljana Smoljanića *m'e riuscito tranquillare e divertire molte altre fastidiose emergenze del confine.*⁴³ U to se vrijeme, 16. kolovoza 1676. godine, Stojan Janković i ženi Antonijom Reci (ili: *Rezzi*), Zadrankom,

39 Desnica 1, 141–142.

40 Desnica 1, 143. *Za svoje ratne podvige Stojan Janković je 13. marta 1670. dobio pismeno priznanje od tadašnjeg mletačkog dužda D. Contarinija, koje u izvodu glasi: 'Porodica Mitrović, ostavivši domovinu i tursku zemlju, živeći pod strom vjerom, pošto je nagovorila mnoge porodice da se presele pod zastavu Našeg Gospodstva, učestvovala je u mnogim pogibeljnim pothvatima, čak idući u susret opasnostima gdje je trebalo štovati svoj život... (...) Spomenuti Stojan Mitrović za uspješno izvršeni zadatak bio je od našeg Senata imenovan vitezom a od nas darovan mu je zlatni lanac s medaljom sv. Marka u vrijednosti od 100 dukata dobre valute...' Milutinović, 1971, 222–223.*

41 ...oranica, vinograda, livada i neobradivih površina na ovdašnjim granicama. Desnica 1, 144–145. Prema Desnici, *gonjal* je površinska mjera od 2593 m², tj. nešto više od 'dana' *oranja*.

42 Desnica 1, 155.

43 ...uspio ublažiti i pozabaviti se s mnogim drugim učestalim pograničnim problemima. Desnica 1, 182.

Grkinjom grkokatoličke vjeroispovijesti.⁴⁴ Međutim, tada se počinju pojavljivati i tragovi tužbi protiv njega zbog protupravnih otuđivanja.⁴⁵ Ti sporovi ipak ne ugrožavaju njegov status i prestiž, što se najbolje vidi po tome što mletački dužd Aluise Contarini izdaje dukal 22. rujna 1678. godine, kojim naređuje dalmatinskom providuru Pietru Valieru da Stojana i jednog njegova sina upiše s punom plaćom u jednu od konjaničkih jedinica na službi u Dalmaciji.⁴⁶ Sljedeće će godine njegov sin Konstantin biti postavljen za kapetana čete od 50 pješaka koje će izabrati Stojan.⁴⁷ Pietro Valier, izvješćujući o svome generalnom providurstvu u Dalmaciji 1680. godine, u ocjeni morlačkih glavarava, koja u cjelini nije laskava, izdvaja Stojana Jankovića s ocjenama vrijednim poštovanja, ali i naglaskom da mu je srce jače od uma.⁴⁸

Njegov se uspon nastavlja sljedeće godine, 1681, kada mletački dužd Contarini svojim dukalom od 26. srpnja imenuje Stojana Jankovića za morlačkog vođu s mjesečnom plaćom od 25 dukata. Janković popunjava mjesto umrlog kneza Juraja Posedarskog. S ubrzanim pogoršanjem prilika na mletačko–osmanskoj granici u Dalmaciji 1682. godine, od njega se očekuje da u pograničnom području hvata mletačke podanike koji, udruženi s hajducima, uskaču na osmansku stranu. Od njega i Frane Posedarskog se isto tako traži da obilaze granicu i izvješćuju o zbivanjima. U isto to vrijeme vlasti ga zadužuju da prikuplja desetinu koju mletački podanici duguju za zemlju koju obrađuju na osmanskoj strani. Naime, zbog pokolja u Zemuniku i zbivanja koja slijede, mletačke vlasti ovlašćuju Stojana Jankovića da skupljenu desetinu mletačkih podanika preda osmanskim vlasnicima zemalja koje ovi obrađuju.⁴⁹ Krajem 1682. godine, u vrijeme kada posebna komisija osmanskih vlasti ispituje zbijanja u Zemuniku, Janković je taj koji u Gornjim Kotarima treba osigurati što potpuniji nadzor nad kretanjem i ponašanjem mletačkih podanika. U sljedećim mjesecima množe se brojna slična ovlaštenja i nerijetko pogibeljni zaci jer je mletačko–osmanska granica u Dalmaciji u otvorenom ustanku na nizu strana.⁵⁰

Jedna od osoba koja ima vrlo velikog udjela u vodenju neobjavljenog rata protiv Osmanlija je Stojanov brat Ilija Janković. Zbog toga je već 1680,

44 Desnica 1, 187–188.

45 Desnica 1, 186–187, 189.

46 Desnica 1, 207.

47 Desnica 1, 211.

48 *Gianco ha piu concetto e valore; la mente pero non si proporziona con il cuore; ad ogni modo il suo nome e' formidabile ai Turchi ed il piu' accetto ai cristiani, massime del vecchio rito. (Janka prati dobar glas i poštuje ga se. Njegovo je srce, međutim, jače od uma. Kako god bilo, ime mu je slavno u Turaka a u kršćana još slavnije, napose u onih starog obreda.).* Desnica 1, 215.

49 Desnica 1, 236–239, 241.

50 Desnica 1, 244–245, 249–251, itd.

presudom providura Pietra Valiera, osuđen na smrt, što ovoga ne prijeći da nastavi vojevati. Kako izgleda mletačke vlasti ne umiju razlikovati Stojana i Iliju, jer generalni providur Lorenzo Dona odlučuje 17. rujna 1683. uputiti u internaciju u Veneciju i Stojana i brata mu Zavišu!⁵¹

U izvješću Senatu od 12. listopada 1683, Dona opravdava svoju odluku o internaciji Stojana i Zaviše Ilijinim prijestupima, ne birajući riječi kada se izjašnjava o njemu (*bandito Elia*). U isto to vrijeme, kada je slom osmanske sile pod Bečom očigledan, Osmanlije se masovno povlače iz naselja i utvrđenja na bosansko-dalmatinskoj granici u kojima se ne osjećaju sigurnima, a njihovi morlački podanici masovno traže odobrenje za prelazak u mletačko podništvo.⁵² Ilija Mitrović jedan je od onih koji imaju najvećeg udjela u slamanju osmanske vlasti u raznim dijelovima sjeverne Dalmacije. U njoj ustanak obuhvaća veliku većinu žitelja u listopadu i studenom 1683. godine. Frano Posedarski, u nastojanju da spriječi pridruživanje kotarskih Morlaka ustanicima, u Kotarima nalazi samo prazne kuće jer su svi s njima.⁵³ Morlaci, uvjereni da se Osmanlije nikada više neće vratiti, prepustaju se silnoj pljački. To mletačke vlasti dovodi do očajanja jer je izvjesno da će biti nemoguće opljačkano prikupiti i vratiti oštećenima na osmanskoj strani. Među Osmanlijama na tromeđi, bijesnima zbog svega što se zbiva nakon sloma bečke opsade, a naročito zbog ponašanja njihovih morlačkih podanika, ima i mišljenja da će mletačke i osmanske vlasti zajednički morati pobiti sve Morlake.⁵⁴ Za mletačke je vlasti situacija sve neodrživija jer im nestrljivi Morlaci prijete da će se obratiti habšurškim vlastima, a Senjani ionako ne prestaju podbunjivati i osmanske i mletačke Morlake i uključivati ih u svoje poduhvate.⁵⁵

Slom mletačke politike izbjegavanja sukoba s Osmanlijama u Dalmaciji je potpun. Vlasti su prisiljene tražiti načina kako pregovaratiti s Ilijom Jankovićem i njegovim drugovima. U takvima prilikama povratak Stojana Jankovića u Dalmaciju postaje nužan te Senat odlučuje oslobođiti braću, reinstalirati »ka-

51 Desnica 1, 253–254; Milutinović, 1971, 224.

52 Desnica 1, 257–258.

53 Desnica 1, 255–256, 258–265, 268–269.

54 Desnica 1, 274–275.

55 Desnica 1, 272–273, 277–278. *Providur iz Zadra javlja Senatu (8. XI 1683) da 'mletačka konjica nije u stanju da spriječi pokret Morlaka koji su se složili te sva sela istupaju zajednički'. Pokret postaje sve masovniji i širi se dalje prema Splitu i Makarskoj. Morlaci otvoreno izjavljaju da neće više dati Turcima u Kotare ni kad bi znali da će svi izginuti. Providur šalje Morlacima pukovnika Ivana Radoša, koji se sastaje sa Bajom Pivljaninom i drugovima, i preko njih poziva k sebi Iliju Jankovića i Jovana Baljaka da ih privoli da odustanu od daljih neprijateljstava protiv Turaka, ali ovi nisu htjeli da dođu u Zadar, na providurov poziv, ... Milutinović, 1971, 222, 224–225.*

valjera Stojana Mitrovića» i za početak, nadoknaditi mu plaću za vrijeme provedeno u internaciji.⁵⁶

U to doba Osmanlija nema u sjevernoj Dalmaciji sve do Obrovca, Knina i Drniša. Odmah nakon povratka u Dalmaciju, istog dana, Stojan Janković na stoji utjecati na smirivanje protuosmanskog pokreta. Iako u prvom pokušaju ne uspijeva spriječiti jedan takav pokret protiv žegarskih Morlaka, osmanskih podanika, koji vode Jovan Baljak i njegov brat Ilija Mitrović, uspijeva nagovoriti svoje Kotarane da vrati dio plijena koji dobivaju poslije pljačke Žegara. Nastojeći uvjeriti svoje da ne sudjeluju u protuosmanskim poduhvatima, dobiva odgovor da će se oni boriti protiv Osmanlija u podaništvu drugog vladara, tj. Habsburgovaca, ako Dužd to neće.⁵⁷ Doista, prelasci velikog broja od nekoliko tisuća osmanskih Morlaka iz okolice Bihaća na habsburšku stranu silno zabrinjavaju mletačke vlasti jer im je već utvrđen cilj osigurati odanost bosanskih Morlaka Mletačkoj Republici.⁵⁸ Konačno, 15. prosinca 1683. godine, generalni providur Lorenzo Dona šalje Stojana Jankovića u Kotare sa zadatkom da skupi glavare i osigura suzdržavanje kotarskih Morlaka od bilo kakva nasilja spram Osmanlija i njihovih podanika, kršćanskih Morlaka.⁵⁹ Izvršavajući naređenje, Janković obnavlja svoje veze s ličkim Morlacima, koji od njega očekuju da im u tome bude od pomoći.⁶⁰ U siječnju 1684. godine, Stojan dobiva zadatak pacificirati svog brata Iliju, nakon što se ovaj domogao napuštenog Obrovca, tražeći od mletačkih vlasti da mu osiguraju plaću, ako ne žele da Obrovac preda habsburškim vlastima! Stojan u tome uspijeva *con non poca difficta*.⁶¹ Manje uspjeha ima u uvjeravanju morlačkih ustanika da ne treba istjerivati i pljačkati susjedne Osmanlike.⁶² Međutim, njegova odanost Mletačkoj Republici uistinu prolazi veliku kušnju u svakom pogledu i kako su mletačke vlasti mišljena da je tu kušnju časno izdržao, dužd Giustiniani 8. veljače 1684. godine povisuje njegovu mjesečnu plaću na četrdeset dukata.⁶³ Republika je suočena s neposrednom mogućnošću ulaska u rat s Osmanskim Carstvom. Stojan Janković dobiva još jednu obavezu — povlačenje kotarskog žiteljstva, zajedno sa stokom, u sigurnije predjele i pripremu Gornjih Kotara

56 Desnica 1, 284–285. ...izgleda da je Stojan Janković bio u zatočenju od 17. IX. ... pa do 20. XI 1683, kada mletački senat šalje Jankovića sa tri njegova druga iz Venecije u Zadar, sa direktivom dalmatinskom providuru da ih upotrebi za smirivanje ustanika; Milutinović, 1971, 225.

57 Desnica 1, 291–292, 294–295.

58 Desnica 1, 297–299.

59 Desnica 1, 300.

60 Desnica 1, 303–304.

61 ... ne s malo muke ... Desnica 1, 317–318.

62 Desnica 1, 319–320.

63 Desnica 1, 322.

za obranu od mogućeg napada.⁶⁴ U to doba Stojan Janković, Smoljan Smiljanić, knez Frano Posedarski i Šimun Bortulačić, kao morlački glavari Sjeverne Dalmacije, dobivaju ovlasti odlučivati i o vojnim i o civilnim poslovima. Knez Ivan Radoš, iskusni kandijski ratnik, u to doba dobiva mjesto *sopraintendente* nad svim Morlacima u Dalmaciji.⁶⁵ Dakle, Janković je na samom vrhu mletačke morlačke hijerarhije. Dojučerašnji zatočenik postaje jedan od glavnih jamaca mletačke politike u Dalmaciji.

Mletačka Dalmacija, Turska Dalmacija, Hercegovina ili...? Percepције tromeđe i ratni ciljevi u Morejskom ratu

Rijetko kada tromeđa izaziva toliko intelektualne pozornosti kao u vrijeme Bečkog i Morejskog rata, te i u razdobljima neposredno uoči i neposredno poslije njega. Europska javnost, a prije svega ona izravno dotaknuta zbivanjima u tom prostoru, opredjeljuje se prije svega vizualno, identificirajući se s kartografskim predstavama tromeđe u njezinim širim okruženjima. U kulturnim središtima Europe kartografija je u punom poletu.⁶⁶

Dakako, kartografske predstave su vrlo slojevitih izvorišta i u konačnici svjedoče i o kulturnom i o političkom iskustvu sredine u kojoj nastaju ili koja ih naručuje. A to uključuje i njezine aspiracije, iluzije itd, kao i njezin interesni »realizam«. Kada to imamo na umu, posebnu važnost imaju svi oni izvori koji potječu iz samog prostora tromeđe, u bilo kojim njegovim odrednicama, a to su prije nego karte žanrovske različiti spisi, nastali različitim povodima i upućeni na vrlo različite primatelje, ponajčešće izvan granica samog tog prostora. Dok državnopravne perspektive tog doba kartografski iznova otkrivaju Tursku Hrvatsku ili Tursku Dalmaciju, koje se usporedbom različitih karata nerijetko uveliko poklapaju jedna s drugom, upozorio bih na jedan slabije korišten franjevački spis, podrijetlom iz franjevačke provincije Bosne Argentine, koji sugerira tradicijski donekle drugačiju prostornu percepciju tromeđe. O. fra Mijo Radnić (*custode e commissario visitatore di Bossina Argentina*) u svome pismu splitskom nadbiskupu iz Makarske od 20. svibnja 1684. godine piše o hercegovačkoj državi (*dello stato d'Herzegovina*). Po njemu, Hercegovina na

64 Desnica 1, 328.

65 Desnica 1, 336–337, 346.

66 Vidi Mirela Slukan. *Kartografski izvori za povijest Triplex Confinium — Cartographic Sources for the History of the Triplex Confinium — Kartographische Quellen zur Geschichte des Triplex Confinium*. Zagreb, 1999.

ilirskom jeziku (*in lingua illirica*) znači veliko vojvodstvo (*il gran ducate*). Sv. Sava je svetac zaštitnik njezinih hercega, inače ljudi iste narodnosti (*della propria natione*). Radnić kaže da se Hercegovina proteže duž Jadranskog mora, očigledno ponajviše u kopnenoj unutrašnjosti — u dužini od 300 milja i u širini od 150 milja. U tako shvaćenoj Hercegovini nalaze se Gračac, Obrovac, Vrana, Sidraga, Ostrovica, Skradin, Drniš, Knin, Vrlika, Sinj, Glamoč, Livno, Prozor, Rama (*Ranza?*), Konjic, Mostar, Blagaj, Počitelj, Gabela, Ljubaški, Vrgorac, Imotski, Zadvarje, Stolac, Novi, Nevesinje, i Gacko! Koliko u tome ima Radnićeve povijesne imaginacije, a koliko stečenoga eruditskog iskustva o hercegovačkom »zlatnom dobu«? Koliko je u tome interesa franjevačke provincije Bosne Argentine, koja bi s jedne strane htjela osmansko podaništvo zamjeniti mletačkim, ali i sačuvati franjevačke stečevine pod osmanskom vlašću, uključujući i jurisdikciju nad raseljenim vjernicima? Koliko je promjena svijesti o granicama Hercegovine posljedica seoba, tj. uvjerenja da zemlju čine ljudi jer se stanovništvo uistinu i giba, metaforički rečeno, između Gacka i Gračaca te između jadranske obale i Rame? U svakom slučaju, ta je Hercegovina iznimna zemљa (*Il stato è ricco e dotato di tutte le gratic naturali.*), dakle, vrijedna mletačke pozornosti i napora nužna da bi došla pod vlast Republike.⁶⁷

Fascinacija »Hercegovinom«, s druge strane, vidljiva je i iz rujanskih rasprava 1684. godine u Zadru o najpoželjnijem smjeru glavnog napada mletačke vojske. Dok bi kotarski morlački glavari htjeli ići na Knin i Liku, mletački vojni zapovjednici prepostavljaju prodor prema Sinju i Livnu, očigledno s dalekosežnim ambicijama glede Bosne, odnosno, »Hercegovine«.⁶⁸

Kotarski morlački glavari, s bogatim životnim i ratničkim iskustvom s tromeđe, očigledno polaze od pretpostavke da je mletačku vlast nužno najprije osigurati u prostoru gdje se ona učvršćuje u odnosu i spram Osmanlija i spram Habsburgovaca. Za razliku od uveliko imaginarne »Hercegovine« (čitaj: Bosne), oni su suočeni s izazovom iskustvene, zbiljske tromeđe. Svaku kartu ili tajni spis s podacima o tom kraju oni će uvijek moći osporiti jer je njihovo iskustvo življeno, nerijetko na granici životne pogibelji.

67 *Copia di lettera scritta dal padre Fra Michiel Radnich custode e commissario visitatore di Bossina Argentina a monsignor arcivescovo di Spalato. Breve descritione dello stato d'Herzegovina. (Prijepis pisma oca fra Mihaela Radnića, gvardijana i povjerenika vizitatora Bosne Srebrne monsinjoru, splitskom nadbiskupu. Kratak opis države Hercegovine.)* Macarsca 20 maggio 1684. Desnica 2, 9–10.

68 Mocenigo Senatu, Zadar, 16.9.1684. Desnica 2, 42–44.

Mletački ratni ciljevi na tromeđi: najprije spaljena zemlja preko vlastite granice

Čitajući mletačke izvore 17. i mnogo češće 18. stoljeća, a naročito djela putopisaca, narodopisaca i prirodoznanstvenika, nerijetko se može steći dojam da je Dalmacija u Veneciji *terra incognita*. Ipak, potreban je oprez u čitanju takvih tekstova kao izvora. Čest intelektualni egocentrizam pisaca ne bi se smjelo precijeniti. Iako se Mletačka Republika konačno ukorjenjuje na istočnoj obali Jadranskog mora tek početkom 15. stoljeća (dakako, sa stajališta njezina povijesnog iskustva koncem 17. stoljeća), njezini su korijeni u tom prostoru mnogo dublji i sežu do vremena nastajanja same Republike.⁶⁹

Kretanje ljudi svih staleža, s različitim potrebama, s jedne obale na drugu, kao i dalje u unutrašnjost, uvijek je znatno i nikada ne prestaje. Nemoguće je tvrditi da se Dalmaciju ne pozna u Veneciji u bilo kojem razdoblju mletačke povijesti. K tome, u njezinoj su službi uvijek i mnogobrojni podanici, ljudi porijeklom s istočne jadranske obale, tako da ni Republika u svom središtu nikada nije bez pouzdanije orijentacije u prekomorskom, jadranskom prostoru, bez poznavanja ljudi u njemu. Drugo je pitanje što se kada i kako vidi, vrednuje itd, kada je riječ o mletačkim odnosima prema Dalmaciji. U sedamnaestom stoljeću, s prodorima u Kandijskom ratu, uveliko se mijenjaju mletačke predodžbe o Dalmaciji. Ona iznova dobiva svoju kopnenu »dubinu«, neupitnu već od humanizma, pa i ranije. Osamnaesto je stoljeće u tom smislu sigurno drugačije od ranijih, ali nije izvan obzorja duboko utemeljenih kulturnih tradicija mletačkog *Stato da Mar*. S ulaskom u rat 1684. godine Mletačka Republika dvoji o svojim dugoročnim ciljevima na istočnoj obali Jadranskog mora. U ranom novom vijeku što se više povlači sa svojih pomorskih posjeda u Sredozemlju, tim se više širi njezina *Terraferma* na Apeninskom poluotoku. Morejski rat je suočava s mogućnošću širenja *Terraferma* na Balkanskom poluotoku i dubinskog zatvaranja njezina jadranskog akvatorija. Geografske karte mletačke provenijencije s prikazima mletačke i turske Dalmacije iz tog doba istovremeno su i neki od najvažnijih svjedočanstava mletačkih državnih programa. Međutim, to bi dugoročnije bila politika konfrontacije i s Osmanskim Carstvom i s Habsburškom Monarhijom, politika stvaranja »Jadranskog Imperija«. (Nitko to u to doba ne naslućuje tako dobro kao Dubrovčani, inače duboko nepovjerljivi prema svemu što Mlečani poduzimaju u jadranskom prostoru.) Činjenica je da Mletačka Republika ulazi u rat Svetе lige protiv

69 Vidjeti sintezu hrvatskog povijesnog iskustva u Tomislav Raukar. *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. Zagreb, 1997. Vrela i Literatura na str. 535–590.

Osmanskog Carstva, a da s Habsburgovcima preciznije ne usuglašava ratne ciljeve u krajevima gdje se izravno isprepleću mletački interesi s habsburškim. Kako takvih isprepletanja ima posvuda u širem istočnojadranskom zaledju, dalekosežne su posljedice u načinu vođenja rata s obje strane.⁷⁰

Nigdje ona nisu toliko uočljiva kao u Lici i Krbavi, u prostorima neposrednog zaledja Zadra, središta mletačke Dalmacije. Iako je međunarodno oslabljena Republika u trajnoj nedoumici glede svojih konkretnih ratnih ciljeva u tim krajevima, nema nikakve dvojbe da su u Senatu sigurni da u njima treba imati što više utjecaja i uporišta. Kako su Lika i Krbava, s druge strane, ključni krajevi u osiguranju što šireg izlaska Habsburgovaca na Jadransko more, ove dvije pokrajine postaju poprišta vojnih poduhvata s jedne i druge strane. Budući da ti poduhvati nisu vojno usuglašeni, kako Habsburgovci tako i Mlečani nastoje što više oslabiti osmansku obranu tamo gdje je to jednima ili drugima najviše u interesu, ali istovremeno i što više ograničiti izglede savezničke strane da se u Lici i Krbavi trajno ukorijene.⁷¹

Rat na tromedi: rat za ljudе i stoku

Time se i jednoj i drugoj savezničkoj strani nameće kao najvažniji neposredni ratni cilj što je moguće više opustošiti Liku i Krbavu, primjenjujući na tromedi nebrojeno puta iskušanu izvorno osmansku — akindžijsku i martološku — taktiku »spaljene zemlje«. Istovremeni je cilj prevođenje što je moguće brojnijeg stanovništva — inače ponajviše morlačkog — na svoju stranu, dakako, sa svim pokretnim imanjem, napose mnogobrojnom sitnom i krupnom stokom.⁷²

70 Literatura je brojna, iako monografije, utemeljene u iscrpnim arhivskim istraživanjima — poput knjige Gligora Stanojevića o Dalmaciji u doba Kandijskog rata još uvijek nedostaju. Druga njegova knjiga »Srbija u vreme bečkog rata 1683–1699« vrlo je korisno svjedočanstvo o tome dokle su sve prostorno sezali habsburško-mletački sporovi, kada je o ratnim ciljevima i interesima riječ.

71 Još uvijek nema nijedne studije koja bi komparativno mikrohistorijski interpretirala mletačko i habsburško ratovanje u Lici i Krbavi u Bečkom, odnosno, Morejskom ratu. Prijе mletačkog ulaska u rat, vrlo je važan utjecaj Senjana, kao najiskusnijih kraljanih na tromedi, u poticanju ustanaka mletačkih Morlaka u sjevernoj Dalmaciji protiv osmanske vlasti, ali i usmjerenu na slabljenje upliva Mletačke Republike u čitavu širem prostoru tromede. O tome o Desničinoj zbirci ima obilje podataka, ali su u tom smislu još uvijek primjereno potpuno neiskorišteni vojnokraljiski fondovi u Zagrebu, Grazu, Beču itd. U razmjerno brojnoj historiografskoj literaturi daleko su najuočljiviji radovi koji zbiranjima u ove dvije pokrajine pristupaju bilo s habsburškog, bilo s mletačkog stajališta, u biti previdajući nerazlučivost zbiranja na tromedi i u to doba!

72 Budući da još uvijek nedostaje bilo kakvo monografski utemeljenije istraživanje o ranonovovjekovnim Vlasima/Morlacima u hrvatskom, bosanskom i srpskom prostoru, migracijski jako povezanom u granicama Osmanskog Carstva i »prelijevanjima« u susjedne zemlje pod habsburškom i mletačkom

Kada je riječ o strateškom osiguranju podvelebitskog Primorja, gdje se izravno sustječu interesi sve tri imperijalne sile, nije riječ samo o vojnim interesima, radi kontrole pristupa unutrašnjosti tromeđe, već i sasvim »prozaičnoj«, učinkovitoj zaštiti paških solana i trgovačkih putova važnih za prodaju paške soli, kao i za trgovinu drugim robama. Da bi se u tome uspjelo, potreban je posjed Karlobaga, za koji se otimlju Mlečani i Habsburgovci. S mletačke strane, interesi su potpuno jasni. Prema Valierovu pismu Senatu od 9. studenog 1685. godine, Karlobag è *il luoco già contenziose con vostra serenità posto a dirimpetto di Pago e che apre la strada alla Licca, ne tempi antichi praticata dalle mercantie, che s'introducevano con molto proffitto nell'isole del Quarner, nella Bossina e nel Ungheria.*⁷³ Da bi učvrstili svoj utjecaj u tom kraju, mletačke vlasti nastoje neke od ličkih Morlaka stalno naseliti u Karlobagu, što očigledno ne nailazi na veći odziv jer je Karlobag tada i teško opustošen. Takoim ratovanjem najučinkovitije se smanjuje osmansku vojnu moć, ali i sprječava da druga, saveznička strana ima bilo kakvih mogućnosti vojno se učvršćivati u Lici i Krbavi. S druge strane, u neposrednom, vojnotaktičkom smislu, bez utjecaja u Lici i Krbavi, Mletačka Republika je mnogo izloženija mogućim napadima iz Bosne, i to cijelom dužinom zajedničke granice, sve do Mletačke Albanije. Time silno raste važnost nadzora Obrovca i rijeke Zrmanje.⁷⁴

Takvo ratovanje teško da uspješno može voditi bilo kakva vojska s Apenninskog poluotoka. Međutim, kako već od Kandijskog rata Mletačka Republika ima čvrsto isprepletene odnose s morlačkim zajednicama unutar vlastitih granica, ali i preko njih, u Osmanskem Carstvu, a posebno s njihovim glavarima, na početku rata mletački su izgledi u Lici i Krbavi veći nego habsburški.⁷⁵

Izgledi bi bili i veći da ustrajno mletačko nastojanje 1682. i 1683. godine da se po svaku cijenu sprječi pogoršanje odnosa s Osmanskim Carstvom ne otuđuje od Republike brojne Morlake s osmanskog dijela tromeđe, tim više

vlašću, istraživač je i danas pod jakim dojmom rasutih izvornih obavijesti o tome koliko mnogo stoke i razmjerno malobrojne vlaške/morlačke zajednice mogu imati u razdoblju 1650–1750. O tome i u Desničinoj i u Lopašćevoj zbirci ima obilje obavijesti, kao i u brojnim drugim suvremenim izvorima. Što su sve ovi stočari, redovito s bogatim iškustvom karavanske trgovine i ratovanja, bili sposobni učiniti, svjedoči i Difnikov zapis iz Kandijskog rata 1647. godine: *Nakon što su ga (Obrovac — nap. D.R.) Posedarskijeviji ljudi zatim poharali i zapalili, povećao se strah u okolnim mjestima, /pa je stoga/ osam stotina Vlaha iz Đenovice s obiteljima, zajedno s trideset tisuća grla stoke, koje su bili sklonili na otok Pag* (podvukao D.R.), *dobrovoljno priznalo odanost generalu.* Franjo Difnik. *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji.* Split, 1986, 127–128.

73 ...područje je od neprijeporne važnosti za Mletačku Republiku, mjesto nasuprot Pagu koje otvara put ka Lici, kojom je još od davnine kolala trgovačka roba koja se vrlo uspješno prodaje na Kvarnerskim otocima, u Bosni i u Ugarskoj. Desnica 2, 116.

74 Mocenigo — Senatu, 15.3.1685. Desnica 2, 63–64. U suvremenim izvorima, rijeku Zrmanju se nerijetko također naziva Obrovazzo.

75 O mletačkom iškustvu Kandijskog rata, vidi iscrpan suvremeni izvor u hrvatskom prijevodu u Difnik, 1986.

što senjski uskoci ne žale i najvećeg napora da bi čitava tromeđa planula u protuosmanskom ustanku, dakako, pod njihovim vodstvom. Međutim, primorski krajišnici s habsburške strane, a posebno Senjani, koji stoljeće i pol »žare i pale« po Lici i Krbavi, u tako su lošim odnosima s velikom većinom ličkog i krbavskog stanovništva, kako bošnjačko–muslimanskog, tako i srpsko–vlaškog.⁷⁶

Mletačke vlasti, koje u svojoj službi inače imaju niz istaknutih morlačkih glavara, s mnogobrojnim vezama u Lici, Krbavi, Bosni i Hercegovini, kada je riječ o ove dvije najzapadnije pokrajine, nakon 1684. nesumnjivo imaju mnogo veće uspjehe u ovako usmjerenu vođenju rata. Dakako, Mletačka Republika niti može, a ni neće ulaziti u oštriju konfrontaciju s Habsburškom Monarhijom zbog razlika u interesima u Lici i Krbavi. Nije u pitanju samo neprijetnost takve konfrontacije na početku rata s papinskim pokroviteljstvom, već i njezina neizvjesnost u vremenskoj perspektivi. Otuda im je dodatno mnogo probitačnije, prvo, osigurati što veće transfere ljudi i stoke s područja na kojima se suočjavaju s Habsburgovcima na svoje posjede u Dalmaciji, kao i drugo, trajnije onemogućavanje Mlečanima neprihvatljivog načina korištenja tih zemalja (npr. paljevinom itd.). Da bi u tome uspjeli, nitko im ne može biti toliko učinkovit i koristan kao Morlaci, kako oni u njihovu podaništvu, tako i oni s drugih strana tromeđe: *Cilj Mlečana je bio da upadima uskoka na tursku teritoriju primoraju hrišćansko stanovništvo da im se pridruži, ili da postane žrtva uskočkog oružja. (...).* Ili, u istog pisca: *Kuda podu uskočke čete ostaju pustoš, zgarišta i smrt. Pljen je sve veći i bogatiji u stoci i ostalome. Uskočki upadi pokreću ljude na seobu i zaoštravaju odnos između Turaka i pokorenog hrišćanskog stanovništva. To je cilj i smisao uskočkog ratovanja.*⁷⁷

U 15. i 16. stoljeću, u doba uspona Osmanskog Carstva u Jugoistočnoj Europi, vojni uspjesi Osmanlija ne bi mogli biti tako uvjerljivi bez sposobnosti Carstva da integrira ruralno–agrarne većine u vlastiti socioekonomski sustav i to nerijetko pod povoljnijim uvjetima nego što su to oni koje podložno seljaštvo ima u »vlastitim« državama uoči njihova pada pod osmansku vlast.⁷⁸

Od kraja 16. do kraja 17. stoljeća agrarna kriza osmanskog socioekonomskog sistema sve je veća i to ne samo sa stajališta usporedbi s prethodnim stanjem u samom Carstvu, već i sa stajališta usporedbi s nekim od susjednih zemalja.⁷⁹

76 Vidjeti Bracewell, 1997. Obavijesti na nizu mjesta prema kazalu »Lika: uskočki prepadi«.

77 Stanojević, 1970, 313.

78 Vidjeti poglavljje »Opadanje Osmanskog Carstva« u Halil Inaldžik. *Omansko Carstvo. Klasično doba 1300–1600.* Beograd, 1974, 59–75.

79 Za Josefa Matuza čitavo je razdoblje od početka 17. stoljeća do 1770-ih godina »Propadanje Osmanskog Carstva«. Matuz, 1992, 105–125.

To znači da više nije moguće očekivati onu lojalnost koju Osmansko Carstvo dugo uspijeva osigurati među svojim balkanskim podanicima i agrarnom politikom i politikom represivne vjerske tolerancije muslimana prema kršćanima.⁸⁰

Naprotiv, već od prve polovice 16. stoljeća, nakon pada Beograda i Budima, sa slabljenjem vlaških povlastica, počinju i vlaške seobe prema Zapadu, prema područjima pod mletačkom i habsburškom vlašću (žumberački uskoci). S druge strane, na imperijalnim granicama nastaju velika nenaseljena prostranstva, rjeđe slabo naseljena ili, u većini slučajeva, povlaštene zajednice, vlaškog ili kakva drugog podrijetla. U takvim *terrae desertae* ili bolje rečeno — na njihovim rubovima, život nije jednostavan i uvijek je na neki način na granici opstojnosti, suvremenici ga doživljavaju kao »slobodan«. (Iako je taj izraz, obzirom na njegovu novovjekovnu utemeljenost, danas neprimjeren za istraživanje povijesti vojnokrajiških vlaških zajednica, često je korišten u ranom novom vijeku, tako da tek ostaje temeljnije istražiti njegove konotacije.) Upravo zbog graničnih uvjeta ljudske opstojnosti, što uključuje ne samo vrlo visoke rizike gubitka života, ropstva, potpunog osiromašenja, već i stalne gladi, a nerijetko i žedi te svakovrsne oskudice, a nadasve stalnoga »malog rata«, u prostoru tromeđe uvijek je upitna imperijalna lojalnost. Tome dodatno do prinosi činjenica da je tromeđa do Bečkog i Morejskog rata prije svega prostor. Tim je važnija *vira krajiska*, kako citira Kreševljaković, kao otvoreni sustav vrijednosti i obrazaca ponašanja, koji su izrazito situacijski određeni. Njima nisu regulirani samo pojedinačni slučajevi u doba »malog rata«, već i životno važne situacije u imperijalnim konfrontacijama, tim prije što je svaka imperijalna zaštita upitnija. Ironija je povijesti da je za regulacije takvih životno graničnih situacija na sve tri vojnokrajiške strane već u suvremenika ustavljen pojam »povlastica«, odnosno, »privilegija« u različitim leksičkim izvođenjima.

Bijedno siromaštvo i postojana odanost

Temeljno je pitanje morlačke odanosti mogućnost same životne opstojnosti. To znaju vlasti sa sve tri strane tromeđe i na to računaju kada god valja donijeti kakvu presudniju odluku. Battista Contarini, šibenski providur, govori o njihovu »bijednom siromaštvu« (*la povertà miserabile de quelle genti agguerrite*). Da

80 Drago Roksandić. »Religious Tolerance and Division in the Krajina: The Croatian Serbs of the Habsburg Military Border.« u *Christianity and Islam in Southeastern Europe. East European Studies. Occasional Paper*. Nr 47. Woodrow Wilson International Center for Scholars. Washington D.C, 1997, 49–82.

bi postali mletački podanici, valja im osigurati mogućnost prehrane, preživljavanja (*per haverli soggetti, è forza haverli da nutrire*). Ako treba, u slučaju nužde, oni će se vratiti u Osmansko Carstvo, *sotto il giogo turchesco*. Dakako, kao *Morlacchi christiani* prije će ostati u mletačkom podaništvu i službi, postojani u svojoj *vassallaggio*, ako im Republika osigura mogućnost životne opstojnosti.⁸¹

Tako će i generalni providur Valier često govoriti o *l'instabilità e la non molta disciplina de' Morlacchi, difficili alla soggezione et all' obbedienza*, neće previđati interes same Republike da im osigura potrebne životne uvjete, da bi mogli opstati kao njezini podanici.⁸²

Marin Michielo, *provveditor estraordinario commissario /izvanredni providur povjerenik/,* govorи u isto to doba o *una estrema penuria di viveri /vrlo velikoj nestaćici živežnih namirnica/* u Morlaka pod njegovim zapovjedništвom.⁸³

Nakon iskustva s pohoda na Knin u zimu 1685. godine, njegovi su dojmovi o Morlacima drugačiji, mnogo povoljniji od uobičajenih ocjena mletačkih dužnosnika, s kojima bi bilo moguće mnogo više dobiti kao vojnicima, kada je riječ o interesima Republike, da se više uvažava njihove elementarne potrebe.⁸⁴

Taj će se motiv, inače, češće ponavljati što rat više bude odmicao. U pitanju je iznova upotrebljeno načelo u odnosu spram Morlaka, s tim što ga Michielo na svoj način izriče jer on sam nije u mogućnosti utjecati na dugoročnija rješenja u mletačko-morlačkim odnosima. Ratna zbilja, s kratkoročnim potrebama, može stvarati iluzije o onome čemu se ciljno teži u dugoročnjoj perspektivi. U nesigurnostima ratne zbilje na tromedi nisu rijetke morlačke zajednice koje se silno kolebaju u situacijama kada se valja izjasniti o mogućoj promjeni podaništva jer svaki izbor uključuje dalekosežne posljedice, a svaki je istovremeno prepun nepoznanica. Uglavnom loša morlačka iskustava iz sličnih situacija u prošlosti dodatno opterećuju sam izbor u novoj situaciji. Takva su kolebanja mogla i duže potrajati. Generalni providur Pietro Valier izvještava upravo o jednom takvom slučaju sa Cetine. U vrijeme kada se mletačka strana uveliko, ali i nedovoljno uspješno, priprema za osvojenje Sinja, mnoštvo cetinskih Morlaka, sa serdarom Ilijom Peraicom na čelu, cijelu zimu

81 Battista Contarini Pietru Valieru, Šibenik, 21.2.1685. Desnica 2, 55-56.

82 ...*nepostojanosti i slaboj disciplini Morlaka, koji se teško pokoravaju i nisu poslušni.* Pietro Valier Senatu, Šibenik, 23.2.1685. Desnica 2, 56-57.

83 Marin Michielo Senatu, Šibenik, 25. 2. 1685. Desnica 2, 61.

84 *Li Morlacchi sono bellissima gente assuefata alle fatiche, che sa maneggiare le armi, che chi li velesse per servirsene, non v'è bisogno di darli donativo; si hano sopra il luoco, insoma per fare un corpo in momenti di 6 e 7 mille, altro non vi vorebbe che il pane e qualche poca paga al mese. Con queste gente io credo che si potrebbe fare qualsiasi tentativo. (Morlaci su predivan narod navikao na težak život. Ljudi koji znaju rukovati oružjem i koji ne traže nagrade kada ih se zaposli. U samom bi ih se mjestu moglo unovačiti od 6 do 7 tisuća. Dovoljno ih je opskrbiti hranom i do-djeliti im malu mjesecnu plaću. Smatram da bi se s ovim ljudima mogao postići bilo koji cilj.).* Desnica 2, 61.

okljeva pridružiti se Mlečanima. Tek na pritisak 3.000 mletačkih Morlaka pod zapovjedništvom Stojana Jankovića i šibenskog kapetana Mihovila Zavorovića prelaze na mletačko područje. Šesto ih je sposobnih za oružje, a imaju oko 30.000 sitne stoke i oko 10.000 volova! S punim opterećenjem međusobnih nepovjerenja, odlukom mletačkih vlasti smješteni su na trogirsko područje, da bi bili što udaljeniji od napuštenoga graničnog područja, iako je takav smještaj, ma kako privremen, krajnje neprikladan za zajednicu s toliko stoke.⁸⁵

Dakle, bitka za podanike je u Morejskom ratu u Dalmaciji prije svega bitka za cijele zajednice, u nastojanju da po što nižoj cijeni prijeđu na mletačku stranu. U tom cilju jedva da ima sredstava koja se ne smatra dopuštenima da bi se uspjelo u prelasku podanika s jedne strane na drugu. Spomenuta Peračina morlačka zajednica na mletačkoj strani s nekih 1.600 duša moći će se zadržati u neposrednoj trogirskoj okolini tako da joj vlasti podjeljuju napuštenu osmansku zemlju. Dakako da i sam Peraica tada dobiva stalni mješevni prihod — u njegovu slučaju deset dukata.⁸⁶

Serdar Ilija Peraica uskoro, negdje u rujnu iste godine, stradava na moru, u blizini Rogoznice, u sukobu s jednom gusarskom fustom, a tom prilikom pada u ropstvo najveći dio njegove porodice, među 175 zasužnjenih!⁸⁷

Načelo odanosti u službi i podaništvu je temeljno u uređivanju odnosa između sila na tromedi i ljudi s tromeđe. Odanost može biti voljna ili nevoljna, situacijska ili »trajna«, ugovorena ili nametnuta itd. Njezina je važnost toliko naglašena jer je u zbilji tromede više nego upitna. Naime, odanost uključuje obaveze s obje strane. Nepostojanost tromeđe takvo pojmanje čini sve prije nego neupitnim. Što je u ljudskoj zbilji spornija, tim je važnija u hijerarhiji moći. Za Stojana Jankovića, kao jednog od četvorice najutjecajnijih morlačkih glavara u Ravnim Kotarima u drugoj polovici 17. stoljeća, deklarativno je najvažnije *di ben servire e far honore al prencipe /dobro služiti i iskazati čast duždu/*. Ipak, nakon teškog neuspjeha u mletačkom napadu na Sinj u listopadu 1684. godine, Janković neće ulaziti u inače potrebnu kritiku zapovjednički loše premljena napada s mletačke strane, već će nastojati, tko zna koji put, ustrajavati na vojničkoj vrijednosti svojih Morlaka u mletačkoj službi, inače ritualno optuživanima zbog neuspjeha u spomenutom sinjskom pohodu, kao i u bilo kome drugom kada javno treba identificirati krivca. U Morejskom ratu sve se to dešava kao da Morlaci uistinu redovito nemaju presudan udio u mletačkim

85 Pietro Valier Senatu, Split, 22.3.1685. Desnica 2, 68–70.

86 Terminacija Pietra Valiera, Split, 30.4.1685. Desnica 2, 81–82.

87 Terminacija Pietra Valiera, Split, 1.10.1685. Desnica 2, 113–114; Hasan–aga Mandić Šain–agi Mandiću. Desnica 2, 120.

vojnim uspjesima na tromedi. Teško da bilo koji utjecajniji morlački glavar tog doba, poput Stojana Jankovića, toga nije svjestan, ali kako nema mogućnosti utjecati na promjenu tog odnosa, traži načina kako da ih iznova preporuči mletačkim vlastima, a time i samoga sebe.⁸⁸

K tome, uspoređujući njihovu cijenu s onom drugih plaćenika, Janković će ustvrditi da oni ne traže više nego *un poco di pane* ili *il biscotto in ragion di libre dieci per testa /malo kruha ili baškota u visini 10 libara po glavi/*, da bi sudjelovali u tako zahtjevnim borbama.⁸⁹ Znajući da je Stojan Janković sve prije nego proračunati trgovac morlačkim sudbinama jer je i on sam redovito taj koji najviše riskira u nerijetko danonoćnim borbama, nemoguće je previdjeti ustrajnost s kojom preporuča »svoje« Morlake i kako i u situacijama kada je na njih najviše povike ustraje na rješenjima koja trebaju zajamčiti njihove osnovne ljudske potrebe kao temeljni preduvjet njihove učinkovitije službe. Stojan Janković je jedan od onih morlačkih glavara koji svoju službu Mletačkoj Republici ne smatra privremenom, situacijskom. To ga razlikuje, isto kao i niz drugih morlačkih glavara u mletačkoj službi u Kandijskom i Morejskom ratu, od mnogo-brojnih plaćenika različita porijekla, kojih u mletačkoj vojsci uvijek ima uistinu mnogo. Otuda se on može suglasiti s mletačkim vlastima da se pod odañošću Republići ne podrazumijeva samo vjernost, podložnost, nego i postojanost (*costanza*). U to ratno doba, u mnoštvu slučajeva, teško da može biti riječi o ustaljenosti morlačkih skupina na tromedi. Rat, glad i bolesti, kao i mnoštvo drugih, situacijskih motiva, uvijek iznova mogu biti poticajem za promjenu staništa. Mletačka Republika u mnoštvu slučajeva ništa ne može učiniti da život Morlaka učini snošljivijim te se i pouzdaje u morlačke glavare kao naj-pouzdanije jamce nadzora nad podređenim ljudstvom. Javno im iskazujući različite časti, dodjeljujući priznanja, dajući plaću ili redovite obroke hrane i sl, mletačke vlasti ustrajno nastoje stvoriti gornji sloj moralačkih zajednicica koji će se interesno neupitno identificirati sa svojim mletačkim podaništvom i napose, statusom u mletačkoj upravnoj i vojnoj službi u Dalmaciji. Imajući na umu njihov utjecaj u tradicijski utemeljenim morlačkim zajednicama, kao i moć kojom raspolažu nad njihovim pripadnicima, mletačke vlasti, naročito u ratno doba, nemaju potrebe dovoditi taj autoritet u pitanje. Nerijetko im je izravna potreba doprinijeti njegovu jačanju. Takav odnos među morlačkim gla-

88 ...che correndo concetto sopra i Morlacchi di non esser atti, che di andar a rubar nel paese turchesco con supercheria e correndo buona opportunità, per non esserci al confine molti Turchi, di cogliere qualche vantaggio sopra alcuno de loro luochi più considerati per acquistar riputatione... (budući da o Morlacima kruži glas da su hrabri odlaziti u pljačke na turski teritorij jedino kada se na granici ne nalazi puno Turaka, sa ciljem stjecanja prednosti u onim područjima koja bi im mogla pribaviti veći ugled...). Zapisničko saslušanje Stojana Jankovića, Zadar, 30.10.1684. Desnica 2, 50–51.

89 Desnica 2, 50–51.

varima nužno stvara silne napetosti, pa i sukobe među njima samima. To ne rijetko može biti i veliki problem za mletačke vlasti, koliko god im u načelu odgovaralo da su glavari međusobno surevnjivi. Ipak, mletačkim je vlastima u ratnoj zbilji ipak najvažnije održavati privid neupitnosti glavarske oligarhije u Morlakiji i usklađivati njihove međusobne interese (*buona intelligenza tra loro capi*).⁹⁰

Učvršćenje glavarske morlačke oligarhije u sjevernoj Dalmaciji ipak ne može osigurati unutrašnju ravnotežu morlačkih zajednica. Uostalom, i njezin je interes osigurati utjecaj sebi bliskih ljudi među samim Morlacima, što je potrebno i sa stajališta interesa mletačkih vlasti, koje na velikim prostranstvima napućenima novim rasutim žiteljima ne mogu imati nikakve izravne vlasti. Time se stvaraju bitne pretpostavke za nastanak jedne klijentelističke mreže pretežno seoskih morlačkih vođa, čiji će se status dijelom temeljiti na tradicijama mletačkog reguliranja morlačkih samouprava, a dijelom na novim potrebama, nastalim u Morejskom ratu. U samoj toj ratnoj situaciji mletačke vlasti ne teže osigurati izravan utjecaj na njih, zadovoljavajući se posredovanjem glavarske oligarhije. Tako Domenico Mocenigo, *provveditore general dell'armi*, izvješćujući Senat o mjerama koje poduzima među Morlacima nakon preuzimanja dužnosti u proljeće 1684. godine, piše o svom susretu s njihovim vođama (*capi de Morlacchi*) — serdarom Smiljanom Smiljanićem, knezom (*conte*) Franjom Posedarskim, kavaljerom (*il cavalier*) Stojanom Jankovićem i guvernerom Šimunom Bortulačićem — na kojem je središnje pitanje kako osigurati javni red i poslušnost (*obbedienza*). Prema vlastitom iskazu, Mocenigo dijeli njihovo mišljenje da je jedini način postaviti u svakom morlačkom selu glavara koji će selu biti po volji (...*che unico ripiego fosse l'instituir in cadauna villa un capo de Morlacchi che sia persona di loro sodisfatione...*) i čija će dužnost biti osigurati nadzor nad njihovim kretanjem, te koji će biti podložan nadređenom vođi (...*subordinato pero sempre ai principali capi...*). Da bi seoski glavari bili doživljeni i kao izvršitelji vlasti s državnim povjerenjem, nužno ih je obdariti dolamama, medaljama i prstenjem (...*veste, medaglie o anelli...*), odnosno, plaćama, ako bi bili revniji u službi. S druge strane, »novim Morlacima« valjalo bi dodijeliti napuštenu »tursku« zemlju, koju valja obrađivati i čime će ih se učiniti privrženijima zemlji.⁹¹

90 Valier Senatu, Zadar, 9.2.1685. Desnica 2, 54.

91 Domenico Moćenigo Senatu, Zadar, 6.5.1684. Desnica 2, 4.

Nagrada poslušnima i surova kazna neposlušnima

Stvaranje glavarskog sloja — čiji autoritet u mletačkoj službi ne bi bio upitan, iziskuje vrijeme, a vremena jednostavno nema. Za mletačke je vlasti najteže pitanje kako osigurati svoju izravnu prisutnost među Morlacima. U to doba na mletačku stranu i dalje skoro danomice prelaze novi Morlaci, a sve je više i sukoba između starih i novih Morlaka, u kojima je nerijetko osporen i svaki glavarski utjecaj, tim više što su redovito i sami glavari osobno upleteni u te sukobe. Dalje, mletačkim vlastima s ulaskom Republike u rat odgovara stalno pritjecanje novih Morlaka s bosanske strane, ali im nikako ne odgovara da Morlaci, njihovi podanici, napadaju bosanske Morlake, kršćane, što se i dalje često dešava. U takvoj situaciji načelno je jedina javna vlast ona Mletačke Republike, odnosno, providurova, ali je temeljno pitanje kako je obnašati. Kako providur nema dovoljno moći da zaštiti svoj autoritet u tako kaotičnim prilikama, a samo ograničeno može se osloniti na morlačke glavare, povremeno će se nametati potreba njegova izravnog obraćanja samim Morlacima u njihovu zboru (liga), *che è un antica e solenne unione delle ville tutte per tutte*. Od zbara se u takvim prilikama ne očekuje ništa drugo nego da bude instrument providurove volje (*per far universalmente intendere la risoluta mia volontà*). Njegova volja, dakako, uključuje *premio agl'obbedienti e pena severa a transgressorì*, tj. »mrkvu« i »štap«, kako bi se to i danas reklo.⁹²

Ako Mocenigo u vrijeme svog dolaska u Dalmaciju i vjeruje da će četvorica glavara na zadarskom području (*territorio di Zara*) dostajati za osiguravanje učinkovitog nadzora nad Morlacima, koji mjesec kasnije, sredinom srpnja 1684. godine, čitav taj kraj će podijeliti na osam skupina naselja, s tim što će pored Posedarskog, Bortulačića, Jankovića i Smiljanića zapovjedništvo biti povjereni i četvorici koji nisu Morlaci: Giulio Soppe, Giovan Battista Soppe, Francesco Ventura i Zuanne Alberti.⁹³

Morlački glavari će smjesta reagirati i to zajednički, sva četvorica, tužbom duždu protiv providura 28. srpnja. Pozivajući se na dukale stečene za zasluge već u proteklom (Kandijskom — D.R.) ratu, koji im jamče vlast nad područjem i žiteljima (...*il governo di questo territorio e genti...*), kao i zasluge stečene u novom ratu, žale se što im se stečeno oduzima (...*li frutti di nostre fatiche, sudori e pericoli /plodove našeg truda, znoja i borbe/*) i to i prije nego što je rat u kojem se

92 Domenico Mocenigo Senatu, Zadar, 20.5.1684. Desnica 2, 6–8.

93 Mocenigova terminacija iz Zadra, 13.7.1684. Desnica 2, 24–26.

toliko od njih očekuje okončan. Tražeći ukidanje osporenih imenovanja, predlažu, ukoliko to ne bude moguće, da budu upućeni ratovati na Levant.⁹⁴

Morlački glavari doista uspijevaju osigurati ukidanje terminacije i prije nego što je njihova tužba mogla stići u Veneciju, a Mocenigo dobiva izričitu zapovijed da se spram Morlaka (*questa natione benemerita /tog zasluznog naroda/*) i njihovih glavara odnosi s mnogo više obazrivosti, imajući na umu *l'interesse della patria*.⁹⁵

Izgleda da ovaj uspjeh kotarskih glavara ohrabruje primorske Morlake da i oni traže da njima ne upravljuju Zadrani već, kao i ranije, ljudi iz njihove vlastite sredine.⁹⁶

Istim se povodima počinju buniti i Vranjani (*i Morlacchi di Vrana*), ali njihov zahtjev pogađa Šimuna Bortulačića. Tražeći svoje ranije povlastice iz osmanskog podaništva (...*conservatione del privilegio, che godevano sotto all'ottomano dominio*), jedinstveno traže za glavara serdara Smiljanića, a za kapetana kneza Iliju Radašinovića. Oni se obraćaju i molbom *in idioma illirico*.⁹⁷

Uspjeh četvorice sjevernodalmatinskih glavara da se oslobođe pokušaja ograničavanja njihove moći i vlasti među Morlacima, potiče slična nastojanja u čitavoj hijerarhiji morlačkih dužnosnika, čak i među starim Morlacima. Zah-tjev Vranjana za obnovom povlastica iz osmanskog podaništva vrhunac je tak-vog nastojanja, tim više što ga oni izriču usred rata s Osmanlijama. Time briga mletačkih vlasti u Dalmaciji kako osigurati što veću privrženost Morlaka Republici postaje još većom. Prva je reakcija simboličke naravi, kada se već ne može učiniti ništa učinkovitije. Prevladava uvjerenje da u smirivanju novog vala nezadovoljstva koji neočekivano obuhvaća i stare i nove Morlake velikog učinka mogu imati iskazivanja priznanja, a u krajnjim slučajevima i dodjela plaća i novčanih nagrada, u čemu su mletačke vlasti, inače, redovito krajnje suzdržane. Tako će providur Mocenigo 12. svibnja 1684. godine morlačkom zastavniku (*alfiere*) Kojadinu Žepini dodijeliti dukat mjesečno *per atto di pubblica generosa gratitudine*, jer u boju pod kulom Durakbegovića u Plavnom gubi ruku, ali i zato da bi svojim djelom i nagradom bio primjer drugima (...*esempio agli altri d'imitarlo...*).⁹⁸

Inače, u to će vrijeme Mlečanima biti na raspolaganju nekih pet do šest tisuća starih i novih Morlaka sposobnih nositi oružje, međutim, po njihovu uvjerenju, nesviklih disciplini i posluhu, sklonih pljački, ali i bijegu s bojišta,

94 Desnica 2, 28–30.

95 ...*interes domovine...* Senatski dukal Domenicu Mocenigu, Venecija, 28.7.1684. Desnica 2, 30–32.

96 Domenico Mocenigo Senatu, Zadar, 14.8.1684. Desnica 2, 33; Molba Biograđana Domenicu Moce-nigu. Desnica 2, 34.

97 ...*na ilirskom jeziku...* Desnica 2, 42–44, 44–45, 45–46.

98 Desnica 2, 4–5.

ako najdu na otpor. Da bi bili vojno iskoristivi, nužno je koristiti ih zajedno s plaćenom vojskom (*militia pagata*).⁹⁹

To je očigledno i Mocenigova posredna ocjena kapitulacija (*capitoli*) morlačkih glavara Franje Posedarskog, Šimuna Bortulačića, Stojana Jankovića i Smiljana Smiljanica, priloženih uz istu njegovu poruku Senatu, koji predlažu stvaranje četiri morlačke jedinice lake konjice, dakako, pod njihovim zapovjedništvom.¹⁰⁰

Neželjeni, a nezaobilazni: podanici ili saveznici?

Koliko god mletačke vlasti računale na glavare, nemaju iluzija o granicama njihova mogućeg utjecaja na morlačku masu. S druge strane, upitno je koliko im je uopće stalo da se iz te mase trajno izdvaja autohtonji gornji sloj, koji bi istovremeno imao uporište i među Morlacima i u vlastima. Nepovjerenje prema morlačkim glavarima Mocenigo će iskazivati i dalje, npr. u pismu Senatu od 24. lipnja 1684. godine, a još izrazitije će ga iskazivati prema morlačkim vojnim sposobnostima, ponavljajući slične suzdržane ocjene: *Sono in somma i Morlacchi sudetti avidi et insatiabili di rapine, inconstanti et inquieti; atti al rubar e fuggire, non al combatere ne resistere. (Ti su Morlaci vrlo pohlepni i nezasitni pljački, nepouzdani i konfliktni, uvijek spremni na krađu i bijeg, a malokad za borbu i na obranu.).* Takvima kakvi jesu ne može se povjerovati *la riputatione del pubblico riverito nome.*¹⁰¹

Suočivši se s velikim teškoćama vođenja državnih poslova među Morlacima, a opterećen osjećajem odgovornosti za uspjhe u ratu protiv Osmanlija, koje bi trebao postići oslanjajući se prije svega na najbrojniju morlačku silu, Mocenigu je prije svega stalo uvjeriti Senat u potrebu dolaska što je moguće veće i pouzdanije mletačke vojske s drugih strana. Senat tome ne može udovoljiti, očigledno iz različitih razloga. Ratna zbilja nametnut će ubrzo potrebu drugaćijeg odnosa prema Morlacima kao najbrojnijoj raspoloživoj vojnoj snazi, naročito u situacijama mletačkih neuspjeha, kao što je ona nakon neuspjelog napada na Sinj u travnju 1685. godine. Protuudar bosanskog paše u lipnju, usmjeren na Zadvarje i vrlo opasan po svojim mogućim posljedicama, kao

99 Domenico Mocenigo Senatu, Zadar, 17.5.1684. Desnica 2, 5–6.

100 Secondo — *Che dette compagnie dovranno esser sempre dirette da sudetti capi e loro officiali per poter meglio servire ove saranno comandate. (Drugo — dotičnim jedinicama uvijek trebaju zapovijedati njihove vođe i časnici, kako bi bolje služili kada su na zadatku.).* Desnica 2, 5–6.

101 ...ugled koji uživa državno ime... Domenico Mocenigo Senatu, Zadar, 24.6.1684. Desnica 2, 19–20.

prva provjera, iziskuje hitno prikupljanje Osmanlijama što srazmijernije sile. Tada je to ipak nemoguće bez Morlaka. Potreba je tim prešnja što i bosanski paša u svojoj vojsci raspolaže brojnim Morlacima s bosanske strane. Te će se Morlake morati platiti i time se nameće potreba oslanjanja prije svega na Stojana Jankovića i njegovu družinu kao jednu od najpouzdanijih.¹⁰²

Marin Michiel će tako 25. rujna 1685. godine izvjestiti Senat o smotrama četa morlačke konjice, s prvom od njih u Splitu, najavljući i ostale.¹⁰³

Ovisnost o uspješnim morlačkim glavarima u vojnim poduhvatima će se i dalje povećavati. Marin Michiel, *provveditor estraordinario commissario* u izvješću Senatu od 1. siječnja 1686. godine neće kriti iznenadenje zbog pisma generalnog providura Stojanu Jankoviću, kojim Valier traži od Michiela da Jankoviću odobri svaki zahtjev za kruhom i municijom! Ovaj tako i uzima trebovanje za 2.000 ljudi, a da Michiela niti ne obavještava o cilju svog poduhvata: ...ma dove sij andato non lo so, perche ne lui me l'a detto, ne io l'ho ricercato.¹⁰⁴

Kada se pak Janković za desetak dana vrati s pohoda u Liku, na Lapac, s 1.200 novih naseljenika, 3.000 grla stoke, uključivši 500 grla krupne te velikim plijenom, taj će plijen biti tako raspoređen među samim Morlacima da će državi na ime desetine pripasti jedan neupotrebljivi rob, kako Michiel s krajnjim ogorčenjem izvješćuje.¹⁰⁵

Vojska bosanskog paše je razbijena na Zadvarju i generalni providur Valier obavještava Senat da Morlaci donose na otkup odsječene glave protivnika. To je običaj ustaljen na poticaj vlasti Republike da bi Morlaci bili što ustrajniji u progonu protivnika, a to u ovom boju nisu samo *Turchi* nego i *cristiani greci*, koji se kod Zadvarja iskazuju kao *piu fieri nemici de Turchi medesimi*.¹⁰⁶

Upravo ovaj prodor bosanskog paše nameće potrebu stalnog nadzora nad planinskim klancima kojima se prelazi iz Bosne u Dalmaciju. Glavni je cilj razdvojiti ličke i krbavske Osmanlige, uključujući i one kninske, od drugih u Bosni i time bitno smanjiti njihovu udarnu vojnu moć. Za takav zadatak jedi-

102 Pietro Valier Senatu, Omiš, 17.6.1685.; Pietro Valier Senatu, Vrulje, 19.6.1685. Desnica 2, 87–89.

103 Marin Michiel Senatu, Split, 26.9.1685. Desnica 2, 112.

104 ...ne znam gdje je otisao, jer niti mi je on išta rekao, niti sam ga ja štogod pitao... Marin Michiel Senatu, Zadar, 4.1.1686. Desnica 2, 124–125.

105 Marin Michiel, Zadar, 17.1.1686. Desnica 2, 126–128.

106 ...Molte teste sono state condotte e particolarmente quella del Bugliubassà, e ui è l'uso di comperare le teste morte col danaro viuoo; et ho creduto in quest occasione animare quest' interessate nazione con la cognizione del merito di ciascheduno, perchè prendino animo e si proseguisca con la buona fortuna, e con qualche decena de cechini e qualche agnello, non solo la persecuzione de Turchi, ma de cristiani greci, che ci sono in quest occasione dimostrati piu fieri nemici de Turchi medesimi. (...Nestalo je mnogo mrtvačkih glava, čak i buljubašina. Ovdje je, naime, običaj da se mrtvačke glave kupuju živim novcem. U takvim sam okolnostima smatrao potrebnim potaknuti ove neobične ljude, imajući na umu zasluge svakog ponaosob, kako bih ih motivirao i kako bi se uz pomoć kojih desetak boraca i pokojeg janjca, uspješno nastavio progon ne samo Turaka, već i kršćanskih Grka koji su se u ovom slučaju pokazali gorim neprijateljima od samih Turaka.). Pietro Valier Senatu, Vrulje, 19.6.1685. Desnica 2, 89.

ni su pouzdani provjereni Morlaci s raznih strana Dalmacije. Pod zapovjedništvom Stojana Jankovića izabrani Kaštelani, Klišani, Poljičani i Makarani odlaze u planine i to ovaj put bolje plaćeni nego obično: *...ma è impossibile che si continui lungo tempo in campagna con il solo biscotto, e qualche barila di vino / buduci da je u selu nemoguće preživiti na baškotu i na pokojoj bačvi vina/*. Valier upozorava, opravdavajući Senatu dodatni trošak, na *necessita di non perdere per poco danaro molti vantaggi, che si possono conseguire..../potrebu da se za malo novaca ne izgubi puno prednosti koju je moguće ostvariti/* S druge strane, generalni guverner ne prestaje izražavati bojazni zbog mogućih posljedica povjeravanja *la pubblica fortuna nelle mani vacillanti e dubbie de' Morlacchi.*¹⁰⁷

Kako i druge dvije strane, habsburška, ali i osmanska, u to vrijeme moraju koristiti snage svojih Morlaka, na svakoj je strani vlastima važno znati kako se takve snage obeštećuje za službu i posebno, kako ih se novčano plaća.¹⁰⁸

Roblja, roblja...

Neovisno o svim mogućim tradicijskim vrijednostima koje su takav rat mogle činiti ljudski podnošljivijim, to je uvijek prije svega rat bez milosti prema slabijem u bilo kojoj situaciji. Rat je tim suroviji što je to vrlo često rat među sa-mim Morlacima s jedne od tri strane, koji su u tri različita podaništva, a nerijetko u bliskim, ako ne i najbližim srodnštвima. Nakon kritika zbog svog odnosa prema morlačkim glavarima i Morlacima općenito, Mocenigo će terminacijom od 31. kolovoza 1684. godine dodijeliti Stojanu Jankoviću mjesecnu plaću od 10 dukata za trajanja rata. U njoj pažnju privlače izrazi priznanja Stojanu Jankoviću, kao i njegovoj družini, za iznimno junaštvo u borbama s Osmanlijama kod Knina, Glamoča i Grahova, ali i za uspjeh u pustošenju Like, kao i dovođenje roblja (*schiavi*). Takve plaće će dobiti i Smiljan Smiljanić i Šimun Bortulačić.¹⁰⁹

Plaćom od 2 dukata mjesecno nagrađen je i Jovan Sinobad (*Zuanne Sino-bad*) za hrabrost iskazanu u borbi na Grahovu.¹¹⁰

Generalni providur Pietro Valier će 15. ožujka 1686. godine Jovanu Sino-badu dodijeliti doživotnu plaću u istom iznosu, naglašavajući njegove zasluge

¹⁰⁷ ...državnog uspjeha u nesigurne i sumnjive ruke Morlaka. Pietro Valier Senatu, Omiš, 25.6.1685. Desnica 90–91.

¹⁰⁸ Zapisničko preslušanje Vukosava Kosića, Zadar, 8.8.1685. Desnica 2, 101–102.

¹⁰⁹ Desnica 2, 37–38, 39–40.

¹¹⁰ Terminacija Domenica Moceniga, Zadar, 5.9.1684. Desnica 2, 38.

u naseljavanju Poličnika i Nadina novim podanicima, ali i *havenda fatta moltissimi schiavi tra quali Mehrem Comania Turco di onsideratione, come ce lo dimostrano moltissimi attestati de' pubblici eccellenissimi rappresentanti.*¹¹¹

Motivi novih podanika i novih robova ponavljaju se u sličnim povodima sa skoro neprekinutom učestalošću. U to je vrijeme velik uspjeh i Zaviše Jankovića, obrovačkog kapetana, koji prepadom u Krbavu uspijeva zasužnjiti udinjskog dizdara Ibrahim-agu u nadzoru oranja njegovih posjeda, isto kao i *Aga Cumalich et altri dieci, restandone otto morti nella difesa che prettendevano di fare.*¹¹² Tada je mletačkim vlastima najvažnije dobiti što pouzdanije podatke o zasužnjenima i dakako, o mogućnostima dobivanja što unosnijeg otkupa.¹¹³

U ratu na tromedi najvažniji su ciljevi zadobiti što više plijena i to ljudskog roblja, njihovih dobara, napose stoke. U biti nema razlike između ratnika i njihovih zapovjednika sa sve tri strane granice kada je o razumijevanju tih ciljeva riječ. Najunosniji su dobici koje se može ostvariti s ljudskim robljem i to otkupom, prodajom ili iskorištavanjem. U pitanju su interesi koje reguliraju najviše državne vlasti. Tako se dukalom od 18. studenog 1684. godine određuje da se državi daje desetina od muškog roblja u naturi, tj. u ludima, toliko potrebnima za održavanje mletačke pomorske moći. U slučaju djece, žena i staraca, desetina će se davati u novcu, tj. desetinom prodajne cijene. Najviše državne vlasti u Dalmaciji su dužne osiguravati uvid u broj i kakvoću roblja (*il numero, la qualita de' schiavi*).¹¹⁴

Iako se na prvi pogled može činiti da je utjecaj državnih vlasti na robljenja na tromedi ograničen, pa i mali, neupitno je da određene mjere državne politike mogu imati velikog utjecaja na poduhvate »lovaca na roblje«. Kako još uvijek nema iscrpnijih istraživanja o mletačkom roblju porijeklom s osmanske strane za ovo razdoblje, izvjesno je samo da je ono sve tri vjerske pripadnosti. Najunosnije je ono muslimanske vjeroispovijesti, potom, ali bitno manje isplativo, ono pravoslavne vjeroispovijesti, a najrizičnije ono katoličke jer je trgovina katoličkim robljem iz Bosne, inače, poznata i na mletačkoj i na dubrovačkoj strani, mogla biti izvoriste različitih nevolja, čak i sa Svetom Stolicom. Kako je u dalmatinsko–bosanskim pograničnim područjima dio pravoslavnih nesumnjivo u izravnoj osmanskoj krajiškoj službi, ali istovremeno i najnezaštićenije stanovništvo u odnosu spram mletačkih podanika, izgleda da

111 ...*zasužinjivši mnogo njih, među kojima i istaknutog Mehrema Komanića Turčina, kao što nam to potvrđuju mnoga izvešta poštovanih državnih zastupnika.* Terminacija Pietra Valiera, Zadar, 15.3.1686. Desnica 2, 138–139.

112 *Agu Kumalicu i još njih desetoricu, ubivši pri tom još osmoricu, koji su mu se nastojali oduprijeti.* Antonio Zeno Senatu, Zadar, 18.6.1687. Desnica 2, 140–141.

113 Desnica 2, 140–141.

114 Desnica 2, 52.

je broj pravoslavnoga bosanskog roblja dosta visok, neovisno o skromijim cijenama koje je za njega moguće osigurati. Ne treba isticati koliko takvo robljenje utječe na odnos pravoslavnih u Bosni prema mletačkim vlastima, a potovno prema samoj mogućnosti prelaska na mletačku stranu. U ratu 1684–1699. godine takvi transferi stanovništva postaju jedan od strateških ciljeva mletačke politike. Da bi se što je moguće više potaklo i pravoslavne da prelaze na mletačku stranu, vlast mora utjecati na smanjenje robljenja pravoslavnih u Bosni, čak i na otkup zasužnjenih da bi mogli biti oslobođeni. Generalni providur Valier oficijelno propisuje obavezno prijavljivanje pravoslavnih robova, te državni otkup po 200 lira, ukoliko se zasužnjeni ne može sam otkupiti.¹¹⁵

Budući da je broj zasužnjenih ljudi, robova, uz sve promjene, u porastu, mletačke vlasti pribjegavaju 1685. godine uvođenju državne desetine na robije. To prepostavlja što je moguće pouzdanije pojedinačne uvide u njegovo stanje, u to tko ga drži, pod kojim uvjetima itd. Valierovom terminacijom iz Splita, od 5. listopada 1685. godine, sva su ta pitanja regulirana.¹¹⁶

Njome je uređeno i pitanje državne desetine u robovima. Sudeći po Michielovu pismu Senatu od 26. rujna 1685. godine, ovo roblje izručuju morlački glavarji, u konkretnom slučaju Janković i Bortulačić.¹¹⁷

Slobodno morlačko raspolažanje robovima tada se ograničuje na još jedan način. Kako tada nije mali broj slučajeva da mletački Morlaci padaju u osmansko ropstvo, ugovaranje njihova otkupa neovisno o vlastima je veliki teret i za vlasti. Naime, kao što svjedoči sinjski slučaj iz 1685., zasužnjeni mletački Morlaci se otkupljuju i za oružje koje im Republika daje za vojnu službu. Svojom terminacijom od 30. rujna 1685. Valier odlučuje, u dogovoru s morlačkim glavarima, da se nakon svakog uspješnog pohoda na osmansku stranu prije podjele plijena izdvoji roblje i vrijednosti koji će biti upotrijebljeni za otkup zasužnjenih Morlaka.¹¹⁸

U pohodu na Sinj, u travnju 1685. godine, Morlaci pustoše okolicu, pljačkaju i odvode ljudе u ropstvo: *Scorrendo la costa del fiume Cettina i Morlacchi hanno devastato il paese, e passato il fiume in qualche numero d'essi hanno abruigiata la*

115 Proglas Pietra Valiera, Split, 26.5.1685. Desnica 2, 83.

116 Desnica 2, 114–115.

117 Marin Michiel Senatu, Split, 26.9.1685. Desnica 2, 112.

118 ...onde con l'assenso de' sardari, capi de Morlacchi e karambasse, con l'autorità del generalato nostro ordiniamo che in avvenire ogni qual volta, che succedesse nella marchia, combattimento o ritirata, che occorresse farsi d'ordine die capi, che alcuno die nostri restasse schiavo, che idio non permetti, sia prima di divider il bottino, estratto dallo stesso tanti schiavi o effetti, quanti fossero bastanti per liberare li nostri... (uz pristanak serdara, morlačkih glavarja i harambaša nalažemo njihovim vođama da se nakon svakog juriša, bitke ili povlačenja, prije podjele plijena izdvoji roblje i vrijednosti koji će biti dostatni za otkup, nedaj Bože, naših zasužnjenih Morlaka.). Desnica 2, 112–113.

tore d'Obrovaz vicino al ponte con morte di sopra 30 persone, altrettanti schiavi fra figlioli, huomini e femine, asporto di moltissimi animali e qualche cosa altro. (Morlaci su na svom pohodu opustošili čitavu obalu uzduž rijeke Cetine. Prešavši rijeku, nekoliko je njih zapalilo obrovačku kulu koja se nalazila u blizini samog mosta, ubivši pritom tridesetoricu ljudi, zarobivši djecu, muškarce i žene te zaplijenivši mnoštvo životinja i stvari.).¹¹⁹

Svaki mletački izvještaj o nekom pohodu redovito sadržava podatke o zaslužnjenima i njihovu statusu, kada god je to moguće iskazati. Teško da ima neke razlike u odnosu prema robljenju u mletačkih moćnika i običnih Morlaka iz kakva vojnog pohoda poduzeta upravo s tim ciljem. Tromeda je i u doba Morejskog rata jedno od najunosnijih područja ratne trgovine robljem.

Spaljena zemlja, zasužnjeni ljudi, oteta stoka ... i slava Stojana Jankovića

U situacijama kada treba uskladiti vojne poduhvate s habsburškom vojskom u Lici i Krbavi, što je naročito nužno raditi početkom rata u poduhvatima dalekosežnijih ciljeva, mletačke vlasti se iznova moraju oslanjati na Morlake. Prepustiti samim Habsburgovcima ratovanje u Lici je dalekosežno opasno upravo zbog mletačkih strateških interesa, a osloniti se u većim zajedničkim poduhvatima u Lici i Krbavi prije svega na morlačke snage isto je tako riskantno zbog njihovih teško predvidivih reakcija. U lipnju 1685. godine, zapovijedajući general Karlovačkog generalata grof Herberstein poziva generalnog providura Valiera na usklađeni zajednički prodor u ove dvije najisturenije osmanske pokrajine i to u vrijeme kada je ovaj silno zanijet prodorom u zapadnu Hercegovinu. Dakako da mu ne ostaje ništa drugo nego najaviti suradnju kotarskih morlačkih glavarja, poimenice Stojana Jankovića i to kada to bude bilo moguće.¹²⁰

119 Desnica 2, 73. Prije bilo kakva naprečac donijeta zaključka o morlačkom ratovanju valja se podsjetiti što se tada zbiva drugdje u Europi: *Even the medieval practice of ransoming prisoners ended slowly. Holding captured civilians for ransom remained normal practice through the mid-seventeenth century; for captured soldiers, the practice stayed sufficiently normal that in the mid-seventeenth century tables of ransom rates were set out by the authorities in Denmark, Sweden, Holland, and Spain. Plunder too remained an acceptable mode of military behavior. (Čak je i srednjovjekovna praksa otkupljivanja zarobljenika polagano prestajala. Držanje zarobljenih civila radi otkupnine ostalo je uobičajena praksa sredinom 17. stoljeća, a otkupljivanje zarobljenih vojnika bilo je toliko prihvaćeno da su u 17. stoljeću u Danskoj, Švedskoj, Nizozemskoj i Španjolskoj vlasti određivale iznose otkupnine. Pljačka je također ostala opće prihvaćen način vojnog ponašanja.).* Dewald, 1996, 141.

120 Pietro Valier Josephu Herbersteinu, Split, 14.6.1685. Desnica 2, 94–95.

Međutim, Valier je očigledno zabrinut zbog mogućnosti da Herberstein sâm postigne veće vojne uspjehe, tako da u Liku odlaze i pukovnik Posedarski i kavaljer Janković, kao i serdar Smiljanić i guverner Bortulačić. Koristeći zatečenost Osmanlija napadom sa dvije strane, što ih prisiljava napustiti mnoštvo naselja, morlačke družine pljačkaju i pale na nizu strana, počevši s mjestom Rebac, gdje uz plijen i palež dolaze do *quaranta schiavi /četreset sužnjeva/*. Tako je i s inače utvrđenim mjestom Lovinac: *...havessimo fortuna di incendiare Lovinaz primo luochio in Lizza verso la nostra frontiera, in quella notte da Turchi abbandonato. /...one smo noći uspjeli zapaliti Lovinac, koji su napustili Turci, prvo mjesto u Lici na putu prema našoj granici./* (Posedarski). To nije dovoljno dok se tome ne doda *trentasette schiavi fra huomini, donne e ragazzi.../trideset sedam sužnjeva, muškaraca, žene i djece/* (Janković).

Tristo i šesnaest morlačkih kuća iz tog kraja tada prelazi na mletačku stranu, tj. 2.561 duša, prelazi na lijevu obalu Zrmanje, gdje bi inače trebali biti i naseljeni. Njihovim će glavarima, skupljenima u Zadru, početkom kolovoza 1685, komesar Marin Michiel savjetovati *di lasciar un paese barbaro, et il dominio del prencipe tirano, per ricovrarsi soto quello del più giusto del mondo /da napuste barbarsku zemlju i carstvo tiranskog vladara te da se sklone pod okrilje najpravednijega zemaljskog kneza/*. Njima se za stalno naseljenje odobrava i prva pomoć od 200 stara *di formento in circa /otprilike 200 stara žita/, koja će biti i isporučena kada svi prijeđu na mletačku stranu.*¹²¹

Inače, u tom pohodu izostaje izravna suradnja s habsburškim snagama, usmjerenima ka Krbavi, iako tog ranog ljeta i karlovački krajišnici s jakim snagama prodiru u taj kraj. Krajem kolovoza i početkom rujna 1685. godine, nekoliko tisuća Jankovićevih kotarskih i Tartaglinih kaštelanskih Morlaka, te čete abručanskih plaćenika prodire u Bilaj u Bosni, potom Vakuf na Uni i završava u Srbu. Osmanlije, nemajući povjerenja u svoje slabo građene palanke i čardake, unaprijed dobivši obavijest o napadu, napuštaju svoja naselja i skupljaju se u najutvrđenijima. To u slučaju Bilaja ima za njih porazan učinak. Ipak, najveći je mletački dobitak preseljavanje pravoslavnih Morlaka, Srbljana, na mletačku stranu, uz presudan udio Stojana Jankovića.¹²²

Nakon uspješnoga Herbersteinova prodora u Liku, u rujnu 1685. godine, u kojem Valier izbjegava sudjelovati, u nju prodiru početkom studenog iste

121 Marin Michiel Senatu, Zadar, 4.8.1685. Desnica 2, 99–100.

122 ...arrivati ad un luoco chiamato Sarp, habitato da greci, che vi erano scampati, ma poi andorono volontariamente all'ubidienza del signor kavalier Giano, a vi saranno più di cinquecento huomini d'armi sendo in gran quantità di famiglie e condussero seco le loro robbe et animali, che non so in che quantità. Siamo poi venuti verso queste parti, et arrivati in un luoco chiamato Zermagnia, ridotto ivi tutto il bottino, ne è stata fatta la divisione... (došavši u mjesto Srb, nastanjen Grcima, koji su tamo pribjegli, na zamolbu kavaljera Janka dobrovoljno krenuše dalje. Bilo je tu više od pet stotina ljudi pod oružjem, iza kojih se kretnao nepregledan broj obitelji, životinja i stvari. Kad stigosmo u ove krajeve i u mjesto zvano Zrmanja, podijelivši plijen, razdvojismo se...). Francesco Manzecchi Pietru Valieru, Skradin, 8.9.1685. Desnica 2, 108–109.

godine zadarski serdari svojim ujedinjenim snagama i to u njezinu najdublju unutrašnjost, kao i u Krbavu, uništavajući, pored mnoštva sela, tridesetak kula osmanskih moćnika. Budući da se Osmanlije povlače pred nadmoćnom silom, ovakav uspjeh i ne iziskuje iznimno velik napor i domišljatost: ...così che abbandonato il paese poterono distruggere et incendiare molte ville, alcune terre e 30 torri de principali Turchi...¹²³

Da je tome tako, vidi se iz istog Valierova izvješća Senatu u kojem se tvrdi da bi uspjeh bio i veći da su Morlaci disciplinirani i da im je vojna obučenost i opremljenost bolja. U zimu 1686. godine, Mlečani su iznova zabrinuti najavljivanim poduhvatima i s habsburške i s osmanske strane. Izgleda da su u to doba pouzdanija obavještajna izvješća rjeđa i teže provjerljiva. Iznova vrlo mnogo ovisi o tome što će saznati morlački glavari od svojih pouzdanika ili vlastitim izviđanjima na druge dvije strane tromeđe. Prema objavljenoj građi, izgleda da je u to doba Stojan Janković i u tom pogledu najuspješniji. Izgleda kao da posvuda na tromeđi ima ljudi koji ga obavješćuju o zbijanjima. Među takvima je dosta novonaseljenih Morlaka. Tako će ga i Vučić Olujić, *Morlacco nuovo habitante a Bellissane sopra Obrovazzo /Morlak, novi stanovnik Bilišana iznad Obrovca/*, obavijestiti u siječnju o uspješnom prodoru hrvatskog bana u Bosnu.¹²⁴

U isto to doba su mnogo učestalije vijesti o pripremama bosanskog paše za vojnu protiv Mletačke Dalmacije, koje dijelom upućuju na zaključak da će se paša uputiti na Knin, a dijelom na Sinj.¹²⁵

U tom trenutku, Michiel se može osloniti samo na Bortulačića i Jankovića jer je Smiljanić bolestan, a drugome nije dobro.¹²⁶ Međutim, sredinom veljače Michiel će dobivati i vijesti da se paša uopće ne kreće iz Banja Luke. Neovisno o tome, morlački glavari i harambaše su na granicama sa svim svojim snagama.¹²⁷ Do proljeća postaje jasnije da je pravi osmanski cilj probijanje

123 ...kad je mjesto već bilo napušteno, mogli su razoriti i zapaliti mnogo sela i posjede te trideset glavnih turskih kula... Pietro Valier Senatu, Split, 9.11.1685. Desnica 2, 116.

124 Zapisničko preslušanje Stojana Jankovića, Zadar, 28.1.1686. Desnica 2, 130–131.

125 Prema Michielovu izvješću od 1.2.1686, harambaša Nakić javlja che il passa medesimo di Bosna sij partito da Bagnalucca con il convoglio, e che si va fermendo di luogo in luogo due o tre giorni alla volta, per dare ristoro a cavalli; che giungerà a Cliuno, dove ritrovarà nuovo seguito per incorporare a' suoi, e che capo di mezo mese arrivarà al luogo destinato. (da je sam bosanski paša u pratnji krenuo iz Banjaluke, zaustavljujući se, poradi konja, na svom putu i po nekoliko dana te da će mu se u Livnu pridružiti nova pratnja kako bi prvom polovicom mjeseca stigao na odredište, tj. Knin.). Marin Michiel, Zadar, 1.2.1686. Desnica 2, 132–133.

126 G'l'altri due Smiglianich e Possidaria, il primo sta guardando il letto aggravato da podagra, che giuntagli al collo, lo rende in sommo pericolo della vita, l'altro dice d'haver male e non si vede. (Smiljanić se nalazi bolestan u krevetu i u smrtnoj je opasnosti zbog podagre koja mu se već pojavila na vratu. Posedarski, međutim, govori da se ne osjeća dobro i ne vidi.). Desnica 2, 133, 136.

127 Desnica 2, 136–137.

opsade Sinja, tako da Jankovićevih 1.600 Kotarana dobiva zapovijed, zajedno s plaćenom konjicom, biti u stalnoj pripravnosti.¹²⁸

U to je vrijeme Jankovićeva slava na vrhuncu. Prema jednom izvješću iz Paštrovića, u Mletačkoj Albaniji, dovoljno je spominjanje njegova imena, odnosno, njava njegova dolaska u pomoć opsjetnutoj tvrđavi da osmanska opсадa bude napuštena!¹²⁹

U to doba, nakon brojnih mletačkih uspjeha u borbama s bosanskim Osmanlijama, velika je zabrinutost zbog mogućih posljedica i među Dubrovčanima. Oni se boje da bi se širenjem mletačke vlasti do Boke mogli naći u njihovu potpunom okruženju. Stoga Dubrovčani prednjače u nastojanjima da što je moguće više ograniče učinke mletačkih poduhvata, pa i da ih što više oslabe, gdje god je to moguće. Ukoliko već dubrovačko zalede neće moći ostati u osmanskom podaništvu, Dubrovačni ustrajno zagovaraju habsburška prava na posjed tih zemalja, kao ugarskih kraljeva. S tim ciljem nastaje dio svojih napora usmjeriti i prema Morlacima i njihovim glavarima. Stojan Janković je jedan od onih koji izaziva njihovu pozornost. Iako to nije moguće izravno zaključiti, nameće se pretpostavka da jedno uistinu neobično pismo s potpisom iz Beča od 30. lipnja 1686. godine *conte Matimir Matthias Nicolaus Illynova Illyriae et Dalmatiae haeredis duca Culniae*, upućeno na Stojana Jankovića kao *il signor cavagliere generale... i amico mio charissimo* nastaje u dubrovačkoj režiji i habsburškoj inscenaciji jer se Ilijanovići predstavljaju kao baštinici titule *conti di Gabella e di tutta Illyria Culmia ducato /gabelskih knezova i cijele ilirske humske kneževine/*, odnosno, *e per conseguenza signori di tutti questi contorni anco sotto Zara /što znači gospodari cijele zadarske okolice/*. Tonom kojim se nudi i prijeti, Ilijanović spočitava Jankoviću što *sua soldatescha maltretira stanovništvo u zadarskom kraju!*¹³⁰

Dakako da je generalni providur Cornaro mišljenja da takve poruke zaslužuju pozornost mletačke inkvizicije.¹³¹

Inkvizicija će se tim pismom baviti i otkriti Ilijanovićev identitet, ali ne pridajući mu veću pozornost, osim što će Senat obvezati generalnog providura da vodi računa o mogućem nastavku prepiske između Jankovića i Ilijanovića.¹³²

U isto doba Mlečani pokreću duže vrijeme otvoreno pitanje ustrojenja plaćene regimente oltramarinske infanterije. Pravo njezina ustroja daje se

128 Antonio Zeno Senatu, Zadar, 12.4.1686. Desnica 2, 139–140.

129 Zapisničko preslušanje Nikole Koproneža, Zadar, 6.3.1686. Desnica 2, 137–138.

130 Matija Ilijanović Stojanu Jankoviću, Beč, 30.6.1686. Desnica 2, 144–145.

131 Gerolamo Cornaro državnim inkvizitorima, Split, 30.10.1686. Desnica 2, 154–155.

132 Državni inkvizitori Gerolamu Cornaru, Venecija, 22.1.1687. i Gerolamo Cornaro državnim inkvizitorima, Split, 14.2.1687. Desnica 2, 179–181.

Stojanu Jankoviću, što uključuje i pravo izbora vojnika i časnika, s konačnim odobrenjem generalnog guvernera. Regimentom bi zapovijedao Stojanov sin Nikola. Istovremeno se odobrava ustroj i jedne konjaničke čete pod zapovjedništvom drugoga Stojanova sina Konstantina. O tome mletački dužd, s potpisom Marcus Antonius Iustinianus, izdaje dukal u Veneciji, 7. studenog 1686. godine.¹³³

Očigledno je na sve strane, u Veneciji, Beču, Dubrovniku, ali i bosanskim Osmanlijama, sve raširenije uvjerenje da će daljnji uspjesi u vođenju rata u sve dubljoj unutrašnjosti ovisiti o pridobijanju najutjecajnijih među morlačkim glavarima, odnosno, o ponašanju stanovništva. U vrijeme osmanskog protuudara u sjevernoj Dalmaciji, u drugoj polovici studenog 1686, Janković već raspolaze s nekih 300 ljudi unovačenih u regimenti.¹³⁴

On tada već raspolaze i s prvim imenovanjima kapetana svoje regimente (*Zuanne Bossich* i *Nicolo Blagoevich* iz Šibenika).¹³⁵ Odluka mletačkog Senata da Jankoviću povjeri ustrojenje infanterijske regimente i konjičke čete ima nadeleko poželjne učinke za mletačke ciljeve. Kotorski izvanredni providur Antonio Zeno tako javlja 6. prosinca 1686. da se patrijarh Pećke patrijaršije (Arsenije III. Čarnojević) spremu prijeći iz Peći u Cetinje radi učinkovitijeg poticanja naroda na ustanak u suradnji s Mlečanima, te da je spremam sam opremiti i poslati stotinjak konjanika za Jankovićeve jedinice.¹³⁶

Jankovićevi ljudi se okupljaju u Zadru. Kako ih je sve više, Cornar potiče Senat da što prije osigura potrebnu opremu, da bi mogli biti otpremljeni iz Grada jer je opasno držati ih u njemu u *il lungo e numeroso soggiorno della gente di tal natura*.¹³⁷ Skupljanje infanterijske regimente i konjičke čete će izazvati različite nedoumice i otpore. Novačenje tolikog broja ljudi koji bi mogli biti upućeni na druga ratišta, posebno na Levant, izaziva u mnogih strah zbog mogućeg slabljenja otporne moći Dalmacije, u kojoj Mlečani inače nemaju jačih snaga. S druge strane, drugi morlački glavari zbog svojih interesa i zavisti otežavaju novačenje. Međutim, mletačke vlasti tada toliko uvažavaju Jankovića zbog njegovih sposobnosti i odanosti, da svi prigovori, kako god bili obrazlagani, nemaju učinka na oficijelni odnos spram njega.¹³⁸

¹³³ Dukal Marcantonio Giustiniana, Venecija, 7.11.1686. Desnica 2, 155–157.

¹³⁴ Desnica 2, 169.

¹³⁵ Desnica 2, 169.

¹³⁶ Antonio Zeno, Kotor, 6.12.1686. Desnica 2, 170–171.

¹³⁷ ...iz Zadra jer je u gradu opasno na duže vrijeme držati brojno ljudstvo tog mentaliteta... Desnica 2, 170–171.

¹³⁸ Antonio Zano Senatu, Zadar, 25.2.1687. Desnica 2, 181–182.

U isto vrijeme, koristeći svoj vojni prestiž u mletačkoj službi, Stojan Janković se ne susteže izvući najveće moguće koristi u krajevima u kojima je bez njega tada teško moguće zamisliti uspješno mletačko ratovanje. U opsežnoj žalbi, navodeći mnoštvo pojedinosti, početkom veljače 1686. žale se na njega i Bortulačića novi naseljenici na Kožulovu Polju zbog pljačke vrijednosti od 500 reala u vrijednim predmetima (toke, igle i sl.), nasilja, čak ubojstava, zbog dogovora s Osmanlijama o uvjetima iseljenja iz lapačkog kraja. Posebno se žale zbog nametnute obaveze da Jankoviću svako selo obrađuje po komad nje-gove zemlje u Kožulovu Polju. Kako žalbu piše jedan fratar, završavajući je riječima *semo christiani, a questo savè certo che tuto il populo fa scriver sta letera da un religioso, e a fato un'altra copia per mandar a Venetia al prencipe perchè veda qua non podemo parlar ne aver ragion.../ovo nas Vijeće smatra kršćanima, pa je razumljivo da jedan klerik, u ime čitavog naroda piše pismo mletačkom knezu, kako bi ovaj saznao da ovdje ne možemo ni govoriti ni imati za pravo.../,* moguće je pretpostaviti da se iza ovakvih optužbi na Jankovića, uz sasvim utemeljene razloge, skrivaju i neki drugi ciljevi.¹³⁹

Ipak, Stojan Janković je mletačkim vlastima isuviše važan da bi ga osporavale u vrijeme kada je najuspješniji na njima tako važnom ratištu, gdje inače ni dalje nemaju mogućnosti koristiti vlastite snage u većim razmjerima. Čini se da se baš tada na njega sve više računa u proljeće i ljetu 1686. godine u ofenzivnim prodorima prema Kninu, Lici i Krbavi, s jedne strane te Sinju i Livnu, s druge strane. U lipnju kotarski glavari pustoše okolicu Knina, uništavajući, pored ostalog, 25 mlinova.¹⁴⁰

Nešto kasnije, u srpnju, generalni guverner Gerolamo Corner može s jedva prikrivenom euforijom javiti Senatu o vrlo uspješnu pohodu 5.000 morlačkih pješaka i 1.500 konjanika, pod zapovjedništvom četvorice kotarskih serdara, na Livno, *sede ordinaria die passà di Bossina, frontiera stimabile del confine, fontico abbondantissimo di biade, deposito principale de munitioni da guerra e d'ogn'altra sorte de viveri /glavno sjedište bosanskog paše, čuveni granicni prijelaz, mjesto bogatih žitnica, glavno skladište ratnog streljiva i svih vrsta namirnica./.* Ovaj put su Morlaci u pohodu *gente tutta scelta e valorosa /sve sami izabrani i hrabri ljudi/,* kojima uspijeva pobiti preko 400 protivnika, *diversi fatti schiavi /mnogo njih usužnjiti/,* oslobođeniti više od trideset kršćana iz ropstva, popaliti mnoštvo livanjskih kuća i

139 Desnica 2, 133–135, 137

140 *La partita de Morlacchi condotta dal kavalier Gianco et altri capi nelle campagne di Knin, ha devastato grandemente le biave, incendiati circa venticinque molini e distrutta una torre forte, che sopra il fiume Cherca difendava la maggior parte degli molini stessi, con la prigjonia delle guarde che v'esistevano. (Morlački odredi, predvodeni kavaljerom Jankom i drugim glavarima, poharali su mnoge žitnice na kninskom području, zapalili oko dvadeset mlinova te uništili jaku obrambenu utvrdu povrh rijeke Krke, zatočivši stražare koji su pružili otpor/) Paolo Michiel Senatu, Bribir, 26.6.1686. Desnica 2, 141–142.*

raznovrsnih zaliha — od sijena nadalje, napljačkati teško pregledne količine dobara, vojne opreme itd. Dakako da se Corner ne usteže zatražiti podjelu najvećeg dijela plijena među sudionicima pohoda, a od Senata traži *di proveder mi di qualche numero di medaglie et annelli /da me se opskrbi s nekoliko medalja i prstenova/, da bi najzaslužnijima mogao iskazati priznanje.*¹⁴¹

I Senat ovaj put bez oklijevanja govori o vrijednosti Morlaka i njihovih vođa, odobravajući prepuštanje livanjskog plijena Morlacima kao i zatraženih medalja i prstenja kao nagrada najzaslužnijima.¹⁴²

Krajem ljeta se Janković i Smiljanić iznova upućuju na veliki pohod u livanjski kraj nakon potvrde vijesti o pristizanju velike osmanske vojske, predvođene zvorničkim pašom Bastićem i bosanskim alaj-begom Filipovićem sa ciljem da olakša obnovu kraja i posebno, vojnih utvrđenja. U udaru morlačkih glavara iznova stradava mnoštvo ljudi, u plamenu nestaju nove kuće i dobra, a pljačkom se odvlači mnoge količine vrijednosti i upotrebnih dobara. Janković i Smiljanić ističu da je čitava livanjska okolica u opsegu od 50 milja opustošena.¹⁴³

Marginalizirani u slavlju nakon pada Sinja, u strahu od osmanske osvete

Ovakvo slabljenje Livna ohrabruje mletačke vlasti u Dalmaciji da se iznova počnu spremati za osvojenje Sinja. Za ponovni napad na Sinj mletačke vojne vlasti se pripremaju nesravnivo ozbiljnije nego za prethodni iz 1684, koji je završen katastrofom. To znači da je bilo nužno osigurati i što bolju taktičku pripremu napada, ali i što bolju vojsku. Nisu to više mogli biti samo Morlaci, a i izabrani su morali biti i najpouzdaniji i najiskusniji. Nije bilo dvojbe da će se sinjske Osmanlike ogorčeno braniti i to na najbolji mogući način. Doista, kada generalni providur Cornar konačno može poslati izvješće Senatu o osvojenju Sinja 30. rujna 1686, na samom početku mora reći da Sinja pada *doppo una disperata resistenza die diffensori al tormento continuo dell'artiglieria, agl'incomodi essentialissimi delle bombe et al fuoco mai intermesso die moschetti.*¹⁴⁴

141 Gerolamo Corner Senatu, Split, 19.7.1686. Desnica 2, 142–143.

142 Senat Gerolamu Cornaru, Venecija, 27.7.1686. Desnica 2, 143–144.

143 Zapisničko preslušanje Stojana Jankovića i Smiljana Smiljanića, Zadar, 7.9.1686. Desnica 2, 146–147.

144 ...nakon očajničkog otpora koji su pružili branitelji pod stalnom paljbom artiljerije, teško zasipani bombama i uz neprestano puškaranje mušketa. Gerolamo Cornar Senatu, u logoru pod Sinjem, 30.9.1686. Desnica 2, 151–153.

Za razliku od nekih ranijih izvješća o uspješnim borbama s Osmanlijama, u ovom slučaju njegov središnji dio pripada pohvalama mletačkih časnika i njima podređenih vojnih jedinica. Tek potom se može pročitati *et i Morlachi pure con i sardari hanno contribuito l'impiego con la solita natural brava / da i Morlaci, zajedno sa serdarima imaju svoj udio u pothvatu, iskazavši i ovom prilikom svoju hrabrost/, da bi se nastavilo, alcuni de quali essendo stati da me riconosciuti a misura delle proprie attioni con agnelli e medaglie son in oblio di supplicarne qualche nuova provisio-ne e masime degl'annelli stessi per haver modo di premiare in ogn'altra occasione i più benemeriti et animarli a continuare il loro fruttuoso servitio / budući da sam neke od njih, sukladno zaslugama, već nagradio prstenjem i medaljama, osjećam se dužnim zamoliti vas da me nanovo opskrbite prstenjem, kako bih u ovakvim prilikama bio u mogućnosti nagraditi one koji su to zavrijedili, potičući ih tako u njihovoj korisnoj službi/*. Padom Sinja, nova granica prema Bosni uspostavlja se na planini Prolog iznad grada, na putu za Livno, u prirodno surovoj sredini, gdje često puše i bura (*al vento di borra furioso*) te gdje je teško opskrbljivati posadu raznovrsnim potrepštinama, sve do dopreme sijena. Dakle, to je još jedan položaj koji će biti teško zadržati bez morlačkog udjela. Čitajući Cornarovo izvješće, uočljivo je da ovom prilikom nema riječi o podjeli izdašnog plijena među Morlacima. Njegova će razdioba ići najvećim dijelom drugim smjerovima, kao što će i u razdiobi zemalja i drugih dobara novi vlasnici češće nego obično biti iz Splita i s drugih strana »starog posjeda«, odnosno, iz Italije. Inače, u Sinju je oslobođeno 30 zasužnjenih kršćana (*et 30 schiavi christiani restituiti alla libertà*).¹⁴⁵

Napad na Sinj i, dakako, još više njegov pad izazivaju silno uzbuđenje među bosanskim Osmanlijama, tako da ovom mletačkom uspjehu slijedi protuudar velikog bosanskog pohoda u smjeru sjeverne Dalmacije. Mletačke vlasti za njega saznaju na vrijeme, smjesta nastojeći što bolje se pripremiti za sukob. Imajući na umu veliku ranjivost morlačkog stanovništva i njegovih dobara u takvim osmanlijskim prodorima, među prvim mjerama su i naređenja o potrebi povlačenja stanovništva iz najisturenijih mjesta (Ostrovica, Bribir itd.), kao i o sklanjanju stoke.¹⁴⁶

Međutim, komesar Antonio Molin ima nešto više uspjeha jedino u poticanju Jankovića i Bortulačića, a i inače mletačke mjere nailaze na slab odziv. Razlozi su tome različiti, ali Molin u prvi trenutak ističe potrebu drugačijeg, potrebama primjerjenijeg ustrojstva morlačke vojske.¹⁴⁷

145 Desnica 2, 151–153.

146 Antonio Molin seoskim glavarima, Zadar, 7.10.1686. Desnica 2, 154.

147 *Queste emergenze mi hanno avvertito di molte cose, così della cavalleria come de paesani hanno materia da riflettere opportunamente alla somma virtù di vostra eccezzionalità... (Ova me je opasnost upozorila na mnogo stvari, kako na konjaništvo tako na mještane. To su stvari o kojima Vaša Ekscelencija treba dobro promisliti...) Antonio Molin Gerolamu Corneru, Zadar, 10.11.1686. Desnica 2, 157–158.*

Nepripremljeni za bolju obranu, Mlečani u zaštiti sjeverne Dalmacije tog trenutka iznova ovise ponajviše o snazi morlačkog otpora. Snaga je Osmanlija tada dovoljna za prodore nadomak obale i zadarske okolice. Generalni providur Cornaro se 14. studenog 1686. godine posebnom poslanicom Jankoviću pouzdaje u njegovu hrabrost i umijeće.¹⁴⁸

Tog trenutka je podrška vrlo važna jer Janković sam brani Bribir s jezgrom svoje družine, a mnoštvo je ljudi rasuto na sve strane. O usuglašenijem djelovanju s drugim morlačkim glavarima nema govora. Kao da mletačka vojna promocija Stojana Jankovića u to doba ima oprečan učinak među kotarskim i drugim morlačkim glavarima koji mu se smatraju ravnima, a ne dobivaju povlasticu novačiti infanterijsku regimentu i konjičku četu! Ipak će biti da je to manje važan razlog izostajanju jače potpore Jankoviću na utvrđivanju položaja u Bribiru spram nadirućih bosanskih Osmanlija. Prije će biti da vijesti o prodoru velike bošnjačke vojske, sa 16.000 ljudi, pod zapovjedništvom bosanskog paše, kao i četvorice drugih paša, iz pravca Knina, izaziva stravu među Morlacima, ali i svima drugima do morske obale jer ne sumnjaju da Osmanlije žude za osvetom nakon tolikih ponižavajućih poraza na tromedi. Vidjevši da se u Kotarima ne diže mletačka vojska poput one koja osvaja Sinj, u situaciji kada i mletačke vlasti same preporučaju morlačkom stanovništvu u Kotarima da napusti svoja staništa sa svojim dobrima, sklanjajući se što bolje, većina običnoga morlačkog svijeta prije će se brinuti o svojim ukućanima i imetu nego biti voljna ići na položaj na kojem bi se vrlo lako moglo izginuti, a da se ništa ne postigne. Dalje, kao što više puta ponavljaju i Janković i generalni providur Cornaro, u to doba danima i danima ne prestaje puhati vrlo jaka bura (*...il vento furioso di bora che spirava da molti giorni non gli aveva permesso d'avvazarsi...*¹⁴⁹), što borbena raspoloženja u kasnim jesenjima danima može samo dodatno »rashladiti«. U trenutku kada se neposredno očekuje udar s bosanske strane, uz Jankovića ostaje tako malo ljudi u Bribiru, da ni njemu ne preostaje, unatoč nastojanju da se ne povuče, uzmaći do Skradina.¹⁵⁰

Neke bosanske postrojbe prodiru do Vrane i Perušića, ali jedva da ikakav plijen uspijevaju steći, skoro nikoga ne zasužuju — čitava krajina kao da je opustila pred njima. Jedino pale dosta potleušica, bijednih nastambi u kojima Morlaci u to doba inače obitavaju. Bosanska vojska se nakon toga, na posve mašnje iznenadjenje, povlači. Ubrzo se saznaće da je tome glavni razlog uvjerenje da će se prikupljene mletačke snage, pripremivši se za napad iz dva pravca, zadarskog i skradinskog, biti sposobne opkoliti i uništiti bosansku glavni-

148 Gerolamo Cornaro Stojanu Jankoviću, Šibenik, 12.11.1686. te iznova istog dana i 13.11.1686. Desnica 2, 158–160.

149 Desnica 2, 162.

150 Zapisničko preslušanje Stojana Jankovića, Skradin, 16.11.1686. Desnica 2, 161–163.

nu. Mletačke glasine u tom trenutku očigledno čine svoje. Međutim, takav protuudar se doista i priprema, s tim što bi iziskivao više vremena. Bura puše i nekoliko dana kasnije i na moru, pričinjući dodatne velike muke generalnom providuru Cornaru na putu iz Šibenika u Skradin, pored onih koje doživljava zbog rasula obrane Bribira. Morlačko iznevjeravanje njegovih očekivanja, bilo da je riječ o serdarima ili običnim ljudima, očigledno ga sile na povišen ton izvješća Senatu. Janković je u tom jedina iznimka, iako slom obrane u Bribiru, posredno ide i na njegov račun. Dakako da mu se to ne prigovara. Velikim se uspjehom smatra to što se Osmanlije ne uspjevaju domoći ni ljudskog roblja, niti njihovih dobara u pljački.¹⁵¹

Pohod na Duvno per praticar la destruttione i smrt Stojana Jankovića

Mletačke vlasti morlačke snage trajno doživljavaju kao udarne u depopulaciji i destrukciji materijalne kulture osmanske strane. Na pohodu na Duvno, Livno i Glamoč u kolovozu 1687, oni su uključeni u mletačku vojsku upravo zbog toga.¹⁵²

Prodor u Duvno, *novanta miglia circa discosto dalle marine*, dakle, duboko u bosanskoj unutrašnjosti i to u vrijeme osvajačkog napada na Novi u Boki, dokaz je koliko učinaka ima moralačko ratovanje od početka neprijateljstava u Morejskom ratu na tromedji. Međutim, pohodi u kojima su pljačka i zasuđjavanje glavnii zadaci, lako se mogu pretvoriti u katastrofe za napadače, kada se suoče s neočekivanim otporom spremnog i motiviranog protivnika. To se Jankovićevim Morlacima događa i pod Duvnom. U jednom kritičnom trenutku on se sam, praćen sa svega nekoliko suboraca, upušta u krajnje opasan sukob sa znatno brojnijim utvrđenim osmanskim snagama i gine tako osamljen: *Rende amareggiata la felicità del successo la disgratia incontrata dal cavalier Gianco, quale da una schioppettata colpito, e traversata li poi una sablata sopra la schena, rese' poche dopo l'anima al creatore.*¹⁵³ Njegova smrt izaziva silan učinak. Zeno je

151 Gerolamo Cornar Senatu, Skradin, 21.11.1686. Desnica 2, 165–169.

152 ...per coglier con essi qualche vantaggio nel paese nemico, così a divertimento del concorso alla parte menacciata, come per praticar la destruttione (podvukao D.R.) specialmente di biade e fieni, erano radunati per il svernare del bas-sà di Bosna a questi confini, conservati in Duvno, Clivuno, Glamoz, Scopie, et altri luochi circonvicini. (...okupili su se na turskoj granici kako bi onde prezimili te kako bi uz pomoć njih stekali kakvu prednost na neprijateljskom području, djeleći užitak borbe protiv Turaka i vježbajući se u uništavanju žita i sijena koje se čuvalo u Duvnu, Livnu, Glamoču i Uskoplju.). Antonio Zeno Senatu, Sinj, 26.8.1687. Desnica 2, 189.

153 Nesreća koja je zadesila kavaljera Janka radost je pobjede pretvorila u gorčinu. Ubrzo nakon što je ranjen u puškariju, a potom i proboden sabljom s leđa, Janko je izdahnuo. Isto, Desnica 2, 190.

sam pod njezinim jakim, emocionalnim dojmom u oficijelnom pismu Senatu od 26. kolovoza 1687.¹⁵⁴

Pohod u unutrašnjost Bosne ispunjava svoje ciljeve i u taktičkom smislu, u odnosu spram poduhvata osvajanja Novog u Boki, a i sa stajališta trajnih ciljeva mletačkog ratovanja na tromedi — raseljavanja i materijalnokulturnog uništavanja protivničke strane. Dakako, (*m*)olte famiglie cristiane che sospiravano sottrarsi dalla barbara schiavitù, e farsi suddite della serenità vostra, sono state da me caritativamente assistite e scortate al numero di trecento cinquanta sei anime, così per la sicurezza loro, come degl'animali, che sono han condotto.¹⁵⁵

Stojana Jankovića zamjenjuje, Zanovom odlukom, drugi jedan morlački vođa *del maggior credito*, Božo Milković (*Milcovich*), kojeg preporučaju njegovo stalno iskazivanje *molto valore e coraggio...*¹⁵⁶ Dakle, novi izbor uopće više nije djelo samih Morlaka, kao što je tradicijski često slučaj, iako Milkovićev prestiž među njima uopće nije upitan. Stojan Janković je u trenutku svoje smrti toliko mletački vojni dužnosnik, da takav Zenov postupak, k tome usred rata, ne izaziva nikakve otpore među samim Morlacima. Iako Stojan Janković do tog doba unovačuje velik broj ljudi za svoju infanterijsku regimentu, kao i konjančku četu, iako su zapovjednička mjesta zajamčena njegovim sinovima, oni su u to doba isuviše mladi i nadasve neiskusni, da bi mogli preuzeti svoje dužnosti. Inače, time se mletačke vlasti oslobođaju jedne obaveze do koje im i nije pretjerano stalo. Više je nego sigurno da im nije u interesu ustaljivanje bilo kakvih morlačkih »dinastija« na tromedi i to čak i prije kraja rata.

Smrt Stojana Jankovića njegova braća i podređeni Morlaci svete na raznim stranama. Zaviša Janković, serdar Matija Nakić i harambaša Božo Milković napadaju Varcar Vakuf: ...riuscirono mirabilmente con l'acquisto di quattro mila e più de minuti, doi cento tra cavalli e bovini,... nel lungo giro di dodici giornate, hanno tutto il paesè saccheggiato et incendiato; la quantità di biade ritrovate, così nelle case, come

154 *La passione che io ne provo per la perdita di così degno e valoroso soggetto, può ben esser compresa dall'eccellentissimo senato, havendolo sperimentato di tanta devotione e fede verso la serenità vostra. E' morto certo, come ha vissuto, da gran soldato, ma può darsi haverla volontariamente incontrata, mentre con troppo disuguaglianza e contro gl'ordini replicati ha voluto perire; tuttochè si havesse espresso fosse l'oggetto suo di riddur alla campagna li Turchi, e facilitare quell'intento che seco havevo comunicato. Anco seguita la di lui morte, mi portai in persona nel corpo de' Morlachi stessi per eccitarli alla vendetta del suo capo; ma niente ha giovato; anzi li trovai rissoluti di partire senza di me, e con difficoltà trattenuuti seguì la marchia regolata a scanso de discipiti. (Umro je doista, onako kako je živio, kao veliki borac. Slobodno bi se moglo reći da je u smrt otisao dragovoljno, budući da se oglasio na brojne zapovijedi i nepotrebno izložio smrtnoj pogibelji. Sve što je učinio imalo je za cilj smanjiti turšku nazočnost na tom području i ostvariti naum za koji se borio. Odmah po njegovoj smrti osobno sam se uputio k Morlacima, kako bih ih potakao na osvetu njihovog vođe. To u biti nije ni bilo potrebno. Oni su, naime, već bili odlučili krenuti bez mene. Ne mogavši ih zadržati, otisao sam svojim putem kako bi se izbjegle nevolje.).* Isto, Desnica 2, 190.

155 *Ja sam se dobro pobrinuo za brojne kršćanske obitelji koje su vapile za izbavljenjem iz barbarskog ropstva kako bi postale Vašim podanicima. Zbog njihove sigurnosti kao i sigurnosti stoke koju su vodili sa sobom, broj sam im sveo na tristo pedeset duša.* Desnica 2, 192.

156 ...vrlina i hrabrosti... Desnica 2, 194.

in monti per la campagne, ancora nelle spighe, non possono descriverla... /na čudesan su način uspjeli zaplijeniti više od četiri tisuće sitne stoke, dvije stotine konja i goveda ... u dvanaestak dana oplijenili su i zapalili čitav kraj. U planinama i po kućama u selima pronašli su neizmjerne količine žita u klasu./ itd.¹⁵⁷ Zeno zaključuje pišći Senatu: ...mentro Turchi si lusingavano, che la morte del cavalier Gianco potesse haver diminuito il coraggio della natione, e tanto più sono stati fortunati li successi, quanto che non sono periti, che due soli tra nostri, ed uno lievemente ferito.¹⁵⁸

U to doba pada i Novi u Boki. Osmanlije su potisnute sa svog najvažnijeg izlaska na Jadransko more, vrlo važnog za bosanske interese. Južno od dinarskih planina u njihovu posjedu, od važnijih utvrđenja, ostaje samo Knin. I Knin će pasti u rujnu 1688. godine, dakle, ubrzo iza smrti Stojana Jankovića. Iako on pogiba znatno prije kraja ovog rata 1699. godine, njegova smrt se podudara s vremenom u kojem morlačko ratovanje najvećim dijelom gubi smisao za Mletačku Republiku. Uostalom, Habsburgovci će konačno prevladati u Lici i Krbavi 1689. godine, a i na drugim će ratištima u Dalmaciji i Boki Mletačka Republika vrlo obazrivo ratovati. Stojan Janković pogiba na vrijeme, u trenutku kada potreba za ljudima poput njega, »jačeg srcem nego umom«, postaje sve manjom.

Prema novim pitanjima

Ovaj je rad nastao s jednim bitnim ciljem, a to je doprinijeti znanstvenom diskursu o temeljnim pitanjima povijesti Hrvata i Srba na tromedi, tj. o Morlacima u raspravama o Triplex Confiniumu. Ne bih htio reći da sam prvi koji to radim. Bez brojnih prinosa prethodnika od 18. stoljeća nadalje, sudionika u raspravi koja je nerijetko i europska, ni sam ništa ne bih mogao učiniti. Unatoč tome, malo je koje pitanje u hrvatskoj i srpskoj historiografiji toliko opterećeno mitom kao ovo. Ne bih htio tvrditi da je ovim prilogom bilo koje otvoreno pitanje »riješeno«, ali sam siguran da su njime postavljena brojna nova pitanja o ovim istočnojadranskim »barbarima«, koja upućuju na potrebu drugačijeg istraživačkog pristupa brojnim kontroverzama. Bez Morlaka jedva da bi bilo moguće napisati bilo koje poglavje povijesti i istočnog Jadrana, ali i svih onih imperijalnih sila koje njime vladaju u ranom novom vijeku, u bilo kakvu dosljednijem kritičkom promišljanju njihovih baština. Ipak je još uvi-

¹⁵⁷ Desnica 2, 196–197.

¹⁵⁸ ...dok su Turci se hvalili da je Jankova smrt obeshrabrla narod, mi smo postizali sve značajnije uspjehe. Samo su dvojica naših ranjena, od kojih jedan lako. Desnica 2, 197.

jeck otvoreno pitanje kako ih uopće istraživati u povijesnom ambijentu identificiranim sa sredozemnom »la civiltà«. Ukoliko i jesu povod kritičkoj refleksiji, a to je često slučaj od 18. stoljeća do danas, isuvrše često im se pristupa kao istraživačkom problemu izvan ili nasuprot onome »la sociétē englobante« bez kojega je ono samo u konačnici jednostavno fikcija. Morlaci nisu ranonovovjekovna fikcija, iako su fikcijski više puta oživljavani u hrvatskim i srpskim nacionalnim ideologijama 19. i 20. stoljeća, kao i u njima primjerenim historiografskim servisima, sve do nedavnih, uistinu tragičnih nerazumijevanja njihove baštine. Oni su — ovisno o stajalištu — i lice i naličje istočnojadarskog povijesnog iskustva u ranom novom vijeku, u kojima su ratne situacije tek jedna epizoda koja istraživački obavezuje.

2.

J. W. VALVASOR I J. RABATTA O HRVATSKOJ VOJNOJ KRAJINI 1689. I 1719. GODINE: *Percepcije, stereotipi i mentaliteti na »tromedži« u komparativnoj perspektivi*¹

»Tromeđa« i »tromeđa«: istraživačka razlikovanja

Pod »Tromeđom« se obično podrazumijeva ona točka gdje se sustječu granice Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva utvrđena odredbama Karlovačkoga mirovnog ugovora (1699) i potonjeg rada ovlaštenih povjerenstava za razgraničenje. Međutim, u ovom radu zanima nas »tromeđa«, dakle, čitav pogranični prostor sa sve tri strane imperijalnih granica. Za opstojnost svakoga pojedinačnog dijela tako shvaćene »tromeđe«, pored svega onog što ga konstituira »iznutra«, bitna je opstojnost ona druga dva granična područja. Točnije, upravo sva očitovanja »drugoga« na »tromeđi« jedan su od temeljnih načina prepoznavanja vlastitog identiteta.²

- 1 Ovaj tekst je izmijenjena i dopunjena verzija teksta objavljenog prvi put na engleskom jeziku: Sanja Lazarin – Drago Roksandić. »J. M. Valvasor and J. Rabatta on the Croatian Military Border in 1689 and 1719. Stereotypes and Mentality in the Triple Frontier Comparative Perspectives.« u Drago Roksandić (ur.). *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers (Budapest, March 21–22, 1997)*. Institute on Southeastern Europe, Central European University. Budapest, 1998, 89–110.
- 2 O važnosti »drugoga« u procesu spoznавanja vlastitog identiteta opširnije u Ina–Maria Greverus. *Die Anderen und Ich. Vom Sich Erkennen, Erkannt– und Anerkanntwerden*. Darmstadt, 1995; Ina–Maria Greverus. »Identität zwischen Erinnerung und Integration.« u *Narodna umjetnost*. Br. 33/2. Zagreb, 1996, 99–120.
O identitetima i stereotipima postoji brojna literatura, međutim, ovdje ćemo navesti samo neke na-slove relevantne za naše shvaćanje stereotipa kod Rabatte i Valvasorova. Wolfgang Höpken. »Ethnische Stereotypen in Südosteuropa: Anmerkungen zu Charakter, Funktion und Entstehungsbedingungen.« u Wolfgang Höpken (ur.). *Öl ins Feuer?– Oil on Fire?* Hannover, 1996, 9–25 (=Studien zur internationalen Schulbuchforschung, Bd. 89); Konrad Gündisch – Wolfgang Höpken – Michael Markel (ur.). *Das Bild des Anderen in Siebenbürgen. Stereotype in einer multiethnische Region*. Köln –Weimar – Wien, 1998; Jan Bertiing – Christiane Villain–Gandossi. »The role and significance of national stereotypes in international relations: and interdisciplinary approach.« u Teresa Walas (ur.). *Stere-*

Krajem 17. i početkom 18. stoljeća Karlovački generalat izrazitije je nego prije bečkog rata (1683–1699) vojnokrajiško područje i spram Bosanskog ser-hata i spram mletačkih krajina u Dalmaciji.³ Time je on cijelim svojim prostorom sastavni dio »tromeđe« o kojoj ovdje govorimo. Ta je njegova strana na-juočljivija u Primorskoj krajini koja je postala »tromeđa« od prve polovice 16. stoljeća, odnosno, u Lici i Krbavi poslije 1712. godine. Habsburška Monarhi-ja, Osmansko Carstvo i Mletačka Republika su i tada — svaka od tih sila na svoj način — imperijalni sustavi, tako da je njihovo zajedničko, trojno pogra-ničje trajno u središtu pozornosti na svakoj od tri strane. Pozornost nije samo geostrateške naravi. Tromeđu sa sve tri strane naseljava autohtoniji živalj, raz-likita etnokonfesionalnog podrijetla. Vojnokrajiški sustavi na sve tri imperijal-ne strane tada, kao i u dugom trajanju od 16. do 18. stoljeća, presudno obliku-ju ljudska iskustva i povijesne zbilje, i to ne samo na »tromeđi«.

Takva »tromeđa« nužno privlači pozornost ne samo moćnika u vojnom, diplomatskom i političkom pogledu; cijela tadašnja duhovna i svjetovna kul-tura prostora na razmeđu Srednje, Jugoistočne i Sredozemne Europe prožeta je njezinim iskustvom. Cijela intelektualna i kulturna produkcija toga doba je u tom smislu također svojevrsni primarni povijesni izvor. Tom je prepostav-kom određena i narav izvora za povijest »tromeđe« kojima se ovdje bavimo.

O izvorima za povijesno mišljenje o percepcijama, stereotipima i mentalitetima s »tromeđe« (Triplex Confinium)

U mnoštvu historiografskih radova o povijesti Karlovačkog generalata od po-sljednje četvrтине 16. do prve polovice 18. stoljeća jedan od vrijednijih i češće korištenih izvora su izještaji (*relationes, Relationen*) zapovijedajućih generala unutrašnjoaustrijskom Dvorskom ratnom vijeću u Grazu o prilikama u Ge-neralatu. Nastaju razmjerno redovito, nerijetko i dva puta godišnje i to nakon

otypes and Nations. Cracow, 1995, 13–27; Winfried Schulze. »Die Entstehung des nationalen Vorurteils. Zur Kultur der Wahrnehmung fremder Nationen in der europäischne Frühen Neuzeit.« u Wolfgang Schmale – Reinhard Stauber (ur.). *Menschen und Grenzen in der Frühen Neuzeit*. Berlin, 1998, 23–49.

3 O dvojnoj krajiškoj situaciji Karlovačkog generalata još uvijek nema napisane monografije. Time sam se sâm bavio u svome magisteriju, ali u *case-study*, koja nije mogla iscrpljivati problematiku. Vidjeti: Drago Roksandić. »Bune u Senju i Primorskoj krajini (1719–1722). u *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*. Vol. 15. Zagreb, 1982, 33–106. Problematiku 16. stoljeća, s težištem na Senju, istražila je Wendy Bracewell (*Senjski uskoci. Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću*. Zagreb, 1997.)

što bi zapovijedajući general obišao čitavo područje, ostvario sustavan uvid u stanje utvrda i ljudstva, dao naloge o nužnim promjenama u granicama svojih ovlasti, oblikovao prijedloge unutrašnjoaustrijskom Dvorskom ratnom vijeću o promjenama preko granica svog prava odlučivanja te sve navedeno uključio u izvještaj.⁴ Obično su napisani u dva dijela, jedan narativne, a drugi kvantitativne strukture. Kako ovi izvještaji, kao izvori serijelne naravi, osiguravaju mogućnost poredbenog istraživanja zbivanja u Karlovačkom generalatu u razmjerne dugom vremenskom trajanju, njihova se istraživačka uporabljivost danas višestruko povećava, posebno u onim slučajevima kada postoji mogućnost istovremenog korištenja drugih vrsta izvora.

Iako oni sadrže prije svega obavijesti i mišljenja vojne naravi i to s habsburške strane granice, u njima se nerijetko nalaze obavijesti koje se odnose i na mletačku i osmansku stranu. Dakle, takvi su izvještaji izvori koji olakšavaju višestранo razumijevanje vojnokrajiške zbilje u prostoru »tromeđe« u širem smislu. Upravo naglašena raznovrsnost obavijesti olakšava njihovu kritičku provjeru sravnjivanjem s drugim vrstama izvora sličnih sadržaja, kao što su uz ostalo, crkvene vizitacije, ali i putopisi, »zemljopisno–povijesni opisi« itd. Time, u slučaju ovakve vrste izvora, uvjetno nestaje granica između tiskanih i netiskanih izvora, »javnih« i »privatnih« spisa, što kritiku izvora čini još složenijom, a probleme interpretacije višestranijima. Tim se problemom namjeravamo baviti u ovom radu.

Svim je tim vrstama spisa zajednički napor da unutar određene komunikacijske i žanrovske forme što je moguće primjerene predstave »ljude i prostor«. Iako su takvi napor redovito funkcionalno određeni, a time i predstave na različite načine sužene, neupitno je da u istraživanjima povijesti Karlovačkog generalata vojnokrajiška historiografija ima mogućnost korištenja dragocjenih izvora i stjecanja dragocjenih spoznaja o ljudskim mentalitetima s »tromeđe« te percepcijama i stereotipima kojima su bili posredovani. Kako bi ovi izvori dobili svoj puni istraživački smisao, bilo bi nužno sustavno ih kritički tiskati, što do do sada ni izdaleka nije bio slučaj, imajući na umu razmjere raspoložive građe. Činjenica je da je s tim u vezi toga još uvijek neprevladana zbirka »Spomenici Hrvatske krajine (Acta Confinii Croatici)«, koju je u tri sveska tiskao Radoslav Lopašić u Zagrebu 1884., 1885. i 1889. godine, iako su već njegovi suvremenici kvalificirano upozoravali na manjkavosti.

Iz takva uvjerenja su izvorno i nastali radovi »Stipendiati in the Carlstaetter/Karlovac Generalate on December 15, 1709. Fragment of the Report Written by Count Joseph Rabatta, Commander-in-Chief of the Generalate«,

⁴ Neke od tih izvještaja objavio je Radoslav Lopašić u svojoj zbirci *Spomenici hrvatske krajine*. Sv. I–III. Zagreb, 1884, 1885, 1889. U Hrvatskom državnom arhivu u fondu *Uvezani spis. Karlovački generalat*, knj. 1 i 2, nalazi se više takvih izvještaja koje je tijekom službe sastavio grof Josip Rabatta.

koji su u suradnji pripremili Drago Roksandić i Sanja Lazanin i »Report Written by Count Joseph Rabatta, Commander-in-Chief of the Carlstaetter/Karlovac Generalate, upon the Situation in the Generalate in the Summer of 1719,« koji je pripremila Sanja Lazanin kao kritička izdanja njemački pisanih izvornika.⁵

U nastavku rada istraživanje je prošireno na novo čitanje djela Johanna Weikharda Valvasora »Die Ehre des Herzogthums Krain« (Laibach – Nürnberg, 1689), koje se svojim dijelovima odnosi na isti prostor koji opisuje Rabatta.⁶ Za razliku od spomenutog izvještaja, Valvasorovi opisi potječu iz prijelomnih ratnih godina nakon sloma osmanske opsade Beča. Tim je opravdano upustiti se u usporedbu njihovih percepcija jer Valvasor u svome »zemljopisno-povijesnom opisu« izvještava o istim hrvatskim krajevima, doduše, kao o kranjskom krajištu. On u svom djelu — poput Rabatte — povezuje osobna iskustva s primarnim povijesnim izvorima. Kako ovdje korišteni Rabattin izvještaj potječe iz 1719. godine, tj. iz vremena poslije Karlovačkog (1699) odnosno Požarevačkog mira (1718), usporedba jednoga i drugog izvora tim je dodatno opravdanija.

Johann Weikhard Valvasor vs. Josip Rabatta u mišljenju o »tromeđi«

Otuda je izvjesno opravdan pokušaj uspoređivanja percepcije prostora i ljudi s »tromeđe« u službenom izvještaju grofa Josipa Rabatte (Gorica, 1661–Dornberg, 1738) s percepcijama u djelu »Die Ehre des Herzogthums Crain« Johanna Weikharda Valvasora (Ljubljana, 1641–Krško, 1693), jedne od tada intelektualno najistaknutije osobnosti unutrašnjoaustrijskog prostora, inače starijega Rabattinog suvremenika.⁷

Valvasorov tekst, izvorno djelo velike kulturne vrijednosti, nastaje s ambicijom da u erudicijskoj maniri »slavi« udio Kranjske u europskoj kulturi i posebno u protuosmanskoj obrani Europe. To je bio jedan od najvažnijih razloga što Valvasor u svoj »protoenciklopedijski« pisani tekst uvrštava brojne oba-

5 Vidjeti: Kriegsarchiv, Hofkriegsrat Expedit, 1710 VI 219 i KA, HKR Expedit, 1721 I 457.

6 U svom četverotomnom djelu Valvasor je u knjizi XII u IV. svesku opisao hrvatske krajeve. Johann Weichard **Valvasor**. *Die Ehre des Herzogthums Krain*. Sv. IV. Laibach, 1877–1879 (1689).

7 Valvasorov zemljopisno-povijesni opis Kranjske završen je i tiskan 1689. u Nürnbergu, iako je Valvasor prvi svezak, pripremljen za tisk, bio predao još 1686. god. knjižaru W. M. Endteru za vrijeme svoga posjeta tom gradu. Djelo je pisano njemačkim jezikom i dakako, tiskano frakturom. Sastoji se iz četiri dijela koja obuhvaćaju petnaest knjiga s 3532 stranice, 528 slika i 24 priloga.

vijesti i o susjednim hrvatskim krajevima. Drugi, tj. Rabattin tekst je tradicijski, danas bismo rekli i serijelno, uobličen izvještaj najvišega vojnog zapovjednika Karlovačkog generalata, predstavnika vojnokrajiškog sustava s habsburške strane »tromeđe«. I Rabattina je manira erudicijska, samo na drugačiji način. Naime, njegov izvještaj ne slijedi samo propisane obrasce, nego nastoji biti i prepoznatljivo osobno svjedočanstvo te iskaz isto tako osobnog stava o prilikama i mogućim promjenama u Karlovačkom generalatu. Bila je to tada stalno otvorena tema dvorske politike kako sa stajališta unutrašnjih potreba za promjenama tako i sa stajališta odnosa s Osmanskim Carstvom i Mletačkom Republikom.

Međutim, za razliku od Valvasorova djela, koje izlazi iz tiska u vrijeme kada Habsburgovci potiskuju osmansku vlast i moć ne samo iz Podunavlja već i s dijela Balkanskog poluotoka, Rabattin izvještaj nastaje u vrijeme kada se habsburške vojne vlasti, poslije velikih uspjeha u protuosmanskim ratovima, upuštaju u reforme vojnokrajiškog sustava, s dalekosežnim ciljevima, ali i bez iluzija o tome da će bilo što biti moguće učiniti na prečac.⁸ Time je određena Rabattina potreba da težiše uvida, ocjena stanja i preporuka bude na slabostima vojnokrajiškog sustava, kao i mogućnostima njegova usavršavanja. Dakle, ne samo žanrovski, već i funkcionalno u pitanju su dva vrlo različita tipa diskursa.

Uzet ćemo u obzir i različitosti i sličnosti u načinu gledanja Valvasora i Rabatte na zbilju Karlovačkog generalata. Prvi je profesionalni erudit, a drugi profesionalni vojnik.⁹ Dakako, imajući na umu da je Valvasor kranjski plemič, čovjek ratničkog iskustva, kao i da je sam Rabatta, inače gorički, kranjski, koruški i napokon hrvatski plemič, nesumnjivo osoba zavidne višejezične obrazbe, nastojat ćemo izbjegći binarnu komparatističku opreku. Važnije je da obojica potječu s unutrašnjoaustrijske strane Habsburške Monarhije, s one strane koja ima najviše koristi od vojnokrajiškog sustava u Hrvatskoj te koja i prije i poslije bečkog rata ima odlučujući utjecaj na zbivanja u ovom prostoru u razdoblju od sloma Zrinskih i Frankopana do absolutističke militarizacije Vojne krajine od Jadranskog mora do Karpata. S tog su stajališta obojica u mogućnosti promatrati i vrednovati zbilju Karlovačkog generalata kao stranci, odozgo (»von oben«).

8 Brojna povjerenstva upućena iz Graza ili Beča, osobito nakon sklapanja Karlovačkog mira, posjećuju hrvatski vojnokrajiški prostor kako bi njihovi članovi snimili situaciju i dali prijedloge za bolje uređenje Vojne krajine. Neke od prijedloga za bolje uređenje Karlovačkog generalata kao i o načinima inkorporiranja Like i Krbave u njegov sastav objavljena su u Lopatić, 1889.

9 Dobru studiju o čovjeku kao vojniku u ranom novom vijeku vidi u Geoffrey Parker. »Der Soldat.« u Rosario, Villari (ur.). *Der Mensch des Barock*. Frankfurt–New York–Paris, 1997 (1991), 47–81.

Stoga je istraživački opravdano nastojati iz njihovih tekstova izvesti etno i stalešku »karakterologiju« vojnokrajiškog žiteljstva i prostora. I jedan i drugi smatraju potrebnim uvrstiti raznovrsne obavijesti i sudove o ljudima u Karlovačkom generalatu u sociokulturnom smislu, kada govore o pitanjima koja su inače na različite načine u središtu njihova interesa. Obojici je zajednička uporaba prvog lica (»ich-Form«), dakako, na različit način. Time njihovi stereotipi o prostoru i ljudima Karlovačkog generalata postaju i neka vrsta »pisma o sebi«, egohistorije, što u ovom radu nužno izaziva posebnu pažnju.

Obrasci mišljenja o »tromediji« i žanrovske imperativi

Valvasorovo je djelo nastalo iz potrebe, kako to sam pisac ističe, da se stranci upoznaju s Kranjskom, tom, prema njemu, čudnovatom i zanimljivom zemljom o kojoj postoje oskudne i uglavnom pogrešne predodžbe, ali prije svega zato kako bi je i sami njezini stanovnici bolje upoznali.¹⁰ Valvasor komunicira i s ljudima izvan vlastitog prostora, kao i s onima unutar njega. Međutim i jedne i druge čitatelje svog djela on želi podučiti te približiti Kranjskoj. Njegova je glavna namjera »slaviti« svoju zemlju, a ne dovoditi je na bilo koji način u pitanje. Otuda njegova erudicija nije u načelu kritički usmjerena, već je u biti apologetska.

Johann Weichard Valvasor, potomak kranjske plemićke obitelji, koja je sredinom 17. st. promaknuta u barunski stalež, stječe svoju temeljnu naobrazbu u isusovačkoj gimnaziji u Ljubljani. Svoje obrazovanje nastavlja, kao i većina mlađih plemića njegova vremena, putujući raznim zemljama Europe i po sjevernoj Africi te prikupljajući znanja raznih naravi i s raznih područja, od magije i alkemije do povijesti, arheologije, prirodoslovja i kartografije.¹¹ Bez tih iskustava, stečenih putovanjima svijetom, teško da bi ikada i napisao svoje djelo o vlastitoj domovini, koju isto tako promatra s raznih stajališta. Dakle, njegova apologija Kranjske nije neupitna. Ona je promišljena, provjerena ni-zom osobnih komparativističkih uvida na raznim stranama njemu poznatog svijeta. S druge strane, njemu je savršeno jasno da apologija Kranjske, koja ne bi bila napisana na način koji izobražen svijet njegova doba u Europi jedino razumije i prihvata, ne bi bila učinkovita. Njemu je isto tako stalo da ljudi u Kranjskoj ne samo bolje upoznaju svoju zemlju, nego i da nauče kako je valja

10 Valvasor, 1877–79/I, 5.

11 O tome više u Paul von Radics. »Biographische Skizze.« u Valvasor, 1877–79/I, 4–6.

gledati i doživljavati. Otuda je njegov stil vrlo slojevit, nadasve sadržajan, a u određenoj mjeri, kada je u skladu s imperativima vremena, patetičan.

Valvasorovo djelo obiluje slikovnim prilozima, koji su autorski ponajviše njegovo djelo. Ono, dakle, komunicira s različitim ljudskim spoznajnim potencijalima, pojačavajući time učinak djela kao poruke čitateljima. Realističnost motiva ilustracija, koje su nastale kao plod Valvasorovih zapažanja na terenu, pojačava realističnost tekstualnih motiva. Njegovo je djelo i znanstveno i književno, točnije, umjetničko — sinteza jednog i drugog. Takva sinteza posebno ističe samog pisca kao stvaratelja, kao čovjeka iskusna i umješna izvesti takvo djelo. Ona prije svega govori o njegovoj individualnosti, neovisno o svim autoidentifikacijama samog Valvasora.

U ovako opširnu »protoenciklopedijskom« djelu pisac iznosi svoje spoznaje o Kranjskoj stećene čitanjima, izravnim uvidima, komunikacijom s različitim ljudima, kompiliranjem iz godišnjih kronika (*Jahr-Geschichten*) itd. Otuda njegov opis Kranjske pruža raznovrsne obavijesti, od onih o njezinim prirodnim osobinama i zemljopisnom položaju do opisa ljudi, njihovih običaja i navika, crkvene organizacije, upravnih službi, staleža i redova, gradova i trgovišta, sakralnih građevina kao i graničnih utvrđenja.¹²

Hrvatska nije u središtu njegova izlaganja. Opisana je kao susjedna zemlja u kojoj je uz veliku pomoć kranjskih staleža organiziran sustav protuosmanske obrane i koji do tada već preko stotinu godina uspijeva odolijevati navalama iz Bosne, predstavljajući na taj način »štit« ne samo za habsburške nasljedne zemlje nego i za cijelu kršćansku Europu pred njezinim zakletim neprijateljima (*Erb- und Ertz-feind*).¹³

Hrvatska mu, međutim, nije daleko u smislu osobnog iskustva. Za razliku od brojnih kranjskih plemića, kojima je bilo stalo do vojnokrajiških časti i probitaka, a da sami budu što dalje od Vojne krajine, Valvasor se i u ovo doba ogleda u protuosmanskim bojevima i to baš u hrvatskim krajevima. Kao što se bori u Slavoniji 1663–1664. pod zapovjedništvom Nikole Zrinskog,¹⁴ tako je 1683. pri opsadi Beča stotnik dolenske četvrti (*Viertelhauptmann von Unterkrain*), predvodeći 400 vojnika koje šalju kranjski staleži kao pomoć Štajercima protiv Batthyánya i Osmanlija te je svojim hrabrim držanjem »osvjetlao« čast Kranjske i pomogao obrani od neprijatelja.¹⁵

Rabattini izvještaji u načelu predstavljaju povijesne izvore različitog karaktera od Valvasorova djela. Oni su različiti u znanstvenom i jezičnom smislu.

12 Valvasor, 1877–79/I, XXXIV.

13 Valvasor, 1877–79/IV, 114

14 *Enciklopedija Jugoslavije*. Sv. 2/Bla-Vod, 596.

15 O tome piše životopisac Radics, Valvasor, 1877–79/I, 7.

slu. Rabatta ne »slavi«, nego izvještava — svjestan svojih odgovornosti i pod dojmom iskustava iz dva rata (1683–1699. te 1716–1718.). On to čini vrlo jasnim i odrješitim, samosvjesnim stilom. On je inače dužan prije svega izvještiti o zbilji Karlovačkog generalata, o slabostima njegove vojne moći, imajući na umu odgovornost i ulogu Generalata u vojnokrajiškom sustavu kao i spram Osmanskog Carstva i Mletačke Republike. Kako je i njegov izvještaj upućen određenom, krajnje »probranom« čitateljstvu, prije svega dvorskoj vojnoj eliti u Grazu i Beču, dakle, nije namijenjen javnosti, nužno je sasvim drugačije strukturiran, osobito kada je riječ o onome što piše i kako piše. On nužno mora pisati o pitanjima koja su u središtu dvorskih prijepora kada je riječ o vojnokrajiškom sustavu i to na način koji neće za njega osobno izazvati štetne posljedice. S druge strane, baš zbog svih mogućih nesuglasica glede budućnosti Vojne krajine, posebno Karlovačkog generalata, on mora biti što je moguće autoritativniji u svome iskazu i pokazati se kao izvrstan poznavalac ljudi i prilika. Rabatta zna da se obraća ljudima koji i sami nerijetko imaju dosta vojnokrajiškog iskustava, naročito oni u Grazu. Pored zadovoljenja hijerarhijskih imperativa i vojnih birokratskih formula, njegov stil mora biti prepoznatljiv jer se od njega očekuju jasni stavovi glede mogućnosti poboljšanja stanja na uvijek nemirnom i nesigurnom krajištu. Rabatta se i po obrascima mišljenja u kojima komunicira i po stilu i žanru kreće u znatno drugačijim prostorima nego Valvasor. Međutim i njegov način komunikacije s nadređenima veoma je individualiziran. Rijetko kada se Rabatta poziva na bilo koga. Svoje stavove u izvještaju redovito iskazuje kao vlastite. U tome se Valvasor i Rabatta mogu uspoređivati jedan s drugim.

Valvasorovo djelo je neponovljiv događaj i doživljaj, a Rabatta svoje izvještaje piše periodički. Do vremena nastanka izvještaja kojim se bavimo, on je već vrlo iskusni visoki vojnokrajiški časnik. Kao što smo napisali, on sastavlja svoje izvještaje nakon podrobnog pregleda, obilaska (*Visitation*) čitavoga vojnokrajiškog područja Karlovačkog generalata, svih postrojbi kao i svih utvrđenja u Generalatu. Navodeći ih redom te opisujući zatećeno stanje, nerijetko ga više od ljudi zanimaju utvrđenja — njihov geografski položaj i trenutačno stanje. On i šire prikazuje vojne i društveno-gospodarske prilike. Zadržava se na odnosima, posebno sporovima, između unutrašnjoaustrijske zemaljske gospode i vojnih vlasti u Krajini. Ukazujući na mnoštvo nedostataka i propusta u vojnokrajiškoj organizaciji, Rabatta daje niz prijedloga za poboljšanje njezinog ustroja i učinkovitosti.

Za razliku od Valvasora, koji o Hrvatskoj piše na marginama svog izlaganja o Kranjskoj, Hrvatska je u svome vojnokrajiškom dijelu u središtu Rabatine pozornosti. On nju, kako rekonsmo, ne »slavi«, ali način na koji o njoj govori svjedoči o njezinoj važnosti, i to za cijelu Habsburšku Monarhiju. Bez

obzira na različiti socijalno–kulturni status jednog i drugog teksta te na njihove različite funkcije, moguće ih je usporediti i pokušati rekonstruirati trajanja i promjene u sadržaju i načinu percipiranja ovog dijela vojnokrajiškog prostora i svijeta krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Riječ je o već spomenutome personaliziranom, samosvjesnom iskazu jednog i drugog. Riječ je isto tako o onome o čemu obojica na različite načine pišu, tj. o prostoru, ljudima, vojnoj strukturi i moći, sustavu utvrda kao i razmišljanja o mogućnosti »poboljšanja« svijeta.

Spisateljske autopercepcije

U Valvasora je dakle naglašeno prvo lice (»ich–Form«), bilo da je riječ o obrazlaganju razloga koji su ga naveli pisati svoju knjigu, bilo u objašnjavanju načina svoga spisateljskog postupka ili na kraju krajeva, cilja: ... *namjeravao sam samo opisati naša prirodna čuda i (zabilježiti) zemaljske povijesti te ukrasiti bakorezima ...*¹⁶

On istovremeno naglašava da njegova privrženost Kranjskoj, odnosno habsburškim nasljednim zemljama, ne dovodi u pitanje istinitost njegova iskaza: ... *zbiljske, iscrpne i posve točne prilike i stanja ove ... divne nasljedne zemlje Svetoga Rimskog Carstva, koja nikada nije bila pravo opisana ...*¹⁷ Dakle, privrženosti, lojalnosti ne smiju dovoditi u pitanje istinu. Time je i pisac u položaju posebne osobne odgovornosti i nužno se izjašnjava u prvom licu. Njegov pokrajinski patriotizam je tradicionalan u iskazu posvete koju upućuje *svim duhovnim i svjetovnim veleštovanim zemaljskim staležima Kranjskog vojvodstva*,¹⁸ ali i moderan u individualizaciji svog odnosa spram staleža.

»Prvo lice« još je prepoznatljivije u njegovu obrazlaganju pitanja metode u vlastitom djelu. Kao erudit, Valvasor prikuplja sve dostupne obavijesti o Kranjskoj, ali u tome, prema vlastitom iskazu, nema većeg uspjeha jer je o njoj malo zapisanih obavijesti, a i to što jest učinjeno ne može utažiti njegovu žeđ za spoznajama, a još manje poslužiti kao nit vodilja u pisanju djela. Da bi ga stvorio, sam mora istraživati te svoje iskaze oblikovati na temelju iskustva i

16 Izvorni tekst glasi: ...war ich gewillet nur allein unser Natur–Wunder samt den Land–Geschichten zu beschreiben und mit Kupffern auszuzieren... Valvasor, 1877–79/I: X.

17 ... wahre, gründliche und recht eigendliche Gelegen– und Beschaffenheit dieses ... nie annoch recht beschriebenen Römisch–Kayserlichen herrlichen Erblandes ... Valvasor, 1877–79/I: IX.

18 ... gesamten Geist– und Weltlichen hochlöblichen Landständen dess Herzogthums Crain. Valvasor, 1877–79/I: IX.

činjenica. Time je vlastiti spisateljski rad rasterećen od raznih neprovjerenih vijesti i glasina.

Pored svih napora i troškova uloženih u nastajanje svoga djela Valvasor se ne postavlja obrambeno u odnosu spram onoga što uspijeva napraviti, svjestan da će njegovo djelo izazvati isto tako individualne reakcije. Valvasor smatra da njegov trud neće biti uzaludan *ako on* (čitatelj — opaska autora članka) *prezirom i gnušanjem ne oskrvni slavu Kranjskog vojvodstva, već je prema mojoj usrdnoj molbi promatra dobromanjernim pogledom.*¹⁹

Domovina je slavnija što je se bolje poznaje. Odnos spram domovine u Valvasora je personaliziran s obje strane, tj. i spisateljske i čitateljske. On u izlaganju inače koristi prvo lice, naglašavajući svoju aktivnu spoznajnu ulogu, ali i preporučujući je time kao svojevrsni obrazac odnosa spram domovine. Upoznavanjem obilježja i vrijednosti domovine, od geoloških osobina tla do svih vrsta ostataka materijalne kulture, uklonit će se pogrešne predodžbe o Kranjskoj te pobuditi interes za njezine prirodne ljepote, povijest i kulturnu baštinu te na kraju doprinijeti njezinoj slavi.

Prvo lice množine Valvasor upotrebljava ponajprije u opisima hrvatskih zemalja, u ulomcima u kojima kao pisac i kao pripadnik kranjskog plemstva govori o susjednoj zemlji koja jest »predziđe kršćanstva« prema Osmanlijama, ali toj svojoj dužnosti može udovoljavati isključivo zahvaljujući »Nama«, tj. finansijskoj i svakoj drugoj potpori kranjskih staleža. »Mi«, tj. kranjski staleži i Kranjska, prema Valvasorovu mišljenju, čine određenu protutežu »Njima«, tj. hrvatskim staležima i zemljama, kojima Valvasor inače posvećuje cijelu XII. knjigu u IV. svesku svoje kronike. To nije bez razloga, jer Provincijal, a osobito Krajine, shvaćeni kao periferija prema Kranjskoj, služe i kao važan argument u isticanju »zasluga« i »slave« Kranjske.

U Rabattinu je slučaju prvo lice posredovano na izrazito tradicionalistički način njegovim statusom u visokoj vojnoj hijerarhiji. Kako se on obraća prema »gore«, on svoj izvještaj podastire kao *ponizni i službom obvezujući (gehorsame und dienstschuldige Relation)* i to ne vlastitom voljom već po naređenju nadređenih instanci, tj. *primivši zapovijed Njegove Milosti (auferhalten dero Gnaden Befehl)*. Iako izvještaj ima krajnje službeni karakter, on nam otkriva i Rabattinu subjektivnu percepciju toga prostora, prilika i ljudi, a time i njegovo viđenje sebe samoga i svoje uloge. Pisanju izvještaja prethodio je nadzorni obilazak (*Visitation*) Karlovačkog generalata tako da izvještaj sadrži informacije do kojih Rabatta iskustveno dolazi neposrednim uvidom. Prvo lice se u njegovu slučaju iskazuje kao glavni zalog njegove autoritativnosti. On je taj koji poznaje i

¹⁹ ... er die Ehre deß Herzogthums Crain mit keiner Verschmähung oder Ekel verunehrt, sondern dieselbe meiner dienstlichen Bitte nach mit günstigen Augen betrachtet. Valvasor, 1877–79/I: XXXV.

Vojnu krajinu i krajišnike, kao i prilike u civilnom susjedstvu i u Turskoj Hrvatskoj. Iako suživljen sa zbiljom, on je s punom odgovornošću uvijek iznova opservira, svjestan važnosti stalnog usavršavanja vojnokrajiškog sustava. Uopće ne osjeća potrebu isticati da on iznosi istinu jer se to u njegovu pojmanju podrazumijeva, kao što ne osjeća potrebu ni isticati na koje sve načine dolazi do svojih spoznaja, osim na anegdotalnoj razini. U njegovu su slučaju istina i znanje ukorijenjeni u autoritetu. Prema tome i njegov podanički tip diskursa jest u odnosu spram onih »gore« isto tako uvjetne naravi, više kao neka vrsta rituala, nego što bi doista bio izraz pomanjkanja sasvim moderne samosvijesti.

Doživljaji prostora Karlovačkog generalata

Hrvatske zemlje, osobito Hrvatska i Primorska krajina, kao što smo već naglasili, zanimaju Valvasora u mjeri u kojoj njihov opis može poslužiti shvaćanju uloge Kranjske u protuosmanskoj obrani te kao susjedne zemlje koje mogu sliku Kranjske učiniti upečatljivijom. One su, dakle, na periferiji njegova interesa, one su uistinu kranjsko krajište. Neovisno o tome što se Valvasor spram hrvatskih zemalja ne odnosi ignorantski, već s nesumnjivim uživljavanjem, utemeljenim u poznavanju, one su na granicama njegovoga zavičajnog prostora, »drugi svijet«. Opisi hrvatskih zemalja, krajolika i mjesta su podrobni, a obuhvaćaju sve one obavijesti koje je sam pisac u uvodu načelno naveo kao predmet svog interesa, tj. od zemljopisnog položaja, povjesnog pregleda, vojnog i fortifikacijskog ustrojstva do ljudskih običaja, opisa ljudi, crkvenih prilika, kulturnog nasljeđa, itd. One su »protoenciklopedijske«, ali s vjerodostojnošću osobnog, doživljenog iskaza.

Valvasor više prostora posvećuje opisu Primorske krajine, što je također razumljivo jer su njegova osobna iskustva veća u tome dijelu vojnokrajiškog prostora. Osim toga Primorska je krajina u drugoj polovici 17. stoljeća još uvjek nesumnjivo prestižnija u vojnokrajiškim tradicijama i na kranjskoj strani. To je najstarija jezgra vojnokrajiškog sustava, to je isto tako prostor senjsko-uskočke drame, koja i u to doba još uvijek izaziva mnoštvo uzbuđenja i proturječnih stavova. Dakle, koliko god Valvasorov odnos spram hrvatskih zemalja bio u službi »slavljenja« Kranjske, on je s druge strane izraz i onoga njegovog osobnog doživljaja čitava vojnokrajiškog prostora. Hrvatska i Primorska krajina i distrikt Lika i Krbava kao dijelovi prostora Karlovačkog generalata koji su bili povjereni grofu Josipu Rabatti u zapovjedništvo (*die mir anvertraute Gräniz–Posten*) kao cjelina zauzimaju središnje mjesto u njegovu iz-

vještaju. Nakon »prvog turskog rata« (1716–1718) i sklapanja po Habsburšku Monarhiju povoljnog Požarevačkog mira 1718. godine, dodatno uveliko popušta ofenzivna osmanska moć te se čini da se granice vrlo povoljno ustaljuju sa stajališta interesa Habsburške Monarhije. S druge strane, teške posljedice ustanka u Ugarskoj, veliki izdaci za rat protiv Osmanlija na Istoku kao i za rat za španjolsko nasljeđe na Zapadu toliko iscrpljuju državnu blagajnu da Monarhija mora pribjeći novim opterećivanjima podanika. Takva državna politika osobito se loše odražava na prilike u Karlovačkom generalatu, tradicijski jednom od njezinih najsiromašnijih područja.²⁰

Razdoblje koje slijedi nakon rata 1716–1718. godine ispunjeno je nemirima i bunama u svim krajinama, osobito u Primorskoj krajini. Rabatta kreće u vizitaciju Karlovačkog generalata nakon smirivanja jedne od buna u Primorskoj krajini. Njegov izvještaj o prilikama u Generalatu nužno je pod jakim dojmovima tek minulih zbivanja.

Od 1699. godine ustrajno se nameće potreba preustroja vojnokrajiškog sustava, bilo zbog stanja u »starim« krajinama u predratnim granicama hrvatskih »ostataka ostataka«, bilo zbog potrebe da se riješi pitanje ustroja vojnokrajiškog sustava duž novih granica s Osmanskim Carstvom, sada već protegnutih daleko na Istok. Do Bečkog rata (1683–1699) odlučujući utjecaj u krajinama (financijski, organizacijski, upravljeni, personalni) imaju unutrašnjoaustrijski staleži, s izvršnom vlašću usredotočenom u gradačkom Dvorskem ratnom vijeću. Promjene na granicama s Osmanskim Carstvom, kao i unutrašnje promjene u strukturama vlasti dvorskoapsolutističke Habsburške Monarhije, daju vojnokrajiškom pitanju sasvim nove dimenzije, koje isključuju mogućnost da bi unutrašnjoaustrijski staleži i dalje mogli zadržati svoj utjecaj u vojnim pitanjima, pa tako i u vojnokrajiškom prostoru.

Nakon rata bečke središnje vlasti preuzimaju sve veću ulogu u izravnom upravljanju vojnim krajinama, što 1705. najprije rezultira podčinjavanjem gradačkoga Dvorskog ratnog vijeća bečkom, a 1743. godine i njegovim ukinjanjem.²¹

Sam je Josip Rabatta dotad član nekoliko dvorskih povjerenstava koja u raznim prilikama dolaze u Karlovac i na vojnokrajiško područje, raspravljajući o reformama Karlovačkog generalata. Kao dobar poznavalač krajiških prilika ističe se nizom prijedloga za njegovo preuređenje.²² Tome je jedan od dokaza

20 Drago Roksandić. »Bune u Senju i Primorskoj krajini« u *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*. Br. 15. Zagreb, 1982, 54.

21 Fedor Moačanin. »Vojna krajina do kantonskog uređenja 1878.« u Dragutin Pavličević (ur.). *Vojna krajina. Povjesni pregled — historiografija — rasprave*. Zagreb, 1984, 23–56, ovdje 44–46.

22 Radoslav Lopašić. *Karlovac. Poviest i mjestopis grada i okolice*. Zagreb, 1993, 210.

i izvještaj kojim se bavimo u ovom radu. U središtu njegova razmatranja nalaze se Hrvatska i Primorska krajina, zajedničkim nazivom Karlovački generalat, koje dijeli planinski masiv Velike i Male Kapele. Karlovački je generalat tada pogranični prostor i prema Osmanskem Carstvu, tj. Bosni i prema Mletačkoj Republici, tj. Dalmaciji, nad kojima je Rabatti povjerenio vojno zapovjedništvo i nadzor nad pograničnim utvrdama. No i za Rabattu, koji najveći dio svoje vojne karijere provodi služeći upravo na Hrvatskoj krajini, ove zemlje predstavljaju samo nemirnu »tampon–zonu« za očuvanje cjelovitosti naslijednih habsburških zemalja. Stoga Rabata iznosi da njegova nastojanja idu naročito za tim da »ono što bi se prema prirodnim prilikama, navikama i običajima zemlje uz stvarnu pomoć moglo postići za najuzvišeniju službu Vašem Carskom Veličanstvu, za sigurnost voljene domovine kao i zaštitu pograničnih naslijednih zemalja«.²³

On je potpuno svjestan da se u tom pitanju razlikuju interesi hrvatskih i unutrašnjoaustrijskih staleža jer se hrvatski nikada ne odriču svojih prava u Karlovačkom generalatu kao sastavnom dijelu Hrvatskog Kraljevstva, a u promijenjenim uvjetimaiza 1699. i 1718. za postojeće stanje mogu imati još manje razumijevanja kako zbog državnih tako i zbog osobnih razloga: *Neosporno je da su poštovani zemaljski staleži Hrvatskog Kraljevstva ustupili i predali zemlju s onu stranu Kupe presvjetlom Nadvojvodskom domu, zajedno s vojnom i državnom jurisdikcijom, za uspostavljanje Karlovačke krajine...²⁴*

U vrijeme kada Valvasor piše svoje djelo, može se naslućivati kraj rata, njegove posljedice i promjene koje će prouzročiti, ali još uvijek ne može biti govora o tome što će to sve konkretno značiti. Otuda je Valvasorovo shvaćanje kranjsko–hrvatskih odnosa utemeljeno u tada već stoljetnoj tradiciji. Ta je tradicija u vrijeme kada Rabatta piše svoj izvještaj 1719. godine uveliko dovedena u pitanje. Ipak, neovisno o tome što on mislio o mogućnostima hrvatskih staleža da ostvare legitimna prava u vojnokrajiškom prostoru, on, izgleda, nije svjestan da bi i unutrašnjoaustrijski staleži, suočeni s imperativima dvorskog apsolutizma, također mogli biti gubitnici. Njegova je staleška samosvijest glede toga još uvijek neupitna i cijela je izvještajna interpretacija prilika u Karlovačkom generalatu takva da počiva na pretpostavci o nezamjenljivom statusu unutrašnjoaustrijskih staleža u vojnokrajiškom sustavu u »starim krajinama«,

23 U izvještaju stoji: ... was nach Natürlicher Gelegenheit, Art und Sitten dess Lands, mittels einer ernstlichen abhelfung, zu Ihro Keis[erliche]r May[estät] allerhöchsten Dienst erspriessliches, Sicherheit des Geliebten Vaterlandes, und Beschützung deren anräinenden Erb–Länden Bewercket werden könnte. KA, HKR, Expedit, 1721 I 457, f. 4v. O ulozi grofa Josipa Rabatte kao zapovijedajućeg generala Karlovačkog generalata vidjeti u Lopašić, 1993, 209–210.

24 Daß die Löbl[ichen] Land–stände im Königreich Croaten, dem Allerdurchleuchtigstem Erz–Hauß, das Land jenseits der Kulp, nebst der Militar– und Ober–Jurisdiction, zur Aufrichtung der Carlstädt[erisch]en Gräniz cedirt: und übergeben habe, ist unstreittig KA, HKR Expedit, 1721 I 457, f. 42r, 42v.

usmjerenim prema Osmanskom Carstvu i Mletačkoj Republici. Ako problema ima, oni su prije svega u samom Karlovačkom generalatu, u ustrojstvu vojnokrajiškog sustava, među njegovim ljudima. Ako je netko pozvan rješavati ih, onda su to iznova prije svega oni koji u tome imaju najviše iskustva, a to su unutrašnjoaustrijski staleži, ljudi među kojima je on sam jedan od najpozvanijih, ako ne i najpozvaniji.²⁵

Valvasor je lišen takvih ambicija i otuda je njegov opis predjela, prilika i ljudi uvjerljiviji i vjerodostojniji. Rabattin je »između redaka« pristraniji, ali ne i izvan zbilje, on je duboko suživljen s njom te se i njega treba uzimati u obzir s najvećom pozornošću. Obojica su »domaći stranci«, svaki na svoj način.

Doživljaji ljudi i običaja u Karlovačkom generalatu

Već smo ukazali da Valvasor u svojim obavijestima sustavno prožima razinu spoznaja stečenih naobrazbom, erudicijom i onih stečenih osobnim iskustvima, dakako, duboko prožetih erudičijskim načinom opažanja i mišljenja. Kako je raspon njegovih interesa vrlo širok, zapisi su vrlo sadržajni i sugestivni. Reference historiografske, topografske i etnografske naravi, preuzete iz literature ili pisanih izvora u njega su doista brojne, kao i osobne aproprijacije, utemeljene u viđenom, provjerenom i proživljenom. Kada je riječ o ljudima, Valvasor je pisac koji bez staleških isključivosti piše o ljudima iz svih staleža, nastojeći što više proniknuti u njihovu narav i običaje. Iznimnije piše i o određenim osobama, ali su to češće »kolektivni portreti«, tj. etnokarakterologije, koji će svoju punu popularnost steći tek u 18. stoljeću.²⁶

Tako su Uskoci među krajišnicima i tada u središtu pozornosti i to prije svega svojim ratničkim vrlinama, kao dobri i hrabri vojnici koji poput barbara imaju nešto surovo i divlje u sebi, uključivši i sklonost pljački, oti-

25 Uostalom, nikada nije u pitanju samo vojnokrajiška strana prilika na granici. U to se doba silno zaostrava nadmetanje Habsburške Monarhije i Mletačke Republike za premoć na Jadranskom moru, pri čemu ni Osmansko Carstvo nije bez interesa. Upravo na tromedi u to doba bjesni rat za sol, u kojem su isprepleteni mnogi interesi. Kontrabanda solju s otoka Paga, tada u mletačkom posjedu — kavanskim putevima preko Karlobaga i vojnokrajiškog prostora u Osmansko Carstvo — u to je doba na jednom od svojih vrhunaca. Riječ je o prometu vrlo velikih vrijednosti, koji vlastima izmiče, dakako, na njihovu veliku štetu. KA, HKR, *Expedit*, 1721 I 457, f. 32v.

26 Posebno zanimljiv primjer etnokarakteroloških opisa europskih naroda predstavljaju dvije tablice iz prve polovice 18. stoljeća koje su nastale u Štajerskoj (*Völkertafel*) i u Augsburgu (*Leopold-Stich*). Na njima se navode različite osobine (od izgleda i odjeće do moralnih i drugih kvaliteta) deset »najoddličnijih europskih naroda« kako su ih vidjeli autori ovih tipologija. Opširnije o tome u Franz K. Stanzel (ur.). *Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch–ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*. Heidelberg, 1999.

mačini i razbojstvima. Oni i dalje često poduzimaju pljačkaške pohode u Bosnu.²⁷

Među uskocima ističu se S e n j a n i , a Valvasor u svoje svjedočenje o njima uključuje priču Johanna Palladiusa, koji je pisao o 'nečasnom' postupku Senjana godine 1613, za cara Matije, kada su napali venecijansku galiju kod otoka Paga, poubijali svu posadu, a kapetana pojeli. Izgledom i pojavom Senjani su naočiti i jaki ljudi te nadasve neustrašivi vojnici kakvi se rijetko susreću.²⁸ U središtu je njegova pisanja o Senjanima njihova odanost tradicijama, svojim stariim običajima, koji se očituju u načinu odijevanja, ponašanju na javnim mjestima, obredima itd. Tako, naprimjer, ističe da u Senju nije svim ženama dopušteno nositi pregače (*Vortücher*), to su pravo, naime, imale samo žene plemenita roda ili one udane za plemića ili časnika. Rimokatolička služba Božja obavlja se u Senju na slavenskom jeziku (*in Slavonischer Sprache*). Opisujući pogrebne običaje, Valvasor kaže da se u lijes uz mrtvaca stavljaju kruh i vrč vina. Kao izraz korote nosi se crna odjeća, a koliko dugo će se nositi ovisilo je o rodbinskoj vezi s pokojnikom. U Valvasora je posebno zanimljivo da senjske tradicije povezuje s poganskima, a ističe da su se one zadržale i u kršćanskim blagdanima (Božić, Nova godina, poklade, Ivanje). Večer uoči Božića Senjani, prema Valvasoru, ne nazivaju kao drugi kršćani *Vigiliam Nativitatis Christi* ili *Christi-Abend* nego *Badny Vezer* prema poganskom idolu njihovih predaka Badnjaku.²⁹

Valvasor, inače, naziva pismo i jezik uskoka i Senjana dalmatskim (*die Dalmatische*), ističući da pri pisanju i čitanju koriste tri vrste pisma i to u crkvenim i duhovnim stvarima glagoljicu, za prepisku u Osmanskem Carstvu čirilicu, a u svakodnevnoj uporabi latinicu.³⁰

Kada je riječ o učenim Senjanima, Valvasor ističe svog prijatelja Pavla Rittera Vitezovića i kao čovjeka od pera, ali i kao obrazovana i iskusna u ratnoj vještini te kao pripadnika viteškog staleža. A spominje i Markantuna de Dominisa kao naobražena no prevrtljiva čovjeka.³¹

Valvasoru su tada velika nepoznanica V l a s i , narod nastanjen u okolici Senja, poznat pod imenima *Walachen*, *Vlahi* i *Walachi*. Vlaški jezik (*die Walachische Sprache*) u mnogome je sličan dalmatinskom ili slavonskom jeziku. Polemizira s Ivanom Lučićem koji je tvrdio da je vlaški jezik sličan talijanskom i latinskom, a to je bilo u proturječju sa činjenicom da pravi Vlasi ne razumiju

27 Valvasor, 1877–79/IV, 75.

28 Valvasor, 1877–79/IV, 82–83.

29 Valvasor, 1877–79/IV, 80–87.

30 Valvasor, 1877–79/IV, 89.

31 Valvasor, 1877–79/IV, 90–91.

te jezike budući da je njihov jezik sličniji jeziku njima susjednih M o r l a k a . Što se vjere tiče, neki su među njima rimokatolici, a drugi slijede svoju vlastitu vjeru, koja je skoro kao grčka, ali ne u svemu (... *in etlichen Dörfern haben sie ihre eigene und fast nach Art der Griechen, doch aber nicht in allem, eingerichtete Religion*).³² O »uskočkoj vjeri«, osim što je opisuje u granicama vlastitih uvida, on nema nikakvih podrobnijih znanja ili ih bar ne smatra potrebnim raspraviti u svom djelu. Druga je pretpostavka vjerojatnija, jer su i kranjski staleži i Ljubljanska biskupija već od prve polovice 16. stoljeća, od uskočkog dolaska u Žumberak, trajno uključeni u vjerske rasprave s pravoslavnima.

Za Vlahe općenito Valvasor kaže da su tjelesno izuzetno izdržljivi te da brzina njihovog kretanja često premašuje brzinu tromih njemačkih konja, dok se krajišnici koriste hrvatskim konjima koji na izgled djeluju sitno i slabo, ali su zato puno spretniji i okretniji u vojnokrajiškom prostoru.³³

Opisujući jelovnik Senjana i Vlahu Valvasor ističe njegovu ograničenost na namirnice koje sami proizvode: sir, meso i kruh, a u velikim količinama konzumiraju i češnjak. Najčešći im je napitak svježa i zdrava voda, koje ima u izobilju. Rado piju ovčje i kozje mlijeko, dok vino ne znaju cijeniti. Ova prirodna i zdrava prehrana vjerojatno je uzrok njihove dugovječnosti. Valvasor navodi kao kuriozitet slučaj jednog čovjeka od 190 godina, kojemu su neko vrijeme prije smrti ponovno bili izrasli zubi.³⁴

Brutalnost uskoka, Senjana i Vlahu osobito dolazi na vidjelo u borbama s T u r c i m a . Valvasor je tijekom svojih ratnih pohoda pod zapovjedništvom grofa Zrinskoga bio svjedokom njihove okrutnosti i krvoločnosti u boju protiv Turaka: *kada su jednom Turčinu odsjekli glavu, podigli su je u visinu i na barbarски način s najvećom pohlepotom pustili toplu krv da im kaplje u usta*.³⁵

Već smo naglasili da Valvasor ukazuje posebnu pažnju primorskim krajišnicima, napose haramijama, ističući da se odlikuju i skromnošću. Oni su spremni obavljati tešku i danonoćnu službu duž granice, kao i pružiti jak otpor u slučaju oružanih prepada iz Bosne, s osmanskog područja, a sve to rade za veoma malu plaću. Zbog te stalne bojne pripravnosti trpe njihova polja koja su loše obrađena ili leže na ugaru.³⁶

Pored ovakvih »karakterologija« subregionalne naravi, koje je u ovakav »sentimentalizmu«, dakako, nemoguće naći u Rabatte. Valvasor iznosi i neka

32 Valvasor, 1877–79/IV, 89.

33 Valvasor, 1877–79/IV, 89

34 Valvasor, 1877–79/IV, 89.

35 ...wann sie einem Türcken den Kopff abgehauen, selbigen in die Höhe gehalten, und das warme Blut davon barbarischer Weise mit grösster Begierde sich selbst in das Maul tropfen lassen... Valvasor, 1877–79/IV, 93.

36 Valvasor, 1877–79/IV, 114.

prepoznatljivija lokalna obilježja pučanstva. To je pouzdan dokaz da su te vojnikrajiške zajednice relativno čvrsto strukturirane i stabilne u vrijeme kada se Valvasor s njima upoznaje. Tako za Otočane kaže da su uzorni vojnici, pa prilikom opće uzbune svi, muškarci i žene kreću, na konjima ili pješke, u boj protiv neprijatelja. Veliki problem predstavlja njihova stihiska reakcija u slučajevima opasnosti i tada je ponekad još uvijek teško osigurati da u boj odlaze u svojim postrojbama. Na znak uzbune noću, muškarci često i neodjeveni, samo s puškama u ruci, pojure na konjima u smjeru opasnosti. Žene nisu cijenjene, iako su vjerne i odane svojim grubim i »neotesanim« muževima te prema Valvasoru ove Vlahinje zasluzuju veće poštovanje.³⁷

Za Brinjane kaže da su hrabri i dobri vojnici, kao Otočani i Senjani. To su Vlasi (*Ulahi ili Wallachen*), koji često poduzimaju pohode na područje Osmanskog Carstva i uvijek se hrabro drže tako da se ovo mjesto može smatrati pravim predzidjem kršćanstva pred stalnim neprijateljem — Osmanlijama.³⁸

U Rabattinu izvještaju nema traga bilo kakvoj apologiji krajišnika, bilo koje provenijencije, iako to ne znači da on nije sposoban uočiti ljudske vrijednosti. Težište je ipak na njihovim manama i teškoćama korištenja vojnikrajiške sile. Tako Rabatta za Otočane kaže da su žilav, drzak i neukrotiv narod te u slučaju kad ih se pravovremeno ne obuzda misle samo na pljačku, pobune i otpadništvo.³⁹

Njegova cjelovita ocjena i sud o primorskim krajišnicima veoma su različiti od Valvasorovih. Prema Rabatti oni su gori od krajišnika u Hrvatskoj krajini. Primorci su prema Rabatti svi *istoga kova i to nepopravljivi* (*auf einen Schlag vnd Zwar incorrigibles*), što je za njega povod za krajnju zabrinutost i što nameće potrebu poduzimanja primjerenih mjera sa strane vojnih vlasti. Takvim Rabattinim ocjenama, koje bi svakako trebalo sravniti s onima iz drugih njegovih izvještaja, nastalih i ranije i kasnije od ovoga, uveliko su razlog zbijanja tijekom buna Senjana i primorskih krajišnika, koje jedan od svojih vrhunaca dosežu upravo u vrijeme koje prethodi njegovoј vizitaciji. On svoj izvještaj piše u trenutku kada je daljnji mogući razvoj zbivanja još uvijek teško predvidjeti i stoga se mora na sve potrebne načine osigurati pred svojim nadredenima: *Oni* (tj. primorski krajišnici — nap. autora) *idu iz jedne krajnosti u drugu, pa im ništa nije tako malo važno kao vojna služba. Časnici su svakodnevno izloženi njihovom gnjevu i ne sustežu se od prijetnji već su uistinu pokazali da su bili*

37 Valvasor, 1877–79/IV, 94.

38 Valvasor, 1877–79/IV, 96.

39 Doslovno, prema izvoru: *Es ist ein hartnäckig-, vermess— und unbändiges Volck, wann Ihnen nicht bey zeiten ein zaum angeleckt wird, denken sie nichts, als auf den Raub, aufwklungen, vnd Meuttereyen anzustifffen, KA, HKR Expedit, 1721 I 457, f. 28v.*

*kadri neke ubiti kao što bi se i nedavno dogodilo, da ovi nisu pobjegli. Uživaju najljepše zemljište, a na njihovu plaću se godišnje troši nekoliko tisuća guldena, no ipak ni jedno ni drugo nije od koristi Njegovom Carskom Veličanstvu. Svatko se [od njih] nastoji oslobođiti dužnosti i primati plaću nizašto.*⁴⁰

Rabattino viđenje krajiskog pučanstva uglavnom je određeno funkcionalno, tj. sa stajališta njegovih obveza u vojnokrajiskom sustavu. Ovi opisi također sadržavaju brojne »etnokarakterološke« reference koje mu isto tako funkcionalno služe za objašnjenje i bolje shvaćanje njihovog ponašanja pri obnaušanju dužnosti. Za krajisnike kaže Rabatta da su dobri i hrabri vojnici, ali ne-pouzdani i nemarni u obavljanju dužnosti, neposlušni prema nadređenima, a isto vrijedi i za primorske krajisnike, koji su također svojeglavi i skloni dizanju buna. Kao najbolja ilustracija za Rabattino mišljenje o krajisnicima, osobito primorskim, može poslužiti dio izvještaja u kojem on ustanavljuje kako su upravo njihova samovolja, neposluh i nepostojanje vojne stege kao i nedostatna posada na krajiskim položajima i u utvrdama bila glavni uzrok pada niza utvrda uz Unu u neprijateljske ruke.⁴¹

Učinkovitost obrane i čuvanje niza pograničnih položaja tada uistinu nije moglo zadovoljavati. Rabatta, svjestan nužnosti poduzimanja niza reformi krajiskog sustava, tada prije svega u vojnom i napose obrambenom smislu, u svom izvještaju pomno bilježi sve takve nedostatke vrijedne spomena. Većim ih dijelom pripisuje lošoj službi krajiskog pješaštva i njihovih vojvoda, za koje jednostavno kaže da su *prosti Vlasi (rude Wallachen)* i još nedavno su bili *uzgajivači koza (kurz zuvor Gäßhalter gewesen)*.⁴²

Prema Rabatti krajisnici nemaju častoljublja i revnosti u obavljanju službe. Jedino što ih uistinu zanima je kada će biti smjene straža i koliko će kruha dobiti na dužnosti. Međutim, važnija je Rabattina svijest o tome kako je sav taj krajiski svijet ustvari seljačkog mentaliteta: ...*ovaj narod nije častoljubiv, a u vršenju carske službe kao i u vojnoj stezi ne pokazuje pretjeranu revnost. Svatko nastoji ići kući svome gospodarstvu i kad god je to moguće izbjegava odlazak u vojni pohod kao*

40 Sie fallen von einer Extremität in die andere, und lass[en] sich nichts wenig, als die Kriegs—dienste angelegen seyn: Die Off[icie]rs seyndt täglich ihrem Grimm aufgesetzt, vnnd sscheuen sich nicht zu drohen, sondern haben wirck[lich] erwisen, d[a]ß Sie fehig gewesen einige tote zu schlagen, wie es auch lezlich geschehen wäre, wann Sie die flucht nicht genommen hätten. Sie genüssen die schönsten Gründ, und gehen villtausend Gulden jährlich, auf ihre leibs besoldung, kommt doch wed[er] eins, noch das andere Ihr Keis[erlichen] May[es]tät zu Nutzen, ein jeder suchet sich frey zu machen, und die Sold, und Gage umbsonst Zu ziehen. KA, HKR Expedit, 1721 I 457, f. 29v, 29v.

41 Izvorno: ... indem die Posten, der muthwilligkeit, vorderst der Meer-Gränizer aufgesetzt seynd, vnnd Sie nach gefallen solche, wie: und wann sie wollen, besessen, ja sogar, als pflicht-vergessene nicht ein: sondern oftmal ihre Off[icie]rs niedergehaut, auch ueckgejagt haben, welches unweesen dess Feinds muth vermehret, daß ein, zur Empörung so geneigtes Volck auß einer gering[en] vnd schlechten ursach, Bey beschehendem bruch zubewegen seye. KA, HKR Expedit, 1721 I 457, f. 7v.

42 KA, HKR Expedit, 1721 I 457, f. 8v.

*i davanje straže. ... Ipak, svima je dobro poznato da se straža smjenjuje svakih četrnaest dana i da u tom periodu treba biti opskrbljena kruhom.*⁴³

U središtu su interesa tog svijeta njihova gospodarstva, koja svih tih godina, o čemu Rabatta jedva daje naslućivati, gladuju ili žive na rubu gladi. O gladi na krajinama ne govori ni Valvasor. Time se uistinu ne može doprinositi »slavi predziđa kršćanstva«.

Nakon ugušenja i smirivanja pobune u Primorskoj krajini 1719. godine Rabatta iznosi mnoštvo kritičkih opaski naročito na račun Senjana. Njihovo ponašanje je krajnje svojeglavo i oholo, a posluh pokazuju tek u slučaju ako mogu izvući kakvu korist za osobne probitke: ... *već je samo porasla drska samovolja Senjana kao i preostalog dijela Primorske krajine pa poslušnost iskazuju samo tako dugo dok osobno imaju koristi, a često se događalo da su se tijekom boravka povjerenika uzjogunili i svojevoljno strahovito divljali.*⁴⁴

Primorski krajišnici su, prema Rabattinim tvrdnjama, općenito nepouzданi, neovisno je li riječ o domaćim zapovjednicima ili običnim krajišnicima (*weder auf die National–Offy[icie]rs noch Gemeine trauen*), budući da oni nikada nisu bili dobri i hvalevrijedni (*niemalen gut, und löblich gewesen*). Rabattina je ljutnja tako velika da on previđa korist i požrtvovnost koju su primorski krajišnici iskazali u obrani granica prema Osmanskom Carstvu i Mletačkoj Republici. Dakle, niti traga razmišljanjima kakvih ima tako mnogo u Valvasora, koji svoje djelo ipak završava u ratnim godinama i to u onima u kojim je s oslobođenjem Like i Krbave, kao i brojnim drugim uspjesima, vrijednost primorskih krajišnika dolazila do svog punog izražaja.

Krivnja za nered u Vojnoj krajini ne leži po Rabattinom mišljenju u časniciма, dakle, znatnim dijelom unutrašnjoaustrijskim plemićima, koji su se i nedavno dokazali na ratištu, nego u nesavjesnim i neobuzdanim krajišnicima. Nad njima je teško održavati nadzor jer čak niti niži časnici, redovito domaćeg podrijetla, ne podnose prijavke o neregularnostima velikim kapetanima i kapetanima. Vema je teško osigurati uvid u to kako se opslužuju straže i položaji, a časnici i ne znaju što uopće rade krajišnici u vrijeme kad bi trebali biti na svojim položajima.⁴⁵

43 ... *eb ist Bey dem volcke keine Ehrger, und kein rechtschaffener wahrer eyfer zu dem Herrn–dienst, und Militär–Disciplin, ein Jeder trachtet nach hauß zu seiner Wührtshaft, und evitirt, so oft ihme nur möglich, seine Züg, vnd wachten zuverrichten. ... doch ein jeder Zum überfluss weis, d[a]β alle 14. Täg, die wacht abgelöst, und auf eben soviel Zeit mit brod versehen seyn solle...* KA, HKR Expedit, 1721 I 457, f. 19v, 20v.

44 ... *sondern vergrösserte sich der presumtuoze Muthwill der Zenger, und der übrigen Meer–gränz nur solang ein gehorsam[n] zubezeigen, als der Eigennuz Sie darzu veranliesse, ja auch oft, wann die Commissarien darin gewesen, ihre Köpfe aufgesetzt, und nach Gefallen mörderisch gehäusset.* KA, HKR Expedit, 1721 I 457, f. 10v.

45 Ovo najbolje ilustriraju Rabattine riječi iz njegovog izvještaja: ... *ob inzwischen Sie nicht eheunder heimlich anhäimbs, oder dem Gewilde nachziehen, als threm Dienst abwarten? Ob Sie sich nicht villeicht solang in den Wildnussen verkriechen, Raub, und Todschlag verüben, bis Sie ihr Proviant verzehret, und ihren Termin ausestanden? Wer weis, ob Sie nicht sogar dem Feinde Kundshaft bringen, und d[er]gleich[en] mehr; seyen die 14.*

Kao primjer dobre i disciplinirane vojske, koja bi trebala služiti kao uzor svojom ratnom stegom, jednoobraznim odorama i naoružanjem, obavljanjem svojih dužnosti, Rabatta ističe Karlovčane i to ne sve, već karlovačko njemačko pješaštvo (*Deutsches Fähnl*), plemički tjelesni odred (*Adeliche Leib–Compagnie*) te husare (*Hussärm*)⁴⁶ U ovim postrojbama, treba to ovdje reći, neovisno o njihovim nazivima, u to doba služe uglavnom Hrvati, odnosno Karlovčani različitih provencijacija.

Prema Ličanima i Krbavljanima Rabatta podržava odnos krajnjeg nepovjerenja, neovisno jesu li u pitanju plaćeni ili neplaćeni krajišnici — njima uopće nije za vjerovati.⁴⁷ U Rabattinom izvještaju za njih nema riječi pohvale, njegovo mišljenje najbolje potkrijepljuju imena koja upotrebljava pri njihovom opisu. Naime, među njima se nalaze mnogi *zlotvori i klatež, lupeži, raspушtena čeljad*, a naziva ih i *razbojnički narod, narod uvijek sklon neredima i pobuni, soldateska*.⁴⁸ Kada se ima na umu koliko se Ličani i Krbavljeni, napose Bunjevići, bune krajem 17. i početkom 18. stoljeća i za čime sve posežu u bunama, sve dok 1712. godine nisu osigurali inkorporiranje u Vojnu krajinu, Rabattina je ljutnja posve razumljiva.

Ocjene vojnokrajiškog obrambenog sustava

Od najranijih vremena organiziranja protuosmanske obrane u 15. i 16. stoljeću kapetanije su predstavljale temelje obrambenog sustava organiziranog u suradnji hrvatsko-ugarskih i unutrašnje austrijskih staleža na hrvatskom području. Takav ustroj krajina, s težištem na kapetanijama, ustaljen nizom odluka donesenih na saboru u Brucku na Muri 1578. godine, postojao je uz neke izmjene do provođenja temeljnih vojnih i upravnih reformi u Karlovačkom generalatu 1746. godine. Karlovački se generalat i početkom 18. stoljeća sastojao od dvije krajine, Hrvatske i Primorske.

täge aus, ziehet keiner von der Wacht ordentlich ab, es lauffet ein Jeder nach Haus, und wirdt von dem Com[m]andirten seinem vorgesetzten Off[icier]r nichts rapportirt. (... Možda u međuvremenu potajno odlaze kući ili u lov na divljač dok njihova služba trpi? Ili se možda skrivaju u divljini, pljačkaju i ubijaju dok ne pojedu svoj proviant i ne prođe njihova smjena? Tko zna, možda čak daju obavijesti neprijatelju i slično? Po isteku četrnaest dana smjena straže ne odvija se uredno, svatko se žuri kući, a zapovjednici ne podnose izvještaje nadređenima časnicima.). KA, HKR Expedit, 1721 I 457, f. 23v, 24r.

46 KA, HKR Expedit, 1721 I 457, f. 24r–25r.

47 ... diesem National–Volck, ... es seye Nun besoldt: oder unbesoldt, gar nicht zu trauen. KA, HKR Expedit, 1721 I 457, f. 39v, 40r.

48 ... böswicht, und böses Gesind, liederliches Gesind, Raub–volck, dieses zu Tumultuir– und Empörung so geneigtes volck, Soldatesca. KA, HKR Expedit, 1721 I 457.

Prema Rabattinom izvještaju iz 1719. obuhvaćala je Hrvatska krajina dvije velike kapetanije, Karlovačku i Žumberačko–slunjsku te četiri kapetanije, Križanić–Turansku, Barilovičku, Tounjsku i Ogulinsku. Primorsku su krajini činile Senjska velika kapetanija i njoj vojno i upravno podređena kapetanija sa sjedištem u Otočcu te od 1712. pridružene Lika i Krbava kao i straže na Rijeci, Trsatu i u Ledenicama.

Financijsku brigu za podizanje utvrda na strateški važnim mjestima u Hrvatskoj krajini, tj. Karlovačkom generalatu, kao i uzdržavanje i plaćanje njihovih vojnih posada preuzele su već 1578. unutrašnjoaustrijske pokrajine Kranjska i Koruška. Njima je svakako više odgovaralo organizirati i novčano potpomagati obranu na susjednim hrvatskim područjima nego izložiti svoje vlastite zemlje neposrednoj osmanskoj opasnosti i razaranjima. Zauzvrat su pridržavale određene prednosti za pripadnike svojih staleža u obnašanju unesnih krajiskih službi.⁴⁹ Međutim, tijekom stoljeća stalne i neposredne opasnosti mijenjala se granica prema Osmanskom Carstvu, kao i protuosmanski obrambeni sustav, a time i strateška važnost pojedinih utvrda.

Prilike u Generalatu nakon »prvoga turskog rata«, koji je završen sklapanjem mirovnog sporazuma između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva u Požarevcu 21. srpnja 1718., iscrpno su opisane u korištenom izvještaju grofa Josipa Rabatte iz 1719. godine. Njegov je izvještaj napisan nakon vizitacije Generalata u rujnu 1719. godine. Izvještaj sadrži i opis stanja utvrda, vojnih i gospodarskih prilika u Generalatu, brojčano stanje posada te prijedloge za uvođenje novog i boljeg uređenja. Iz Valvasorova rada je isto tako moguće dobiti uvid u unutarnje stanje i uređenje Generalata.

Koristeći podatke iz oba teksta, nastala, kao što smo naglasili, u rasponu od tridesetak godina, moguće je uočiti temeljnu istovjetnost i nepromjenjivost strukture vojne moći u velikom dijelu Generalata. Na osnovu ranijega Rabattinog izvještaja iz 1709., kojemu je priložen popis plaća viših i nižih časnika, drugih dužnosnika u Generalatu te plaćenih krajšnika, moguće je re-

49 O tome Valvasor kaže sljedeće: ... *daß die Obristen, Hauptleute und andere vornehme Befehl-Aemter auf vorhergehende Abforderung und Benennung tauglicher Personen aus beyder Landen, Kärdnen und Crain, Mitgliedern nach Inhalt des Prückerischen Vertrags, von Ihro Keyserl. Majestet, als Kriegs-Herrn, confirmiret und bestätigt, die Ersetzung aber der geringern Kriegs-Stellen, als Fehndrich, Leutenant, Webel, folgendes auch derer Weyvod- und Burg-Grafschafften, dann der Wacht-freyen Plätze, weniger nicht die Veränderung und Ausswechslung derer schlechten und untauglichen Soldaten gegen bessere und wehrhafte, beyden Landen, Kärdnen und Crain, freystehen und zulassen seyn sollte. (... da zapovednike, kapetane i druge važne zapovedne službe potvrđuje Njegovo Carsko Veličanstvo kao glavni vojni zapovednik na temelju prethodnog zahtjeva i imenovanja prikladnih osoba iz redova staleža obiju naslijednih zemalja Koruške i Kranjske — kako stoji u Brückom ugovoru — dok bi popunjavanje nižih vojnih mesta, kao što su zastavnik, poručnik, narednik zatim vojvoda i kaštelani trebalo biti na raspolaganju i dopušteno Koruškoj i Kranjskoj, kao i popunjavanje mesta oslobođenih straže, te zamjena loših i nesposobnih vojnika boljima i vojno sposobnijima.). Valvasor, 1877–79/IV, 9.*

konstruirati njegovo vojno ustrojstvo. Ovim su popisom obuhvaćene sve kapetanije i posade, uz svako se ime navodi služba, potom mjesecni iznos plaće, kao i mjesecni i godišnji troškovi za svaku postrojbu. Izvještaju je priložen i poseban popis za Senjsku veliku kapetaniju u kojem se pored imena svakog časnika i vojnika nalazi i pojašnjenje (*Specification*) o načinu obavljanja službe. Vojnu službu su obavljali osobno vojnici koji su bili upisani u popis, neki vojnici s popisa su imali zamijenu (*per Substitutos*), tj. umjesto njih je obavljao službu netko drugi, dok su neka mjesta bila prazna i nitko nije obavljao inače predviđenu službu. Vrhovna vojna uprava u Generalatu bila je povjerena zapovijedajućem generalu, koji je bio izravno podređen Dvorskom ratnom vijeću u Grazu.⁵⁰

Na ovom čemu mjestu usporediti što Rabatta i ranije Valvasor kažu o najvećoj, karlovačkoj koncentraciji vojnikrajiške moći. Prema navedenom Rabbattinu popisu, u Karlovcu, kao sjedištu Generalata, nalazili su se general-zapovjednik, regimentski sud, glavni nadzornik (*Mustermeister*) i građevinski službenici, dva stražara, sto arkebuzira (konjička tjelesna straža zapovjednika), četiri poštanska konjanika, dvije satnije husara, njemačka jedinica (*deutsches Fählein*) i topnici, a deset njemačkih pješaka nalazilo se na službi u Turnju.⁵¹

Valvasor opisuje Karlovac kao središte generalata i spominje vojne postrojbe i časnike koji su тамо bili smješteni, a то су: general, veliki kapetan, kapetan konjice sa svojim nižim časnicima, natporučnik sa svojim nižim časnicima, glavni zastavnik, kapetan husara i njegov poručnik, husarski zastavnik, husarski stražmeistar, dok je drugom husarskom kumpanijom zapovijedao žumberački poručnik, narednik »feldbaba«, gemeine *Webel*, *Furir*, *Gefreiter*, *Corporal*, zastavnik (oštros)strijelaca, kapetan konjice (arkibuzira) i njegov kornet, arkibuzirski stražmeistar, kaplar, furir, arkibuzirska tjelesna konjička kumpanija, bihački konji, husari, njemački pješaci (*Teutsche Knechte*) i turanjski pješaci (*Turner Knechte*), topništvo (*Artiglerie-Personen*), као и остали који спадају у generalovo osoblje i regimentski stožer, *Muster-Schreiber* Hrvatske i Primorske krajine te regimentski sudac. A svu vojsku karlovačku uzdržавала је и plaćala pokrajina Koruška, а jedino је žumberački poručnik primao svoju plaću из Kranjske.⁵² Valvasor većim dijelom nabrala uglavnom časnike u pojedinim utvrdama, а u posebnom poglavljju naslovljenom »Von unterschiedlicher Art und Verrichtung der Grentz-Soldaten und theils anderen Merkwürdigkeiten« говори и о родовима војске.

50 O tome u Lopašić, 1993, 217.

51 KA, HKR Expedit, 1710 VI 219, f. 3r–14r.

52 Valvasor, 1877–79/IV, 61–62.

Fortifikacije Karlovačkog generalata

U vizitaciji svih vrsta utvrda u Karlovačkom generalatu imao je Rabatta iste obveze, kao i u drugim vidovima svog posla: izvršiti obilazak utvrda, pregledati njihovo obrambeno stanje kao i stanje ljudstva, izvijestiti središnje vojne vlasti kao i nastojati uvesti primjereni red te osigurati sredstva za popravak i održavanje utvrda, nastojeći to postići uz što manje opterećivanje vojne blagajne.⁵³

Već na samom početku izvještaja, govoreći o svojim obvezama, iznosi Rabatta opću ocjenu stanja utvrda u Generalatu kao »loše«, odnosno »sadašnje loše stanje prikazati kako izvana tako i iznutra«, kao i potrebu za »preustrojem spomenute krajine«.⁵⁴ U tome kao da ima nečeg ritualnog jer i njegov izvještaj iz 1709. godine nudi gotovo istovjetne ocjene prilika, bilo da je riječ o granici prema Osmanskom Carstvu ili o onoj drugoj prema Mletačkoj Republici: »... u milostivo povjerenom mi Generalatu Hrvatske i Primorske krajine nalazi se veoma mnogo nepravilnosti, a cijela situacija tih zemalja zbog zabrinjavajućih neprijateljstava kako s turske tako i mletačke strane ne može se na duže vrijeme održati u sadašnjem stanju bez najtežih posljedica po zajedničku sigurnost«.⁵⁵

Izvještaj iz 1719. sadržava obavijesti o tome što je on sve pohodio i provjerio (...die eigentlich: jeztige Beschaffenheit deren Gräniz-Häuser, Schlösser, vnd Posten), a to su sljedeće: Turanj u Turanjskoj kapetaniji, Barilović, Klokoč, Krstinja u Barilovićkoj kapetaniji, Blagaj, Slunj, Furjan, Jesenica, Rakovica, Plaški u Slunjsko-Žumberačkoj velikoj kapetaniji, Ogulin u Ogulinskoj kapetaniji, Dabar, Otočac i Fortica, Prozor, Brinje i Senj u Senjskoj velikoj kapetaniji, Karlobag, Ribnik, Udbina, Gračac, Bunić, Zvonigrad te glavna tvr-

53 U uvodu svog izvještaja iz 1719. godine Rabatta govori o ovom svom zadatku: ... die mir anvertraute Gräniz-Posten Bereitten, wie Sie dermalen sich Befinden, genau in augenschein nehmen solle, dan was darbey unordentlich sich zeiget, in gute Ordnung sezen; welche aber abzuändern, vnd anderwerts hin zu transferiren wären, anmerken, auch sowol hierüber, alß die Neo-aquisita dieß- und jener Ober- oder Haubtmannschaft, oder sonst ohne neuen Officiers anstellen müss[en] zugeteilt, und einverleibt werden könnte...(... da obidem povjerene mi krajiske položaje i točno izvidim u kakvom se stanju nalaze te da obnovim prinjereni red, ako što nadem u neredu, da registriram položaje koje bi trebalo preuređiti i premjestiti na drugo mjesto, i (da izvijestim — op. prev.) o dodjeli i pripojenju novostećevina ovoj ili onoj velikoj kapetaniji ili kapetaniji bez zapošljavanja novih časnika...). KA, HKR Expedit, 1721 I 457, f. 2r, 2v.

54 KA, HKR Expedit, 1721 I 457, f. 3v-4v.

55 ... in dem ... mir allerg[nä]d[ig]st conferirten Generalat der Carlstätter[ischen] und Meer granitz[en] sehr Vill vnordnung[en] befinden, auch die ganze situation dasiger landen unmöglich wegen d[er] sowohl gegen seithen d[er] türcken, alß Venezianern d[er]malen eins besorglichen feindseeligkeiten lenger ohne höchsten schaden der gemeinsamen sicherheit auff gegenwertig[en] fuß stehen bleiben khan. KA, HKR Expedit, 1710 VI 219, f. 53r.

đava u Karlovcu. Opisi utvrda redovito sadržavaju ocjenu njihove strateške važnosti, opis i trenutno stanje fortifikacijskih objekata, kao i ljudstva u njima.

Za neke utvrde u Slunjsko-Žumberačkoj velikoj kapetaniji tako kaže da su utvrđene, popravljene i u dobrom stanju, kao npr. Jesenica, koja je *dobro popravljena, s prednje strane ograđena palisadom a sa stražnje okružena vodom*.⁵⁶ Međutim, u njoj nema stana za časnika. Isto vrijedi za Blagaj, čiji su zidovi popravljeni, kao i Plaški, koji se sastoji od jake kule i palanke, također je u dobrom stanju te ima stan za časnika. Građevno stanje Plaškog iz ranijega Rabat-tinog izvještaja u mnogome se razlikuje. Utvrda je bila u ruševnom stanju te je obilazak bio opasan po život.⁵⁷ Među mjestima koja je Valvasor još ranije, imajući na umu stanje prije i poslije početka bečkog rata, spominjao kao napušteno položaje (*öden, verlassenen und unbesetzten Plätzen*), nalazili su se Blagaj, Jesenica, Dabar, Plaški i Klokoč.

I neke druge utvrde koje Rabatta spominje u svome ranijem izvještaju kao *položaji na kojima je zbog obnavljanja i utvrđivanja potrebno nešto poduzeti*⁵⁸ godine 1719. su uglavnom bile popravljene. Tako je i Slunj popravljen i utvrđen (*repariert und befestiget*), ali je samostan iznad Slunja i dalje bio oštećen, a zidovi urušeni. Furjan je Rabatti važna utvrda, koja je nakon rata s Osmanlijama 1716–1718. ušla u sastav generalata i koji ima *visoku i utvrđenu kulu s bedemom*, no, koji su u požaru bili znatno oštećeni i još uvijek nepopravljeni.⁵⁹

Međutim, prema Rabatti je veći problem za sigurnost granice predstavlja loša stega i neodgovorno ponašanje posadne vojske. Tako je Rabatta prilikom svog obilaska nailazio na popravljene i dobro utvrđene položaje, ali potpuno prazne, bez posada i straža. To je bio slučaj u Plaškom, a potom u Blagaju, gdje je zatekao samo jednog momka koji je bio bez naoružanja.⁶⁰

U Primorskoj krajini također su obnovljene i vraćene u dobro obrambeno stanje utvrde Brinje, Otočac te Prozor, koji se nalazi na strateški važnom i dobrom položaju na brdu uz rijeku Gacku i s kojega je moguće, kako kaže Rabatta, nadzirati cijelo Otočko polje. Potom govori o Senju. Nakon općih podataka o njegovu smještaju, ističe da je i tamo zatekao sve u »starom stanju«. Unatoč njegovim naredbama o uvođenju redovne vojne vježbe i jednoobraz-

56 ... wol reparirt, und mit Pallisaden fürwärts umgeben, rückwärts aber mit einem wasser ..., KA, HKR Expedit, 1721 I 457, f. 13r.

57 Nunmehr alles zerfallen, vnd der gestalten zu grund gegang[en], daß ich bey gemachter Visitirung kaumb vnd mit lebens gefahr die sting[en] hinauf gehen können. KA, HKR Expedit, 1710 VI 219, f. 59v, 60r.

58 ... posten, woran weg[en] reparir- und fortificirung hand angeleget werden mues KA, HKR Expedit, 1710 VI 219, f. 56v.

59 KA, HKR Expedit, 1721 I 457, f. 12v.

60 ... nur einen einzigen buben, ohne Seiten Gewehr, bley, und pulver, und sonst gar keine Menschen-Seel im Schloss, und auf der Wacht angetroffen. KA, HKR Expedit, 1721 I 457, f. 18v.

nih odora, u Senju je i dalje vladala velika zbrka i nered, jer *oholost Senjana je nepodnošljiva, vojničku službu vrše samo kad to njima odgovara, a vojna im je stega strana.*⁶¹

Dosta je pozornosti Rabatta u svom izvještaju poklonio Karlobagu u Lici, koji je imao dvije luke, a ponad grada sagrađenu kulu, koju je veliki kapetan Like i Krbave grof Attimis pretvorio u važan strateški objekt, opasavši je četverokutnim obrambenim zidom i unutar njega sagradivši vojarnu. Uslijed vremenskih prilika, osobito jakoga vjetra, ova je utvrda u vrijeme Rabattina dolaska bila prilično oštećena.

Utvrde u Lici, kao novostečevini i važnom pograničnom području prema Osmanlijama i Mlečanima, nalazile su se u najlošijem stanju, a za njihovo utvrđivanje i izgradnju potrebno je bilo namaknuti velika, tada nepostojeća novčana sredstva. Budući da je Lika bila prometno potpuno odsjećena od ostatka Generalata, bilo je tada najhitnije pitanje izgradnje ceste od Karlobaga preko Velebita, kao i ceste preko Kapele.⁶²

Glavna utvrda u Karlovcu najviše je zaokupljala Rabattinu pozornost. Nime, Rabatta je trebao izraditi projekt o utvrđivanju Karlovca, koji nije mogao realizirati zbog odsustva nadinženjera von Weissa. U izvještaju on je ipak iznova opisao tvrđavu, njezine prednosti i nedostatke te velika oštećenja koja su uglavnom bila nastala kao posljedica djelovanja vremenskih prilika na ovo fortifikacijsko zdanje podignuto od zemlje.⁶³ Godine 1719. on predlaže niz zahvata na tvrđavi, ali i na reguliranju vod koje je okružuju, kako bi se povećala njezina obrambena vrijednost. I u svom ranijem izvještaju naglašavao je Rabatta potrebu popravka karlovačke tvrđave za koju će biti potrebno mnogo novca i vremena. Stoga je on već tada predlagao da se s radovima na njenom popravku i vraćanju u dobro obrambeno stanje pričeka dok se ne poprave sve ostale utvrde, u pograničnom području, što je inače iziskivalo manje sredstava i vremena.

U svom djelu Valvasor daje podrobne opise svih utvrda Hrvatske i Primorske krajine. Njegovi opisi nisu usredotočeni samo na fortifikacijske objekte u njima i na njihovo obrambeno stanje, nego pružaju puno širu i raznolikiju sliku o njihovu izgledu, životu u njima, prirodnim uvjetima i okolini u kojoj se nalaze itd. S tog su stajališta njegove obavijesti i danas jedan od dragocjenijih izvora za hrvatsku povijest druge polovice 17. stoljeća.

61 ... die Hochmütthigkeit deren Zenger ist unerträglich, und wollen Nur Soldaten für ihre Gelegenheit seyn, Die Militar-Disciplin ist ihnen odios. KA, HKR Expedit, 1721 I 457, f. 27r, 27v.

62 KA, HKR Expedit, 1721 I 457, f. 30v.

63 Zu mahlen nun die vestung Carlstatt ein Sextagon ist, welches zimlich wol angelegt, die Bastionen, Cortinen hingegen, So bloß vom Wasen, aufgeführt worden, sich dermass[en] durch die lange Zeit gesetzt haben, daß Man darüber füglich reitten kann ... KA, HKR Expedit, 1721 I 457, f. 46r.

Posebnu pozornost poklanja Karlovcu, koji je u to doba uživao mnogo veći ugled kao vojnokrajiško središte nego što će to biti slučaj nekoliko desetljeća kasnije, poslije svih velikih promjena u habsburško–osmanskim odnosima. Izgled, uloga i značenje Karlovca, prema Valvasoru, određeni su prije svega činjenicom da je to glavna utvrda u Hrvatskoj (*Haupt-Festung in Crabaten*) i mjesto u kojem pretežno boravi general, zapovjednik Hrvatske i Primorske krajine. U to je doba Karlovac svakako reprezentativna tvrđava, građena po suvremenim pravilima fortifikacijskog umijeća. Sastoјi se od šest bedema i bastiona za čiju je gradnju upotrebljavan materijal kojeg je bilo najviše na susjednom području, a to je zemlja. Tvrđavski bedemi su opasani jarkom koji je ispunjen vodom. Problem za ovako veliku fortifikacijsku građevinu, prema Valvasoru, predstavlja svakako opskrba vodom, osobito u ljetnom razdoblju, stoga se nasred trga nalazi duboki bunar. Inače, ljeti karlovački general stanuje u tvrdom gradu Dubovcu smještenom na brežuljku (*auf einem Berglein gelegenem Schloß Dobouez*), udobnom i prozračnom mjestu u neposrednoj blizini Karlovca. Karlovac ima prostrane trgrove i duge ulice pa iako su kuće sa građene od drveta, smatra se gradom (*wird für eine Stadt gehalten*). Kod gradskih vrata se nalazi kuća s tornjem i stražarnicom, građena od kamena i vapna, koju je dao podignuti general Ivan Josip grof Herberstein. Osobito se ljepotom i veličinom ističe dvorac (*die Burg oder Residentz*) uz koji se nalazi velika konjušnica. Od sakralnih građevina spominje se u Valvasora franjevačka crkva s visokim tornjem i samostanom.⁶⁴

Slunj kao sjedište druge kapetanije nalazi se u Valvasorovo vrijeme na samoj granici, gotovo skroz u Turskoj (*fast gantz in der Türcke*). Od građevina u njemu Valvasor spominje čardak, kulu i samostan. Slunj zajedno sa Žumberkom čini veliku kapetaniju, no sam veliki kapetan nije nikada stanovaо u Slunjtu. Tamo je smješten jedan časnik pod čijim se zapovjedništvom nalazi *mnogo vojvoda, zastavnika, njemačkih vojnika, uskoka i mazola* (*viel Weywoden Fenrichs, Deutsche Soldaten, Uskoken und Masolen*).⁶⁵

Za ostale manje utvrde (*Grenz-Häuser*) u Hrvatskoj krajini, koje imaju manju fortifikacijsku važnost, donosi podatke o brojčanom stanju posade, tj. plaćenih vojnika, čije su plaće podmirivali unutrašnje austrijski staleži Kranjske i Koroške.

Kao što smo već naglasili, utvrdama Primorske krajine posvećuje Valvasor puno više pozornosti i iscrpljivo ih opisuje jer je za njihovo uzdržavanje bila odgovorna Kranjska. Među ovim utvrdama svakako najvažnije mjesto u Valvasora pripada Senju kao sjedištu velike kapetanije. Dok se Rabattin opis Senja

64 Valvasor, 1877–79/IV, 60–61.

65 Valvasor, 1877–79/IV, 65.

uglavnom bavi tamošnjim »neposlušnim i jogunastim« stanovnicima, Valvasor nudi mnogo širu paletu obavijesti o gradu. Zanimljivo je njegovo zemljopisno određenje Senja. Ovaj grad i utvrda nalazi se na Jadranskom moru u Dalmaciji *graniči s Morlakijom i zadnje je mjesto prema Turskoj.*⁶⁶ Sjedište senjskoga velikog kapetana nalazi se u kaštelu,⁶⁷ a Senj je i biskupsko sjedište. Od važnih građevina izdvaja čak četrnaest crkava, dva franjevačka samostana, gradsku vijećnicu, a opasan je jakim zidinama i velikim kulama, od kojih se svojom veličinom i snagom ističe *Turris Sabbae*, smještena uz more. Ponad samog grada nalazi se jaka utvrda koju nazivaju *Ober-Fortez* a u ranijim razdobljima *Fortza nehai*, a visoko na brdu je smještena i stražarnica, tzv. vanjska straža. Kao kraljevski grad na moru, koji se tijekom vremena pretvorio u pograničnu utvrdu i sjedište velikog kapetana, u njemu je stalno smještena brojna posada.⁶⁸

Otočac, kao druga važna utvrda u Primorskoj krajini, sjedište je kapetana i mjesto u kojem je smještena glavnina posade. Ova utvrda, kao i Senj, nalazi se u vrijeme bečkog rata, kada nastaje Valvasorovo djelo, na samoj granici ili kako pisac kaže *usred Turske (mitten in der Türcke)*, na rijeci Gacki. Utvrda osim dobrog prirodnog položaja ima i bedeme s nekoliko kula, a unutar njih se nalaze crkva i kapela. Ostala posada, kao i većina stanovnika, nalazi se izvan utvrde, stanjući u kućama od drveta ili pletera, koje su podignute na kolju usred vode. Ove kuće, oblijepljene blatom te obijeljene kredom ili bijelom zemljom, ostavljaju lijep dojam, a njihov prostorni raspored stvara učinak pravilnih gradskih ulica, po kojima se bez poteškoća može kretati s raznim plovilima (*Schiffe*). U blizini Otočca nalaze se dvije velike naseobine Vlaha, Brlog i Vilići, koji daju veliki broj dobro naoružanih vojnika. Pod otočko zapovjedništvo spadaju još dvije zidane utvrde (*gemauerte Grenzhäuser*), kaštel Prozor i vovodstvo Drenov Klanac te šest čardaka: *Sinaz, Jurjave stene, Golaberda, Dolane, Godacha und Morskagora*, čija se posada sastoji od plaćenih vojnika i Vlaha. U blizini Otočca, na jednom brdu s druge strane rijeke Gácke, smještena je utvrda (*die Fortetz*) koja sa svojom posadom spada pod Senjsku veliku kapetaniju.⁶⁹

Važno zapovjedništvo i utvrda u neposrednoj blizini osmanskog teritorija, gantz nahe an Türcke, smješteno na brdu usred polja jest Brinje (*Pründl oder*

66 ... an Morlachia grenzt und ist der letztere Ort an Türcke ... Valvasor, 1877–79/IV, 79.

67 ... das Schloß wird sonst das Königliche Castell genennet... Valvasor, 1877–79/IV, 79.

68 Valvasor, 1877–79/IV, 79–80

69 Valvasor, 1877–79/IV,

Brinje). Ovaj je tvrdi grad (*Schloß*) nekoć bio u posjedu Frankopana, a u Valvasoru vrijeme kao važan krajiški položaj predstavlja *istinsko predziđe kršćanstva prema zakletom neprijatelju* (*rechte Vormauer der Christenheit wider den Erbfeind*) i potpada pod Senjsku veliku kapetaniju, iako su mu podređene neke manje straže i položaji. To je kaštel Dabar s nekim manjim mjestima, čardacima, stražama i selima kao *Lucani, Stajnicza, Jeserana, Brinskoselo, Prokike* i drugi.⁷⁰

Kako bi, prema vlastitim riječima, zadovoljio znatiželjne čitatelje i pridobio njihovu naklonost, Valvasor daje riječima i slikom detaljni opis jednoga vlaškog sela smještenog negdje između Otočca i Brinja u Gušićevom polju. Taj opis glasi: *Ovo je selo sagrađeno u obliku četverokuta, a na svakom njegovom kutu kao i usred dvorišta nalazi se čardak, a izvana, pred vratima, nalazi se dvostruki čardak. Kućice su sve iste i sagrađene su od drveta, a vrata i prozori su im okrenuti prema dvorištu. Na drugoj strani ne mogu se vidjeti ni vrata ni prozori. Na čardacima se daju straže. Oko sela nalaze se veliki debeli kolci, koji su postavljeni kao palisada, oni su okruženi malim jarkom u kojem se nalazi malo vode.*⁷¹

Dakle, ako su Rabattini iskazi o fortifikacijama u Karlovačkom generalatu transparentniji s vojnog stajališta, posebno imajući na umu strateške obzire, u biti su Valvasorovi sugestivniji s bilo kojeg drugog stajališta. Valvasorov književni i »protoenciklopedijski« pristup otuda mnogo više kazuju i o vremenu i o ljudima nego, nesumnjivo, isto tako dragocjeni i izoštreni, a ipak značenjski isuviše posredovani Rabattin. Da bi se doprlo do konkretnohistorijskog smisla izvora poput Rabattina izvještaja, potrebne su i pristupi i metode nužno vrlo različiti nego u Valvasorovu slučaju. Međutim, što se više zna bilo o jednom, bilo o drugom izvoru, sigurnije je da oba svoj puni smisao povijesnog svjedočanstva dobivaju uspoređeni jedan s drugim. Tada i njihovi pisci lakše postaju uistinu ljudi svog doba, dakle, ne samo tvorci svojih pisanih djela nego i prepoznatljivi ljudi svog vremena. Nemoguće je razumijevati percepcije i stereotipe o krajišnicima, ako se nema na umu konkretnu povijesnu zbilju u kojoj nastaju izvori koji o njima svjedoče, tko ih i zašto stvara, kome su namijenjeni itd. Time traganje za izvorima o nekom vremenu postaje i samo povijest tog vremena.

70 Valvasor, 1877–79/IV, 96.

71 *Dieses Dorf ist recht viereckigt gebaut, und steht an jedem dessen Eck, wie auch mitten in dem Hofe desselben ein Tschertack, aussenher aber vor dem Thor ein doppelter Tschertack. Die Häuslein sind alle auf gleiche Art aus Holz gebaut und die Thüren und Fenster sämtlich in den Hof hinein gerichtet. Auf der anderen Seite ist weder Thor noch Fenster zu sehen. Auf denen Tschertacken aber wird die Wacht gehalten. Um das Dorf herum sind grosse dicke Pfäle, wie Pallisaden geschlagen, welche mit einem kleinen Graben, darinn aber wenig Wassers zu finden, umgeben.* Valvasor, 1877–79/IV, 97.

Zaključak

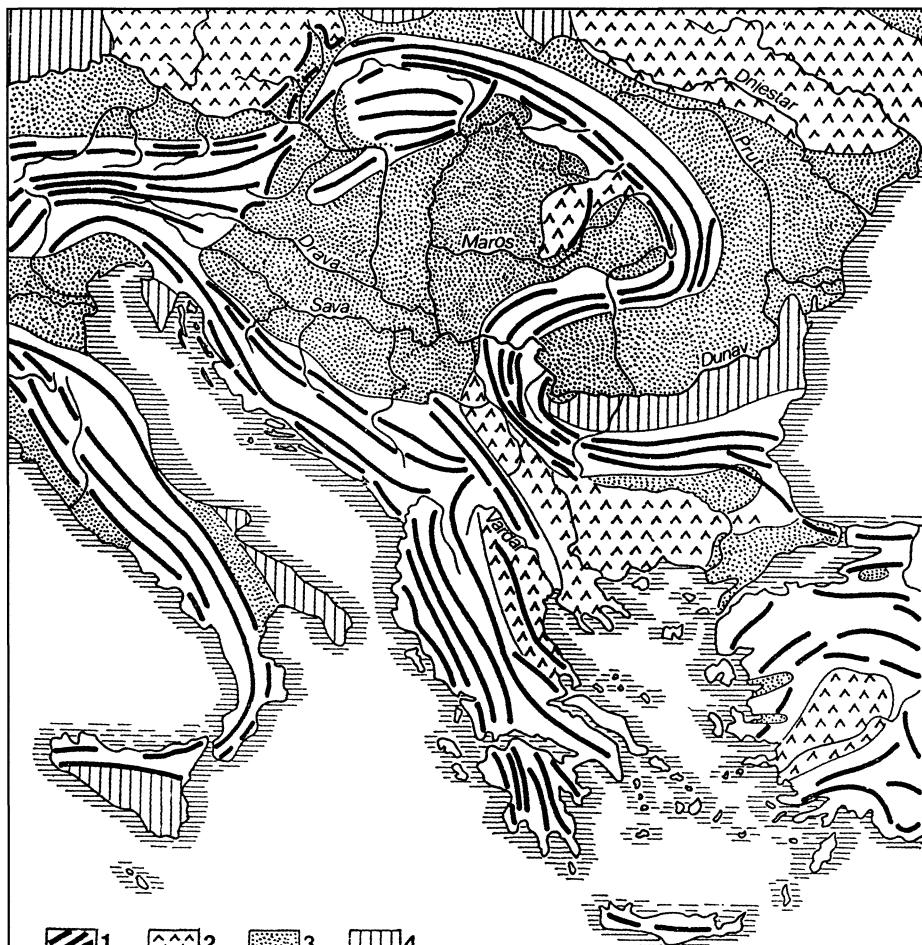
Ovaj je rad nastao sa ciljem da ispita obrasce oblikovanja stereotipa o Hrvatskoj krajini krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Pisci korištenih izvora su u oba slučaja plemići iz unutrašnjoaustrijskih zemalja (Valvasor i Rabatta), koji Hrvatsku staleški doživljuju kao »predzide« svojih »domovina« u protou-smanskoj obrani. Iako je riječ o izvorima različitih provenijencija, različitih žanrova, koji k tome nastaju u prije i poslije Bečkog rata, njihove su percepcije često iskazane u formi stereotipa. Stereotipi o Hrvatskoj krajini koje Valvasor i Rabatta konstruiraju strukturalno su slični. Imajući u vidu njihova motrišta, oba iskazuju opreke spram »barbarskog« svijeta svoga neposrednog susjedstva, s kojim su obojica i osobno na različite načine i egzistencijalno suživljeni. Dakle, prije nego što je prosvjetiteljstvo konstruiralo obrasce distinguiranja ljudi i ljudskih situacija unutar obrasca »civilizacija« vs. »barbarstvo«, takvi su obrasci unutar drugih kulturnih paradigma isto tako bili djelatni.

Ovaj je isječak iz povijesti tromeđe s kraja 17. i početka 18. stoljeća s njezine habsburške strane, iz Karlovačkog generalata, isto tako nastao s namjerom da ukaže na potrebu komparativnog istraživanja izvora slične provenijencije i s mletačke i s osmanske strane. Velika je većina zapisa djelo ljudi koji ne potječu s nje same, ali koji su na različite načine s njom duboko suživljeni, koliko god se i sami smatrali strancima u njezinu ambijentu. Izgleda da je i to jedan od velikih paradoksa povijesti same tromeđe.

PERCEPCIJE HRVATSKIH KRAJIŠNIKA KOD VALVASORA I RABATTE				
	Valvasor 1689.		Rabatta 1719.	
Prostor	Pozitivno konotirane percepције	Negativno konotirane percepције	Pozitivno konotirane percepције	Negativno konotirane percepције
<i>Hrvatska krajina</i>				nečastoljubivi; izbjegavaju službu s izlikama; raštrkane kuće; neredovite smjene straža
Vlasi				vojvode — <i>rude Wallachen</i> , donedavni kozari; koristoljubivi
Hrvati			njemačka posada u Karlovcu — primjer drugima	
haramije				u lošem stanju; izbjegavaju službu
husari i arkebuziri			većinom Hrvati; uredne, jednoobrazne crvene odore; ujednačeno oružje; dobro uvježbani, disciplinirani; stražare bez pogovora	
njemački pješaci			većinom Hrvati; uvježbani i disciplinirani; plave odore; oružje istog kalibra	
Blagaj				neodgovorni prema stražarskoj službi
Plaški				neodgovorni prema stražarskoj službi; utvrda često bez vojnika

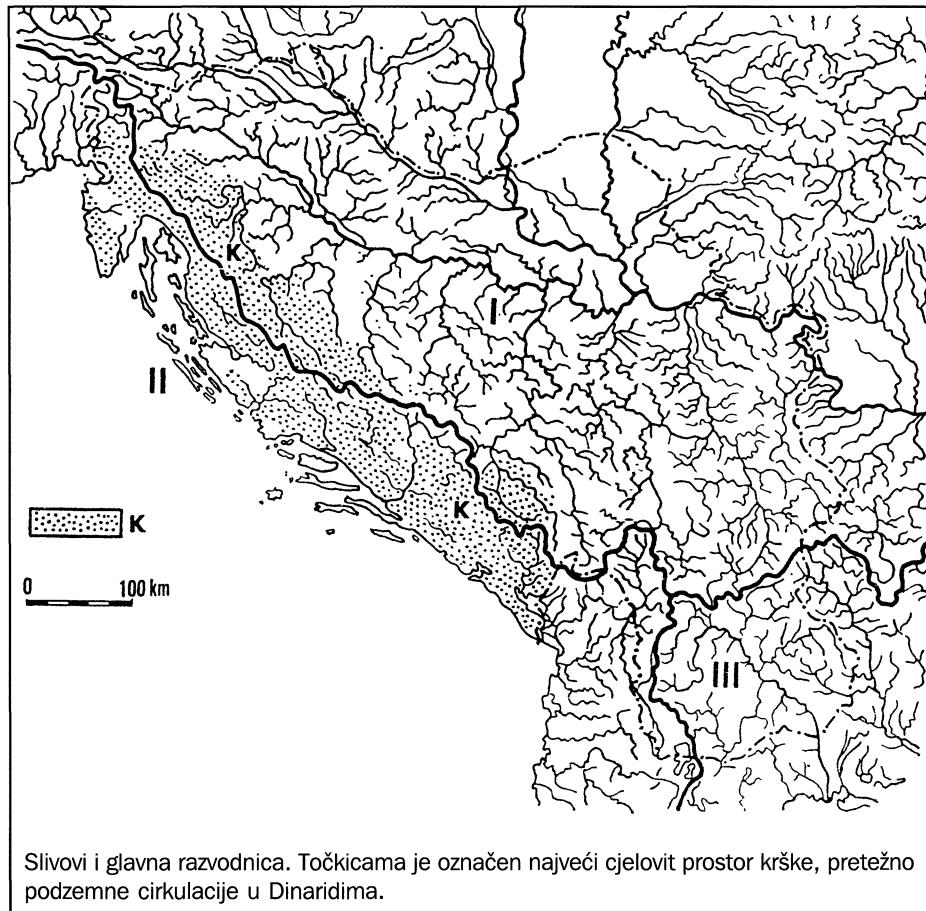
Žumberak				
Uskoci	<i>Vskoke ili Uskoke</i> , dobri vojnici	žive raštrkano; kuće s više obitelji; skloni kriminalu; sirovi i divlji poput barbarских народа		
Primorska krajina	<i>Vlasi (Walachen, Vlachi, Walachi)</i> žive oko Senja; dijelom rimokatolici, a dijelom vjere slične grčkoj; jezik blizak <i>mit der Dalmatischen oder Slavonischen</i>			Primorski krajišnici lošiji od hrvatskih; nikada <i>gut und loeblich</i> ; oholi, samovoljni, raspušteni, neobuzdani; koristoljubivi; neodgovorni prema stražarskoj službi; skloni pobunama; časnići trpe gnjev i prijetnje; žive raštrkano
Senj	srčani; prirodno snažni ljudi; izvrsni i neustrašivi vojnici; na moru hrabri i borbeni, najbolji u Europi; opasniji i ratoborniji od alžirskih gusara; jezik: 'dalmatski' u tri pisma (glagoljica, cirilica i latinska); vjera: rimokatolička; ilirska ili slavenska misa; jednostavna hrana; više drže do vode nego do vina	<i>Meer-Rauber</i> ; okrutne i krvoločne ubojice; <i>rauberisches Volk</i> ; praznovjerni, privrženi poganskim običajima	dobri i srčani vojnici; najkorisniji na moru	drski, samovoljni, neposlušni, oholi; koristoljubivi; nedisciplinirani; u službi prema raspoloženjima; neobučena posada; loš odnos prema nadređenima; 'razularena soldateska'
Otočac	dobri i srčani; uzorni i revni vojnici; po potrebi, bore se i žene	žene: obavljaju i muške poslove, vijerne muževima; muškarci: podcjenjuju žene; neposlušni nadređenima (ubili kapetana 1661.); praznovjerni (vjeste i zloduhne zovu nimfama)		žilavi, drski, neukrotivi; skloni pljački, pobuni i otpadništvu

Brinje	većinom Vlasi (<i>Ulahi, Wallachen, gleich als zu Zeng und Ottotschitz</i>) dobri i hrabri vojnici; 'predzidje kršćanstva' nasuprot <i>Erbfeind</i>			uvijek spremni na pobunu; neposlušni
Lika i Krbava				neiskusni u ratnoj vještini; drski, odvažni i samovoljni; skloni nemirima i pobunama; izbjegavaju straže i vojne pohode; slični primorskim krajišnicima; nepouzdani i plaćeni i neplaćeni; kapetani — zli, podmuklih namjera, zaplotnjaci
Karlobag				razbojnički narod; krijumčari soli; nemirni; zlikovci i lupeži; nepouzdani narodni glavari

Generalizirana osnova geotektonске strukture: 1 — pružanje sjevernog i južnog ogranka alpskog orogena, 2 — stari masivi (Rodopi), 3 — dublje potoline starih masiva (panonska masa), 4 — slabije geotektonski poremećene zone alpskog orogena

KARTA 1. Geotektonска struktura jugoistočne Europe.
(Rogić, Veljko. Regionalna geografija Jugoslavije. Knjiga 1. Školska knjiga.
Zagreb, 1982, 21.)

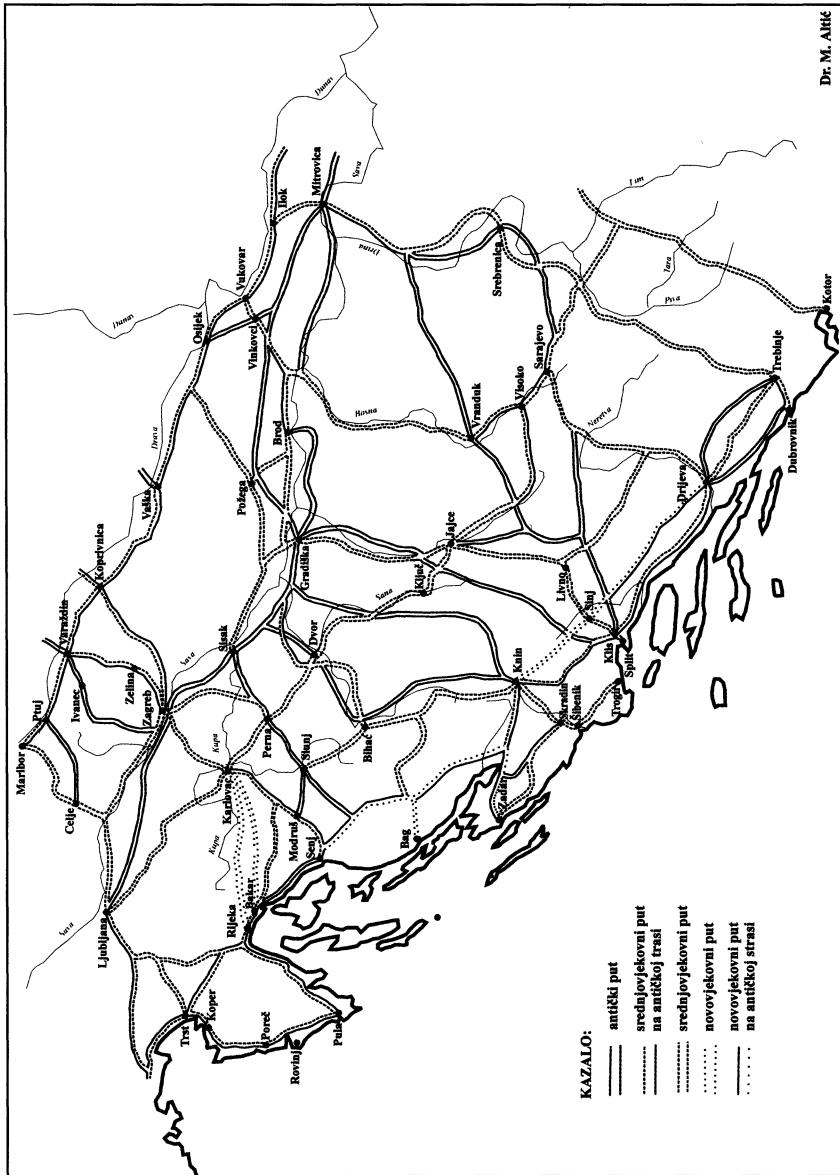

KARTA 2. Podunavski, jadranski i egejski sliv i glavna razvodnica.
(Rogić, Veljko. *Regionalna geografija Jugoslavije. Knjiga 1. Školska knjiga. Zagreb, 1982, 45.*)

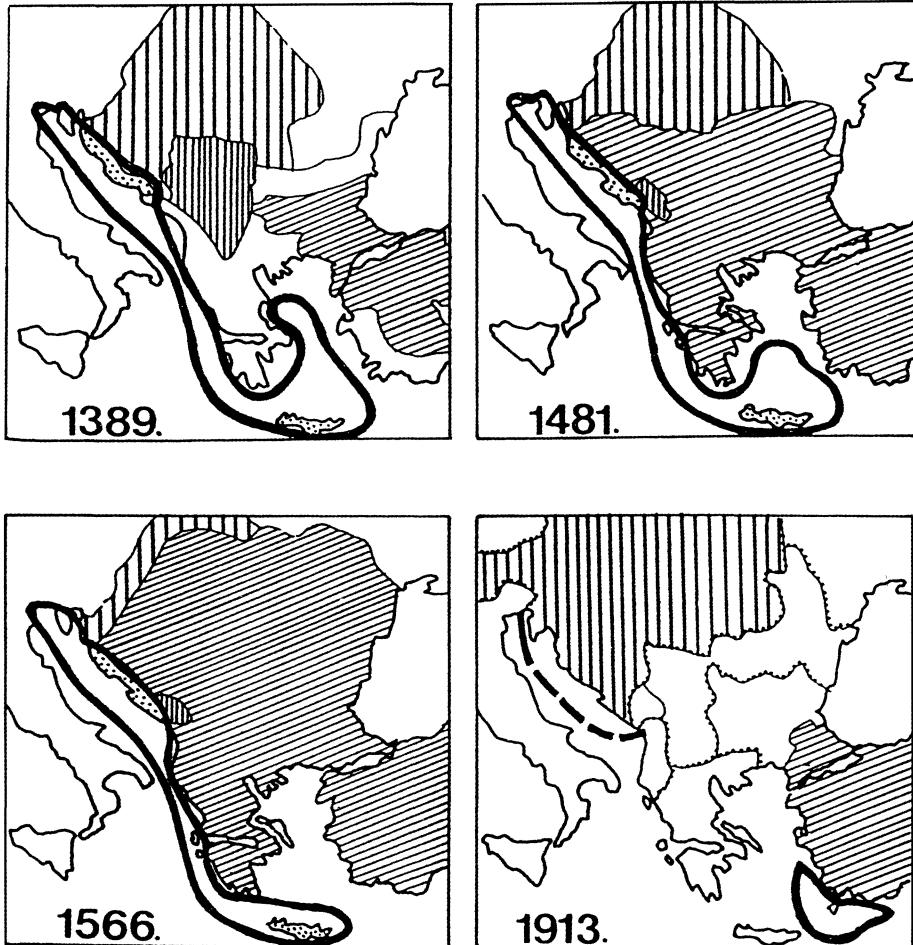
KARTA 3. *Funkcionalne veze dinarskog planinskog prostora i okolnih nizina u srednjem vijeku*

(Rogić, Veljko. *Regionalna geografija Jugoslavije. Knjiga 1. Školska knjiga. Zagreb, 1982, 75.*)

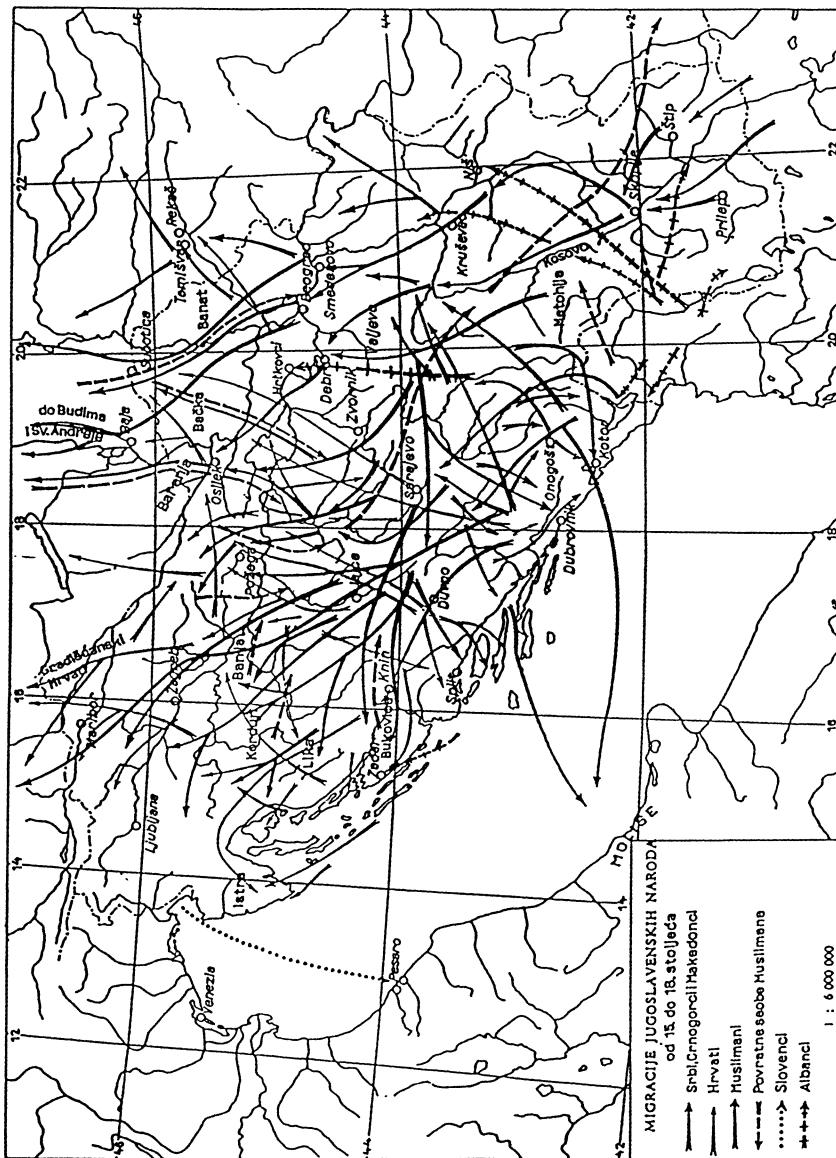

KARTA 4. Putna mreža u Hrvatskoj i susjednim zemljama od antike do novog vijeka

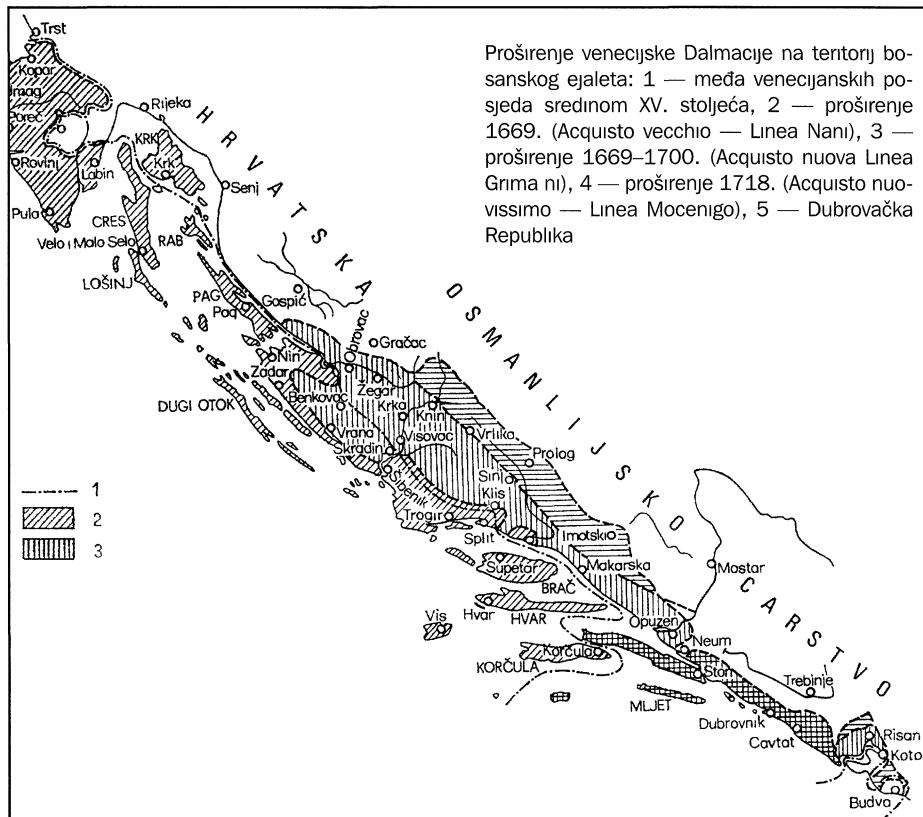
Autor: dr. sc. Mirela Altic

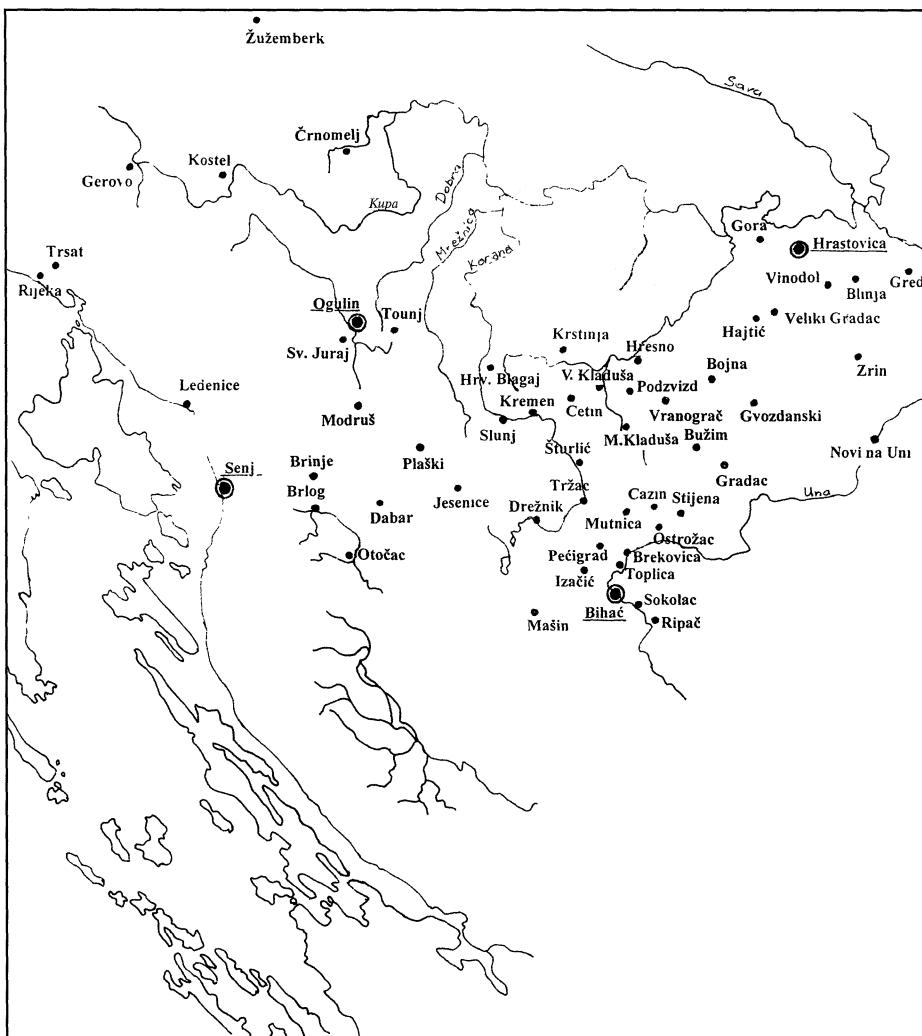
KARTA 5. Osmansko Carstvo i njegovi susjedi, 1389-1913.
(Braudel, Fernand. *Civilizacije kroz povijest*. Zagreb, 1990.)

KARTA 6. Migracije južnoslavenskih naroda od 15. do 18. stoljeća.
 (Dugački, Zvonimir (ur.). Povijesni atlas. Zagreb, 1971, 25)

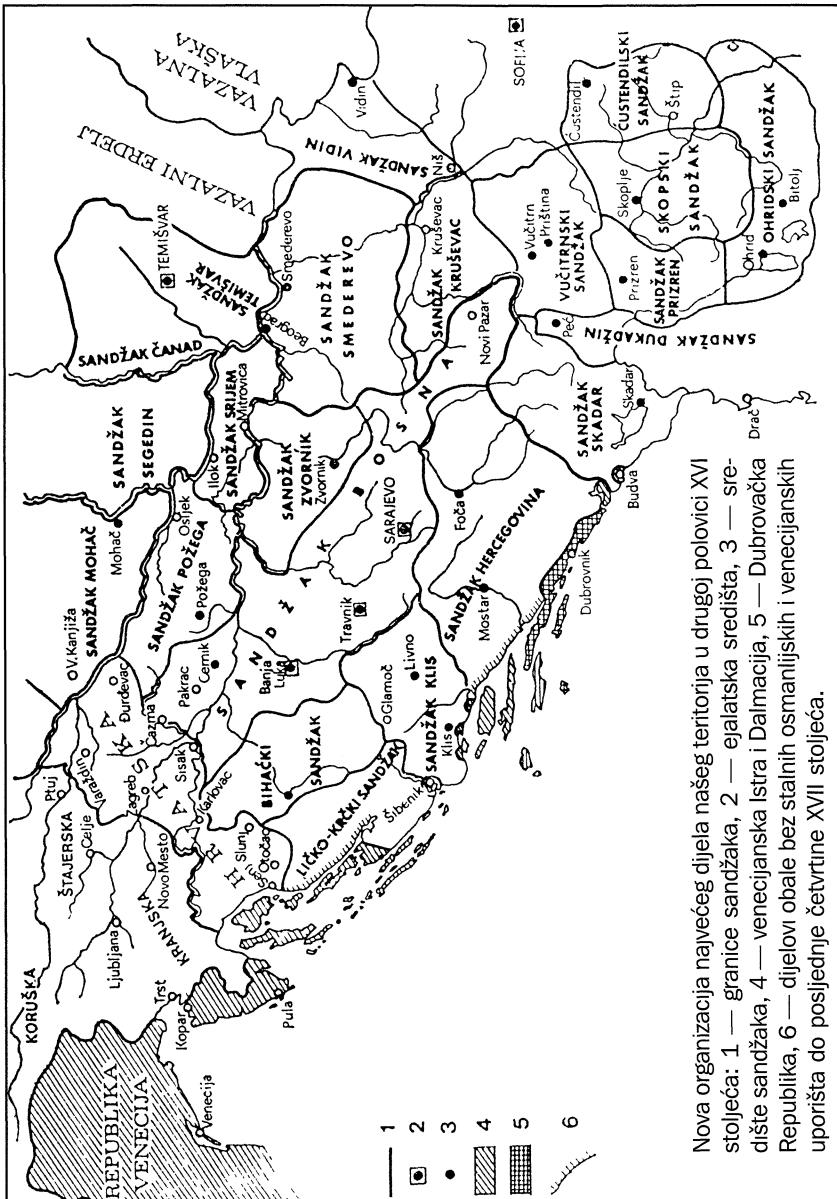
KARTA 7. Granice mletačkih posjeda na istočnoj jadranskoj obali, 15–18. stoljeće.
(Rogić, Veljko. Regionalna geografija Jugoslavije. Knjiga 1. Školska knjiga. Zagreb, 1982, 130.)

KARTA 8. *Toponimi Hrvatske krajine registrirani u vojnokrajiškom popisu iz 1573. godine.*

Autor: mr. sc. Nataša Štefanec.

(Roksandić, Drago – Štefanec, Nataša (ur.). *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*. CEU. Budimpešta, 2000, 93.)

Nova organizacija najvećeg dijela našeg teritorija u drugoj polovici XVI stoljeća: 1 — granice sandžaka, 2 — eialtska središta, 3 — središte sandžaka, 4 — venecijanska Istra i Dalmacija, 5 — Dubrovačka Republika, 6 — dijelovi obale bez stalnih osmanlijskih i venecijanskih uporišta do posljednje četvrine XVII stoljeća.

KARTA 9. Upravna organizacija prostora pod habsburškom, mletačkom i osmanskom vlašću u drugoj polovici 16. stoljeća.

(Rogić, Veljko. Regionalna geografija Jugoslavije. Knjiga 1. Školska knjiga. Zagreb, 1982, 108.)

KARTA 10. Sandžak Lika-Krka 1606. godine

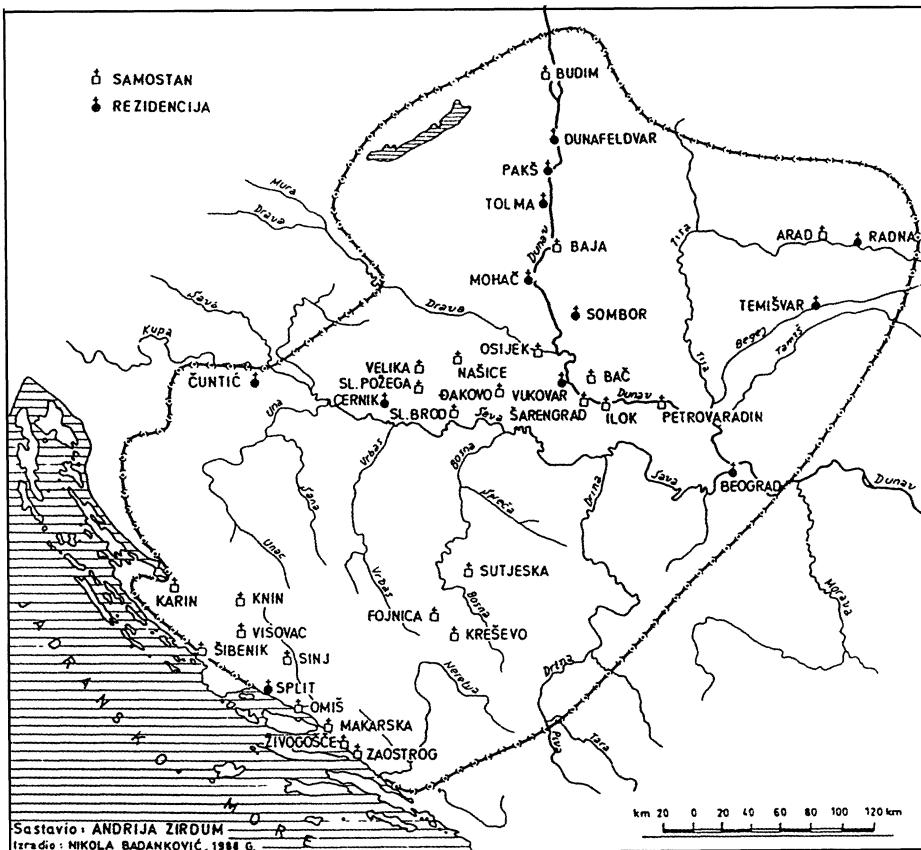
(Šarić, Marko. »Društveni odnosi i previranja u sandžaku Lika-Krka u 16. i početkom 17. stoljeća.« u Roksandić, Drago – Štefanec, Nataša (ur.). *Diplomska radionica 1 prof. dr. Drage Roksandića*. Zavod za hrvatsku povijest. Zagreb, 1999, 77.)

KARTA 11. Srpska patrijaršija prema defteru Crkvene kancelarije, 1640-1655.

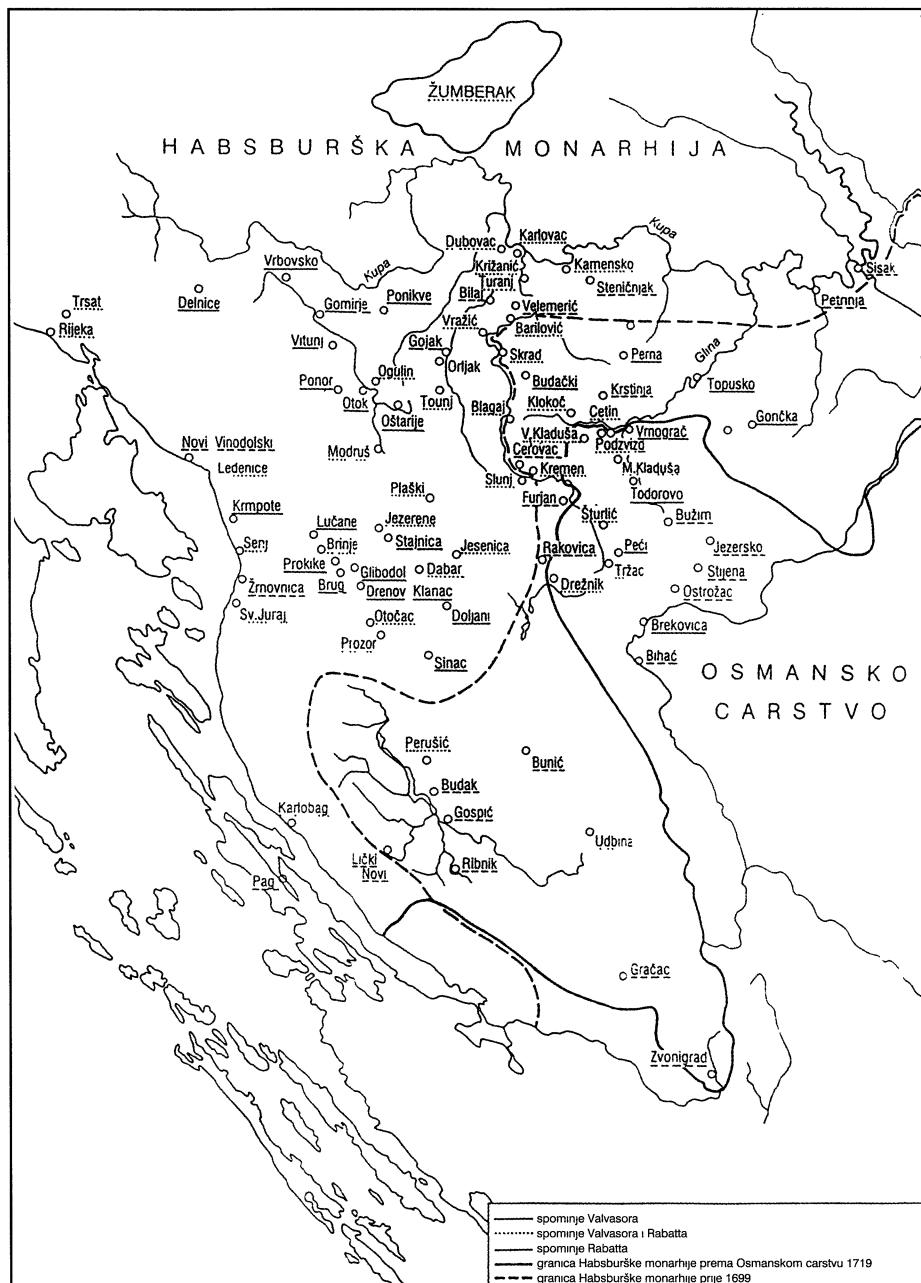
Nacrtala: dr. sc. Mirela Altić

Premda: *Istorija srpskog naroda. Knjiga III. Tom II.* str. 96.

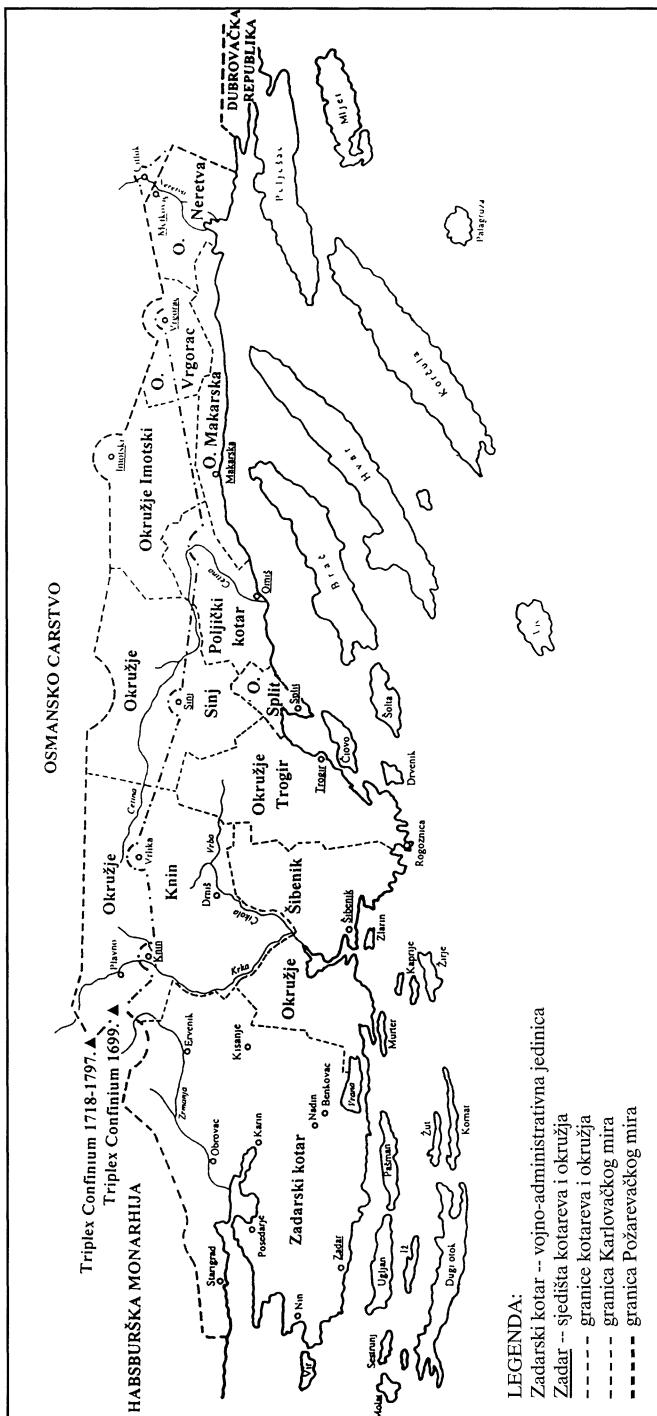
KARTA 12. Franjevačka provincija Bosna Srebrena 1729. godine.

Sastavio: Andrija **Zirdum**; nacrtao: Nikola **Badanković**

KARTA 13. Toponimi kod Valvasora (1686) i Rabatte (1719) u Karlovačkom generalatu (Hrvatskoj i Primorskoj krajini).

Idejno rješenje: mr. sc. Sanja Lazanin; nacrtao: Milivoj Tenčić
(Roksandić, Drago (ur.). Microhistory of the Triplex Confinium. CEU. Budimpešta, 1998, 109.)

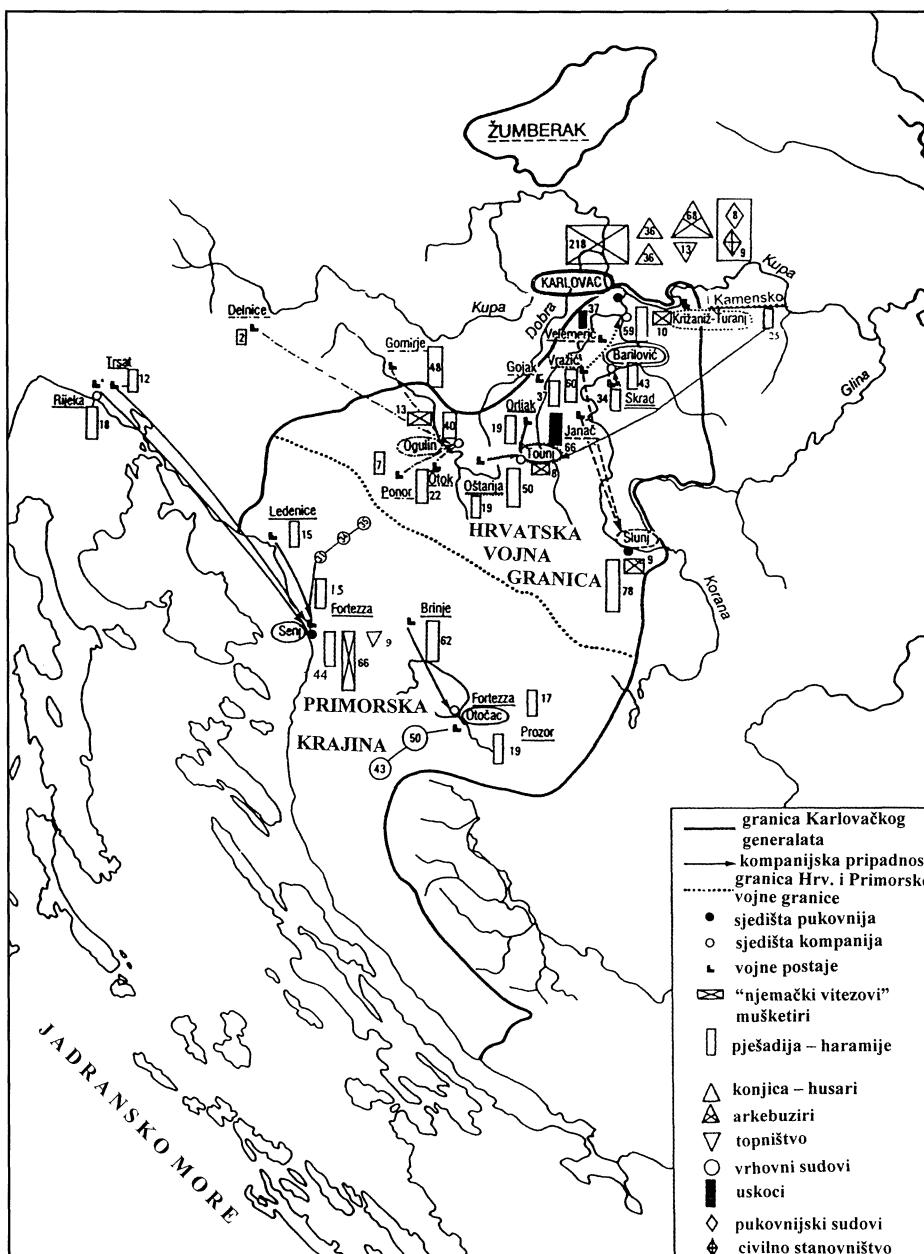
KARTA 14. *Vojno-upravna organizacija Dalmacije 1699-1797.*

Autor: dr. sc. Mirela Altic

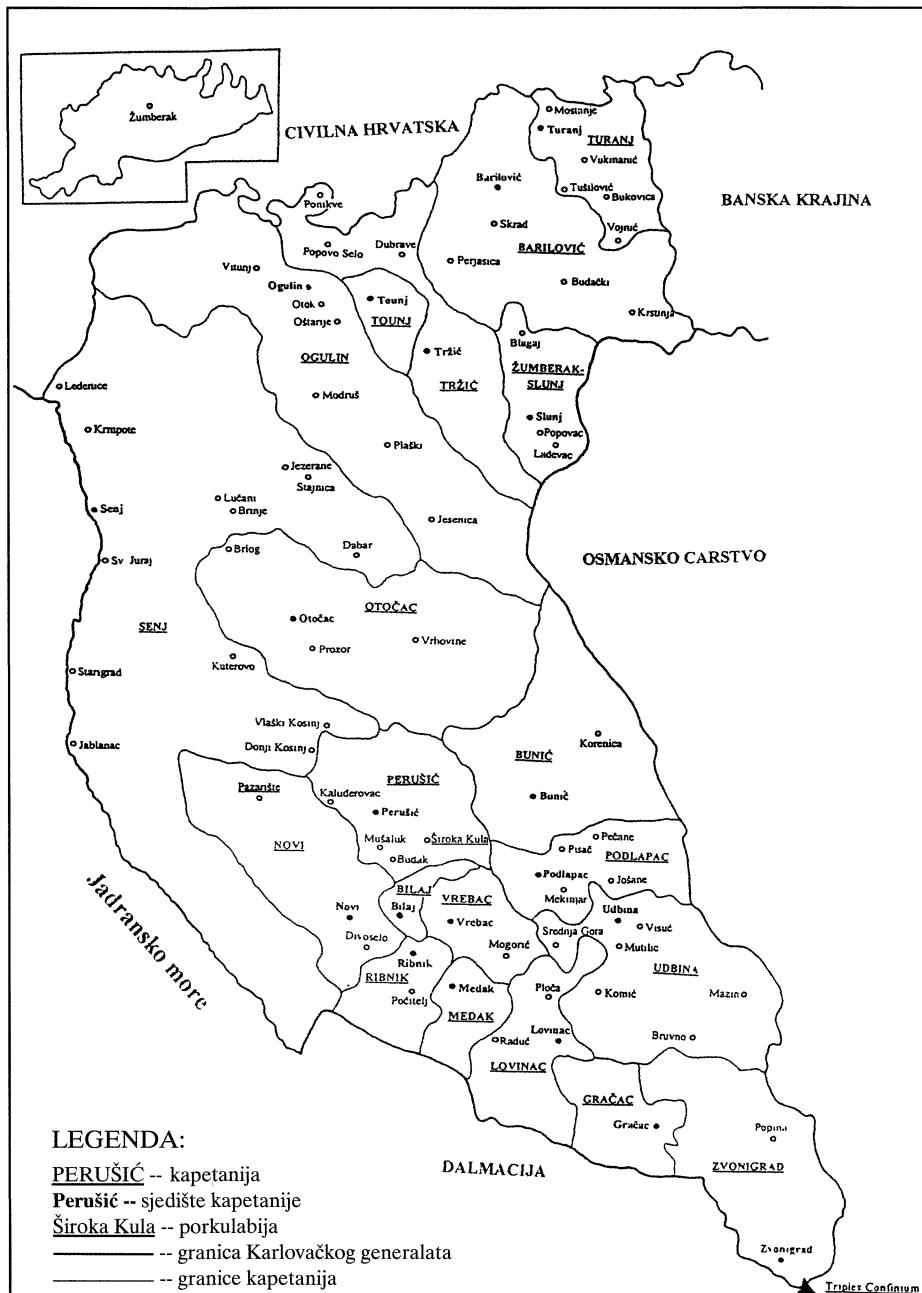
KARTA 15. Prostor tromeđe 1700. godine.

Autor: dr. sc. Mirela Altić

KARTA 16. Plaćena vojska Karlovačkog generalata 1709. godine
(po izvješćima J. Rabatte)

Idejno rješenje: mr. sc. Sanja Lazanin; nacrtao: nacrtao: Milivoj Tenčić (Roksandić, Drago (ur.). *Microhistory of the Triplex Confinium*. CEU. Budimpešta, 1998, 110.)

KARTA 17. Kapetanije Karlovačkog generalata 1712-1746.

Autor: dr. sc. Mirela Altic

Summary

The Triplex Confinium International Research Project was established in 1996 as a joint venture of scholars from Zagreb, Graz and Budapest. Its aim was to launch a long-term multi- and inter-disciplinary research on early modern imperial borderlands of the Habsburgs, Venetians and Ottomans in South-Eastern Europe. Since those borderlands used to be military borders in distinctive imperial traditions, the research agenda from the beginning included a large variety of problems and topics related to some of the major controversies of the modern European historiography. Comparative approaches to particular research topics were intended to be a common ground for a collaborative work. The author of the book, who initiated the Project, intended to present some of the results of his own research work within the Triplex Confinium.

Part I *Object, approaches, methods* is focused on conceptual problems of distinguishing borderlands and borderlines. Relating his own approach to controversies in frontier history in Europe and USA, the author points that distinction borderlands–borderlines has to be dealt with in relation to distinctive imperial and regional heritages in South-Eastern Europe. In regional terms the Triplex Confinium area existed by both integrating and disintegrating the core that historically brought together medieval Croatian maritime South and continental North. Transformed into a triple imperial borderland, lasting for almost three centuries (c. 1500 — 1800), the Triplex Confinium area represented a unique case of a borderland, including a large variety of environmental, civilizational, cultural, religious 'encounters' at both micro- and macro-levels of research.

Moreover, the author investigates notions of borderlands and borderlines, which were included to early modern Croatian dictionaries (16th – 18th centuries). It is possible to compare Croatian linguistic practices to dominant European ones, mostly originating from Latin sources. At the same time, one has to have in mind that Croatian notions have been of the Old-Slavonic origin, better to say Indo-European (*meda, kotar, krajina, granica* itd.). Croatian distinctive linguistic practices also have to be investigated in a complex context of interrelated border 'realities'.

Part II *People and space* was an attempt to reconstruct border environments and communities. The core of the Triplex Confinium area was situated in the Dinaric Alps. Spatially, it was open to both the Adriatic Sea and the Pannonian plain, dividing the two at the same time. Early modern cartographers were attracted by that 'dual' nature of the Dinaric Alps. The point that the author emphasizes is that they did not 'recognize' the Dinara mountain until late in the 18th century. Having in mind that Dinara today symbolizes the mountain range, as well as a specific mentality, even a human race, the question has arisen as to when and how it had been 'discovered' by cartographers, and when and how it had become a symbol of both natural and cultural phenomena, bringing together features of a savage mountain and a savage people. Focusing upon a certain number of maps, one can conclude that Dinara has existed, in cartographic terms, even without a name in its 'dual' nature. The concept of Dinara and Dinaric attributions have to be investigated in relation to the German geographic school of the 19th century, which affected South Slavic scholars, who developed it in terms of a particular national romanticism.

Due to *Conscriptio terrenorum et hominum beeder graffschafften Lica vnd Corbavia* (1712.) — a proto-statistical census and land-survey of those two border provinces on the Habsburg side of the Triplex Confinium — which was realized at the time of the transfer of power from the Court Chamber to the Court War Council, it has been possible to put forward major questions of the history of Lika and Krbava at that time in terms of micro— and macro-history. The history of the census and land-survey themselves, interpreted in these two distinctive historiographical approaches, has discovered in the *Conscriptio* a unique experience of the borderland in the making from 'below' and 'above'.

Part III *Perceptions and stereotypes* includes two case-studies on autochthonous populations in imperial services (Venetian in Dalmatia and Habsburg in Croatia of the time). In micro-historical research of the Triplex Confinium 'history from below' has been so closely intermeshed with a 'history from above' that it has been of especial importance to study the 'meeting' of people of most varied backgrounds and to observe how those in a position of high command came into contact with an ordinary people both facing complex reality of the borderland itself. Written sources conveying these experiences are important for an ego-history — i.e. for one's 'image of oneself' as created by the interaction with the Triplex Confinium surrounding — and for the reconstruction of the 'image of others' — i.e. portrayal of mentality, stereotypes etc.

The book also includes a digest on the accomplished Triplex Confinium initiatives, information on the Triplex Confinium publications and contributors, as well as information on future initiatives.

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

Beč. Kriegsarchiv.

- Kanzleiakten. *Beschreibung des Warasdiner Generalats* (1783). K VII 1 213.
- Karten— und Plansammlung (u tekstu: KA, KS)
- KA, KS, B IX a 452.
- KA, KS, B IX a 453–1.
- KA, KS, B IX a 453.
- KA, KS, B IX a 454.
- KA, KS, B IX c 634.
- KA, KS, K VII i 26. (**Matutinović**, Lujo. *Essai Historique, Géographique Politique Civil et Militaire sur Les Provinces Illyriennes...Pariz*, 1811.)
- IÖHKR/Croatica, 1713–V–35; IÖHKR/Croatica, 1714–IV–21: naputci, završni izvještaj te naknadni popis Smiljana i Brušana.
- Hofkriegsrat Expedit, 1710 VI 219 (Izvještaj Josipa Rabatte iz 1709. U tekstu KA, HKR Expedit 1710 VI 219)
- Hofkriegsrat Expedit, 1721 I 457 (Izvještaj Josipa Rabatte iz 1719. U tekstu KA, HKR Expedit, 1721 I 457)

Graz. Steiermärkisches Landesarchiv.

- IÖ Hofkammer. Miscellanea, 1712–X–268. *Conscriptio terrenorum et hominum beeder graffschafften Lica vnd Corbavia* (1712).
- Militaria
- Meiler Akten

Zagreb. Hrvatski državni arhiv.

- Spisi Like i Krbave. Kutija 4.
- Xerox-kopije IÖHKR/Croatica.
- Uvezani spis. Karlovački generalat. Knj. 1 i 2. (Zbirka sadrži izvještaje grofa Josipa Rabatte.)
- Kartografska zbirka (u tekstu: HDA, KZ)
- HDA, KZ, B IX a 497/1.

Objavljeni izvori

- Andreis, P.** *Povijest grada Trogira*. Sv. I.–II.. Književni krug. Split, 1977–1978.
- Blažević, Zrinka** (prijepis izvora i prijevod s latinskog). **Roksandić, Drago — Višnjić, Čedomir** (ur.). *Statuta Valachorum. Prilozi za kritičko izdanje*. SKD Prosvjeta. Zagreb, 1999.
- Čerović, B.** »Nekoliko pisama sa stare Krajine. Poklon dr L. pl. Talocija Zemaljskom muzeju u Sarajevu.« u *Glasnik zemaljskog muzeja*. Vol. XVII (1905), 217–237 = Wissenschaftliche Mitteilungen, XI (1909), 310–341.
- Čelebi, Evlijā.** *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Hazim Šabanović — preveo, uvod i komentar napisao. Veselin Masleša. Sarajevo, 1979.
- Desnica, Boško.** *Istorija kotarskih uskoka 1684–1749. Svezak I. (1646–1684) Svezak II. (1684–1749)*. SAN. Beograd, 1950–1951. (NB: U bilješkama Sv. I. = Desnica 1, a Sv. II. = Desnica 2).
- Desnica, Boško.** »Jedno pismo Matije Ilijanovića Stojanu Jankoviću.« u *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*. Knj. IV. Sv.1–2. Beograd, 1924, 88–91.
- Difnik, F.** *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*. Književni krug. Split, 1986.
- Fortis, Alberto.** *Put po Dalmaciji*. Zagreb, 1984.
- Fortis, Alberto.** *Viaggio in Dalmazia*. A cura di Eva Viani. Introduzione di Gilberto Pizzamiglio. Marsilio Editori. Venezia. 1987.
- Fusko, Paladije.** *Opis obale Ilirika*. (**Lučić, Ivan.** *Bilješke uz »opis obale Ilirika« Paladija Fuska*). **Kuntić-Makvić, Bruna** (priredila i prevela). Latina et Graeca. Zagreb, 1990.
- Ivić, Aleksa.** »Nekoliko čirilskih spomenika iz XVI i XVII vijeka.« u *Vjesnik Zemaljskog arhiva*. Br. XV. Zagreb, 1913.
- Jačov, Marko.** *Spisi tajnog vatikanskog arhiva XVI–XVIII veka*. Beograd, 1983.
- Karadžić, Vuk Stefanović.** *Narodne pjesme*. Sv. III. (Br. 21 i 25. »Ropstvo Jankovića Stojana« i »Ženidba Jankovića Stojana«).
- Laszowski, Emil.** *Monumenta Habsburgica*. Sv. III. Zagreb, 1917.
- Lopašić, Radoslav.** *Spomenici Hrvatske krajine*. Sv. I.–III. JAZU. Zagreb, 1884, 1885, 1889.
- Lopašić, Radoslav.** »Prilozi za poviest Hrvatske XVI i XVII vijeka iz štajerskog Zemaljskog arkiva u Gradcu.« u *Starine JAZU*. Br. XVII. Zagreb, 1899.
- Lovrić, Ivan.** *Bilješke o »Putu po Dalmaciji« opata Alberta Fortisa*. Zagreb, 1948.
- Lučić, Ivan.** *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*. Zagreb, 1986.
- Ljubić, Šime.** *Commissiones et relationes venetae* (izdao Grga Novak). Zagreb, 1964.
- Ljubić, Šime.** *Listine o odnošajima južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*. Zagreb, 1886. (Vidi i *Miscellanea Državnog arhiva u Zadru*. Sv. I–IV. Zadar, 1949, 1952.)
- Mažuran, Ive.** *Izvještaj Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702. godine*. Osijek, 1989.
- Mažuran, Ive.** *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698*. Osijek, 1988.

- Mažuran**, Ive. *Popis zapadne i srednje Slavonije*. Osijek, 1966.
- Milošević**, M. *Hajduci u Boki Kotorskoj 1648–1718*. CANU. Titograd, 1988.
- Parry**, Milman — **Bates Lord**, Albert. *Srpsko-hrvatske junačke pjesme*. Harvard University Press — SAN. Harvard — Belgrade, 1954.
- Pedani Fabris**, M.P. (ur.). *I 'documenti turchi' dell'Archivio di stato di Venezia*. Roma, 1994.
- Pera**, Miroslav. *Poljički statut*. Književni krug. Split, 1988.
- Rački**, Franjo. »Dopisi između krajiskih, turskih i hrvatskih časnika.« u *Starine JAZU*. Br. XI, XII.
- Roksandić**, Drago — **Diklić**, Olga. »Priručnik o vojnim krajinama u Dalmaciji iz 1783.« u *Ljetopis SKD Prosvjeta*. Vol. 4. Zagreb, 1999, 11–41 + 1 karta.
- Skarić**, V. »Podaci za historiju Hercegovine od 1566. do sredine 17. vijeka.« u *Glasnik zemaljskog muzeja*. Br. XLIII. Sarajevo, 1931.
- Solovjev**, A. »Bogišćeva zbarka omiških isprava XVI–XVII veka.« u *Spomenik SKA*. Br. XCIII. Beograd, 1940.
- Srkulj**, Stjepan. »Uređenje međa po karlovačkom i požarevačkom miru.« *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva*. Zagreb, 1907, 24–43. (NB: Srijemskokarlovački mirovni ugovor na talijanskom jeziku.)
- Strohal**, Rudolf. »Nekoliko čirilskih isprava o dopisivanju turskih begova sa hrvatskim komandantima.« u *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog Arkiva*. God. XVI. Zagreb, 1914, 45–50.
- Szücs**, Jenő. »Oris triju povijesnih regija Evrope« u Bibó, I. — Huszár, T. — Szücs, J. *Regije evropske povijesti*. Naprijed. Zagreb, 1995.
- Truhelka**, Čiro. »Nekoliko mlađih pisama hercegovačke gospode, pisanih bosanicom, iz dubrovačke arhive.« u *Glasnik zemaljskog muzeja*. Br. XXIV. Sarajevo, 1914.
- Valvasor**, Johann Weichard. *Die Ehre des Herzogthums Krain*. Sv. I.–IV. Laibach, 1877–1879 (1689).
- Zlatović**, St. »Kronika o Pavlu Šilobadoviću o četovanju u Primorju (1662–1686).« u *Starine JAZU*. Knj. 21. Zagreb, 1889.

Rječnici

- Glavičić**, Branimir. *Marulićev latinski rječnik*. Split, 1997.
- Vrančić**, Faust. *DICTIONARIVM QVINQVE NOBILISSIMARVM EVROPAE LINGVARVM, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae, & Vngaricae. CVM PRIVILEGIIS. VENETIIS, Apud Nicolaum Morettum*. 1595.
- Kašić SI**, Bartol. *Hrvatsko-talijanski rječnik s konverzacijanskim priručnikom*. Prema rukopisu RKP 194 pripredio Vladimir Horvat. Kršćanska sadašnjost & Zavod za jezik IFF. Zagreb, 1990 (1599, 1595.)

Mikalja, Jakov. *BLAGO / JEZIKA SLOVINSKOGA / ILLI / SLOVNIK / u komu izgovarajuse rjeci slovinske / Latinski i Diacki. / THESAVRVS LINGVAE ILLYRICAE / SIVE / DICTIONARIVM / ILLYRICUVM / In quo Illyrica et Latine redduntur / Labore P. IACOBI MICALIA / societ. JESV collectum / Et sumtibus Sacrae Congregationis / de Propaganda Fide impressum / LAVRETI / Apud Paulum & Io: Baptistarum Seraphinum 1649. / Cum DD. Superiorum Permissu. 1649.*

Habdelić, Juraj. *DICTIONAR, ili Réchi Szlovenszke zvexega ukup zebrane, u red posztalyene, i diachkemi zlahkotene Tridom JURJA HABDELICHA, Masnika Tovarustva Jesusevoga, na pomoch napredka u Diachkom navuku Skolnech Mladenczeu Horvatszkoga, i Szlovenszkoga Naroda. ZDOPUSCHENYEM GORNYEM. Stampano u Nemskom Graczu, pri Odvetku Widmanstadiussa. M. DC. LXX. Graz, 1670 — Zagreb, 1989.*

Della Bella, Ardelio. *DIZIONARIO ITALIANO, LATINO, ILLIRICO, cui si permettono alcuni Avvertimenti per iscrivere, e con facilità maggiore leggere le Voci Illiriche, scritte con Caratteri Italiani, Ed anche una breve Grammatica per apprendere con proprietà la Lingua Illirica. Con in fine l'indice Latino-Italicus. OPERA DEL PARDELIO DELLA BELLA Della Compagnia di GIESU DEDICATA ALL'ECCELL. DEL SIG. K. KARLO PISANI. In Venezia, MDCCXXVIII Presso Cristoforo Zanne. Con Licenza de' Superiori, e Privilegio. 1728.*

Bellosztenecz, Ivan. *ADMODUM JOANNIS BÈLLOSZTÈNÉCZ, E SACRA D. PAULI PRIMI EREMITAE RELIGIONE GAZOPHYLACIUM, SEU LATINO-ILLYRICORUM ONOMATUM AERARIUM,...ZAGRABIAE. Typis Joannis Baptistae Weitz, Incliti Regni Croatiae Typographi. In Anno Domini M.DCC XL. 1740.*

Jambrešić, Andrija. *LEXICON LATINUM INTERPRETATIONE ILLYRICA, GERMANICA, ET HUNGARICA LOCUPLES, IN USUM POTISSIMUM STUDIOSAE JUVENTUTIS DIGESTUM, AB ANDREA JAMBRESSICH, SOCIETAS JESU SACERDOTE, CROATA ZAGORIENSI. Cum Privilegio Sacrae Regiae Majestatis, & Superiorum Permissu. ZAGRABIAE, Typis Academicis Societatis JESU, per Adalbertum Wilh. Wesseli / Anno 1742.*

Voltiggi, Joso. *RICSOSLOVNIK (VOCABOLARIO — WOERTERBUCH) ILLIRSKOGA, ITALIANSKOGA I NIMACSKOGA JEZIKA S' JEDNOM PRIDPOSTAVLJENOM GRAMMATIKOM ILLI PISMENSTVOM: SVE JE OVO SABRANO I SLOXENO OD JOSE VOLTIGGI ISTRIANINA. U BECSU (VIENNA). U PRITESCTENICI KURTZBECKA. 1802.*

Stulli Raguseo, Gioacchino. *VOCABOLARIO ITALIANO-ILLIRICO-LATINO (...) DIVISO IN DUE TOMI Nei quali si contengono le Frasi più usitate, più difficili, e più eleganti, i Modi di dire, i Proverij ec. di tutte le Lingue. A-I PARTE TERZA; TOMO PRIMO. RAGUSA MDČX. PRESSO ANTONIO MARTECCCHINI STAMPATORE PRIVILEGIATO. 1810.*

RJEČNIK HRVATSKOGA ILI SRPSKOGA JEZIKA / NA SVIJET IZDAJE JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI / OBRAĐUJE P. BUDMANI / DIO III/ĐAVO-ISPREKRJATI / U ZAGREBU 1887-1891 /

- U KNJIŽARNICI JUGOSLAVENSKE AKADEMije (DIONIČKE TISKARE). / TISAK DIONIČKE TISKARE*
- RJEČNIK HRVATSKOGA ILI SRPSKOGA JEZIKA / NA SVIJET IZDAJE JUGOSLAVENSKA AKADEMija ZNANOSTI I UMJETNOSTI / OBRAĐUJE P. BUDMANI / DIO V/KIPAK-LEKEN / U ZAGREBU 1898–1903 / U KNJIŽARNICI JUGOSLAVENSKE AKADEMije (DIONIČKE TISKARE). / TISAK DIONIČKE TISKARE*
- Skok, Peter. *Etimologiski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Knj. I.–III. JAZU. Zagreb 1971, 1972, 1973.
- Mažuranić, Vladimir. *Prinosi za hrvatski pravno–povjestni rječnik, A–O i P–Ž*. Vol. I–II. Zagreb, 1975.

Literatura

- Adelman**, Jeremy — **Aron**, Stephan. »From Borderlands to Borders: Empires, Nation–States, and the Peoples in Between in North American History.« u *American Historical Review*. June 1999, 814–841.
- Alačević**, J. *La guerra della sacra lega detta pure la guerra di Morea. Tabularium*. I/1901, br. 1–4; II/1902, br. 1–4; III/1903, br. 1 i 3; IV/1904, br. 1.
- Altić Slukan**, Mirela. *Državna geodetska uprava (1847–1963). Edicija Povijest hrvatskog kataстра: I Hrvatska i Slavonija*. Zagreb, 2000.
- Altić Slukan**, Mirela. »Katastarsko blago u arhivima Hrvatske.« u *Zbornik radova Prvog hrvatskog kongresa o katastru*. Zagreb, 1997, 95–100.
- Altić Slukan**, Mirela. »Povijest mletačkog kataстра Dalmacije (Morlaci u mletačkim katastarskim izvorima).« u *Arhivski vjesnik*. Br. 43. Zagreb, 2001, 139–155.
- Amstadt**, Jakob. *Die k.k. Militärgrenze 1552–1881 (mit einer Gesamtbibliographie)*. Phil. Diss. Würzburg, 1969.
- Anderson**, Benedict. *Imagined communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso. London, 1983.
- Anderson**, Malcolm. *Frontiers. Territory and State Formation in the Modern World*. Polity Press. Cambridge, 1996.
- Ancel**, J. *Les frontières*. Gallimard. 1938.
- Armstrong**, John A. *Nations before Nationalism*. Chapel Hill, 1982.
- Ascherson**, Neal. *Black Sea. The Birthplace of Civilisation and Barbarism*. Jonathan Cape Ltd. 1995.
- Bailly**, Antoine et al. (ur.). *Les concepts de la géographie humaine*. Armand Colin. Paris, 2001.
- Barada**, Miho. *Hrvatski vlasteoski feudalizam po Vinodolskom zakonu*. JAZU. Zagreb, 1952, 13–14.
- Baradez**, J. *Fossatum Africae. Arts et Metiers*. Pariz, 1949.

- Bartlett**, Robert — **MacKay**, Angus (ur.). *Medieval Frontier Society*. Oxford University Press, 1992.
- Barzini**, L. *The Italians*. Atheneum. New York, 1964.
- Bérenger**, J. *Histoire de l'Empire des Habsbourg 1273–1918*. Fayard. Paris, 1990.
- Bergier**, J.-F. *Una storia di sale*. Marsilio Editori. 1984.
- Berting**, Jan — **Villain-Gandossi**, Chriastiane. »The role and significance of national stereotypes in international relations: and interdisciplinary approach.« u **Walas**, Theresa (ur.). *Stereotypes and Nations*. Cracow, 1995, 13–27.
- Bertoša**, Miroslav. *Jedna zemlja, jedan rat*. Istarska naklada. Pula, 1986.
- Bertoša**, Miroslav. »Hrvatski identitet u ozračju ranoga novovjekovlja.« u *Historijski zbornik*. Godina LII. Zagreb, 1999, 127–138.
- Bibó**, István. »*Bijeda istočnoevropskih malih država*« u **Bibó**, I. — **Huszár**, T. — **Szücs**, J. Regije evropske povijesti. Naprijed. Zagreb, 1995.
- Blanc**, André. *La Croatie occidentale. Étude de géographie humaine*. Paris, 1957.
- Blažević**, Zrinka. *Vitezovićeva Hrvatska između stvarnosti i utopije. Ideološka koncepcija u djelima postkarlovačkog ciklusa Pavla Rittera Vitezovića (1652.–1713.)*. Barbat. Zagreb, 2002.
- Boerio**, G. *Dizionario del dialetto veneziano*. Venezia, 1856.
- Bogović**, Mile. »Restauracija Katoličke Crkve u Lici i Krbavi nakon oslobođenja od Turaka godine 1689.« u *Senjski zbornik*. Br. 20. Senj, 1993, 103–118.
- Bogović**, Mile. »Takozvani Glavinićev opis Like i Krbave iz 1696. godine.« u *Croatica Christiana Periodica*. Br. 27/XV. Zagreb, 1991, 117–128.
- Bort**, Eberhard. »Granice ili posrednici. Srednja Europa, Sredozemlje i Srednji istok.« u *Erasmus*. Br. 25. Zagreb, 1998, 6–12.
- Bošković-Stulli**, M. (ur.). *Žito posred mora (Usmene priče iz Dalmacije)*. Splitski književni krug. Split, 1993.
- Bošnjak**, R. »Lika. Antropogeografski pregled.« u *Glasnik Geografskog društva*. Sv. 22. 1936, 1–6.
- Bošnjak**, S. (Ivan Franjo Jukić). *Zemljopis i povjesnica Bosne*. Zagreb, 1851.
- Bourdieu**, Pierre. *Što znači govoriti. Ekonomija jezičnih razmjena*. Naprijed. Zagreb, 1992.
- Božić**, I. *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*. SAN. Beograd, 1952 (NB: Otkupljivanje roblja, 326–339).
- Bracewell**, Catherine Wendy. *The Uskoks of Senj. Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-century Adriatic*. Cornell University Press. 1992. (Vidjeti i hrvatski prijevod *Senjski uskoci. Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću*. Barbat. Zagreb, 1997).
- Branca**, V. (a cura di). *Storia della civiltà veneziana III*. Sansoni Editore. Firenze, 1979.
- Braudel**, Fernand. *Civilizacije kroz povijest*. Globus. Zagreb, 1990.
- Braudel**, Fernand. *L'identité de la France. Espace et Histoire*. Arthaud–Flammarion. Paris, 1986, ovdje 279–296.

- Braudel**, Fernand. »Mediteran i mediteranski svijet.« u *Naše teme*. Br. 5. God. 1989. 979–1037.
- Braudel**, Fernand. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Harper–Collins. London, 1992.
- Braudel**, Fernand. *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*. Sv. I–II. Antibarbarus. Zagreb, 1997.
- Braudel**, Fernand. *Strukture svakidašnjice. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*. Zagreb, 1992.
- Braunstein**, Ph. — **Delort**, R. *Venise. Portrait historique d'une cite*. Editions du Seuil. Paris, 1971.
- Brunner**, Otto — **Conze**, Werner — **Koselleck**, Reinhart (ur.). *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexicon zur politisch–sozialen Sprache in Deutschland*. Ernst Klett Verlag. Stuttgart, 1972–1997.
- Budak**, N. »Servi ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Dalmaciji.« *Starohrvatska prosvjeta*. Br. 14. 1985.
- Budak**, N. »Oslobađanje serva i ancila i napuštanje upotrebe njihove radne snage na istočnom Jadranu.« u *Historijski zbornik*. Br. 38. Zagreb, 1985, 115–130.
- Burke**, Peter. *History and Social Theory*. Cornell University Press. Ithaca–New York, 1993.
- Burke**, Peter (ur.). *New Perspectives on Historical Writing*. The Pennsylvania University Press. University Park, Pennsylvania, 1991.
- Cozzi**, G. (a cura di). *Stato Societa e Giustizia nella Repubblica Veneta (sec. XV–XVIII)*. Vol. I.–II. Jouvence. Roma, 1980, 1985.
- Cozzi**, G. *Venezia barocca. Conflitti di uomini e idee nella crisa del Seicento veneziano*. Il Cardo. 1995.
- Cozzi**, G. — **Knapton**, Michael — **Scarabello**, Giovanni. *La Repubblica di Venezia nell'eta moderna. Dal 1517 alla fine della Repubblica*. UTET. 1992.
- Collingwood**, R. G. *Roman Britan*. Clarendon Press. Oxford, 1932.
- Cronon**, W. — **Miles**, G. — **Gittlin**, J. *Under an Open Sky: Rethinking America's Western Past*. New York, 1992.
- Crouch**, David — **Carpenter** D. A. — **Coss** P. R. »Debate: Bastard Feudalism Revised.« u *Past and Present*. No. 131. Oxford, May 1991, 165–203.
- Cvijić**, Jovan. *Balkansko poluostrvo*. Beograd, 1987.
- Cvijić**, Jovan. *Metanastazička kretanja, njihovi uzroci i posledice*. Srpski etnografski zbornik 24. Beograd, 1922.
- Čačić–Kumpes**, Jadranka (ur.). *Kultura, etničnost, identitet*. Zagreb, 1999.
- Cičak–Chand**, Ružica — **Kumpes**, Josip (ur.). *Etničnost, nacija, identitet i Europa. Hrvatska i Europa*. Zagreb, 1998.
- Čubrilović**, Vasa (ur.). *Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u Novom veku do karlovačkog mira 1699*. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 24. i 25. aprila 1986. Beograd, 1989.
- Dabić**, Vojin S. *Vojna krajina. Karlovački generalat (1530–1746)*. Beograd, 2000.
- Damjanović**, Stjepan. *Slovo iskona. Staroslavenska / starohrvatska čitanka*. Matica hrvatska. Zagreb, 2002.
- Daru**, le comte de. *Histoire de Venise*. Bruxelles, 1838.

- Davis**, Natalie Zemon. *Povratak Martina Guerrea*. Konzor. Zagreb, 2001.
- Delort**, Robert — **Walter**, François. *Povijest europskog okoli a*. Zagreb, 2002.
- Delumeau**, Jean. *L'Italie de la Renaissance à la fin du XVIIIe siècle*. Armand Colin. Paris, 1974, 1991.
- Derruau**, Max. *G ographie humaine*. Armand Colin. Paris, 1976.
- Desnica**, Boško. *Stojan Janković i uskočka Dalmacija. Izabrani radovi* (priredio Sr an Volarević). SKZ. Beograd, 1991.
- Desnica**, Boško. »Kako je naseljen kraj od Plavna do Žegara.« u *Država*. Knj. 2/104. Split, 1925, 3–4.
- Desnica**, Boško. »Mletački poraz pod Sinjom 7. aprila 1685.« u *Novo doba*. Br. 14. Split, 1931, 298, 12–13.
- Desnica**, Boško. »Opsada i odbrana Zadvarja godine 1685.« u *Narodni list*. Br. 1. Split, 1939.
- Desnica**, Boško. »Ropstvo Jankovića Stojana.« u *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*. Knj. II. Sv. 1. Beograd, 1922, 196–200.
- Desnica**, Boško. »Smrt Stojana Jankovića i seoba ramskih franjevaca u Dalmaciju.« u *Magazin sjeverne Dalmacije*. Br. I. Split, 1934, 36–42.
- Desnica**, Boško. »Zagorska Dalmacija pod Mlecima i Turcima.« u *Na i gradovi na moru*. 1932, 8–15. = *Nova Evropa*. Br. XXV/12. 1932, 584–591.
- Desnica**, Boško. »Zemuni ki događaj.« u *Magazin sjeverne Dalmacije*. Br. I. Split, 1934, 31–35. = *Glas*. Br. 1/192; Br. 1/2, 3–5.
- Dewald**, Jonathan. *The European Nobility 1400–1800*. Cambridge University Press. Cambridge, 1996.
- Diehl**, Ch. *La République de Venise*. Flammarion. Paris, 1985.
- Difnik**, F. *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*. Splitski knji evni krug. Split, 1986.
- Dipper**, Christof. »Die 'Geschichtliche Grundbegriffe'. Von der Begriffsgeschichte zur Theorie der historischen Zeiten.« u *Historische Zeitschrift*. Bd. 270. Heft 2. April, 2000, 281–308.
- Donati**, C. *Repubblica di Venezia. 2: Stati di terraferma, 1700–1797*. F.M. Ricci, Milano, 1996.
- Donati**, C. *Repubblica di Venezia. 3: Stato da mar, 1700–1797*. F.M. Ricci. Milano, 1996.
- Duby**, Georges ( or  Dibi). *Istorija mentaliteta*. Tre i program radio Beograda. Beograd, prolje e 1970, 304–328.
- Duggan**, Ch. *A Concise History of Italy*. Cambridge University Press. Cambridge, 1994, 1998.
- Duki **, D. (ur.). *Zmaj, junak, vila (Antologija usmene epike iz Dalmacije)*. Splitski knji evni krug. Split, 1992.
- Eberhard**, Wolfram. *Conquerors and Rulers*. Brill. Leiden, 1970.
- Enciklopedija Jugoslavije*.
- Erlangenski rukopis. Zbornik starih srpskohrvatskih narodnih pesama* (priredili: Malenica, R. — Aranitovi , D.). Univerzitetska rije . Nik i , 1987.

- Evans**, Robert J.W. »Europa als Peripherie in der Frühen Neuzeit.« u *Jahrbuch für Europäische Geschichte*. Bd. 3. Oldenbourg Verlag, München, 2002, 59–79.
- Evans**, R. J. W. *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700: an Interpretation*. Clarendon Press. Oxford, 1979.
- Faber**, Eva. »Lika and Krbava under the administration of the Inner Austrian Court Chamber.« u Drago **Roksandić** — Nataša **Štefanec** (ur.). *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*. Budimpešta, 2000., 157–185.
- Faber**, Eva. *Litorale Austraci. Das österreichische und kroatische Küstenland 1700–1780*. Trondheim—Graz, 1995.
- Faber**, Richard — **Naumann**, Barbara (ur.). *Literatur der Grenze — Theorie der Grenze*. Würzburg, 1995.
- Farager**, J. M. »The Frontier Trail: Rethinking Turner and Reimagining the American West.« u *American Historical Review*. February 1993, 106–117.
- Faroqhi**, Suraiya. *Approaching Ottoman History. An Introduction to the Sources*. Cambridge University Press. Cambridge, 1999.
- Faroqhi**, S. *Geschichte des Osmanischen Reiches*. Verlag C.H. Beck. München, 2000.
- Febvre**, Lucien. »Frontière: the word and the concept.« u **Burke**, Peter (ur.). *A New Kind of History from the Writings of Febvre*. London, 1973 (1928), 208–218.
- Febvre**, Lucien. *La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*. Albin Michel. Paris, 1970.
- Gaković**, P. N. »Kotarski serdari.« u *Vrbaske novine* 6/7/1935, 609, 2; 611, 2; 612, 2 (NB: br. 611: Pogibija Janković Stojana).
- Gavrilović**, Slavko. »Migracije iz Gornje krajine u Slavoniju i Srem od početka XVIII do sredine XIX veka.« u *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj* 2. Beograd, 1991.
- Gellner**, Ernest. *Culture, Identity, and Politics*. Cambridge University Press, 1987.
- Gellner**, Ernest. *Nations and Nationalism*. Blackwell. London, 1983.
- Gellner**, Ernest. *Plough, Sword and Book. The Structure of Human History*. The University of Chicago Press. 1988.
- Gellner**, Ernest. *Spectacles & Predicaments. Essays in Social Theory*. Cambridge University Press. 1979.
- Gelo**, Jakov. *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*. Zagreb, 1987.
- Georgelin**, J. *Venise au siècle des lumières*. Mouton. Paris — la Haye, 1978.
- Gibb**, H. A. R. — **Bowen**, Harold. *Islamic Society and the West*. Oxford University Press. 1950.
- Giddens**, Anthony. *The Nation-State and Violence. Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism*. Polity Press. 1985.
- Goffman**, Daniel. *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*. Cambridge University Press. Cambridge, 2002.
- Goldstein**, Ivo i dr. (ur.). *Hrvatske županije kroz stoljeća*. Školska knjiga. Zagreb, 1996.
- Grandits**, Hannes — **Kaser**, Karl. »Familie und Gesellschaft in der habsburgischen Militärgrenze: Lika und Krbava zu Beginn des 18. Jahrhunderts.« u Drago **Roksandić** (ur.). *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference*

- ence Papers (Budapest, March 21–22, 1997).* Institute on Southeastern Europe, Central European University. Budapest, 1998.
- Grbić**, Manojlo. *Karlovačko vladičanstvo*. Knj. I–III. Topusko, 1990.
- Greverus**, Ina–Maria. *Die Anderen und Ich. Vom Sich Erkennen, Erkannt— und Anerkanntwerden*. Darmstadt, 1995.
- Greverus**, Ina–Maria. »Identität zwischen Erinnerung und Integration.« u *Narodna umjetnost*. Br. 33/2. Zagreb, 1996, 99–120.
- Grgić**, Ivan. »O ligama i posobama. Nekoliko priloga za njihovo proučavanje.« u *Zadarska revija*. Br. 3. Zadar, 1954, 1–15.
- Grgić**, Ivan. »Opis ličkog sandžaka s ove strane Velebita i Dinare iz godine 1572.« u *Zadarska revija*. Br. V. Zadar, 1956, 257–261.
- Gross**, Mirjana. *Suvremena Historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*. Novi Liber — Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Zagreb, 2001.
- Gujić**, K. »Dalmatinska krajina za turskog vladanja.« u *Jadranski dnevnik*. Br. 2/1935.
- Gujić**, K. »Junački pohod Stojana Jankovića na zapadnu Hercegovinu prije 250 godina. Janković je poginuo na Duvanjskom polju 23. kolovoza 1687.« u *Hrvatski dnevnik*. Br. 5/1940, 1580, 15–16.
- Gulin**, Valentina. »Morlachism between enlightenment and romanticism« u *Narodna umjetnost*. Br. 34/1. Zagreb, 1997, 77–100.
- Gündisch**, Konrad — **Höpken**, Wolfgang — **Markel**, Michael (ur.). *Das Bild des Anderen in Siebenbürgen. Stereotype in einer multiethnische Region*. Köln — Weimar — Wien, 1998.
- Habib**, Irfan. *The Agrarian System of Mughal India*. Asia Publishing House. London, 1963.
- Hanák**, Péter. *Povijest Mađarske*. Barbat. Zagreb, 1995.
- Hale**, J. R. *L'organizzazione militare di Venezia nel'500*. Jouvence. Roma, 1990.
- Hartmut**, Lehmann — **Richter**, Melvin. *The Meaning of Historical Terms and Concepts: New Studies on Begriffsgeschichte*. Washington, 1996.
- Hatzoloulos**, D. *La dernière guerre entre la République de Venise et l'Empire Ottoman (1714–1718)*. Montreal, 1999.
- Haubrichs**, Wolfgang — **Schneider**, Reinhart (ur.). *Grenzen und Grenzregionen. Frontières et régions frontalières. Borders and Border Regions*. Saarbrücken, 1994.
- Herb**, H. — **Kaplan**, David H. *Nested Identities. Nationalism, Territory and Scale*. Rowman — Littlefield Publishers, Inc. Lnham — Boulder — New York — Oxford, 1999.
- Heršak**, Emil (ur.). *Etničnost i povijest*. Zagreb, 1999.
- Heršak**, Emil (ur.). *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*. Institut za migracije i narodnosti — Školska knjiga. Zagreb, 1998.
- Hobsbawm**, Eric J. *Nations and Nationalism since 1780. Programme, myth, reality*. Cambridge University Press. 1990.
- Höpken**, Wolfgang. »Ethnische Stereotypen in Südosteuropa: Anmerkungen zu Charakter, Funktion und Entstehungsbedingungen.« u **Höpken**, Wolfgang (ur.).

- Öl ins Feuer?—Oil on Fire? Hannover, 1996, 9–25 (=Studien zur internationalen Schulbuchforschung, Bd. 89)
- Holjevac**, Željko. *Gospić u Vojnoj krajini*. Zagreb, 2002.
- Hooson**, David (ur.). *Geography and National Identity*. Blackwell. Oxford UK—Cambridge USA, 1994.
- Hrabak**, B. »Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji XV. stoljeća.« u *Zbornik Benkovački kraj kroz vjekove* 2. 1988, 107–258.
- Huntingford**, G. W. B. *The Galla of Ethiopia*. Hakluyt Society. London, 1955.
- Hutchinson**, John — **Smith**, Anthony D. (ur.). *Ethnicity*. Oxford University Press, 1996.
- Hutchinson**, John — **Smith**, Anthony D. (ur.). *Nationalism*. Oxford University Press, 1994.
- Imamović**, Mustafa. *Historija Bošnjaka*. Bošnjačka zajednica kulture. Sarajevo, 1997.
- Inaldžik**, H. *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300–1600*. Srednja Europa. Zagreb, 2002. (NB: SKZ. Beograd, 1974.)
- Inalcik**, Halil. — **Quataert**, Donald. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Cambridge University Press, 1994, 1996.
- Ingrao**, Charles. *The Habsburg Monarchy 1618–1815*. Cambridge University Press. Cambridge, 1994.
- Inkeles**, Alex — **Sasaki**, Masamichi. *Comparing Nations and Cultures. Readings in a Cross-Disciplinary Perspective*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1996.
- Ivetic**, Egidio. »Funzione strategicae strutture difensive dell'Istria Veneta nel sei — settecento.« u *Archivio Veneto*. Serie V. Vol CLIV. 2000, 77–102.
- Ivić**, Aleksa. *Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16., 17., 18. stoljeća*. Subotica, 1926.
- Jačov**, Marko. *Venecija i Srbi u Dalmaciji u XVIII veku*. Prosveta. Beograd, 1984.
- Jakšić**, Nikola. *Knin hrvatska srednjovjekovna prijestolnica*. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. Split, 1996.
- Jelić**, L. »Lički sandžakat i postanje Mletačke krajine.« u *Narodni koledar za 1898*. Zadar.
- Johnson**, Lonnie R. *Central Europe: Enemies, Neighbors, Friends*. Oxford University Press. 1996.
- Johnson**, Lonnie — **Nellen**, Klaus (ur.). *Institute for Human Sciences — Institut für die Wissenschaften vom Menschen*. Wien — Vienna, 1993.
- Jukić**, I. F. — **Martić**, G. (skupili). *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke*. Osijek, 1858.
- Kann**, R. A. *A History of the Habsburg Monarchy 1526–1918*. University of California Press. Berkeley — Los Angeles, 1974.
- Kaser**, Karl. *Hirten, Kämpfer, Stammeshelden. Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*. Wien–Köln–Weimar, 1992.
- Kaser**, Karl. *Slobodan seljak i vojnik: Knjiga 1. Rana krajiska društva (1545 — 1754.), Knjiga 2. Povojačeno društvo (1754 — 1881)*. Naprijed. Zagreb, 1997.

- Kataster und moderner Staat in Italien, Spanien und Frankreich (18. Jh.)/ Cadastre and Modern State in Italy, Spain and France (18th c.)/ Cadastre et Etat moderne en Italie, Espagne et France (18e s.).* Jahrbuch für europäische Verwaltungsgeschichte 13/2001. (Sadržaj zbornika vidi u bilješci 3).
- King**, Russell — **Proudfoot**, Lindsay — **Smith**, Bernard. *The Mediterranean Environment and Society*. London—New York — Sidney — Auckland, 1997.
- Kitsikis**, D. *L'empire ottoman*. PUF. Paris, 1985, 1994.
- Klaić**, Nada — **Dugački**, Zvonimir — **Mardešić**, Petar (ur.). *Historijski atlas*. Učila. Zagreb, 1954, karta 42.
- Klaić**, Vjekoslav. »Knin za turskog vladanja (1522–1688).« u *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*. 1928, 257–262.
- Klaić**, Vjekoslav. *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića*. Zagreb, 1914.
- Korać**, S. »Istorija podloga i pjesnički jezik narodne pjesme Ropstvo Janković Stojana.« u *Kosovska narodna čitanka* 1989. *Dalmatinsko Kosovo*. Dalmatinska eparhija SPC. Šibenik, 1989, 105–110.
- Kovačević**, Ešref. *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira*. IP Svjetlost. Sarajevo, 1973.
- Krbavská bitka i njezine posljedice*. Zagreb, 1997.
- Kreševljaković**, Hamdija. *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Svjetlost. Sarajevo, 1980.
- Kuzmanić**, A. »Zasluge i Junaštva Janka, Stojana i Zavise Mitrovicha Dede.« u *Zora Dalmatinska*. Br. 4/1847; Br. 3, 23–24; Br. 5, 38–39.
- Kuzmanić**, A. »Mitrovići.« u *Narodni list*. Vol. XV/1876: Br. 13, 1; Br. 15, 1; Br. 16, 1.
- Kužić**, K. *Povijest Dalmatinske Zagore od 7. st. do 1918*. Splitski književni krug. Split, 1997.
- Lamar**, Howard — **Thompson**, Leonard (ur.). *The Frontier in History*. Yale University Press, 1981.
- Landgren**, Lars-Folke — **Häyrynen**, Maunu (ur.). *The Dividing Line. Borders and National Peripheries. Articles based on a seminar held at the University of Helsinki, 22–23 November 1996*. Helsinki, 1997.
- Lane**, F. C. *Venice. A Maritime Republic*. Johns Hopkins University Press. Baltimore — London, 1973, 1987.
- Lattimore**, Owen. *Inner Asian Frontiers of Asia*. Oxford University Press. New York, 1940.
- Laugier**, Abate. *Storia della Repubblica di Venezia. Dalla sua Fondazione fino al presente XII*. Carlo Palese, e Gasparo Storti. Venezia, 1769.
- Lavigne**, Stéphane. *Le cadastre de la France*. Paris, 1996.
- Le Rider**, Jacques. *Mitteleuropa*. Barbat. Zagreb, 1998.
- Le Rider**, Jacques. »Regards croisés français et autrichiens sur le sud-est européen.« u *Revue D'Europe centrale*. Tome VI. No. 1.1998, 85–105.
- Levi**, Giovanni. »On Microhistory.« u **Burke**, Peter (ur.). *New Perspectives on Historical Writing*. The Pennsylvania University Press. University Park, Pennsylvania, 1991, 93–113.

- Lopašić**, Radoslav. *Bihać i bihačka krajina*. Zagreb, 1890.
- Lopašić**, Radoslav. *Dva hrvatska junaka. Marko Mesić i Luka Ibršimović*. Zagreb, 1888.
- Lopašić**, Radoslav. *Karlovac. Poviest i mjestopis grada i okolice*. Zagreb, 1993.
- Lovrić**, I. *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i Život Stanislava Sočivice*. Izdavački zavod Jugoslavenske akademije. Zagreb, 1948.
- Luxardo de Franchi**, N. »La nobilita feudale in Dalmazia.« u *Venezia e la feudalita*. Del Bianco Editore. 1993.
- Ljubić**, Đ. »Lige i posobe u starom hrvatskom pravu i njihov odnos prema Poljičkom statutu.« u *Rad JAZU*. Br. 240. 1931.
- Gliubich**, S. *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*. Arnaldo Forni Editore. 1974. (izvorno: Vienna — Zara, 1856).
- Ljubić**, Šime. »Običaji kod Morlakah u Dalmaciji.« u *Zora dalmatinska*. Br. III. 1846 / 20–33.
- Mach**, Zdzislaw. *Symbols, Conflict, and Identity. Essays in Political Anthropology*. State University of New York Press. New York, 1993.
- Marchesi**, P. *Fortezze veneziane 1508–1797*. Rusconi. Milano, 1984.
- Margetić**, L. *Iz ranije hrvatske povijesti. Odabrane studije*. Književni krug. Split, 1997. (5. O dalmatinskim servima (osobito agrarnim), 385–436).
- Marković**, Mirko. *Descriptio Croatiae*. Zagreb, 1993.
- Maštrović**, V. *Jadertina croatica. Bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku u Zadru*. I dio knjige. JAZU, Zagreb, 1949; Časopisi i novine. II. dio knjige. JAZU, Zagreb, 1954.
- Matuz**, Jozef. *Osmansko Carstvo*. Školska knjiga. Zagreb, 1992.
- Mežnarić**, Silva (ur.). *Etničnost i stabilnost Europe u 21. stoljeću. Položaj i uloga Hrvatske*. Zagreb, 2002.
- Migracije i Bosna i Hercegovina*. Institut za istoriju & Institut za proučavanje nacionalnih odnosa. Sarajevo, 1990.
- Miklošić**, F. *Über die Wanderungen der Rumunen in den dalmatinischen Alpen und Karpaten*. Beč, 1880.
- Milutinović**, K. »Od Stojana Jankovića do Vladana Desnice.« u *Vjetrom vijani. Spomenica Srpskog kulturnog društva »Prosvjeta»*. Zagreb, 1971, 247–258.
- Mimica**, Ivan. *Epske pjesme Bože Dominjaka Bojana (Izbor)*. Splitski književni krug. Split, 1990.
- Miović-Perić**, Vesna. *Na razmeđu. Osmansko-dubrovačka granica (1667.–1806.)*. Dubrovnik, 1997.
- Moačanin**, Fedor. »Vojna krajina do kantonskog uređenja 1878.« u *Dragutin Pavličević (ur.). Vojna krajina. Povijesni pregled — historiografija — rasprave*. Zagreb, 1984.
- Moačanin**, Nenad. »Naseljenost Like i izvori feudalne rente početkom 17. stoljeća pod turskom vlašću.« u *Historijski zbornik*. Br. 46. Zagreb, 1993, 61–65.
- Moačanin**, Nenad. »Upravna podjela hrvatskih zemalja u sklopu Osmanskog Carstva.« u *Hrvatske županije kroz stoljeća*. Zagreb, 1996.

- Moačanin**, Nenad. *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod, 2001.
- Moačanin**, Nenad. *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva do 1791. Preispitivanja*. Matica Hrvatska. Zagreb, 1999.
- Molmenti**, P. G. *La storia di Venezia nella vita privata dalle origini alla caduta della Repubblica I–III*. Edizioni Lint. Trieste, 1973 (1880).
- Morin**, E. *Penser l'Europe*. Paris, 1987. (Vidi također: bosanskohercegovački prijevod, *Kako misliti Evropu*. Sarajevo, 1989; hrvatski prijevod, *Misliti Europu*. Zagreb, 1995.)
- Nash**, G.D. *Creating the West: Historical Interpretations, 1880–1990*. Alberquerque, 1991.
- Noël**, Jean–François. *Sveto Rimsko Carstvo*. Barbat. Zagreb, 1998.
- Nordman**, Daniel. *Frontières de France: De l'espace au territoire XVIe–XIXe siècle*. Éditions Gallimard. 1998.
- Novak**, G. »Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane.« u *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*. Sv. 45. 1971.
- Novak**, M. *Autonomija dalmatinskih komuna pod Venecijom*. Zadar, 1965.
- Novaković**, Stojan. *Selo*. Beograd, 1965/
- Opogenoorth**, Ernst. *Einführung in das Studium der neueren Geschichte*. Ferdinand Schöning UTB Wissenschaft. 1997.
- Ortalli**, Gh. (a cura di). *Bande armate, banditi, banditismo e repressione di giustizia negli stati europei di antico regime*. Jouvence. Roma, 1986.
- Osterhammel**, Jürgen. »Kulturelle Grenzen in der Expansion Europas.« u *Saeclum*. Vol. 46. 1995, 101–138.
- Özkirimli**, Umut. *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. St. Martin's Press. New York, 2000.
- Parker**, Geoffrey. »Der Soldat.« u **Villari**, Rosario (ur.). *Der Mensch des Barock*. Frankfurt–New York–Paris, 1997 (1991), 47–81.
- Pavičić**, Stjepan. *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*. Zagreb, 1953.
- Pavičić**, Stjepan. *Seobe i naselja u Lici*. Zagreb, 1962. = *Zbornik za narodni život i običaje* 41.
- Pavličević**, Dragutin (ur.). *Vojna krajina. Povjesni pregled–historiografija–rasprave*. Zagreb, 1984.
- Pederin**, Ivan. *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409–1797)*. Dubrovnik, 1990.
- Pelidija**, Enes. *Bosanski ejalj od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699–1718*. Veselin Masleša. Sarajevo, 1989.
- Peričić**, Šime. »Vojna krajina u Dalmaciji.« u Vasa Čubrilović (ur.). *Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699*. SANU. Beograd, 1989, 169–215.

- Petkov**, Kiril. *Infidels, Turks and Women: The South Slavs in the German Mind, ca. 1400–1600*. Peter Lang. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1997.
- Petrić**, Hrvoje. *Općina i župa Drnje. Povijesno–geografska monografija*. Nakladna kuća »Dr. Feletar«. Drnje, 2000.
- Petrić**, Hrvoje. *Koprivnica na razmeđi epoha (1765–1870)*. Nakladna kuća »Dr. Feletar«. Koprivnica–Zagreb, 2000.
- Pfister**, Max. »Grenzbeziehungen im Italaromanischen und Galloromanischen.« u **Haubrichs**, Wolfgang — **Schneider**, Reinhart (ur.). *Grenzen und Grenzregionen. Frontières et régions frontalières. Borders and Border Regions*. Saarbrücken, 1994, 37–50.
- Popkin**, Jeremy D. »Historians on the Autobiographical Frontier.« u *The American Historical Review*. Vol. 104. No. 3. June, 1999, 725–748.
- Praga**, G. *History of Dalmatia*. Giardini. Pisa, 1993 (Storia di Dalmazia. Padua, 1954).
- Prescott**, J. R. V. *Boundaries and Frontiers*. Croom Helm. London, 1978.
- Procacci**, G. *Histoire des Italiens. Fayards*. Paris, 1970. (Vidjeti i hrvatski prijevod te predgovor **Grubiša**, Damir — **Roksandić**, Drago. »Metodički problemi sinteze povijesti Italije. Kritički uvod u Procaccijev pristup povijesti Talijana.« *Povijest Talijana*. Barbat. Zagreb, 1996, VII–XIX.)
- Radeka**, Milan. *Gornja krajina ili Karlovačko vladaričanstvo. Lika, Krbava, Gacka, Kapelsko, Kordun i Banija*. Zagreb, 1975.
- Radics**, Paul von. »Biographische Skizze.« u **Valvasor**, Johann Weichard. *Die Ehre des Herzogthums Krain*. Sv. I. Laibach, 1877–1879, 4–6.
- Rapp**, R.T. *Industria e decadenza economica a Venezia nel secolo XVII*. Il Veltro Editrice. Roma, 1986.
- Ratzel**, F. *Anthropogeographie*. Stuttgart, 1882.
- Ratzel**, F. *Politische Geographie*. R. Oldenburg. München, 1897.
- Raukar**, Tomislav. *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. Školska knjiga–Zavod za hrvatsku povijest. Zagreb, 1997.
- Raukar**, Tomislav — **Petricioli**, I. — **Švelec**, F. — **Peričić**, Š. *Prošlost Zadra III. Zadar pod mletačkom upravom 1409–1797*. Zadar, 1987.
- Rogić**, Veljko. *Regionalna geografija Jugoslavije*. Knjiga 1–2. Zagreb, 1982.
- Roksandić**, Drago. »Bogom izabrani narod — I.« u *Prosvjeta*. God. 7. Br. 37/38. Zagreb, 2000, 30–43.
- Roksandić**, Drago. »Bogom izabrani narod — II.« u *Prosvjeta*. God. 7. Br. 39/40. Zagreb, 2000, 16–24.
- Roksandić**, Drago. »Bune u Senju i Primorskoj krajini (1719–1722).« u *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*. Vol. 15. Zagreb, 1982, 33–106.
- Roksandić**, Drago — **Štefanec**, Nataša (ur.). *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium. International Project Conference Papers (Graz, December 9–12, 1998)*. CEU History Department Working Paper Series 4. Budapest, 2000.

- Roksandić**, Drago. »Čitava je hrvatska povijest — povijest regija« u *Novi list. Profil.* God. LVI. Br. 17.588. Rijeka, 29. lipnja 2002, 4–5. (NB: interview koji je napravio Neven Šantić)
- Roksandić**, Drago. »Dijaloški o povijesti Vojne krajine u Hrvatskoj. Uvod.« u **Kaser**, Karl. *Slobodan seljak i vojnik. Vol I.: Rana krajiska društva (1545 — 1754.) & Vol II.: Povojačeno društvo (1754 — 1881.).* Naprijed. Zagreb, 1997, I / 7–13.
- Roksandić**, Drago. »Dinara kao ekohistorijski problem. Ranonovovjekovni kartografski aspekti.« u *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest.* Vol. 32–33. Zagreb, 1999–2000, 333–343. (Vidjeti, također: »Dinara kao ekohistorijski problem. Ranonovovjekovni kartografski aspekti.« u *Prosvjeta.* God. 7. Br. 41/42. Zagreb, 2000, 34–41.
- Roksandić**, Drago — **Štefanec**, Nataša (ur.). *Diplomska radionica 1 prof. dr. Drage Roksandića.* Zavod za hrvatsku povijest. Zagreb, 1999.
- Roksandić**, Drago. »Engelshofenov Regulament iz 1747. godine. Prilog za povijest Slavonske krajine u XVIII stoljeću.« u *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje.* Vol. 20. Br. 1. 1983, 235–253.
- Roksandić**, Drago. »Francusko imperijalno ilirstvo u Ilirskim pokrajinama (1809–1813).« u *Jugoslovenski istorijski časopis.* Vol. 3. 1987, 17–37.
- Roksandić**, Drago (ur.). »Historiografija i Vojna krajina.« u *Naše teme.* 26/1982, 11, 1886–1926.
- Roksandić**, Drago. »Historiografija o hrvatskom ranom novom vijeku u europskom kontekstu.« u *Historijski zbornik.* Vol. LII. Zagreb, 1999, 171–177.
- Roksandić**, Drago. »Jedan krajiški popis iz Vojne Hrvatske (La Croatie militaire).« u *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje.* Vol. 20/1983, br. 1, 255–262.
- Roksandić**, Drago (ur.). »Južnoslavenski narodi u prijelazu iz feudalnog u građansko društvo.« u *Naše teme.* 4–5, 1984, 653–712; 11, 1984, 2397–2424; 12, 1986, 2033–2062.
- Roksandić**, Drago — **Lazanin**, Sanja. »J. W. Valvasor and J. Rabatta on the Croatian Military Border in 1689 and 1719. Stereotypes and Mentality in the Triple Frontier Comparative Perspective.« u Drago **Roksandić** (ur.). *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers (Budapest, March 21–22, 1997).* Institute on Southeastern Europe, Central European University. Budimpešta, 1998, 89–110.
- Roksandić**, Drago. »Kartografski izvori za povijest Slavonije od 16. do 18. stoljeća.« u *Zbornik radova JAZU.* Zavod za znanstveni rad Osijek. Osijek, 1991, 196–216, 388–390.
- Roksandić**, Drago. »Kordunska «Slunjska ploča» — prostor na granicama, migracije bez kraja.« u **Mesić**, Milan et all (ur.). *Vanjske migracije i društveni razvitak.* Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb, 1991.
- Roksandić**, Drago — **Vidan** Gabrijela (ur.). *Lujo Matutinović i njegovo doba. Gordogan XVI.* No. 39–40. Zagreb, 1995.

- Roksandić**, Drago. »Lujo Matutinović (1765–1844): istraživački izazovi životopisa jednoga napoznatoga maršala /Louis Mattutinovich (1765–1844): Research Challenges of a Biography of an Unknown maréchal-de-camp/.« u *Gordogan*. God. XVI/1995. Br. 39–40, 16–42. (Vidjeti, također: »Istraživački izazovi životopisa jednoga nepoznatog maršala (Lujo Matutinović (1765.–1844).« u *Narodna umjetnost*. God. 33/1996, 2, 211–238.; »Lujo Matutinović (1765–1844). Le sfide di una ricerca sulla biografia di un ignoto maresciallo.« u *Atti. Centro di Ricerche Storiche — Rovigno*. Vol. XXIX/1999, 373–421.)
- Roksandić**, Drago — **Strpić**, Petar (ur.). »Mediteran.« u *Naše teme*. 33/1989, 5, 979–1095.
- Roksandić**, Drago (ur.). *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers (Budapest, March 21–22, 1997)*. Institute on Southeastern Europe, Central European University. Budapest, 1998.
- Roksandić**, Drago (ur.). Ognjeslav Utješenović **Ostrožinski** (&) Karl Marx (au.). *Kućne zadruge* (&) *Vojna krajina*. Utješenović. Školska knjiga — Stvarnost. Zagreb, 1988.
- Roksandić**, Drago — **Obradović**, Ivan. »O popisu žumberačkih uskoka iz 1551. godine.« u **Čubrilović**, Vasa (ur.). *Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u Novom veku do Karlovačkog mira 1699. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 24. i 25. aprila 1986*. Srpska akademija znanosti i umjetnosti. Beograd, 1989, 125–146.
- Roksandić**, Drago. »O Srbima u hrvatskim zemljama u Mrkaljevo doba.« u *Književnost*. Vol. 4–5. 1984, 520–534.
- Roksandić**, Drago. »Pavao Ritter Vitezović u srpskoj kulturi.« u *Prosvjeta. Narodni srpski kalendar za godinu 1995*. SKD »Prosvjeta«. Zagreb, 1995, 73–77.
- Roksandić**, Drago. »Predgovor. Dijaloški o povijesti Vojne krajine u Hrvatskoj.« u **Kaser**, Karl. *Slobodan seljak i vojnik*. Knj. 1–2. Naprijed. Zagreb, 1997.
- Roksandić**, Drago. »Rasprava o prijelazu iz feudalizma u kapitalizam.« u *Rasprava o prelazu iz feudalizma u kapitalizam. Marksizam u svetu*. Br. 2, 1979, V–XIX.
- Roksandić**, Drago. »Rasprave o ukidanju krajiškog uređenja u Vojnoj Hrvatskoj (1809–1811).« u *Vojna krajina. Povijesni pregled — historiografija — rasprave*. Sveučilišna naklada Liber — Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Odjel za hrvatsku povijest. Zagreb, 1984, 319–330.
- Roksandić**, Drago. »Religious Tolerance and Division in the Krajina: The Croatian Serbs of the Habsburg Military Border.« u *Christianity and Islam in Southeastern Europe. East European Studies. Occasional Paper*. Nr 47. Woodrow Wilson International Center for Scholars. Washington D.C., 1997, 49–82. (Vidjeti, također: »Vjerske podjele i (ne)snošljivosti u Vojnoj krajini.« u *Ljetopis SKD »Prosvjeta«*. Sv. 2. SKD »Prosvjeta«. Zagreb, 1997, 62–101.)
- Roksandić**, Drago. »Shifting Boundaries, Clientelism and Balkan Identities.« u **Le Rider**, Jacques — **Levi**, Giovanni. *Political Uses of the Past. The Recent Mediterranean Experience*. = Mediterranean Historical Review. Tel Aviv University — A Frank Cass Journal. Vol. 16. No. 1. 2001, 43–48.

- Roksandić**, Drago. *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*. Biblioteka Vjesnik vremena — Vjesnik. Zagreb, 1991, 160.
- Roksandić**, Drago. *Srpska i hrvatska povijest i 'nova historija'*. Stvarnost — Biblioteka Memoria. Zagreb, 1991. (Vidjeti, također japanski prijevod knjige, Sairyushi, Tokyo, 1999.)
- Roksandić**, Drago. »Stojan Janković in the Morean War, or on Uskok, Slaves and Subjects (expanded version).« u **Roksandić**, Drago — **Štefanec**, Nataša (ur.). *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*. CEU History Department Working Paper Series 4. Budapest, 2000, 239–288. (Vidjeti, također: »Stojan Janković u Morejskom ratu ili o uskocima, robovima i podanicima.« u *Ljetopis SKD Prosvjeta*. Vol. 5. Zagreb, 2000, 125–188.; »Stojan Janković nella guerra di Morea ovvero degli Uscocchi, degli schiavi e die sudditi.« u *Atti. Centro di Ricerche Storiche* — Rovigno. Vol. XXX. Trieste — Rovigno, 2000, 315–390.)
- Roksandić**, Drago. »Temeljite uprave za Karlovacsku, Varasdinsku, Banovsku, Slavonsku, i Banatsku Vojne Granice« iz 1807. godine." u *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*. Vol. 20. Zagreb, 1987, 195–214.
- Roksandić**, Drago (ur.). »Tradicionalne zajednice i nastanak modernog društva. Povodom knjige Ognjeslava Utješenovića Ostrožinskog 'Kućne zadruge — Vojna krajina' i Karla Marxa 'Utješenović.« u *Naše teme*. 33/1989, br. 10, 2635–2695.
- Roksandić**, Drago. »The Triplex Confinium. International Research Project: Objectives, Approaches and Methods.« u Drago **Roksandić** (ur.). *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers (Budapest, March 21–22, 1997)*. Institute on Southeastern Europe, Central European University. Budimpešta, 1998, 7–25. (Vidjeti, također: »Triplex Confinium.« u *Ljetopis SKD Prosvjeta*. Vol. 3. Zagreb, 1998, 157–174.; »Triplex Confinium. Međunarodni istraživački projekt: ciljevi, pristupi, metodi.« u *Prilozi*. Vol. 30. Sarajevo, 2001, 43–61.)
- Roksandić**, Drago. »Utješenovićev spis «O patrijarhalnom životu naroda jugoslav-janskog". u *Historijski zbornik*. God. 40/1987, 1, 239–245.
- Roksandić**, Drago. »Vjernici i sveštenstvo Plaščanske eparhije u 1810. godini.« u *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*. Vol. 1. JAZU. Zagreb, 1988, 119–136.
- Roksandić**, Drago. *Vojna Hrvatska: La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)*. Knj. I–II. Školska knjiga — Stvarnost. Zagreb, 1988.
- Roksandić**, Drago. »Vojna krajina i «nova historija.« u *Naše teme*. 1982. Br. 11. 1917–1926.
- Rothenberg**, Gunther Erich. *The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747*. The University of Illinois Press, 1960.
- Sabbadini**, R. *L'acquisto della tradizione. Tradizione aristocratica e nuova nobiltà a Venezia (sec. XVII–XVIII)*. Istituto Editoriale Veneto Friulano. Udine, 1995.
- Sahlins**, Peter. *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees*. University of California Press. Berkeley–Los Angeles–Oxford, 1989.

- Savković**, Jovan. *Pregled postanka, razvitka i razvojačenja Vojne granice (od XVI veka do 1873. godine)*. Novi Sad, 1964.
- Sauvy**, Alfred. *La population. Sa mesure, ses mouvements, ses lois*. Paris, 1992.
- Schmale**, W. — **Stauber**, R. (ur.). *Menschen und Grenzen in der fruehen Neuzeit*. Verlag Arno Spitz GmbH. Berlin, 1998.
- Schulze**, Winfried. »Die Entstehung des nationalen Vorurteils. Zur Kultur der Wahrnehmung fremder Nationen in der europäischne Frühen Neuzeit.« u Wolfgang **Schmale** — Reinhard **Stauber** (ur.). *Menschen und Grenzen in der Frühen Neuzeit*. Berlin, 1998, 23–49.
- Sharp**, Jim. »History from Below.« u **Burke**, Peter (ur.). *New Perspectives on Historical Writing*. The Pennsylvania University Press. University Park, Pennsylvania, 1991, 24–41.
- Sladović**, Manojlo. *Povest biskupiah senjske i modruške ili krbavske*. Trst, 1856.
- Slukan**, Mirela. *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma. Cartographic Sources for the History of the Triplex Confinium. Kartographische Quellen zur Geschichte des Triplex Confinium. Catalogue of the exhibition*. Hrvatski državni arhiv — Zavod za hrvatsku povijest. Zagreb, 1999.
- Splitski polihistor Julije Bajamonti*. Splitski književni krug. Split, 1996.
- Skarić**, V. »Podaci za historiju Hercegovine od 1566 do sredine XVII vijeka.« u *Glasnik zemaljskog muzeja*. Br. LXIII. Sv. II. 1931.
- Smith**, Anthony D. (**Smit**, Antoni D.). *Nacionalni identitet*. Biblioteka XX vek. Beograd, 1998.
- Srejović**, Dragoslav. *Iliri i Tračani. O starobalkanskim plemenima*. Beograd, 2002.
- Stanojević**, Gligor. *Dalmacija u doba kandijskog rata*. Beograd, 1962.
- Stanojević**, Gligor. *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI–XVIII vijeka*. Istoriski institut. Beograd, 1970.
- Stanojević**, Gligor. *Srbija u vreme bečkog rata 1683–1699*. Nolit. Beograd, 1976.
- Stanojević**, Gligor. *Dalmatinske krajine u XVIII vijeku*. Beograd–Zagreb, 1987.
- Stanzel**, Franz K. (ur.). *Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch–ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*. Heidelberg, 1999.
- Stearns**, Peter N. *Meaning over Memory. Recasting the Teaching of Culture and History*. The University of North Carolina Press. Chapel Hill — London, 1993.
- Stiles**, Andrina. *The Ottoman Empire 1450–1700*. Hodder & Stoughton. 1989
- Stipčević**, Aleksandar. *Iliri. Povijest, život, kultura*. Školska knjiga. Zagreb, 1991.
- Storia della cultura veneta. Il settecento 5/II*. Neri Pozza Editore. Vizenca, 1986.
- Strassoldo**, Raimondo — **Delli Zotti**, Giovanni (ur.). *Cooperation and Conflict in Border Areas*. Franco Angeli Editore. (Prilozi: Rune **Johansson**, Franz **Heigl**, Niklas **Luhmann**, Raimondo **Strassoldo**, Chadwick F. **Alger**, Umberto **Gori**)
- Strpić**, Dag. *Politička i političko-ekonomска promjena od Hobbesa do Hayeka. Uvodne studije*. Politička misao. Zagreb, 1998.
- Stulli**, Bernard. *Iz povijesti Dalmacije*. Splitski književni krug. Split, 1992.
- Šabanović**, Hazim. *Bosanski pašaluk — postanak i upravna podjela*. Sarajevo, 1982.

- Šarić, Marko. »Društveni odnosi i previranja u sandžaku Lika–Krka u 16. i početkom 17. stoljeća.« u Roksandić, Drago — Štefanec, Nataša (ur.). *Diplomska radionica 1 prof. dr. Drage Roksandića*. Zagreb, 1999, 67–130.
- Štefanec, Nataša. *Heretik Njegova Veličanstva. Povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu*. Barbat. Zagreb, 2001.
- Tralić, Seid. »Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine.« u *Povijest Vrane*. Zadar, 1971, 347–351.
- »Treba li spaliti Fernanda Braudela?« u *Gordogan*. God. 16. Br. 39–40. Zagreb, 1995, 193–202.
- Trochet, Jean–René. *Géographie historique. Hommes et territoires dans les sociétés traditionnelles*. Nathan. Paris, 1998.
- Turk Christensen, S. (ur.), *Violence and the Absolutist State. Studies in European and Ottoman History*. Akademisk Forlag. Copenhagen, 1990.
- Une leçon d'histoire de Fernand Braudel. Châteauvallon. Journées Fernand Braudel 18, 19 et 20 octobre 1985*. Arthaud–Flammarion. Paris, 1986.
- Valentić, Mirko. »Nosioci hrvatskog imena, identiteta i državnopravnog kontinuiteta tijekom 17. i 18. stoljeća.« u *Historijski zbornik*. Godina LII. Zagreb, 1999, 139–142.
- Valsecchi, Franchio. *L'Italia nel Settecento (1714–1788)*. Mondadori. Milan, 1959.
- Venturi, F. *Italy and the Enlightenment: Studies in a Cosmopolitan Century*. Longman. London, 1972.
- Vidović, R. *Jadranske leksičke studije*. Splitski književni krug. Split, 1993.
- Vinaver, Vuk. »Dogadjaji u Lici 1609/10.« u *Istorijski glasnik*. Sv. ¾. Beograd, 1951.
- Vinaver, V. *Dubrovnik i Turska u XVIII veku*. SAN. Beograd, 1960.
- Visconti, A. *L'Italia nell'epoca della Controriforma (1516–1713)*. Mondadori. Milan, 1958.
- Vrbanović, Fran. »Prilozi gospodarskom razvoju hrv.–slav. Krajine u 19. vijeku.« u *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. Knjiga 144. Zagreb, 1900, 40–131.
- Walker, J. »Bravi and Venetian Nobles, c. 1450–1650.« u *Studi veneziani*. N.S. XXXVI. Venezia, 1998, 85–114.
- Wolff, Larry. *The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford University Press. Stanford, California, 1994.
- Wolff, Larry. *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*. Stanford University Press. Stanford, California, 2001.
- Woolf, S. *The Poor in Western Europe in the 18th and 19th Centuries*. Methuen. London, 1986.
- Zlatović, S. *Franovci Države presvet. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*. Zagreb, 1888.
- Zorzi, A. *Una Citta' Una Republica Un Imperio. Venezia 697–1797*. Arnoldo Mondadori Editore Milano, 1980, 1983.
- Zöllner, Erich — Schüssel, Therese. *Povijest Austrije*. Barbat. Zagreb, 1997.

DODACI

1.

VAŽNIJA PREDAVANJA, IZLAGANJA NA SKUPOVIMA I KOLEGIJI NA TEME *TRIPLEX CONFINTUMA* (1992–2003.)

Relations between the religions in the Habsburg Military Border. Izlaganje na međunarodnoj znanstvenoj konferenciji »Christianity and Islam in Southeastern Europe: Religious Accommodation or Ethnic Antagonism?« The Woodrow Wilson Center & University of Minnesota. Airlie, Virginia, 18–20. rujna, 1992.

Religious Relations on the Habsburg Military Border. Izlaganje na međunarodnoj znanstvenoj konferenciji »Christianity and Islam in Southeastern Europe.« The Woodrow Wilson Center, Washington, D.C. & University of Minnesota. Minneapolis, Minnesota, 22–23. listopada 1993.

Why the Comparative Regional History? Izlaganje na međunarodnoj konferenciji »Teaching the Comparative History of Central– and South–East Europe.« Europe House, Zagreb, 9–12. lipnja 1994.

Slavonska vojna krajina i unutrašnje austrijske zemlje u 16. stoljeću. Izlaganje na međunarodnoj znanstvenoj konferenciji »Ljudje ob Muri.« Prekmurje, Slovenija, 10–12. svibnja 1995.

European regions and European civilizations: case-study »South-Eastern Europe« te Borders of the European East and West and relations between Serbs and Croats in the 19th and 20th centuries. South-Eastern Europe versus Central Europe. Predavanja na Summer School of the Civic Education Program by Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut Wien. Brasov, Rumunjska, 3–7. srpnja 1995.

Croatia between Central Europe, Mediterranean and South-Eastern Europe. Izlaganje na kolokviju »Regions, nations, mondialisation.« Centre universitaire de Luxembourg. Luxembourg, 21–23. rujna 1995.

Religious Tolerance and Intolerance Among Southern Slavs in the 16th–18th centuries. Izlaganje na skupu »Identity, Otherness, Tolerance and the Culture of Peace.« Institute of East-Central Europe na Katoličkom sveučilištu. Lublin, 5–7. prosinac 1995.

The Coexistence Between the Churches in the Balkan Area. Izlaganje na skupu »Christianity in East-Central Europe and its Relations with the West and the East.« In-

stitute of East–Central Europe na Katoličkom sveučilištu. Lublin. 2–6. rujan, 1996.

Croates et Serbes dans un cadre comparatif. Izlaganje na međunarodnoj znanstvenoj konferenciji »Les enjeux de l'histoire en Europe centrale aujourd'hui«. Le Centre Francais de Recherche en Sciences Sociales (CeFReS). Prag, 21–22. listopad 1996.

Hrvatska i srpska nacionalna integracija — komparativistički. Predavanje u kolegiju profesora Miroslava Hroča na Europskom sveučilišnom institutu. Firenza, 26. studeni 1996.

The Croatian historiography after 1990: Controversies upon its status within Central-, South- and Southeast-European framework. Predavanje na Workshop »Doing History in the Shadow of the Balkan Wars.« Center for Russian and East European Studies, University of Michigan. Ann Arbor, Michigan, 17–18. siječnja 1997.

Introductory lecture. Izlaganje na prvoj međunarodnoj konferenciji Triplex Confiniuma »Triplex confinium' after the Vienna war (1683–1699): problems of micro-historical research.« Institute on Southeastern Europe, CEU Budapest. 21–22. ožujka 1997.

O uskočnom junaštvu u očima »drugih«. Znanstveni kolokvij o monografiji Catherine Wendy Bracewell »Senjski uskoci. Piratstvo, razbojništvo i sveti rad na Jadranu u šesnaestom stoljeću« (Barbat, Zagreb, 1997). Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. 16. lipnja 1997.

Images of the 'Other'. Mythologies, Stereotypes, Doctrines, Intellectual Debates: Triplex Confinium. Predavanje na International Summer University. Transeuropennes, New Bulgarian University & Open Society Institute Sofia. Plovdiv. 15–17. kolovoza 1997.

Roots of Tolerance and Intolerance: The Impact of Interconfessional Relations in the Habsburg Empire (1555–1918). Predavanje na Institute for Human Sciences /IWM/. Beč, 30. rujna 1997.

Ljubo Matutinović: l'homme frontière. Izlaganje na francusko–hrvatskom kolokviju »Écriture de soi, ego-documents, auto-perception des communautés. Le journal intime, de l'identité individuelle à l'identité collective.« Pariz, 27–28. ožujka 1998.

La souveraineté dans l'Empire Ottoman. Izlaganje na konferenciji »La souveraineté reconsiderée: le sud-est de l'Europe après la chute de l'Empire Ottoman.« La Société Tocqueville/The Tocqueville Society. Valognes (Manche) & Chateau de Tocqueville, France, 8–9. lipnja 1998.

Opening Lecture. Predavanje na »Second Annual Student Conference: Borders: Both Real and Subjective.« CEU History Department. Budimpešta, 31. listopada — 1. studenog 1998.

The Triplex Confinium (cca. 1700–1750): Border and/or Borders. Izlaganje na drugoj međunarodnoj konferenciji Triplex Confiniuma »Plan and Practice. How to Con-

- struct a Border Society? The Triplex Confinium c. 1700–1750.« Abteilung für Südosteuropäische Geschichte. Universität Graz. Graz, 9–12. prosinca 1998.
- Urban Structures at the Frontier Between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire in the First Half of the 19th Century.*** Predavanje u sklopu »CEU History Department, Lecture Series, Comparative Social History of Central and Eastern Europe in the 19th and 20th Centuries.« Budimpešta, 16. prosinca 1998.
- Shifting Boundaries, Clientelism and Balkan Identities.*** Izlaganje na međunarodnoj znanstvenoj konferenciji. Sveučilište u Napulju. Napulj, 1. veljače 1999.
- Complex Borders and/or Frontiers: Controversies in European Regional History.*** Predavanje u sklopu »CEU History Department Faculty Seminar Series.« Budimpešta, 19. ožujka 1999.
- Southeastern Europe and/or the Balkans: A region escaping to identify itself.*** Izlaganje u okviru »Workshop: Introduction to the Study of Southeastern Europe.« CEU, Southeast European Studies. Budimpešta, 1. rujna 1999.
- Dinara kao ekohistorijski problem — ranonovovjekovni kartografski aspekti.*** Izlaganje na znanstvenom kolokviju »Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma.« Hrvatski državni arhiv—Zavod za hrvatsku povijest. HAD, Zagreb, 29. listopada 1999.
- Men in Multiple Borderlands: The Triplex Confinium.*** Izlaganje na međunarodnoj znanstvenoj konferenciji »Mental Maps. The Construction of Boundaries in Europe since the Enlightenment.« Zentrum für Vergleichende Geschichte Europas (ZVGE). Berlin, 31. ožujka 2000.
- Eco-history of a multiple borderland.*** Izlaganje na trećoj međunarodnoj konferenciji Triplex Confiniuma »Eco-history of the Triplex Confinium, 1500–1800.« Zavod za hrvatsku povijest — CEU Budapest. Filozofski fakultet u Zadru. 3–7. svibnja 2000.
- Zur Religionsgeographie Suedosteuropas — Didaktische Aspekte.*** Predavanje s prof. dr. sc. Michaelom Mitterauerom na sjednici Stiftung Pro Oriente, Kommission für Südosteuropäische Geschichte. Beč, 4–6. listopada 2000.
- Ekspertsko sudjelovanje u javnom vrednovanju znanstvenog projekta.*** Arbeitsgespräch »Lebensformen einer mobilisierter Gesellschaft. Die Banater und die Slawonische Militärgrenze vom späten 17. bis zum Ende des 19. Jahrhunderts.« Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde. Forschungsbereich Zeitgeschichte i Sveučilište u Tübingenu. Tübingen, 16–17. prosinca 2000.
- Early Modern Cartographic Categorizations: The Multiple Borderlands of Southeast Europe.*** Izlaganje na međunarodnoj znanstvenoj konferenciji »The Mediterranean Idea.« The Center for Mediterranean Civilizations Project at Tel-Aviv University. Tel Aviv, 27–31. siječnja 2001.
- Making an Atlas of the Religious History of Southeastern Europe: Problems, Approaches, Methods.*** Predavanje u sklopu CEU History Department Faculty Seminar. CEU. Budimpešta, 26. travnja 2001.
- Uvodno predavanje »Balkan kao granično područje: geografsko-historijske karakteristike religija Balkana« (12.7.2001.) te Prezentacija »Atlasa vjerske povijesti***

jugoistočne Europe od prapovijesti do danas» (15.7.2001.). Međunarodna ljetna škola »Religije Balkana: susreti i prožimanja.« Centar za istraživanja religije BOŠ-a. Palić/Subotica, 12–17. srpnja 2001.

Les frontières militaires croates dans la géo-stratégie autrichienne et française à l'époque révolutionnaire (1789–1815). Une comparaison. Priopćenje na međunarodnoj znanstvenoj konferenciji »Le fait militaire dans les états et les sociétés du Sud-Est européen du 18è au 20è siècles«. Zavod za hrvatsku povijest–Institut Pierre Renouvin Paris-1 Sorbonne–Institut für Osteuropäische Geschichte der Universität Wien. Zadar, 13–15. rujna 2001.

Ljudi i prostori Varaždinskog generalata u vrijeme proglašenja »Statuta Valachorium«. Priopćenje na prvoj međunarodnoj konferenciji projekta »Podravska višegraničja«, »Etnokonfesionalne promjene na području Križevačke županije i Varaždinskog generalata u ranom novom vijeku (cca 1450.–1800.)«. Zavod za hrvatsku povijest — Povjesno društvo Križevci. Križevci, 26–28. lipnja 2002.

Riječ je o sljedećim kolegijima na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu:

Habsburške zemlje, Osmansko Carstvo i Mletačka Republika u europskoj povijesti 16. i 17. stoljeća (Zimski i ljetni semestar 1993/1994.);

Mediteran i Panonija u 16. i 17. stoljeću: Izvori za socijalnu i kulturnu povijest (Zimski i ljetni semestar 1993/1994.)

Katoličanstvo, pravoslavlje, islam i židovstvo u habsburškim zemljama, Mletačkoj Republici i Osmanskom Carstvu u 16. i 17. stoljeću. (Zimski i ljetni semestar 1994/1995. i 1995/1996.)

Hrvatsko-njemačka povijesna radionica: Uvod u gotičku paleografiju (Izborni kolegij, s izvorima za povijest »Triplex Confiniuma«, redovito otvoren od 1995/1996. do danas. U suradnji s mr. Sanja Lazanin i mr. Nataša Štefanec.)

Kartografski izvori za vjersku povijest Jugoistočne Europe. (Zimski i ljetni semestar 2001/2002. U suradnji s dr. Mirela Slukan Altic)

Na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti riječ je o sljedećim post-diplomskim i doktorantskim kolegijima, koje držim važnim za »Triplex Confinium«:

Tolerance and Intolerance in Multi–Religious Communities: Hapsburg Monarchy, Venetian Republic and the Ottoman Empire in the 18th Century. (jesen 1995. i jesen 1996.)

U jesenskom semsetru školske godine 1997/1998, *Nationalism and Religion: Nation-Building Processes in the Hapsburg Monarchy.* (jesen 1997.)

U jesenskom semsetru školske godine 1999/2000, *Between Restorations and Revolutions: Political Ideologies and Political Cultures in the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire (1800–1850).* (jesen 1999.)

Comparative History of European Multiple Borderlands. (jesen 2000. i jesen 2001.)

U zimskom semestru školske godine 2000/2001, *Using Computers for Historical Research: Methods for Quantitative and Comparative Analysis* (jesen 2000. i jesen 2001.; rad na bazi podataka »Lika 1712.« u suradnji s dr. Steveom Greenom)

U Jugoistočnoeuropskom programu Srednjoeuropskog sveučilišta držao sam obavezne ('mandatory') kolegije:

Tolerance and Intolerance in Multireligious Communities: Habsburg Monarchy, Venetian Republic and Ottoman Empire in the 18th Century (jesen 1996.) te
Nationalism and Religion. Nation-Building Processes in the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire in a Comparative Perspective (c. 1789/90–1850) (jesen 1997.)

2.

ZNANSTVENI SURADNICI U INICIJATIVAMA MEĐUNARODNOG ISTRAŽIVAČKOG PROJEKTA *TRIPLEX CONFINIUM* (1996–2003.)

dr. sc. **Filiberto Agostini** (Università degli Studi di Padova & Istituto per la storia sociale e religiosa, Vizenza)

mr. sc. **Emese Bálint** (History Department, CEU, Budimpešta)

dr. sc. **Pamela Ballinger** (Department of Sociology and Anthropology, Bowdoin College, SAD)

prof. **Zdenko Balog** (Pučko otvoreno učilište, Križevci)

dr. sc. **Gyula Benda** (ELTE, Budimpešta)

dr. sc. **Vladimir Bilandžić** (ISEES, Central European University, Budimpešta)

dr. sc. **Živko Bjelanović** (Visoka učiteljska škola, Sveučilište u Splitu)

mr. sc. **Zrinka Blažević** (Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet, Zagreb)

prof. **Vinka Bužančić** (Splitski književni krug)

prof. **Jelena Borošak-Marijanović**, kustosica (Hrvatski povjesni muzej, Zagreb)

dr. sc. **Eberhardt Bort** (The University of Edinburgh)

dr. sc. **Wendy C. Bracewell** (School of Slavonic and East European Studies, UCL, London)

dr. sc. **Alexander Buczynski** (Hrvatski institut za povijest, Zagreb)

mr. sc. **Sarita Bukovčan** (Zagreb)

mr. sc. **Snježana Buzov** (University of Michigan, Ann Arbor, USA)

dr. sc. **Michele Cassese** (Gorizia-Padova)

Ms **Odille Chenal** (European Cultural Foundation, Amsterdam)

dr. sc. **Pejo Čošković** (Leksikografski zavod, Zagreb)

dr. sc. **Lovorka Čoralic** (Hrvatski institut za povijest, Zagreb)

mr. sc. **Giovanni D'Alessio** (Dipartimento di Discipline Storiche, Universita' »Federico II«, Napulj)

prof. **Dragan Damjanović** (Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet, Zagreb)

- dr. sc. **Géza Dávid** (ELTE, Budimpešta)
prof. **Olga Diklić** (Trst–Zagreb)
dr. sc. **Branko Dubravica** (Fakultet političkih znanosti, Zagreb)
dr. sc. **Aleksandar Durman** (Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet, Zagreb)
dr. sc. **Rainer Egger** (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Beč)
dr. sc. **Eva Faber** (Institut für Geschichte, Graz)
dr. sc. **Tamás Faragó** (CSO Demographic Research Institute, Budimpešta)
mr. sc. **Josip Faričić** (Odsjek za geografiju, Filozofski fakultet, Zadar)
Jasenka Fijok (Zagreb–Varaždin)
mr. sc. **Attila Furstand** (Department of Environmental Studies, CEU, Budimpešta)
dr. sc. **Borna Fürst-Bjeliš** (Geografski odsjek, Prirodoslovno–matematički fakultet, Zagreb)
dr. sc. **Hannes Grandits** (Abteilung für Südosteuropäische Geschichte, Universität Graz)
dr. sc. **Steve Green** (History Department, CEU, Budimpešta)
dr. sc. **Sigfried Gruber** (Abteilung für Südosteuropäische Geschichte, Universität Graz)
dr. phil. **Anna-Maria Grünfelder** (Austrijsko veleposlanstvo, Zagreb)
mr. sc. **Valentina Gulin-Zrnić** (Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb)
prof. **Hamdija Hajdarhodžić** (Zagreb)
mr. sc. **Stefan Halikowski Smith** (European University Institute, Firenza i CEU, Budimpešta)
dr. sc. **Andreas Helmedach** (Abteilung für Geschichte, Universität Leipzig)
dr. sc. **Emil Heršak** (Institut za migracije i narodnosti, Zagreb)
dr. sc. **Michael Hochedlinger** (Haus–, Hof– und Staatsarchiv, Beč)
mr. sc. **Robert Holjevac** (Hrvatski institut za povijest, Zagreb)
mr. sc. **Željko Holjevac** (Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar«, Zagreb)
dr. sc. **Katarina Horvat-Levaj** (Institut za povijest umjetnosti, Zagreb)
prof. **Ružica Ivanković** (Zagreb)
dr. sc. **Egidio Ivetić** (Dipartimento di Storia, Università degli Studi di Padova)
dr. sc. **Ivan Jurišić** (Učiteljska akademija, Sveučilište u Zagrebu)
mr. sc. **Kristina Kallas** (History Department, CEU, Budimpešta)
prof. **Vladimir Kalšan** (Muzej Medimurja, Čakovec)
dr. sc. **Karl Kaser** (Abteilung für Südosteuropäische Geschichte, Universität Graz)
mr. sc. **Nikola Kekić**, župnik (Križevačka eparhija, Zagreb)
mr. sc. **Marin Knežović** (Zagreb)
dr. sc. **Josip Kolanović** (Hrvatski državni arhiv, Zagreb)
dr. sc. **Mira Kolar** (Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Zagreb)
dr. sc. **Zvonko Kovac** (Odsjek za slavistiku, Filozofski fakultet, Zagreb)
dr. sc. **Mithad Kozličić** (Filozofski fakultet, Zadar)

- mr. sc. **Ester Krausova** (History Department, CEU, Budimpešta)
dr. sc. **Zlatko Kudelić** (Hrvatski institut za povijest, Zagreb)
mr. sc. **Jelena Lakuš** (History Department, CEU, Budimpešta)
dipl. pov. **Vesna Lalošević** (Zagreb)
mr. sc. **Sanja Lazanin** (Institut za migracije i narodnosti, Zagreb)
dr. sc. **Mirjanka Lechthaler** (Institut für Kartographie & Geo-Medientechnik, Technische Universität, Beč)
dr. sc. **Mijo Lončarić** (Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje, Zagreb)
dr. sc. **Damir Magaš** (Odsjek za geografiju, Filozofski fakultet, Zadar)
prof. **Draženka Majdak** (Srednja gospodarska škola, Križevci)
mr. sc. **Suzana Marjanović** (Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb)
prof. **Kristina Milković** (Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet, Zagreb)
dr. sc. **Ivan Mimica** (Visoka učiteljska škola, Sveučilište u Splitu)
dr. sc. **Michael Mitterauer** (Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Universität Wien)
mr. sc. **Dubravka Mlinarić** (Institut za migracije i narodnosti, Zagreb)
dr. sc. **Nenad Moačanin** (Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Zagreb)
dr. sc. **Alois Mosser** (Stiftung Pro Oriente i Wirtschaftsuniversität Wien)
dipl. pov. **Dino Mujadžević** (Zagreb)
mr. sc. **Carmen Muresan** (History Department, CEU, Budimpešta)
mr. sc. **Boris Nikšić** (Institut za migracije i narodnosti, Zagreb)
dr. sc. **Elisabetta Novello** (Università degli Studi di Padova)
dr. sc. **Géza Pálffy** (Institut za povijest Mađarske akademije znanosti, Budimpešta)
mr. sc. **Miljenko Pandžić** (Hrvatski državni arhiv, Zagreb)
prof. **Naida Pavić** (Zagreb)
dr. sc. **Dane Pejnović** (Geografski odsjek, Prirodoslovno-matematički fakultet, Zagreb)
prof. **Ivan Peklić** (Gimnazija Križevci)
prof. **Tea Perinić** (Rijeka)
prof. **Hrvoje Petrić**, tajnik sub-projekta »Podravska višegraničja« (Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet, Zagreb)
dr. sc. **Šime Pilić** (Fakultet prirodoslovno-matematičkih znanosti i odgojnih područja, Split)
prof. **Silvija Pisk** (Knjižnica Odsjeka za povijest, Filozofski fakultet, Zagreb)
prof. **Ljudevit Plačko** (Visoko gospodarsko učilište, Križevci)
dr. sc. **Christian Promitzer** (Abteilung für Südosteuropäische Geschichte, Universität Graz)
prof. **Jakša Raguž** (Hrvatski institut za povijest, Zagreb)
dr. sc. **Alfred Rieber** (History Department, Central European University, Budimpešta)

- dr. sc. **Drago Roksandić** (Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Zagreb)
- dr. sc. **Alessandro Sfrecola** (Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Trstu)
- dr. sc. **Mirela Slukan Altic** (Hrvatski državni arhiv, Zagreb)
- mr. sc. **Helana Strugar** (History Department, CEU, Budimpešta)
- prof. **Marko Šarić**, tajnik Projekta od 2001. (Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet, Zagreb)
- dr. sc. **Željka Šiljković** (Odsjek za geografiju, Filozofski fakultet, Zadar)
- mr. sc. **Nataša Štefanec**, academic co-ordinator i tajnik Projekta do 2001. (Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet, Zagreb)
- mr. sc. **Snježana Šušnjara** (Sarajevo)
- dr. sc. **István György Tóth** (Történettudományi Intézete i CEU, Budimpešta)
- mr. sc. **Ionut Vasileiou** (History Department, CEU, Budimpešta)
- mr. sc. **Zoran Velagić** (Školska knjiga, Zagreb)
- dr. sc. **Jelka Vince-Pallua** (Zavod za etnologiju, Filozofski fakultet, Zagreb)
- prof. **Goran Vreš** (Srednja škola Jastrebarsko)
- mr. sc. **Samuel Willcocks** (University of Oxford)
- dr. sc. **Larry Wolff** (Department of History, Boston College)

3.

KONFERENCIJE, KOLOKVIJI I IZLOŽBE MEĐUNARODNOG ISTRAŽIVAČKOG PROJEKTA *TRIPLEX CONFINIUM*

Prva međunarodna konferencija

»*Triplex Confinium*« after the Vienna War (1683–1699): Problem of Micro-historical Research. Central European University Conference Centre, Budimpešta, 21.–22. ožujka 1997.

Druga međunarodna konferencija

Plan and Practice: How to Construct a Border Society? The Triplex Confinium c. 1700–1750. Abteilung für Südosteuropäische Geschichte, Graz, 9.–12. prosinca 1998.

Treća međunarodna konferencija

Eco-history of the Triplex Confinium (c. 1500–1800). Filozofski fakultet, Zadar, 3.–7. svibnja 2000.

*Prva međunarodna konferencija sub-projekta *Triplex Confiniuma* »Podravska višegraničja«*

Socio-demographic Changes in the Križevci County and the Generalate of Varaždin in the Early Modern Period (c. 1450–1750). Gradska vijećnica, Križevci, 26.–28. lipnja 2002.

Znanstveni kolokvij i izložba

*Kartografski izvori za povijest *Triplex Confiniuma*.* Hrvatski državni arhiv, 29. listopada 1999.

Izložba

Cartographic Sources for the history of the Triplex Confinium. Central European University. Budimpešta, 20.–27. ožujka 2000.

Okrugli stol

Ekohistorija danas. Filozofski fakultet, Zagreb, 13. travnja 2000.

4.

PUBLIKACIJE MEĐUNARODNOG ISTRAŽIVAČKOG PROJEKTA *TRIPLEX CONFINIUM*

1. Drago **Roksandić** (ur.). *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers (Budapest, March 21–22, 1997)*. CEU Institute on Southeastern Europe. Budimpešta, 1998, 160. Engleski, njemački, talijanski.
SADRŽAJ: Preface by the editor / Drago **Roksandić** (Zagreb). *The Triplex Confinium. International Research Project: objectives, approaches and methods* / Hannes **Grandits** & Karl **Kaser** (Graz). *Familie und Gesellschaft in der habsburgischen Militärgrenze: Lika und Krbava zu Beginn des 18. Jahrhunderts* / Siegfried **Gruber** (Graz). *Die Konskription in der Lika 1712. Einige quellenkritische und demographische Überlegungen* / Sanja **Lazanin** & Drago **Roksandić** (Zagreb). J. W. **Valvasor** and J. **Rabatta** on the Croatian Military Border in 1689 and 1719. *Stereotypes and Mentality on the »Triple-Frontier»* / Christian **Promitzer** (Graz). *Borderlands and Ethnic Identities in the Habsburg Military Border (18th and 19th Centuries). A Theoretical Approach* / Nenad **Moačanin** (Zagreb). *Introductory Essay on an Understanding of the Tri-border Area: Preliminary Turkologic Research* / Alessandro **Sfrecola** (Trieste). *Le Craine di Dalmazia: la »frontiera militare» di Venezia nel primo Settecento e le riforme del feldmaresciallo von Schulenburg* / Borna **Fürst-Bjeliš** (Zagreb). *Triplex Confinium — An Ecohistoric Draft*.
2. Mirela **Slukan**. *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma — Cartographic Sources for the History of the Triplex Confinium — Kartographische Quellen zur Geschichte des Triplex Confinium*. Hrvatski državni arhiv — Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Zagreb, 1999, 142 + 16 tabli. Hrvatski, engleski, njemački.
3. Drago **Roksandić** — Olga **Diklić**. *Priručnik o vojnim krajinama u Dalmaciji (Summario a materia di Craine)*. Ljetopis Srpskog kulturnog društva Prosvjeta. Zagreb, 1999, 11–41, 1 karta. Hrvatski, talijanski.
4. Osam radova s kolokvija *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma* objavljeno je u RADOVIMA Zavoda za hrvatsku povijest. Br. 32–33. Zagreb, 1999–2000. Hrvatski s engleskim sažecima.
5. Drago **Roksandić** — Nataša **Štefanec** (ur.). *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium. International Project Conference Papers (Graz, December 9–12,*

1998). CEU History Department Working Paper Series 4. Budimpešta, 2000, 288, 13 karata, 41 ilustracija. Engleski.

SADRŽAJ: List of maps / List of Illustrations / Preface by the editors / Alfred J. Rieber. *Triplex Confinium in Comparative Context: Caucasus* / Wendy Bracewell. *Frontier Blood-brotherhood and the Triplex Confinium* / Larry Wolff. *Disciplinary Administration and Anthropological Perspective in Venetian Dalmatia: Official Reflections on the Morlacchi from the Peace of Passarowitz to the Grimani Reform* / Elisabetta Novello. *Crime on the Border: Venice and the Morlacchi in the Eighteenth Century* / Nenad Moačanin. *Exposing Existing Fallacies Regarding the Captaincies in the Bosnian Frontier Area Between the 16th–18th Centuries* / Sanja Lazanin & Nataša Štefanec. *Habsburg Military Conscription and Changing Realities of the Triplex Confinium (16th–18th Centuries)* / Željko Holjevac. *The »Triplex Confinium« in Habsburg–Venetian Relations at the End of the Seventeenth Century* / Siegfried Gruber. *Good Luck for Pioneers and Bad Luck for Latecomers: Different Settlement Patterns in Resettling Lika Around 1700* / Eva Faber. *Lika and Krbava under the Administration of the Inner Austrian Court Chamber* / Tamás Faragó. *Spontaneous Population Movements in the Hungarian Kingdom During the Early Eighteenth Century with Special Attention to the Croatian and Serbian Immigration* / Borna Fürst-Bjeliš. *Cartographic Perceptions of the Triplex Confinium and State Power Interests at the Beginning of the 18th Century* / Zrinka Blažević. *Croatia on the Triplex Confinium: Two Approaches* / Drago Roksandić. *Stojan Janković in the Morean War, or of Uskoks, Slaves and Subjects*.

6. Karl Kaser. *Popis Like i Krbave 1712. godine. Obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*. SKD Prosvjeta. Zagreb, 2003. U knjižnom i CD-rom formatu. Njemački i hrvatski.

U tisku

7. Drago Roksandić — Nataša Štefanec (ur.). *Ekohistorija Triplex Confiniuma 1500–1800. Izvorni znanstveni radovi s treće međunarodne konferencije Projekta*. (Zadar, 3.–7. svibnja 2000). Splitski književni krug, Znanstvena biblioteka — Zavod za hrvatsku povijest. Split, 2003. Hrvatski s engleskim sažecima.
8. Drago Roksandić — Hrvoje Petrić (ur.). *Etnokonfesionalne promjene u Križevačkoj županiji i Varaždinskom Generalatu u ranom novom vijeku (c. 1450–1750)*. Izvorni znanstveni radovi s međunarodne konferencije Projekta (Križevci, 26.–28. lipnja 2000). Zagreb-Križevci, 2003. Hrvatski s engleskim ili njemačkim sažecima.

5.

TEKUĆE INICIJATIVE MEĐUNARODNOG ISTRAŽIVAČKOG PROJEKTA *TRIPLEX CONFINIUM*

1. Druga međunarodna konferencija »Podravskih višegraničja.« *Die Mehrangrenzung im Drautal (cca 1400.–1918.) / Podravsko višegraničje (c. 1400.–1918.).* Koprivnica, studeni 2003.
2. Četvrta međunarodna konferencija »Triplex Confiniuma.« *Religions, Cultures, Societies and Political Structures of the »Other« in the Eastern Adriatic (XV–XIX Centuries).* Padova, 25.–26. ožujka 2004.
3. Izrada *Atlasa vjerske povijesti jugoistočne Europe od prapovijesti do danas*, u dvije verzije, školskoj i znanstvenoj.
4. *Istraživačko–revitalizacijski program »Banovac«.* (Suvoditelj prof. dr. sc. Aleksandar Durman, Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu).
5. *Istraživačko–revitalizacijski program »Podunavlje«* (U suradnji s prof. dr. sc. Zvonkom Kovačem, Odsjek za slavenske jezike i književnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu).

Kazalo

- A**delman, Jeremy 20, 219
Afrika 186
Agostini, Filiberto 243
Alačević, Josip 219
Albanija, Albanci, albanski 26, 77, 79, 80, 135, 154, 171
Alberti, Ivan (Zuanne) 126, 127, 161
Alessio, Giovanni d' 96, 243
Alger, Chadwick F. 233
Alimento, Antonella 83
Alpe 63, 77
Altić Slukan, Mirela v. Slukan
Amadija 32
Amstadt, Jakob 219
Anatolijsko gorje 79
Ancel, J. 219
Anderson, Benedict 22, 219
Anderson, Malcolm 30, 219
Andreis, Pavao (Paolo) 145, 216
Anepaio, T. 83
Apenini; Apeninski poluotok 81, 135, 139, 152
Aranitović, D. 222
Ardij (Ardio) 64
Armstrong, John A. 39, 219
Aron, Stephan 20
Ascherson, Neal 219
Atlas 79
Attems (Attimis), Karlo 97, 98, 111, 205
Augsburg 194
Austrija 31, 129, 140; Unutrašnja 25, 36
- B**lant, Ernest 243
Bačka 87
Bailly, Antoine S. 14, 18, 219
- Balkan, Balkanski poluotok, balkanski 80, 152, 156, 185
Ballinger, Pamela 243
Balog, Zdenko 243
Baltičko more 35
Baljak, Jovan 148, 149
Banac, Ivo 10, 94
Banat 87
Banija 37, 105
Banja Luka 170
Baos, Franz 17
Bar 80
Barada, Miho 47, 219
Baradez, J. 219
Baranja 87
barbarstvo 34, 92, 139, 209
Barilović 203
Bartlett, Robert 220
Barzini, L. 220
Bastić, paša 204
Baščanska ploča 47
Bates, Albert lord 217
Bavarska 139
Beč 8, 97, 111, 133, 153, 171, 172, 188, 215
Bečki rat 27, 35, 69, 83, 84, 85, 86, 94, 96, 128, 131, 132, 136, 137, 150, 156
Bedeković, Benedikt 103
Bela krajina 26
Bellum 76
Belostenec (Bellosztenecz), Ivan 37, 38, 47, 59, 218
Benda, Gyula 243
Benveniste, Émil 16
Beograd 31, 129

- Bérenger, Jean 131, 220
 Bergier, J.-F. 220
 Berting, Jan 181, 220
 Bertoša, Miroslav 14, 15, 220
 Beširević, Osman-agá 127
 Bibó, István 22, 220
 Bihać 30, 31, 33, 108, 127, 128, 129, 149
 Bilaj 111, 113, 114, 115, 116, 118, 120, 121, 122, 169, 170
 Bilandžić, Vladimir 10, 94, 243
 Biograd, Biogrđani 162
 Bitlis 32
 Bjelanović, Živko 243
 Blagaj 151, 203, 204, 210
 Blanc, André 84, 220
 Blanchard, Alain 83
 Blažević, Zrinka 10, 216, 220, 243, 250
 Boerio, G. 220
 Bogović, Mile 99, 220
 Boka Kotorska, Bokelji 74, 135, 177, 178, 179
 Boldu, providur 132
 Borošak - Marjanović, Jelena 243
 Bort, Eberhardt 220, 243
 Bortulačić, Šimun 150, 160, 161, 162, 165, 167, 169, 170, 173, 175
 Bosna, bosanski 26, 27, 67, 69, 70, 74, 78, 96, 103, 104, 112, 128, 129, 133, 151, 153, 154, 163, 164, 166, 167, 169, 170, 172, 175, 176, 177, 187, 193, 196; Bosna i Hercegovina 77, 127, 130, 155; v. Hercegovina
 Bosut 28
 Bošković-Stulli, Maja 220
 Bošnjak, R. 220
 Bošnjak, S. (v. Jukić, Ivan Franjo) 220
 Bourdieu, Pierre 16, 17, 20, 220
 Bowen, Harold 223
 Božić, Ivan 220
 Božić, S. 102, 103
 Bracewell, Catherine Wendy 27, 155, 182, 220, 243
 Branca, V. 220
 Braudel, Fernand 18, 19, 43, 44, 78, 79, 80, 83, 220, 221
 Braunstein, Philippe 131, 134, 136, 220
 Brekovica 129
 Brezovac 108
 Bribir 173, 175, 176, 177
 Brinje 197, 203, 207, 208
 Brlog 207
 Brnčić, Jadranka 10
 Bruck an der Mur 200
 Brunner, Otto 39, 221
 Brušane 85, 115, 120, 122
 Bruvno 113, 115, 116, 118, 121, 122
 Buczynski, Alexander 243
 Budak 113, 115, 116, 118, 121, 122
 Budak, Neven 137, 221
 Budimpešta 10, 95
 Buje 26
 Bukovčan, Sarita 243
 Bulgarelli Lukacs, Alessandra 83
 Bullón, Camarero Concepción 83
 Bunić 101, 114, 115, 116, 118, 120, 121, 122, 123, 203
 Bunjevci 88, 114, 200
 Burke, Peter 41, 93, 221, 226, 233
 Bussemacher, Johann 68
 Buzet 26
 Buzov, Snježana 84, 243
Cadres naturels 17
 Cantelli da Vignola, Giacomo 71
 Capra, Carlo 83
 Carigrad 145
 Carpenter, D. A. 221
case-study 22, 25
 Cassese, Michel 243
Catena mundi 81
 centar 18, 19, 23, 25, 26, 27, 30, 31, 32, 39, 40, 142; periferija 8, 9, 23, 25, 31, 37, 39, 40, 139; centralitetni model 8; marginalizacija 139, 174
 Cetina 67, 74, 75, 76, 78, 157, 168
 Cetinje 172
 Chartier, Roger 58

- Chenal, Odille 243
 civilizacija, civilizacijski 18, 19, 20, 30, 34, 44, 138, 140, 144; *civilt* 180; c. »odvajanja« 44; urbana 33; v. barbarstvo
 Civran, Pietro 146
 Collingwood, R. G. 221
 Contarini, Aluise 147
 Contarini, Battista 157
 Contarini, D. 146
 Contini, Alessandra 83
 Conze, Werner 39, 221
 Cornar(o), Gerolamo 145, 171-177
 Coron 26
 Coss, P. R. 221
 Cozzi, Gaetano 136, 137, 221
 Crna Gora, Crnogorci 79, 135
 Crni Potok 73
 Cronon, W. 20, 221
 Crouch, David 221
cultural studies 58
 Cvijić, Jovan 78, 79, 81, 221
Čačić-Kumpes, Jadranka 21, 221
 Čelebī, Evlijā 32, 216
 Čerović, B. 216
 Češka, Česi 23, 24
 Čičak-Chand, Ružica 21, 221
 Čitluk 28, 29
 Čoralić, Lovorka 243
 Čubrilović, Vasa 90, 131, 221, 231
Ćićarija 78
 Ćošković, Pejo 243
David, Géza 241
 Dabar 203, 208
 Dabić, S. Vojin 85, 221
 Dalmacija; Dalmatinci, dalmatinski 23, 27, 33, 52, 64, 65, 69, 70, 74, 75, 77, 78, 96, 132, 133, 134, 139, 145, 146, 147, 149, 150-179, 182, 193
 Damjanović, Dragan 243
 Damjanović, Stjepan 47
 Danska 168
 Darnberg 184
 Darnton, Robert 93
 Daru, comte de 137, 221
 Davis, Natalie Zemon 222
 Debelo Brdo 27, 37
 Della Bella, Ardelio 50, 59, 218
 Delli Zotti, Giovanni 233
 Delort, Robert 17, 85, 131, 136, 220, 222
 Delumeau, Jean 131, 222
 demografija/demografski 25, 29, 83, 84, 93, 94; v. promjene
 Derrauau, Max 18, 222
 Desnica, Boško 52, 86, 88, 126, 127, 133, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 216, 222
 Despotović, Pero 27
 Dewald, Jonathan 134, 135, 168, 222
 Diehl, Charles 131, 222
 Difnik, Franjo 154, 216, 222
 Diklić, Olga 10, 96, 132, 217, 244, 249
 dinamika: ekohistorijska 25; mikrohistorijska 27; socioekonomска 25, 29; urbana 30
 Dinara, Dinarsko gorje 30, 63-71; v. Arđij
 Dipper, Christof 39, 222
 Distrer, Christof 83
 Divoselo 113, 115, 116, 118, 121, 122
 Dolfin, Lorenzo 145
 Domazetović, kanonik 103
 Dona, Lorenzo 148, 149
 Donati, Claudio 137, 222
 Dopus 78
 Drava 9, 25
 Drenov Klanac 207
 Drim 65
 Drniš 149, 151
 država 43, 57; država-nacija (*nation-state*) 40, 57; moderna 22, 39, 40, 41, 43,

- 131, 135, 139; tradicionalna 39, 41, 43; v. modernost
- Du Val, P. 69, 70
- Dubovac 206
- Dubravica, Branko 244
- Dubrovnik, Dubrovčani 15, 77, 80, 152, 172
- Duby, Georges (Žorž Dibi) 222
- Duck, Arthur 136
- Dugački, Zvonimir 32, 226
- Duggan, Christopher 131, 222
- Dugi ili Sisački rat 27
- Dukić, Davor 222
- Dunav 9
- Durakbegović 162
- Durman, Aleksandar 244
- Duvno 145, 177-179
- E**berhard, Wolfram 223
- Egejski otoci 139
- Egger, Rainer 243
- ekohistorija/ekohistorijski 19, 31
- ekosistem 78, 80, 112; v. ekohistorija; v. okoliš
- Endter, W. M. 184
- Engleska 139
- etničnost: e. konotacija 29; etničko opravdanje 30; etničko stajalište 24; etnokarakterologija 81, 194, 196; etnokonfessionalni prostor 107, 182; etnolingvalni prostor 57; v. identitet; v. kontinuitet; v. promjena; v. zajednica
- Europa 34, 92, 144, 150, 168, 186, 211; europski 15, 20, 42, 47, 48; Istočna, Istok 22, 23, 24; Južna 134; Jugistočna 8, 22, 24, 25, 26, 30, 34, 84, 88, 136, 137, 182; Jugozapadna 139; Sjeverna, sjever 34; Sjeveroistočna 22, 23, 24, 25, 31; Sjeverozapadna 26, 31; Srednja (*Mitteleuropa*) 8, 23, 31, 182; sredozemna 182; Zapadna, Zapad 15, 22, 23, 34, 192
- Evans, Robert J. W. 222
- Evlija 32
- Faber, Eva 87, 97, 98, 223, 243, 250
- Faber, Richard 223
- Faragó, T. 244
- Farager, J. M. 20, 222
- Faričić, Josip 244
- Faroqhi, Suraïya 83, 131, 223
- Febvre, Lucien 17, 18, 41, 42, 43, 57, 223
- Fijok, Jasenka 29
- Filip II. 79
- Filipović, Alaj-beg 174
- fines, v. granica
- Fortis, Alberto 75, 76, 77, 130, 216
- Foscarini, Girolamo 145
- Foucault, Michel 44
- fragmentacija, fragmentarnost 22, 23, 24, 26, 37
- Francuska, francuski 18, 19, 20, 42, 77
- Francusko carstvo 91, 92
- Friderik III. 26
- Frtica 203
- Furjan 203, 204
- Furlanija, Republika 26
- Furstand, Atilla 244
- Fürst-Bjeliš, Borna 9, 96, 244, 249
- Fusko, Paladije 216
- G**abela 28, 151
- Gacka 105, 151, 203 204, 207
- Gaković, P. N. 223
- Galli, Giancarlo 83
- Garca Trobat, Pilar 83
- Garković, Stipan 126
- Gaskello, Ican 93
- Gavrilović, Slavko 87, 223
- Gāzī Malkoč-beg 32
- Gellner, Ernest 22, 223
- Gelo, Jakov 84, 223
- geografija: *géographie humaine* 17, 18, 63, 78; politička; simbolička 16, 63, 67; geografski determinizam 18, 40
- Georgelin, J. 223
- Gibb, H. A. R. 223
- Giddens, Anthony 39-43, 223

- Gittlin, J. 20, 220
 Giustiniano, Marcantonio 149, 172
 Glamoč 151, 165, 177
 Glavičić, Branimir 47, 58, 217
 Glavinić, biskup 103
 Gliubich, S. v. Ljubić
 globalizacija 34
 Gnjat 75, 76, 77
 Goffman, Daniel 87, 223
 Goldmann, Lucien 44
 Goldstein, Ivo 23, 223
 Gori, Umberto 233
 Gorica 26
 Gornji Kotari 147, 148, 149, 168, 171, 176
 Gorski kotar 55
 Gospić 74, 111
 Gostl, Igor 47
 Gračac 107, 110, 113, 114, 116, 118, 120, 121, 122, 123, 151, 203
 grad 19, 33, 44, 90, 93; urbanitet 9; v. civilizacija; v. dinamika; v. selo; v. tradicija
 Gradec 31, 128
 Grahovo 145, 165
 Grandits, Hannes 82, 94, 113, 223, 244, 249
 granica: crta obrane 42; razgraničenja (*boundary*); c. granična (*frontier*) 16, 28, 29, 39, 40, 41, 57, 104, 140; *fines* 15, 16, 17, 50; *frontière* 41, 42; granica 8, 9, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 33, 34, 37, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 54, 56, 57, 58, 64, 70, 73, 88, 93, 101, 105, 127, 131, 138, 139, 147, 148, 150, 151, 153, 166, 170, 192; imperijalna 9, 24, 104, 181; prirodna 19; proizvoljna 16; promjenjiva 29, 129, 139, 140, 183; virtualna i realna 140; vojna 35, 36, 37, 45; granice civilizacija 20, mogućnosti 17, svjetova 130; primarne/sekundarne naseljenosti 41; granična područja (*frontiers*) 28, 39, 40, 41, 44, 140; granični prostor 25; pogranično područje 139, 141, 147; *Grenze* 36, 37, 38, 44, 57; ineteriorizacija granica 16; koncept granice 43; legitimnost granica 16, 20; međa 37, 38, 48, 49, 52, 56, 57;
Militär Grenze v. vojna; nestalnost (*labilité*) granica 15; povlačenje granica 16; razgraničenje 17, 27, 28, 34, 37, 38, 39, 42, 44, 57, 70, 72, 73, 88, 181; teorija granica 39; Triplex Confinium 7, 8, 9, 10, 14, 34, 37, 49, 58, 63, 94, 95, 96, 106, 126, 150, 179; trograničje 25, 37; tromeđa(e) 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 39, 52, 63, 64, 69, 70, 81, 87, 88, 106, 112, 127, 128-130, 131-134, 136-141, 144, 147, 150, 151, 152-160, 170, 176-179, 181-189, 209, 142; višegraničje 25, 45
 Graz 10, 84, 87, 95, 96, 97, 107, 111, 126, 143, 153, 182, 188, 202
 Graziani, Antoine-Marie 83
 Grbić, Manojlo 105, 224
 Grčka, Grci 26, 139, 147, 164, 169
 Green, Steve 10, 244
 Greverus, Ina-Maria 181, 224
 Grgić, Ivan 224
 Gross, Mirjana 15, 224
 Gruber, Siegfried 82, 94, 113, 244, 249, 250
 Grubiša, Damir 229
 Grünfelder, Anna-Maria 244
 Gujić, K. 224
 Gulin Zrnić, Valentina 9, 244
 Gündisch, Konrad 181, 224
 Gušić, Karlo 127
 Gušića polje 208
- H**abdelić, Juraj 49, 59, 218
 Habib, Irfan 224
 Habsburška Monarhija, Habsburgovci, habsburški 23-28, 33, 39, 72, 88-91, 94, 109, 110, 128-134, 139, 140-143, 149, 151-156, 165, 169, 171, 179, 181-209
 Habsburško-mletački savez 31

- Habsburško-osmanski rat 88
 Hajdarhodžić, Hamdija 244
 hajduci 36, 130, 147; hajdučija 156
 Hale, R. John 134, 224
 Halikowski Smith, Stefan 241
 Hanák, Péter 23, 88, 224
 Hartmut, Lehmann 224
 Hatzoloulos, D. 224
 Haubrichs, Wolfgang 45, 224, 229
 Häyrynen, Maunu 226
 Heigl, Franz 233
 Helmedach, Andreas 244
 Herb, H. 16, 224
 Herberstein, Ivan Josip grof 101, 102, 103, 168, 169, 206
 Hercegovina, Hercegovci 27, 79, 80, 135, 150-151, 168
 Heršak, Emil 9, 14, 21, 224, 244
 Hervey, Jacob 75, 76
 historija: mikro- i makro- 14, 29, 57, 93, 94, 95; egohistorija 8; ekohistorija 63, 65, 81, 93, 95
 Hobsbawm, Eric J. 22, 224
 Hochedlinger, Michael 241
 Holjevac, Robert 244
 Holjevac, Željko 225, 244, 250
 Homoljac 10
 Hooson, David 16, 225
 Höpken, Wolfgang 181, 224
 Horvat -Levaj, Katarina 244
 Hrabak, Bogumil 225
 Hrvatska; Hrvati, hrvatski 21, 23, 29, 63, 67, 69, 70, 92, 93, 95, 99, 114, 115, 119, 133, 179, 185, 187, 188, 191, 206, 210; v. Primorje; v. Krajina
 Humina 79
 Huntingford, G. W. B. 225
 Hurem, Mirjana 84
 Husrev-beg 32
 Huszár, Tibor 22
 Hutchinson, John 21, 225
- I**brahim-aga, 166
 Ibrašimović, Luka 85
- identitet: državnopravni 140; etnički 22; ljudski 34, 181; višeslojan 34; »drugi« 181
 Idrija 26
 Ilijanović, Matija 171
 Imamović, Mustafa 87, 225
 Imotski 151
 Inaldžik (Inalcik), Halil 23, 131, 225
 Ingrao, Charles 131, 225
 Inkeles, Alex 21, 225
 interesi 29, 141, 154, 155, 160, 166, 179; staleški 99; imperijalni 88; ratni i strateški 153, 168
 Islam Grčki 146
 Istra, istarski 15, 26, 33, 64, 67, 78, 80
 Italija 140
 Iustinianus, Marcus Antonius 172
 Ivanković, Ružica 244
 Ivetić, Egidio 136, 225, 244
 Ivić, Aleksa 84, 90, 216, 225
 Izačić 129
- J**ačov, Marko 103, 216, 225
 Jadran, Jadransko more/obala 9, 33, 35, 63, 65, 70, 80, 81, 83, 88, 134, 136, 138, 140, 141, 151, 152, 153, 179, 180, 185, 207
 Jajce 32
 Jakšić, Nikola 31, 225
 Jambrešić, Andrija 50, 59, 218
 Janče 101, 104
 Janković, Ilija 147, 148
 Janković, Konstantin 147, 172
 Janković, Nikola 172
 Janković, Stojan 52, 126-180
 Janković, Zaviša 148, 166, 178
 Jasenica 129
 Jelić, L. 225
 Jes(s)en 101, 104
 Jesenice 203
 Johnson, Lonnie 23, 92, 225, 233
 Jonsko more 64
 Jošane 114, 115, 121, 122
 Judt, Tony 92

- Jukić, Ivan Franjo 225
Jurišić, Ivan 241
Kallas, Kristina 244
Kalšan, Vladimir 244
Kaluđerovac 113, 115, 116, 118, 121, 122
Kandijski rat 128, 133, 134, 142, 145, 146, 152, 153, 154, 159, 169
Kanizsa 25
Kann, Robert A. 131, 225
Kapela, Velika i Mala 65
Kapelsko 105
Kaplan, David H. 16, 224
Karadžić, Vuk Stefanović 38, 216
Karaman, Igor 91
Karlobag 97, 111, 154, 194, 203, 205, 205, 212
Karlovac, karlovački 9, 86, 98, 102, 169, 200, 201, 202, 210
Karlovači generalat 37, 38, 45, 98, 100, 101, 168, 182, 183, 185, 191-209
Karlovački mir 23, 27, 28, 72, 96, 104, 131, 141, 143, 181
Karović, Ivan 31
Karpati 185
kartografija, kartografski, karta 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 73, 74, 80, 81, 140, 142, 150, 186
Kaser, Karl 84, 85, 86, 87, 89, 91, 94, 95, 100, 107, 112, 113, 131, 223, 225, 230, 244, 249, 250
Kašić, Bartol 48, 59, 217
Kaštel 165
katastar 82, 96
Kavkaz 79
Kekić, Nikola 244
King, Russell 226
Kitsikis, Dimitri 131, 226
Klaić, Nada 32, 226
Klaić, Vjekoslav 87, 226
Klis, kliški 27, 130, 165
Klokoč 203, 204
Knapton, Michael 137, 221
Knezović, Marin 244
Knin, kninski 27, 28, 30, 31, 32, 33, 67, 70, 74, 77, 78, 149, 151, 157, 164, 165, 170, 173, 176
Kolanović, Josip 84, 97, 244
Kolar, Mira 244
Komanija, Mehrem 166
Komić 113, 114, 115, 116, 118, 121, 122, 123
komparatistička: istraživanja 23; opreka 185; perspektiva 181, 186; provjera 15; stajališta 22, 87
komunikacija 45, 187; intercivilizacijska 18, 19, 43; interkulturna 15; komunikacijski prostor 9, 183; međunarodna 10; koncept 21, 43, 58; k. značenja 14; pojmove 35; konceptualni pristup 34; konceptualizacija 47, 48, 58; v. granica
kontekst 17, 18, 19, 82; akulturacijski srazovi 47; k. europski 82; historiografski 9; kulturni 80; mediteranski 26
kontinuitet 22; etnički 21; povjesni 20; prirodnji 16; diskontinuitet 22
Konjic 151
Kopronež, Nikola 171
Korać, S. 226
Kordiljeri 79
Kordun 37, 105
Korenica, korenčani 107, 108, 110, 114, 115, 116, 118, 121, 122, 123
Koruška, koruški 26, 185, 201
Korvin, Matija, kralj 26
korvinovsko razdoblje 23
Koselleck, Reinhart 39, 221
Kosić, Vukosav 165
kotar 38, 48, 49, 51, 54, 55
Kovač, Zvonko 244
Kovačević, Eşref 28, 29, 226
Kozjak 76
Kozličić, Mithad 244
Kozličić, Durak-aga 104
Kožulovo Polje 173

- Krajina 39, 89, 88, 90, 92, 106; Bosanska 37; Cazinska 37; Cetinska 130; Hrvatska 128, 200, 201, 206, 209; Primorska 65, 103, 105, 182, 191, 199, 200, 206, 207; Senjska 129; Sinjska 130; Slavonska 25, 95, 128; v. Vojna krajina
- Kranjska , kranjski 26, 65, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 201, 206
- Kranjska vrata 80
- Kras 26
- Krausova, Ester 245
- Krbava, krbavski 27, 32, 82-113, 134, 145, 153-155, 166, 168-170, 173, 179, 191, 199-201, 205, 212
- Kreševljaković, Hamdija 127, 128, 129, 131, 136, 226
- Kreta 134
- Kretski rat 139
- kritika: kritičke refleksije 180; osporavanje 18
- Križanić 201
- Krka 67, 75, 76, 78
- Krstinja 203
- Krško 184
- Kudelić, Zlatko 245
- kultura, kulturni 21, 44, 138; materijalna 177; pučka 63; primitivna 44; kulturna crta 17; obilježja 19; kulturni krug 19
- Kumalica, aga 166
- Kumpes, Josip 21, 221
- Kuntić-Makvić, Bruna 216
- Kupa 8
- Kuzmanić, Ante 226
- Kužić, K. 226
- Kvarner, Kvarnerski otoci 65
- L**akuš, Jelena 245
- Lalošević, Vesna 245
- Lamar, Howard 30, 226
- Lamberg, Josip 129
- Landgren, Lars-Folke 226
- Lane, Frederick C. 23, 26, 27, 129, 138, 139, 226
- Lapac 169
- Laszowski, Emil 216
- Lattimore, Owen 226
- Laugier, abate 137, 226
- Lavigne, Stéphane 83, 226
- Lazanin, Sanja 9, 10, 82, 84, 97, 181, 184, 230, 244, 249, 250
- Le Rider, Jacques 23, 226, 231
- Lebenegg, von 97, 98, 111
- Lechthaler, Mirjanka 245
- Ledenice 210
- Leopold I. 47
- Lepant 138, 139
- Levant 26, 142, 172
- Levi, Giovanni 93, 226, 231
- Libanonsko gorje 79
- Liburnija 75
- Lika, lički 27, 32, 82-123, 134, 145, 151-155, 164, 168, 169, 173, 179, 191, 199-201, 205
- Livno, livanjski 80, 127, 151, 173, 179
- Lončarić, Mijo 245
- Lopašić, Radoslav 83, 86, 89, 90, 97, 98, 99, 101, 103, 104, 105, 127, 136, 183, 185, 192, 193, 202, 216, 227
- Lovinac 113, 114, 115, 116, 118, 120, 121, 122, 123, 169
- Lovrić, Ivan 75, 76, 77, 129, 216, 227
- Lučić, Ivan 64, 216
- Ludovik II. 31
- Luhmann, Niklas 233
- Lukovo 88
- Luther, Martin 45
- Luts, Marju 83
- Luxardo de Franchi, N. 227
- L**jubić (Gliubich), Đ. 227
- Ljubić, Šime 216, 227
- Ljubljana 184, 186
- Ljubuški 151
- M**ach, Zdzislaw 227
- Madridski mir 27
- Magaš, Damir 245
- Magna via* 31

- Mahmud-beg, sandžak-beg 32
Majdak, Draženka 245
Makaran 165
Makedonija 65; makedonske planine 64
Maksimilijan, car 26
Mala Azija 32
Malenica, R. 222
Mandić, Hasan-aga 126, 127, 158
Mandić, Šain-aga 158
Mannori, Luca 83
Manzecchi, Francesco 169
maps, mental 16
Marchesi, P. 227
Mardešić, Petar 32, 226
Mardin 32
Margetić, Lujo 137, 227
Marjanić, Suzana 245
Markel, Michael 181, 224
Marković, Mirko 65, 67, 69, 227
Maršić, Mila 10
Martelli, Francesco 83
Martić, G. 225
Marulić, Marko 48, 58
Marušić, Ivan 127
Marx, Karl 231
Maštrović, V. 227
Matija, serdar 178
Matutinović, Lujo 77, 215
Matuz, Josef 23, 88, 131, 155, 227
Mazin 114, 115, 116, 118, 121, 122
Mažuran, Ive 83, 216, 217
Mažuranić, Vladimir 46, 47, 53, 54, 55, 56, 219
Medak 85, 114, 114, 115, 117, 120, 121, 122
Mediteran, mediteranski 8, 18, 26, 79, 80; v. Sredozemlje
Medviđa Glavica 27, 37
Medveđak 27
Međimurje 25
Mekinjar 114, 115, 117, 119, 121, 122, 123
mentalitet, kolektivni 30, 181-209
Mesić, Marko 86, 88, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 111, 230
Meštrović, Ivan 79
Mezopotamija 32
Mežnarić, Silva 21, 227
Michiel, Marin 157, 164, 167, 170, 173
Mikalja, Jakov 49, 59, 218
Miklošić, Fran 227
Miles, G. 20, 220
Milković, Božo 178
Milković, Kristina 10, 245
Milošević, Miloš 134, 217
Milutinović, Kosta 145, 148, 149, 227
Milje 26
Mimica, Ivan 227, 245
Miović-Perić, Vesna 15, 227
Mitrović, Janko 145, 146
Mitterauer, Michael 245
Mletačka Republika,Mlečani (Mleci), mletački 23-28, 31, 33, 39, 58, 72, 73, 83, 86, 88, 90, 94, 96, 106, 126, 131-143, 145, 146, 149-155, 158-164, 166-173, 175, 177, 179, 181-209
Mlinarić, Dubravka 9, 245
Moačanin, Fedor 227
Moačanin, Nenad 9, 83, 192, 227, 228, 245, 249, 250
Mocenigo, Domenico 154, 160, 161, 163, 165
modernost 30, 41, 42, 43, 88, 90, 144; moderna 8, 48; moderna situacija 22; integracija 24; društvo 57; modernizacija 8, 131; samosvijest 191; v. država; v. tradicija
Modon 26
Mogorić 113, 115, 117, 119,120,121, 122, 123
Mohačka bitka 32
Molin, Antonio 175
Molmenti, P. G. 228
Moreau de Gerbehaye, Claude 83
Morejski rat 96, 126-180
Morin, Edgar 34, 228

- Morlaci, morlački 29, 33, 76, 135, 144, 147, 148, 150, 153, 157, 158-163, 167, 169-175, 177, 178, 180
- Mosser, Alois 244
- Mostar 27, 80, 151
- Mosul 32
- Mrežnica 67
- Mrkalj, Sava 92
- Mudrovčić, Pavao, kapetan 105
- Mujezinović, Mehmed 130
- Mujudžević, Dino 245
- multidisciplinirani; interdisciplinirani 7, 11, 19, 92, 93
- Muresan, Carmen 245
- Mušaluk 113, 115, 117, 119, 121, 122
- Mutilić 114, 115, 117, 119, 121, 122
- Mutnik 129
- nacija** 21, 22, 34, 43; nacija-država (*nation-state*) v. država
- način života (*genre de vie*) 17
- Napoelon I. 77
- Nash, G. D. 20, 228
- Naumann, Barbara 223
- Nellen, Klaus 92, 225
- Neretva 77, 78
- Nevesinje 151
- Nikšić, Boris 245
- Nizozemska 168
- Noël, Jean-François 23, 228
- Nordmann, Daniel 15, 57, 228
- Novak, Grga 228
- Novak, M. 228
- Novaković, Stojan 228
- Novello, Elisabetta 245
- Novi 113, 114, 115, 117, 120, 121, 122, 151, 177, 178, 179
- Novi Grad 26
- O**bradović, Ivan 231
- obred instituiranja 16
- Obrovac, obrovački 27, 145, 146, 149, 151, 154, 168, 170
- Ogulin, ogulinski 127, 201, 203
- Ogulinska kapetanija 127
- okoliš - ljudski 17, 18, 84; prirodni 40; gradski 26
- Opgenoorth, Ernst 83, 228
- opozicija, binarna 22, 34, 57
- Ortalli, Gh. 228
- Osmansko Carstvo, Osmanlije, osmanski 8, 23-28, 31-33, 35, 39, 58, 72, 73, 83, 87-90, 94, 105, 106, 128, 129, 131-134, 137, 140-143, 145-149, 151-157, 162-176, 181-209
- Osterhammel, Jürgen 45, 228
- Ostrovica 113, 115, 117, 119, 121, 122, 146, 151, 175
- Ostrožinski Utješinović, Ognjeslav 231
- Oštarije 85
- Otočac, Otočani 101, 104, 105, 197, 203, 204, 207, 208, 210
- Őzkirimli, Umut 21, 228
- P**álffy, Géza 245
- Padova 190, 75
- Pag 194, 195
- Pandžić, Miljenko 245
- Panonska nizina 63
- Paraica, Ilija 157, 158
- Pariz 77
- Parker, Geoffrey 185, 228
- Pavičić, Stjepan 83, 84, 85, 103, 228
- Pavić, Naida 245
- Pavličević, Dragutin 192, 227, 228
- Pazarište 114, 115, 117, 119, 120, 121, 122, 123
- Pec 172
- Pecane 114, 115, 117, 119, 121, 122
- Pedani Fabris, M. P. 217
- Pederin, Ivan 228
- Pejnović, Dane 245
- Peklić, Ivan 245
- Pelidija, Enes 87, 129, 228
- Pera, Miroslav 50, 217
- percepcija 181-184; autopercepcija 189
- Peričić, Šime 128, 131, 228, 229
- periferija, v. centar

- Perinčić, Tea 245
Perušić 101, 104, 113, 114, 115, 117, 119, 120, 121, 122
Petkov, Kiril 229
Petrioli, Ivo 229
Petrić, Hrvoje 10, 25, 229, 245, 250
Pfister, Max 45, 229
Pilić, Šime 245
Pirineji 79, 81
Pišać 85, 113, 115, 121, 122
Pisk, Silvija 245
Pivljanin, Bajo 148
Plačko, Ljudevit 245
Plaški 203, 204, 210
Plavno 162
Ploča 113, 115, 117, 119, 121, 122
Plješivica, Plješevica 65, 67, 104
Počitelj 105, 113, 115, 117, 119, 121, 122, 151
Podinarje 80, 81
Podlapac 85, 113, 114, 115, 120, 121, 122
pojmovlje 35, 38-46; leksem, leksik 43, 47, 48, 49, 57; umrežavanje pojnova 58; vojnokrajiška terminologija 58
Pokuplje 84
Poljice 57, 165
Poljički statut 50
Poljsko-litvanska unija 23
Popina 85, 108, 113, 115, 117, 117, 119, 121, 122
popis (ljudi i dobara) 83, 85, 89, 100, 112
Popkin, Jeremy D. 229
Pordavina, podravski 25
Porter, Roy 93
Portner 73
Posavina 84
Posedarski, Frano 147, 148, 150, 160, 161, 163
Postojna 80
Pounje 84
Požarevački mir 23, 129, 143, 184
Praga, Giuseppe 137, 229
Prekomurje 26
Prescott, J. R. V. 229
Primorje, Primorci 64, 78, 84, 197; v. Krajina
Prins, Gwyn 93
Procacci, Giuliano 229
Prolog 77, 80, 175
prometnice 31
Promitzer, Christian 94, 245, 249
promjene 22, 100, 139, 140, 141, 144; demografske 24, 143; socioekonom-ske 143
Proudfoot, Lindsay 226
Prozor 151, 203, 204
Prusija 23
Prut 88
Quataert, Donald 131, 225
Rkoczy, Franjo II. 88
Rabatta, Josip 181-209
Račić, kanonik 103
Rački, Franjo 217
Radeka, Milan 105, 229
Radics, Paul von 186, 187, 229
Radnić, fra Mihael 150, 151
Radoš, Ivan 148, 150
Raduč 105, 113, 115, 117, 119, 121, 122
Raguž, Jakša 245
Rákoczy, Franjo II. 88
Rakovica 203
Rama 151
Rapp, R. T. 229
Rat svete lige 152
Ratzel, F. 17, 39, 40, 43, 229
Raukar, Tomislav 31, 133, 152, 229
Ravni Kotari 38, 55, 158
Ravnjane, Male i Velike 101, 104
regija 8, 14, 16, 17, 19, 22, 24, 25, 29; regionalizacija 17, 33
religija: religija 19; islam 24, 31; muslimani 86, 100, 102, 104, 138, 139, 156, 166;
katoličanstvo 86, 102; (Rimo)katolička crkva 86, 99, 108, 109, 195; katolici 25, 86, 100, 105, 106, 107, 109, 110,

- 133, 137, 166; kršćanstvo 24; kršćani 31, 114, 119, 156, 161, 173; *predziđe kršćanstva* 35, 92, 190, 212 pravoslavlje; Pravoslavna crkva 105, 109, 138; pravoslavni 25, 86, 109, 133, 137, 166, 167 protestantizam 24; protestanti 25; židovstvo 24
- Rezzi (Reci), Antonio 146
- Ribnik 107, 110, 113, 114, 115, 117, 119, 120, 121, 123, 203
- Richter, Melvin 224
- Rieber, Alfred J. 10, 30, 96, 245, 250
- Rijeka 201
- Rim, Rimljani 138
- Ripač 129
- Ritter Vitezović, Pavao 8, 195
- Rodopske planine 81
- Rogić, Veljko 229
- Roksandić, Drago 8, 11, 14, 18, 30, 63, 87, 88, 91, 92, 95, 97, 113, 126, 132, 154, 156, 161, 181, 184, 192, 216, 217, 223, 229, 230, 231, 232, 234, 246, 249, 250
- Rothenberg, Gunther Erich 88, 91, 232
- Rovinj 126
- Rusija 23
- S**abbadini, R. 232
- Sahlins, Peter 57, 232
- Sambucus, Johannes 65, 66
- Sarajevo 23, 127
- Sasaki, Masamichi 21, 225
- Sauvy, Alfred 82, 233
- Sava 9, 28, 65, 67, 83
- Sava, sv. 151
- Savković, Jovan 91
- Scarabello, Giovanni 137, 221, 233
- Schmale, Wolfgang 39, 44, 45, 46, 181, 233
- Schneider, Reinhart 224, 229
- Schneider, Wolfgang 45
- Schulze, Winfried 182, 233
- Schüssel, Therese 23, 88, 234
- Scott, Joan 93
- segmentacija (segmentarnost) 22, 23, 39
- selo 14, 32, 42, 44, 93
- Senj 203
- Senj, senski 8, 27, 30, 33, 87, 99, 102, 103, 144, 148, 153, 155, 195, 196, 199, 201, 204, 206, 207, 210; v. Krajina; uskoci
- seoba (transfer ljudi i stoke) 139, 150, 155; migracija 153; naseljeni/nena-seljeni predjeli 40
- Sfrecola (Sfrekola), Alessandro 246, 249
- Sharp, Jim 93, 233
- Sidraga 151
- Sinobad, Jovan 165
- Sinzendorf, Adolf von 89
- Sinj, sinjski 28, 29, 78, 126, 151, 157, 158, 163, 167, 170, 173, 174, 176; v. Krajina
- Skarić, V. 217, 233
- Skočidjevojka 27
- Skok, Petar 38, 219
- Skoridska planina 64
- Skradin 151, 169, 176, 177
- Sladović, Emanuel (Manojlo) 99, 105, 233
- Slaveni 135
- Slavonija, slavonski 25, 69, 83, 84, 87, 89; v. Krajina
- Slovenija 26
- Slukan Altić, Mirela 10, 72, 82, 83, 150, 219, 233, 246, 249
- Slunj, slunjski 201, 203, 204
- Smičiklas, Tadija 83
- Smiljan 85, 114, 116, 120, 123
- Smiljanić, Smoljan 146, 150, 160, 161, 163, 165, 169, 170, 174
- Smith, Anthony D. 21, 225, 233
- Smith, Bernard 226
- Soča 26
- Sočivica, Stanislav 130
- Sokolac 129
- Solovjev, A. 217
- Soppe, Giovan Battista 161
- Soppe, Giulio 161
- Spaho, Mehmed 83

- Split 31, 130, 164, 167, 168, 170, 171, 174
 Srb 169
 Srbija, Srbi , srpski 33, 38, 153, 179
 Srednja Gora 113, 116, 117, 119, 120, 123
 Sredozemlje 31, 79, 136, 139, 142; Sredozemno more 35, 140, 141
 Srejović, Dragoslav 233
 Srijem 35, 83, 87, 89
 Srkulj, Stjepan 28, 217
 Stančić, Nikša 10
 Stanojević, Gligor 133, 153, 155, 233
 stanovništvo 87, 95, 139, 140, 150, 153, 175
 Stanzel, K. Franz 194, 233
 Stauber, Reinhard 39, 44, 45, 46, 182, 233
 Stearns, Peter N. 233
 stereotip 181–184, 209
Stermiki 70
 Stiles, Andrina 23, 233
 Stipčević, Aleksandar 68, 233
 Straban 64, 65, 78
 Strassoldo, Raimondo 233
 Strohal, Rudolf 217
 Strpić, Dag 22, 233
 Strpić, Petar 18, 229
 Strugar, Helana 246
 struktura 20; centralitetna 8; hijerarhijsko strukturiranje 19
 Stulli, Bernard 130, 233
 Stulli Raguseo, Gioacchino (Joakim) 50, 51, 52, 60, 218
 Sućeska, Avdo 127
 Sulejman-han 32
 Sutla 8
 svakidašnjica (svakodnevnica) 8, 29, 47, 96, 144
 Sveti Rimsko Carstvo 8, 20, 23, 136, 142
 Szücs, Jenő 22, 217

 Šabanović, Hazim 32, 216, 233
 Šantić, Neven 14
 Šarić, Marko 10, 234, 246
 Šibenik 130, 172, 176, 177
 Šiljković, Željka 246

 Široka Kula 113, 114, 116, 117, 119, 120, 121, 123
 Španjolska 26, 79, 168
 Štajerska, Štajerci 25, 187, 194
 Štefanec, Nataša 9, 10, 25, 30, 82, 87, 113, 223, 230, 232, 234, 246, 249
 Šurmin 27
 Šušnjara, Snježana 9, 246
 Švarcenek 26
 Švedska 168
 Švelec, Franjo 229

Tabacchi, Stefano 83
 tendencija: centrifugalna/centripetalna 31
 Teplán, István 10
terra ferma 26, 152
 Thompson, Leonard 30, 226
 Tiškovac 27
 Tolminski 26
 Topolje 76
 Toth, György Istvn 246
 Touzery, Mireille 83
 Toynbeej, Arnold 11, 43
 tračke planine 64
 tradicija 15, 21, 30, 39, 43, 140, 143; angloamerička 39, 43; etnodemografska 32; francuska 41, 42; hrvatska 57; nacionalna 23; sociokulturna 32; urbana 32; vjeroispovjedna 24 ; vojnokraljiška 191; tradicionalan/moderan 189; v. modernost
 trajanje (povijesno) 21, 22, 25, 57, 140, 143
 Traljić, Seid 234
 Tridesetogodišnji rat 20
 Trochet, Jean-René 234
 Trogir 31, 130
 Trst 26; Trćanski zaljev 26, 65
 Truhelka, Ćiro 217
 Tuck, Richard 93
 Tunić, Jusaf-aga 146
 Turanj 201, 203
 Turk Christensen, S. 131, 234

- Turska, Turci, turski 23, 26, 80, 104, 139, 147, 150, 159, 164, 177, 191, 196, 206, 207
- U**dbina 107, 110, 113, 114, 116, 118, 119, 120, 122, 123, 203
- Ugarska 23, 24, 25, 31, 35, 88, 192
- Ugarsko kraljevstvo 23
- Ugarsko-mletački savez 31
- Una 9, 28, 37, 67, 70, 169
- uskoci 27, 33, 36, 130, 126-180
- Uskoplje 177
- V**akuf 169, 178
- Valentić, Mirko 14, 234
- Valier, Petar (Pietro) 127, 147, 158, 160, 165, 166, 167, 169, 170
- Vallisnieri, Antonio 75
- Valsecchi, Francho 234
- Valvasor, Weichard Johann 181-209, 217
- Van 32
- Vaniček, Franz 90
- Varaždin 9
- Varaždinski generalat 29, 37, 45
- Vasiliou, Ionut 246
- Velagić, Zoran 246
- Velebit 27, 65, 67, 77, 88, 205; Velebitsko podgorje 69, 88
- Venecija 25, 26, 33, 133, 135, 148, 149, 152, 171, 172, 174
- Ventura, F. 161, 234
- Vidal de la Blache, Paul 17
- Vidan, Gabrijela 230
- Vidović, R. 234
- Viggiano, Alfredo 83
- Vilić 104, 105, 107
- Villain-Gandossi, Christiane 181, 220
- Villari, Rosario 185
- Vinaver, Vuk 234
- Vince - Pallua, Jelka 246
- Vinodolski zakon 47
- Visconti, A. 234
- Visuć 113, 116, 118, 120, 122, 123
- Višnjić, Čedomir 82, 216
- Vlasi , vlaški 88, 110, 114, 119, 210, 212
- Vojna krajina, vojnorajski 25, 29, 30, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 55, 57, 88, 89, 90, 91, 93, 126-179, 181-209
- Vojvodina 35
- Voltiggi, Joso 50, 60, 228
- Vrana 151
- Vrančić, Faust 48, 58, 217
- Vrbanić, Fran 87, 234
- Vrebac 85, 113, 114, 116, 120, 122, 123
- Vreš, Goran 246
- Vrgorac 29, 151
- Vrhovine 101
- vrijednosti 20, 44; civilizacijske 8; kulturne 8; kritičko vrednovanje 21, 26, 29; vrijednosni sustav 156;
- Vrlika 29, 151
- Vučić Olujić 170
- W**alas, Teresa 181
- Walker, J. 234
- Walter, François 17, 85, 222
- Weiss, von 205
- Wesseling, Henk 93
- Willcocks, Samuel 246
- Wolff, Larry 234, 246, 250
- Woolf, S. 234
- Z**adar 10, 30, 31, 33, 86, 88, 145, 148, 149, 151, 153, 161, 162, 166, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 177
- Zadvarje 29, 145, 151, 163, 164
- Zagora 78, 79
- Zagreb 8, 10, 14, 31, 87, 153, 183, 215
- zajednica: etnička 22; paleobalkanska 30
- Zakrje 32
- Zaviša 133
- Zavorović (Zavoreo), Franjo (Francisco) 72
- Zavorović, Mihovil 158
- Zelena Poljana 101, 104
- Zemunik 133, 147
- Zeno, Antonio 166, 171, 172, 177, 179

- Zlatović, S. 217, 234
Zöllner, Erich 23, 88, 234
Zorzi, A. 234
Zrinski 25
Zrmanja 65, 67, 74, 154, 169
Zvonograd 85, 88, 107, 110, 203
- Žegar 27
Žepina, Kojadin 162
Žuljević, Pavao 126
Žumberak, žumberački 196, 201, 203,
204, 206, 210

Sastavila prof. Jadranka Brnčić

ISBN 953-181-051-6

9 789531 810517